

PAŹDZIERNIK 2013

PRZEGLĄD BEZPIECZEŃSTWA WEWNĘTRZNEGO

ISSN 2080-1335

WYDANIE SPECJALNE

OSW

AGENCJA BEZPIECZEŃSTWA WEWNĘTRZNEGO

CENTRALNY OŚRODEK SZKOLENIA im. gen. dyw. Stefana Roweckiego „GROTA”
we współpracy z OŚRODKIEM STUDIÓW WSCHODNICH im. Marka Karpia

**PRZEGLĄD
BEZPIECZEŃSTWA
WEWNĘTRZNEGO**

WYDANIE SPECJALNE

Warszawa 2013

Zespół redakcyjny: dr Zbigniew Nawrocki (redaktor naczelny)
Damian Szlachter (sekretarz redakcji)
Małgorzata Zarębska (OSW, redakcja i korekta)

Recenzenci: Antoni Podolski
dr Olaf Osica (dyrektor OSW)
dr Jolanta Darczewska (zastępca dyrektora OSW)

Projekt okładki: Katarzyna Głowacka

© Copyright by Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego
Centralny Ośrodek Szkolenia, Emów 2013

ISSN: 2080-1335

Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego

Centralny Ośrodek Szkolenia w Emowie
im. gen. dyw. Stefana Roweckiego „Grota”
05-462 Wiązowna, ul. Nadwiślańczyków 2

Redakcja

tel. (+48) 22 58 58 613
fax. (+48) 22 58 58 645
e-mail: redakcja.pbw@abw.gov.pl
www.abw.gov.pl

Zamknięto i oddano do druku październiku 2013 roku

Skład i druk: Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego
00-993 Warszawa, ul. Rakowiecka 2A
tel. (+48) 22 58 57 657

Spis treści

Słowo wstępne	5
Od wydawcy	6
Jolanta Darczewska, Piotr Żochowski <i>Rola służb specjalnych w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej</i>	7
Marek Świerczek <i>Federalna Służba Bezpieczeństwa i jej rola w polityce wewnętrznej Kremla. Wstęp do zagadnienia</i>	31
Jolanta Darczewska, Natalia Orłowska-Chyż <i>Służby specjalne Ukrainy na tle ewolucji systemu politycznego</i>	50
Praca zbiorowa funkcjonariuszy ABW <i>Służba Bezpieczeństwa Ukrainy w ukraińskim systemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa</i>	73
Jolanta Darczewska, Małgorzata Zarębska <i>Służby specjalne w białoruskim systemie politycznym</i>	85
Piotr Żochowski <i>Główne założenia rosyjskiej ustawy O działalności operacyjno-rozpoznawczej</i>	106
Krzysztof Krełowski <i>Ustawa Federacji Rosyjskiej O działalności operacyjno-rozpoznawczej – – wybrane aspekty</i>	112
Marek Świerczek <i>Aktywność w Polsce służb specjalnych państw powstałych po rozpadzie ZSRR – – na podstawie „Raportów z działalności Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego” za lata 2009–2012</i>	121
Damian Szlachter <i>Działalność rosyjskich służb specjalnych w Republice Czeskiej w rocznych raportach służb kontrwywiadowczych</i>	124
Paweł Wiczorek <i>Wywiad nielegalny FR w Europie Zachodniej – casus małżeństwa Anschlag</i>	128
Leszek Pawlikowicz <i>Organizacja, zadania oraz wybrane problemy funkcjonowania legalnych rezydentur zagranicznych wywiadu KGB w latach 1954–1991</i>	134
Michał Wojnowski <i>„Neobizantyzm”: polityczna utopia czy nowa ideologia elit Federacji Rosyjskiej w XXI wieku?</i>	150

ANEKS	174
<i>USTAWA FEDERALNA</i>	
<i>O działalności operacyjno-rozpoznawczej</i>	174
<i>USTAWA UKRAINY</i>	
<i>O działalności operacyjno-rozpoznawczej</i>	189
<i>USTAWA REPUBLIKI BIAŁORUŚ</i>	
<i>O działalności operacyjno-rozpoznawczej</i>	203
O autorach	220

Słowo wstępne

Kondycja sektora bezpieczeństwa wewnętrznego wschodnich sąsiadów Polski i rola w nim służb specjalnych rzadko kiedy jest przedmiotem rzetelnej i pozbawionej emocji analizy. Nic zatem dziwnego, że w debacie publicznej spotykamy często dwa skrajnie przeciwstawne podejścia: albo przesadnie artykułujące siłę i sprawność „sektora siłowego” naszych wschodnich sąsiadów, albo bagatelizujące ich znaczenie jako przejaw „myślenia spiskowego”. Brakuje natomiast spojrzenia kompleksowego, które pokazywałoby jego instytucje w kontekście realiów ustrojowych Federacji Rosyjskiej, Ukrainy i Białorusi. Takie ujęcie pozwala na sformułowanie kilku kluczowych pytań dotyczących tego, co struktury bezpieczeństwa mówią nam o współczesnej kondycji wspomnianych państw: na ile mogą one stać na straży bezpieczeństwa i interesu publicznego, a na ile interesów rządzących nimi elit? Na ile zatem tworzą systemowy monolit, a w jakim wymiarze są przedmiotem polityki, która czyni z nich zwycięzców i zarazem potencjalnych przegranych? Czego zatem można się po nich spodziewać w sytuacji przesilen i kryzysów?

Zawarte w niniejszym tomie teksty dają jedynie ramy do poszukiwania odpowiedzi, zostawiając zapewne poczucie niedosytu u niejednego Czytelnika. Mam jednak nadzieję, że zwiększą one zainteresowanie tą problematyką wśród ekspertów, a także staną się punktem odniesienia dla chłodnej i rzeczowej dyskusji o problemach, które jeszcze przez wiele lat muszą towarzyszyć myśleniu o wyzwaniach wschodniego sąsiedztwa Polski.

Jest mi niezmiernie miło, że Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia może zaprezentować swój punkt widzenia na wspomniane problemy we współpracy z „Przeglądem Bezpieczeństwa Wewnętrznego”.

Olaf Osica, dyrektor OSW

Od Wydawcy

Od blisko pięciu lat Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego wydaje jawne, dostępne w przestrzeni publicznej, czasopismo „Przeгляд Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, poświęcone problematyce bezpieczeństwa wewnętrznego naszego kraju. Czasopismo to jest także ważnym źródłem informacji o pracy samej Agencji, a autorzy publikujący w nim artykuły – wśród nich również funkcjonariusze ABW – są specjalistami w swoich dziedzinach. Tym razem wydanie specjalne „Przeгляdu...”, opracowane we współpracy z Ośrodkiem Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, zostało poświęcone roli służb specjalnych w obszarze bezpieczeństwa wewnętrznego wschodnich sąsiadów RP.

Tematyka dotycząca zewnętrznych wpływów mogących mieć znaczenie dla bezpieczeństwa naszego państwa ze zrozumiałych względów nieczęsto dotąd gościła na łamach „Przeгляdu...”. Teraz, korzystając z fachowej wiedzy ekspertów OSW, sięgnęliśmy po obszar niezwykle ciekawy, rzadko będący przedmiotem wnikliwej analizy, a zarazem istotny dla rzeczowej dyskusji na temat relacji polsko-wschodnich.

Teksty zamieszczone w niniejszym wydaniu specjalnym „Przeгляdu...” oczywiście nie wyczerpują tematu. Jak pisze mój szanowny Przedmówca, z uwagi na niekompleksowe przedstawienie poszczególnych zagadnień u niejednego Czytelnika pozostawią zapewne uczucie niedosytu. Zarazem jednak powinny wzbudzić zwiększone zainteresowanie przedstawioną problematyką.

Dziękuję dyrektorowi i ekspertom OSW za ich wkład merytoryczny i redakcyjny w powstanie niniejszego wydania specjalnego „Przeгляdu...” i mam nadzieję, że spotka się ono z przychylnym przyjęciem przez Czytelników.

Zbigniew Nawrocki, dyrektor COS ABW

Jolanta Darczewska, Piotr Żochowski

Rola służb specjalnych w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej

1. Wprowadzenie

Celem artykułu jest analiza roli służb specjalnych we współczesnym systemie politycznym Federacji Rosyjskiej oraz przedstawienie charakterystycznych cech rosyjskiego systemu instytucji bezpieczeństwa, którego najważniejszym segmentem pozostają służby specjalne.

Podstawowym problemem wiążącym się z ustaleniem ram dla opisu rosyjskich instytucji bezpieczeństwa jest brak regulacji prawnych precyzyjnie definiujących poszczególne instytucje odpowiedzialne za bezpieczeństwo państwa. Rosyjski ustawodawca nie podjął się opisu pojęć takich jak „służba specjalna”, „organy ścigania”, „organ porządku prawnego” czy „policja”. W efekcie trudno rozdzielić obszary działania instytucji o charakterze policyjnym i służb specjalnych.

W rosyjskich regulacjach prawnych występują nieprecyzyjne pojęcia takie jak „siły bezpieczeństwa narodowego” czy „federalne organy władzy wykonawczej właściwe w dziedzinie zapewnienia bezpieczeństwa”¹, a politolodzy i komentatorzy prasowi posługują się ogólnym terminem „resorty siłowe” (ros. *siłowiki*). W rosyjskiej literaturze zalicza się do nich Federalną Służbę Bezpieczeństwa (FSB), Służbę Wywiadu Zagranicznego (SWZ), Federalną Służbę Ochrony (FSO), Federalną Służbę Kontroli Obrotu Narkotykami (FSKN), ale także resort spraw wewnętrznych, Prokuraturę Generalną, Komitet Śledczy FR, służby fiskalne i inne.

Jednoznacznych wniosków na temat struktury sektora bezpieczeństwa FR nie przynosi także kwerenda rosyjskich kompetencyjnych regulacji prawnych². Najbardziej szczegółowa lista resortów, których głównym zadaniem jest zapewnienie bezpieczeństwa FR, znajduje się w prezydenckim dekreście nr 636 z 21 maja 2012 r. *O strukturze federalnych organów władzy wykonawczej*. Zawiera on wykaz federalnych organów władzy wykonawczej w podziale na: 1) podporządkowane prezydentowi oraz 2) podporządkowane rządowi.

1) Prezydentowi podlegają:

- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych;
- Ministerstwo ds. Obrony Cywilnej, Sytuacji Nadzwyczajnych i Likwidacji Skutków Klęsk Żywiolowych (MCzS);

¹ Takie szerokie ujęcie wynika po części z założeń *Strategii bezpieczeństwa narodowego FR do roku 2020* z 12 maja 2009 r., w której do systemu zapewnienia bezpieczeństwa narodowego zaliczono *Siły Zbrojne FR, inne wojska, zmilitaryzowane formacje i organy, w których na mocy ustawodawstwa federalnego przewidziana jest służba wojskowa i/lub ochrony porządku prawnego, a także federalne organy władzy państwowej biorące udział w zapewnieniu bezpieczeństwa narodowego państwa*. Szeroko potraktowano także ich zadania, które podzielono na 10 sektorów funkcjonalnych: *Siły bezpieczeństwa narodowego koncentrują swe wysiłki i zasoby na zapewnieniu bezpieczeństwa w sferach wewnątrzpolitycznej, ekonomicznej i społecznej, w sferze nauki i edukacji, w sferze międzynarodowej, duchowej, informacyjnej, militarnej, obronno-przemysłowej i ekologicznej, a także w sferze bezpieczeństwa społecznego*. Zob. *Strategia bezpieczeństwa narodowego FR do roku 2020*. Warszawa 2009 (tłum. własne OSW, przekład Małgorzata Zarebska).

² W ustawie *O federalnej służbie bezpieczeństwa* terminy „służby specjalne” i „organy ochrony porządku prawnego” pojawiają się bez definicji prawnej. W art. 12 (g) dot. pełnionej przez FSB funkcji kontrwywiadu wojskowego możemy przeczytać, że służba ta *zapewnia bezpieczeństwo w Siłach Zbrojnych FR, formacjach wojskowych, ich organach dowodzenia i w organach, w których przewidziano służbę wojskową, w organach spraw wewnętrznych, Państwowej Straży Pożarnej, organach celnych i organach do kontroli obrotu środkami narkotykowymi*.

- Ministerstwo Obrony (wraz z 4 podległymi służbami – Federalną Służbą ds. Współpracy Wojskowo-Technicznej, Federalną Służbą Kontroli Eksportowej, Federalną Agencją ds. Dostaw Broni, Sprzętu Wojskowego i Specjalnego, Federalną Agencją Budownictwa Specjalnego);
- Ministerstwo Sprawiedliwości (wraz z dwiema podległymi służbami: Federalną Służbą Wykonywania Kar i Federalną Służbą Komorniczą);
- Federalna Służba Bezpieczeństwa;
- Służba Wywiadu Zagranicznego;
- Federalna Służba Ochrony;
- Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami;
- Państwowa Służba Kurierska;
- Federalna Służba Monitoringu Finansowego.

Na tej liście znajdują się ponadto dwie jednostki Administracji Prezydenta FR, mające status agencji federalnych:

- Główny Zarząd Programów Specjalnych Prezydenta FR³;
- Kancelaria Prezydencka.

Nie znalazł się na niej natomiast podlegający prezydentowi Komitet Śledczy FR, któremu w odróżnieniu od ww. nadano status federalnego organu władzy państwowej. Zabieg ten pozwolił na podporządkowanie władzy wykonawczej jednej z najważniejszych instytucji odpowiedzialnych za porządek prawny w państwie.

2) Premierowi FR podlegają:

- Federalna Służba Migracyjna;
- Federalna Służba Celna;
- Federalna Służba ds. Zamówień Obronnych;
- Federalna Służba Nadzoru Ekologicznego, Technologicznego i Atomowego (Rostiechnadzor);

³ Główny Zarząd Programów Specjalnych Prezydenta FR (GUSP) – federalny organ władzy wykonawczej (agencja), wyprofilowany do zadań związanych z przygotowaniem mobilizacyjnymi i zarządzaniem kryzysowym w czasie wojny i sytuacji nadzwyczajnych. Działa na podstawie dekretu nr 1146 z 7 września 2004 r. *Zagadnienia Głównego Zarządu Programów Specjalnych Prezydenta FR*. Jest spadkobiercą b. 15 Głównego Zarządu KGB, który m.in. obsługiwał bunkry rządowe. Do jego zadań należy zapewnienie działalności Administracji Prezydenta, rządu, Zgromadzenia Federalnego, organów władzy sądowiczej w czasie wojny, koordynacja działań organów władzy wykonawczej w zakresie przygotowań mobilizacyjnych i mobilizacji, zapewnienie systemu obiektów specjalnych na czas mobilizacji. Prowadzi także kontrolę i nadzór nad realizacją prezydenckich dekretów i rozporządzeń rządu FR dotyczących przygotowań mobilizacyjnych i gotowości obronnej. W skład zarządu wchodzi autonomiczna Służba Obiektów Specjalnych przy Prezydencie FR do ochrony tzw. krytycznej infrastruktury państwa. Szefem Głównego Zarządu Programów Specjalnych jest Dmitrij Ryżkow (do listopada 2011 r. wiceszef kancelarii premiera Putina). GUSP jest najmniej „otwartą”, całkowicie nietransparentną służbą. Przypisane mu ustawowo obszary odpowiedzialności (przygotowania mobilizacyjne i ochrona obiektów specjalnych) w gruncie rzeczy nie kwalifikują go do miana służby specjalnej, nie zajmuje się bowiem działalnością operacyjną. Jako bezpośrednia sukcesorka dawnego XV Zarządu KGB służba ta pojawia się jednak w wielu publikacjach poświęconych rosyjskim służbom specjalnym jako uprzywilejowana placówka. Z drugiej strony, wymagania kwalifikacyjne stawiane kandydatom do służby w GUSP obejmują m.in. umiejętność pracy w sieciach informacyjno-telekomunikacyjnych, w tym sieci Internet, systemach administrowania archiwami elektronicznymi oraz systemach informacyjno-analitycznych, umożliwiających gromadzenie, opracowanie, archiwizowanie i analizę danych, umiejętność pracy z edytorem tekstów i przygotowania prezentacji i in. Skłania to do wniosku o realizowaniu przez GUSP (zgodnie z nazwą) kremlowskich projektów specjalnych w dziedzinie bezpieczeństwa. Może też być kluczowym elementem tworzenia jakiegoś nadzwyczajnego systemu władzy państwowej na wypadek kryzysu konstytucyjnego. Zob. np. Приказ Главного управления специальных программ Президента Российской Федерации (ГУСП) от 24 апреля 2012 г. N 35, <http://www.rg.ru/2012/06/22/slujba-dok.html> [dostęp: 20 VIII 2013].

- Federalna Agencja Kosmiczna;
- Federalna Agencja ds. Infrastruktury Granicy Państwowej FR.

Wyznacznikami pozwalającymi na umowne zawężenie pojęcia „służby specjalnej” są przepisy ustawy *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 12 sierpnia 1995 r. (z późn. zm.)⁴. Do prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych uprawnione są organy o różnicowanym profilu, których kompetencje nie zostały w ustawie określone. W praktyce powoduje to krzyżowanie się kompetencji służb specjalnych i organów policyjnych i pozwala na stosowanie ustawy w zależności od potrzeb operacyjnych każdej z instytucji⁵. Zgodnie z art. 13 tej ustawy do prowadzenia działalności rozpoznawczej uprawniono jednostki operacyjne:

- organów spraw wewnętrznych,
- organów Federalnej Służby Bezpieczeństwa,
- organów Federalnej Służby Ochrony,
- organów celnych Federacji Rosyjskiej,
- Służby Wywiadu Zagranicznego⁶,
- Federalnej Służby Wykonywania Kar,
- organów Federalnej Służby Kontroli Obrotu Narkotykami.

Uwzględniając powyższe uwarunkowania prawne i polityczne, na potrzeby niniejszego artykułu można przyjąć, że instytucjami rosyjskiego systemu bezpieczeństwa, które można określić jako „służby specjalne”, są:

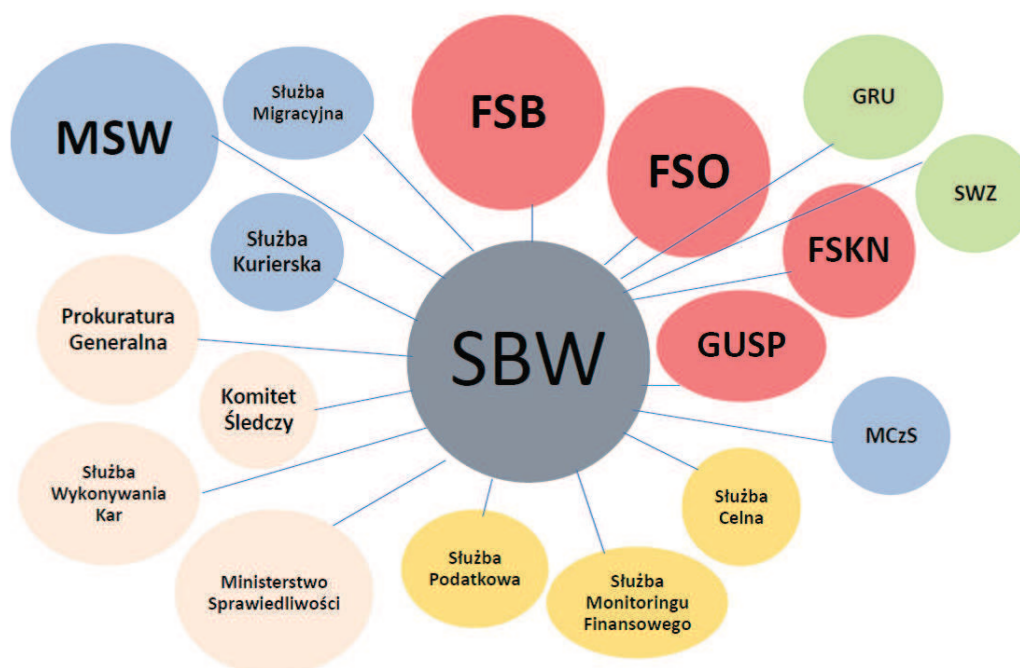
- Federalna Służba Bezpieczeństwa,
- Służba Wywiadu Zagranicznego,
- Główny Zarząd Wywiadowczy Sztabu Generalnego FR (GRU),
- Federalna Służba Ochrony,
- Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami.

⁴ Tekst dokumentu dostępny w języku rosyjskim pod adresem: <http://www.infotecs.ru/laws/detail.php?ID=1591> [dostęp: 10 VIII 2013]. Tekst uwzględnia reorganizację systemu bezpieczeństwa FR w latach 2003–2004.

⁵ Warto podkreślić znaczenie ustawy *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* dla ustalenia hierarchii rosyjskich instytucji bezpieczeństwa. Największy potencjał operacyjny, ze względu na posiadanie pionów śledczych oraz samodzielnych komórek techniki operacyjnej i konieczność nawiązywania z nimi współpracy w tej dziedzinie przez inne służby, mają Federalna Służba Bezpieczeństwa, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami.

⁶ Ustawodawca zastrzegł przy tym, że operacyjna jednostka organu wojskowego wywiadu zagranicznego (GRU) przeprowadza czynności operacyjno-rozpoznawcze wyłącznie w celu zapewnienia bezpieczeństwa tego organu wywiadu zagranicznego (w odróżnieniu od SWZ mającej prawo do działania na terenie Rosji).

Miejsce służb specjalnych FR w sektorze bezpieczeństwa wewnętrznego (SBW)

2. Uwarunkowania funkcjonowania służb specjalnych Federacji Rosyjskiej w latach 1991–2012

2.1. Proces budowania post-KGB

Sygnalizowany stan obecny jest rezultatem zmian strukturalnych prowadzonych od rozpadu ZSRR. Proces restrukturyzacji sektora trwa nadal, choć sam model systemu ugruntowany pod koniec pierwszej kadencji prezydentury Władimira Putina, w latach 2003–2004, jest stabilny. W procesie reform rosyjskich służb można wyodrębnić dwie fazy: do 1995 i po 1995 r.

Do roku 1995 dominowały tendencje do ścisłego rozgraniczenia kompetencyjnego i ograniczenia roli służb specjalnych. Skutkowało to formalnym i nieformalnym rozproszeniem sektora, a także częstymi zmianami strukturalnymi i kadrowymi w ich kierownictwie. Dokonany wówczas podział KGB na odrębne formacje (wywiadowczą, kontrwywiadowczą, wywiad elektroniczny i łączność specjalna, ochrona granicy państwowej, ochrona strategicznych obiektów infrastruktury państwowej i VIP-ów) nie naruszył jednak aktywów poszczególnych segmentów (pionów) b. KGB⁷. Oprócz częstych zmian strukturalnych i kadrowych okres ten charakteryzowało ponadto niedoinwestowanie sektora będące efektem postępującego kryzysu gospodarczego w Rosji.

⁷ Sukcesorki KGB były jego bezpośrednią kontynuacją w sensie kadrowym, mentalnym, a nawet fizycznym (przejęły jego budynki, sprzęt i wyposażenie, infrastrukturę szkoleniową itp.). Przejęły także atuty operacyjne b. KGB: gromadzone latami informacje dobrze ulokowanych i zakonspirowanych agentów (nielegalów), ogromne archiwa (w tym archiwa b. republikańskich KGB i służb b. bloku wschodniego, NRD, PSED – Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku, czyli utworzoną w 1978 r. bazę danych z centralą w Moskwie).

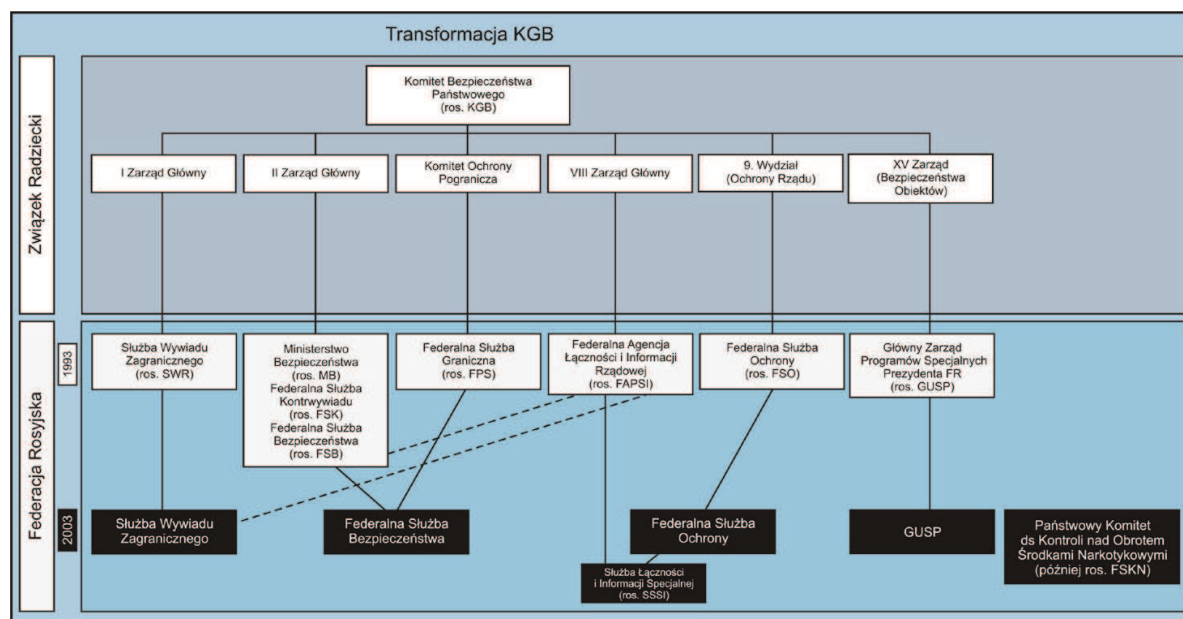
Po roku 1995 nastąpił odwrót od realizowanej wcześniej polityki maksymalnego rozdziału kompetencyjnego służb, co znamionowało przemianowanie Federalnej Służby Kontrwywiadu w Federalną Służbę Bezpieczeństwa, a co stało się bardziej wyraziste po objęciu urzędu prezydenta przez Władimira Putina. Podjęto wówczas działania na rzecz scentralizowania systemu i wzmocnienia poszczególnych segmentów b. KGB. Nowe uwarunkowania zewnętrzne i wewnątrzpolityczne zaowocowały zmianami funkcjonalnymi wynikającymi częściowo z zagrożeń o charakterze globalnym. Służbom postawiono nowe zadania: walkę z separatyzmem regionalnym, terroryzmem, przestępczością narkotykową, kontrolą komunikacji w sieci Internet i uszczelnienie informatycznych systemów przekazywania informacji, powołanie nowych i doskonalenie już istniejących centrów sytuacyjnych (tj. koordynacji informacji nt. zagrożeń informacyjnych, terrorystycznych, ekonomicznych i in.), wspieranie rozwoju gospodarczego FR i rosyjskiego biznesu za granicą, śledzenie nielegalnego i nieujawnionego kapitału rosyjskiego kapitału w kraju i za granicą, zwalczanie przestępczości zorganizowanej.

Ostatnie głębsze zmiany strukturalne zostały przeprowadzone w latach 2003–2004. Zostały one wprowadzone na mocy prezydenckich dekretów nr 308 z 11 marca 2003 r. *O przedsięwzięciach na rzecz udoskonalenia państwowego zarządzania w sferze bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej* i nr 314 z 9 marca 2004 r. *O systemie i strukturze federalnych organów władzy państwowej*. Pierwszym dekretem prezydent Władimir Putin rozwiązał z dniem 1 lipca 2003 r. Federalną Agencję Informacji i Łączności Rządowej (FAPSI) oraz pozbawił autonomii Federalną Służbę Graniczną (FSG). Funkcje FSG (wraz ze strukturami organizacyjnymi, stanem osobowym, budżetem, mieniem itp.) prezydent przekazał Federalnej Służbie Bezpieczeństwa. Funkcje FAPSI zostały podzielone między FSB, Służbę Wywiadu Zagranicznego oraz Federalną Służbę Ochrony. Oficjalnie główną beneficjentką okazała się FSO, przy której prezydent powołał Służbę Łączności i Informacji Specjalnej⁸, należy jednak przypuszczać, że b. funkcjonariusze FAPSI wzmocnili także struktury rozpoznania radioelektronicznego różnych służb. Drugi dekret – jako istotny element zapoczątkowanego wcześniej (w maju 2000 r.) procesu reformy całego aparatu państwa, polegającej na centralizacji władzy – ugruntował pozycję rosyjskich służb specjalnych jako federalnych organów władzy wykonawczej. Dopełnieniem wymienionych regulacji stały się dekrety porządkujące strukturę organizacyjną i kompetencyjną poszczególnych służb. Ich wspólną cechą jest ponadto połączenie funkcji kontrolnych i koordynacyjnych służb bezpieczeństwa wobec innych federalnych, regionalnych, terenowych organów władzy wykonawczej i samorządu terytorialnego. Dekretami nr 870 z 11 lipca 2004 r. *Zagadnienia Federalnej Służby Bezpieczeństwa FR*; nr 976 z 28 lipca 2004 r. *Zagadnienia Federalnej Służby FR ds. Kontroli Obrotu Narkotykami* (dekretem tym prezydent Putin powołał tę służbę); nr 1013 z 7 sierpnia 2004 r. *Zagadnienia Federalnej Służby Ochrony FR* prezydent Putin potwierdził ich status federalnych organów władzy wykonawczej, a także ministerialny status ich dyrektorów i pełnomocnictwa federalnych ministrów.

Podobnie jak na początku lat 90. zarysowane zmiany strukturalne nie naruszyły w istotny sposób funkcji i aktywów rozwiązanych służb. Jako nienaruszone „moduły” weszły one w skład FSB, SWZ i FSO. Dekrety Władimira Putina przywróciły zhierarchizowany model systemu bezpieczeństwa, podniosły jego rangę instytucjonalną oraz umocniły relacje wewnętrzne (z innymi podmiotami sektora bezpieczeństwa) i zewnętrz-

⁸ Nowa służba została powołana prezydenckim dekretem nr 774 z 14 lipca 2003 r. *Zagadnienia Służby Łączności i Informacji Specjalnej przy Federalnej Służbie Ochrony Federacji Rosyjskiej*.

ne (w ramach systemu organów władzy wykonawczej). Późniejsze zmiany (powołanie Komitetu Śledczego FR, a także przeorganizowanie podległości służb wprowadzone prezydenckim dekretem *Zagadnienia systemu i struktury federalnych organów władzy wykonawczej* nr 724 z 12 maja 2008 r. oraz dekretem *O strukturze federalnych organów władzy wykonawczej* z 21 maja 2012 r.) wprowadziły jedynie niewielkie zmiany kosmetyczne⁹, nie naruszając modelu o strukturze pionowej, na czele z prezydentem jako centralnym jego ogniwem, instancją regulującą i sprawującą kontrolę nad całym systemem.

2.2. Służby specjalne w systemie prawnym Federacji Rosyjskiej

Charakterystyka ogólna

W systemie prawnym bezpieczeństwa FR należy wyróżnić kilka poziomów. **Poziom pierwszy** stanowią Konstytucja Federacji Rosyjskiej i federalna ustawa konstytucyjna *O bezpieczeństwie*, które ustanowiły system organów władzy państwowej, w tym system organów bezpieczeństwa, oraz ich wzajemne relacje.

Poziom drugi to prezydenckie dekrety i ustawy federalne regulujące poszczególne sektory bezpieczeństwa państwa, obejmujące np. przeciwdziałanie terroryzmowi, ekstremizmowi czy przestępczości finansowej. Ich zapisy wpłynęły również w decydujący sposób na system organizacji bezpieczeństwa, a także na relacje między poszczególnymi instytucjami bezpieczeństwa FR.

⁹ Dekret z 21 maja 2012 r. zmienił podległość Federalnej Służby Monitoringu Finansowego, podporządkowując ją bezpośrednio prezydentowi FR. Należy to interpretować jako położenie nacisku przez Kreml na kontrolę przepływu strumieni finansowych (i kontrolę rosyjskich oligarchów). Zmienił także podległość Federalnej Służby Migracyjnej, Federalnej Służby Nadzoru i Ochrony Praw Konsumenta, a także Federalnej Służby ds. Zamówień Obronnych, podporządkowując je rządowi FR. O wzmożeniu kontroli finansowej świadczy ponadto powołanie w styczniu 2012 r. międzyresortowej grupy roboczej do przeciwdziałania legalizacji przestępczych i nieujawnionych dochodów, na której czele stanął b. premier FR i b. szef Służby Monitoringu Finansowego Wiktor Zubkow.

Poziom trzeci stanowią dekrety i ustawy kompetencyjne, regulujące funkcjonowanie poszczególnych organów bezpieczeństwa państwa i ochrony porządku publicznego. Jest to poziom instytucjonalny, na którym wprowadzono mechanizmy koordynacji działalności poszczególnych służb.

Poziom czwarty to akty prawne samych organów bezpieczeństwa, takie jak regulaminy wewnętrzne, wewnętrzne instrukcje i rozkazy. Zawierają one uszczegółowienie przepisów ustawowych na gruncie pragmatyki służbowej przy uwzględnieniu specyfiki poszczególnych organów.

Normy regulujące funkcjonowanie systemu pochodzą z różnych źródeł. Prawo tworzenia aktów normatywnych niższego rzędu (wewnętrznych) mają także szefowie poszczególnych organów i instytucji bezpieczeństwa FR. Przygotowane przez nich statuty i wewnętrzne regulaminy są zatwierdzane prezydenckim dekretem. Część z nich podlega opublikowaniu, część wchodzi do zasobu dokumentów niejawnych. Taki tryb nadawania statutów i regulaminów określających wewnętrzną organizację pracy służb eksponuje hierarchiczne podporządkowanie ich prezydentowi na zasadzie podległości bezpośredniej.

Ustawy wspólne

Kluczową, jak już wspomniano, ustawą konstytuującą system bezpieczeństwa FR jest **ustawa federalna O bezpieczeństwie z 29 grudnia 2010 r., nr 390-FZ**. Przedmiotem ustawy, zdefiniowanym w jej art. 1, są *główne zasady działalności w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa państwa, bezpieczeństwa publicznego, bezpieczeństwa środowiska, bezpieczeństwa jednostki i innych rodzajów bezpieczeństwa, przewidzianych przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej, uprawnienia i funkcje federalnych organów władzy państwowej, organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej, organów samorządu terytorialnego w dziedzinie bezpieczeństwa, a także status Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*.

Ustawa federalna O przeciwdziałaniu terroryzmowi z 6 marca 2006 r., nr 35-FZ, która zastąpiła ustawę nr 130-FZ z 25 czerwca 1998 r. *O walce z terroryzmem*. W porównaniu z poprzednią nowa ustawa znacząco rozszerzyła możliwość prowadzenia działań antyterrorystycznych, a także kompetencje organów władzy wykonawczej w tym zakresie, możliwości antyterrorystycznego użycia sił zbrojnych na terytorium FR oraz poza jej granicami. Ustawa odchodzi od szczegółowych definicji podstawowych pojęć w tym zakresie, jakie znajdowały się w poprzedniej ustawie, na rzecz ich uogólnienia, co stwarza przesłanki do praktycznego podciągnięcia pod „terroryzm” i „działalność terrorystyczną” szerokiego zakresu działań w sferze społecznej, politycznej i medialnej. Wśród głównych zasad walki z terroryzmem ustawa wymienia: systemowe i kompleksowe wykorzystanie politycznych, informacyjno-propagandowych, społeczno-ekonomicznych, prawnych, specjalnych i innych metod działania; priorytet środków zapobiegania i profilaktyki; wykorzystanie jawnych i niejawnych metod przeciwdziałania terroryzmowi.

Ustawa definiuje podstawowe pojęcia prawne¹⁰, określa podstawy organizacyj-

¹⁰ Ustawa definiuje następujące pojęcia: terroryzm – ideologia przemocy i praktyka wpływu na decyzje organów władzy państwowej, samorządu terytorialnego i organizacji międzynarodowych, związane z zastra-

ne systemu bezpieczeństwa antyterrorystycznego¹¹, precyzuje uprawnienia organów uczestniczących w operacjach antyterrorystycznych, m.in. prawo przeszukania i rewizji obiektów, osób i środków transportu; kontrole i poszukiwanie rozmów i informacji we wszelkich kanałach telekomunikacyjnych, środkach elektronicznych i pocztowych; wstrzymanie działania organizacji społecznych i innych; zawieszenie łączności dla osób fizycznych i prawnych; czasowe przesiedlanie ludności.

Decyzję o rozpoczęciu operacji antyterrorystycznej podejmuje szef federalnego organu władzy wykonawczej właściwego w dziedzinie bezpieczeństwa (domniemana kompetencja FSB – przyp. aut.).

Ustawa federalna *O przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej z 25 lipca 2002 r., nr 114-FZ* (z późn. zm.). Deklarowaną intencją ustawodawcy, wyrażoną w preambule ustawy, jest ochrona praw i wolności obywatelskich, podstaw ustroju konstytucyjnego oraz zapewnienie integralności terytorialnej i bezpieczeństwa FR. Określa prawny i organizacyjny mechanizm przeciwdziałania działalności ekstremistycznej. Podobnie jak w przypadku ustawy *O przeciwdziałaniu terroryzmowi* nowelizacje ustawy *O przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej* poszerzyły kompetencje federalnych organów władzy wykonawczej zwalczających ekstremizm¹² oraz zakres odpowiedzialności prawnej za prowadzenie takiej działalności. Ustawa zobowiązuje m.in. wszystkie federalne, regionalne i terytorialne organy władzy wykonawczej oraz samorządy terytorialne do prowadzenia działań prewencyjnych. Nakłada na nie obowiązek i określa tryb informowania prokuratury o przypadkach ekstremizmu oraz eliminowania ekstremistycznych naruszeń. Odpowiedzialności karnej, administracyjnej i cywilno-prawnej

szaniem ludności i (lub) innymi formami nieprawnych działań przy użyciu przemocy; działalność terrorystyczna – działalność obejmująca organizację, wyposażenie, szkolenie i finansowanie terroryzmu; informacyjne lub inne wsparcie w takiej działalności; propagowanie ideologii terroryzmu w drodze rozpowszechniania materiałów lub informacji nawołujących do działalności terrorystycznej; akt terrorystyczny – wybuch, podpalenie lub inne działania, związane z zastraszaniem ludności, stwarzające niebezpieczeństwo dla życia ludzi, dokonania znaczących strat materialnych, katastrofy ekologicznej lub innych ciężkich następstw, w celu przestępczego wpływu na decyzje organów władzy państwowej, samorządu terytorialnego, organizacji międzynarodowych lub zagrożenie taką działalnością; operacja antyterrorystyczna – kompleks działań specjalnych, operacyjnych, bojowych i innych z użyciem sprzętu wojskowego, broni, środków specjalnych dla przerwania aktów terroryzmu, unieszkodliwienia terrorystów, zapewnienia bezpieczeństwa osób fizycznych, organizacji i urzędów.

¹¹ Również ta ustawa (art. 5) eksponuje dominującą rolę prezydenta w systemie bezpieczeństwa FR. W myśl tego artykułu prezydent określa i wyznacza główne kierunki państwowej polityki antyterrorystycznej, ustala kompetencje poszczególnych organów federalnej władzy wykonawczej w tym zakresie oraz podejmuje decyzje o użyciu poza granicami FR Sił Zbrojnych FR i jednostek specnazu do walki z działalnością terrorystyczną wymierzoną przeciwko FR i jej obywatelom. Rządowi ustawa przypisuje funkcję zabezpieczenia niezbędnymi siłami i środkami działań federalnych i terytorialnych organów władzy wykonawczej oraz samorządu lokalnego.

¹² Ustawa szeroko definiuje pojęcie ekstremizmu jako działalność organizacji społecznych i religijnych lub innych organizacji, wobec których sąd wydał zakaz działalności, obliczoną m.in. na: rozbudzanie waśni społecznych, rasowych, narodowościowych lub religijnych i wzywanie do nich; zakłócanie praworządnej działalności organów państwowych, organizowanie masowych nieporządków, chuligaństwa, aktów wandalizmu motywowanych ideologiczną, polityczną, rasową, etniczną i religijną nienawiścią lub wrogością wobec jakiegokolwiek grupy obywateli; propagandę dominacji bądź upośledzenia jakiegokolwiek grupy obywateli; publiczne wezwanie do wymienionej działalności, jej finansowanie oraz udostępnianie bazy szkoleniowej, poligraficznej, łączności i masowej informacji; uniemożliwianie działalności organów władzy państwowej; publiczne świadomie fałszywe oskarżanie osób zajmujących stanowiska państwowe; tworzenie i rozpowszechnianie druków, materiałów audiowizualnych i innych, zawierających choćby jedno z kryteriów ekstremizmu.

podlegają zarówno obywatele FR, jak i cudzoziemcy (art. 15). Dotyczy to zwłaszcza autorów materiałów ekstremistycznych i szefów środków masowego przekazu, organizacji i stowarzyszeń, a także organizatorów i uczestników akcji masowych, zebrań, zebrań, wieców i demonstracji (art. 11 i 16).

Ustawa federalna *O przeciwdziałaniu legalizacji (praniu) dochodów uzyskanych drogą przestępczą i finansowaniu terroryzmu z 7 sierpnia 2001 r., nr 115-FZ* (z późn. zm.). Reguluje stosunki obywateli, cudzoziemców, bezpieczeństwa i organizacji, dokonujących operacji finansowych lub majątkowych i własnościowych, a także organów państwowych realizujących kontrolę nad wymienionymi operacjami na terytorium FR, w celu zapobiegania, ujawniania i przeciwdziałania legalizacji dochodów przestępczych i finansowania terroryzmu. Wprowadza pojęcia „legalizacji” operacji własnościowych lub finansowych przez pełnomocny organ państwa (federalny organ władzy wykonawczej stosujący działania ustawowe), „kontroli obowiązkowej” (dokonywanej przez uprawniony organ państwa), „kontroli wewnętrznej” (dokonywanej przez każdą organizację). Kontroli obowiązkowej podlegają wszystkie operacje finansowe na sumę 600 tys. rubli lub większe i ich ekwiwalenty w walutach obcych. Identycznej kontroli podlegają transakcje własnościowe i majątkowe na sumę 3 mln rubli lub większe.

Ustawa federalna *O przeciwdziałaniu korupcji z 25 grudnia 2008 r., nr 273-FZ* (z późn. zm.). Ustawa określa podstawowe zasady przeciwdziałania korupcji, prawne i organizacyjne podstawy walki z tym zjawiskiem, a także minimalizacji i/lub likwidacji skutków przestępstw korupcyjnych. Odrębny art. 4 prawodawca poświęcił omówieniu międzynarodowej współpracy FR w dziedzinie przeciwdziałania korupcji, najobszerniejszy zaś (art. 7) podstawowym kierunkom działalności organów państwowych na rzecz podniesienia skuteczności w przeciwdziałaniu korupcji. Ustawa zobowiązała rosyjskich urzędników i funkcjonariuszy państwowych do składania oświadczeń majątkowych (art. 8) oraz powiadamiania organów porządku prawnego o popełnionych przestępstwach korupcyjnych (art. 9).

Ustawa federalna *O tajemnicy państwowej z 21 lipca 1993 r., nr 5485-1-FZ* (z późn. zm.). Określa dziedziny chronione tajemnicą państwową, a tym samym zakres merytoryczny służb specjalnych, jak i samą działalność służb. Rozdział VI art. 20 *Organy ochrony tajemnicy państwowej* definiuje organy odpowiedzialne za ochronę tajemnicy państwowej jako federalne organy władzy wykonawczej mające obowiązek zapewnienia i realizacji ochrony tajemnicy państwowej. Wśród organów właściwych dla ochrony tajemnicy państwowej (w redakcji znowelizowanej z 29 kwietnia 2004 r., nr 58-FZ) ustawa wymienia: *międzyresortową komisję do ochrony tajemnicy państwowej, federalny organ uprawniony do ochrony bezpieczeństwa państwa, federalny organ do spraw obrony, federalny organ wywiadu zagranicznego, federalny organ uprawniony do przeciwdziałania wywiadowi technicznemu i technicznej ochrony informacji oraz ich organy terytorialne*.

Ustawa federalna *O działalności operacyjno-rozpoznawczej z 12 sierpnia 1995 r., nr 144-FZ* (z późn. zm.). Reguluje zasady pracy operacyjnej służb specjalnych, przyznając im specjalne pełnomocnictwa w tym zakresie.

Ustawa definiuje działalność operacyjno-rozpoznawczą jako rodzaj działalności prowadzonej jawnie i niejawnie przez jednostki operacyjne organów państwowych uprawnionych do wykonywania takiej działalności w granicach ich kompetencji, poprzez przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych w celu ochrony życia, zdrowia, porządku prawnego, swobód obywatelskich, własności, zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa przed zamachami przestępczymi. Celem tej

działalności jest: wykrywanie, zapobieganie, udaremnianie i ujawnianie przestępstw i osób ich dokonujących; poszukiwanie osób ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości oraz uchylających się przed odpowiedzialnością karną i administracyjną; uzyskiwanie informacji o zdarzeniach lub działaniach, stwarzających zagrożenie bezpieczeństwa państwa, w tym wojskowego, ekonomicznego lub ekologicznego.

Ustawa reguluje uprawnienia organów operacyjno-rozpoznawczych w zakresie prowadzenia jawnych i niejawnych czynności operacyjnych, w tym możliwość tworzenia sieci współpracowników jawnych i niejawnych w oparciu o zasadę konfidencjalności oraz (dla zapewnienia konspiracji działań operacyjnych) wykorzystania pomieszczeń i obiektów innych instytucji, ich dokumentów i pełnomocnych legitymacji, a także tworzenia własnych przedsiębiorstw. Omawia szczególne przypadki ograniczenia konstytucyjnych praw obywateli, a także gwarancje prawne ochrony obywateli udzielających pomocy organom operacyjno-rozpoznawczym.

W celu realizacji zadań operacyjno-rozpoznawczych ustawowe organy mają prawo do wykonywania jawnych i niejawnych czynności operacyjnych: przesłuchania, gromadzenia dowodów, wszechstronnej kontroli i badania dokumentacji, identyfikacji osób i danych, przeszukiwania pomieszczeń i obiektów, prowadzenia obserwacji, perlustracji korespondencji, stosowania podglądu i podsłuchu, operacyjnego wprowadzania agentów w dane środowisko, zakupu kontrolowanego, prowokacji – dostawy kontrolowanej, eksperymentu operacyjnego. Wykaz czynności operacyjnych (art. 6) może być z mocy ustawy zmieniany i rozszerzany.

Regulacje kompetencyjne

Regulacje kompetencyjne stanowią ustawy dedykowane poszczególnym organom i służbom sektora bezpieczeństwa, określające ich funkcje w systemie, standardy działalności, ogólny zarys zainteresowań, prerogatywy i obszar odpowiedzialności. Należą do nich m.in.:

- **Ustawa federalna *O federalnej służbie bezpieczeństwa*** z 3 kwietnia 1995 r., nr 40-FZ (z późn. zm.) – ustawa dedykowana FSB jako organowi powołanemu do zapewnienia bezpieczeństwa FR, walki z terroryzmem, ochrony granicy państwowej. Nadaje FSB funkcję koordynacyjną w zakresie działalności kontrwywiadowczej, bezpieczeństwa ekonomicznego i informacyjnego.
- **Ustawa federalna *O wywiadzie zagranicznym*** z 10 stycznia 1996 r., nr 5-FZ (z późn. zm.), regulująca podstawy funkcjonowania wywiadu cywilnego (Służby Wywiadu Zagranicznego) i wojskowego (GRU Ministerstwa Obrony FR).
- **Ustawa federalna *O ochronie państwowej*** z 27 maja 1996 r., nr 57-FZ – reguluje działalność Federalnej Służby Ochrony.

Spośród podlegających prezydentowi służb specjalnych ustawowej podstawy prawnej nie ma jedynie FSKN¹³. Jak już wspomniano, jej działalność, organizację wewnętrzną, zadania i prerogatywy reguluje powołujący tę służbę prezydencki dekret nr 976 z 28 lipca 2004 r. *Zagadnienia Federalnej Służby FR ds. Kontroli Obrotu Narkotykami*. W tym kontekście należy zauważyć, że w obszarze bezpieczeństwa państwa prezydent wykorzystuje swe prawodawcze prerogatywy niekiedy w sposób wręcz pokazowy. Spektakularnym tego przejawem był dekret nr 308 z 11 marca 2003 r. *O przed-*

¹³ Potrzebę ustawowego skodyfikowania statusu i działalności tej służby wyraził niedawno jej dyrektor, Wiktor Iwanow (RBK, 29 maja 2012 r.).

siewzięciach na rzecz udoskonalenia państwowego zarządzania w sferze bezpieczeństwa FR, którym prezydent Putin rozwiązał dwie samodzielne służby specjalne: Federalną Służbę Graniczną oraz Federalną Agencję Informacji i Łączności Rządowej. Dekretowy system prawny (bez udziału parlamentu) minimalizuje wpływ władz ustawodawczych i sądowniczych na funkcjonowanie sektora bezpieczeństwa w praktyce, a także niweluje znaczenie ustawowej bazy prawnej tego sektora. Czyni prezydenta głównym dysponentem systemu bezpieczeństwa.

Do kompetencyjnych regulacji niższego rzędu należy zaliczyć statuty i regulaminy służb. Ze względu na bezpośrednią podległość prezydentowi całego tzw. bloku siłowego FR większość kompetencyjnych regulacji resortowych wprowadza odrębnymi dekretemi prezydent. Na fali reformy sektora bezpieczeństwa w latach 2003–2004 ukazała się cała seria nowych statutów służb (wprowadzonych dekretemi prezydenckimi, np. *Zagadnienia Federalnej Służby Bezpieczeństwa FR*, *Zagadnienia Federalnej Służby Ochrony FR* i in.). Nowe statuty uporządkowały strukturę organizacyjną, funkcje kontrolno-nadzorcze i koordynacyjne wymienionych służb wobec innych federalnych, regionalnych i terenowych organów władzy wykonawczej i samorządu terytorialnego, a także podnosiły status ich dyrektorów (uzyskali status, pełnomocnictwa i wynagrodzenie ministrów federalnych), ich pierwszych zastępców oraz zastępców (są równe statusowi i wysokości wynagrodzenia wiceministrów federalnych).

2.3. Ujednolicenie strukturalne służb specjalnych

Ujednolicona struktura każdej ze służb (prawna, organizacyjna i kompetencyjna), uwzględniająca ich profil w zakresie uprawnień specjalnych, umożliwia samodzielną działalność w sferze statutowej, czemu sprzyja także zhierarchizowany proces decyzyjny. Kluczowymi z tego punktu widzenia są szerokie kompetencje kierownicze szefów służb, ich samodzielność i odpowiedzialność personalna tylko przed prezydentem¹⁴. Dyrektorzy cieszą się znaczną autonomią decyzyjną – uzyskali samodzielność w kwestiach organizacji i funkcjonowania podległych służb. Można też zaryzykować tezę, że sprawują – w imieniu prezydenta – nadzór nad kierowanymi przez siebie służbami.

Do najważniejszych wspólnych kompetencji dyrektorów służb należą:

- przedkładanie prezydentowi projektów zmian strukturalnych; propozycji dotyczących stanu kadrowego, wniosków awansowych od stopnia pułkownika; planów dotyczących budżetowego finansowania działalności służby; propozycji wysokości dodatków służbowych i innych form wynagrodzenia; projektów aktów normatywnych prezydenta oraz innych dokumentów dotyczących kompetencji służby;
- rekomendacje i przedstawianie propozycji personalnych dotyczących zastępców (każdy z dyrektorów ma prawo posiadania kilku zastępców, w tym jednego pierwszego);
- organizowanie działalności służby. Dyrektor kieruje jej działalnością, określa kompetencje funkcjonariuszy w zakresie operacyjnym;

¹⁴ Formalne kompetencje mianowania i odwołania dyrektora oraz kontrola i nadzór nad sprawami wchodzącymi w zakres odpowiedzialności personalnej dyrektorów służb należą do prezydenta lub rządu FR. Ze względu na konstytucyjne i ustawowe prerogatywy prezydenta w dziedzinie obsady stanowisk kierowniczych federalnych organów władzy wykonawczej, rząd w praktyce nie podejmuje decyzji personalnych bez zgody prezydenta, który sam wskazuje kandydatury lub akceptuje je przed wydaniem odpowiedniego postanowienia rządu.

- podejmowanie decyzji o użyciu organów służby;
- prawo delegowania funkcjonariuszy do innych organów władzy państwowej lub innych organizacji i instytucji, niezależnie od ich kompetencji statutowych i statusu własnościowego;
- reprezentowanie służby w federalnych organach władzy wykonawczej, organizacjach krajowych i międzynarodowych; zawieranie umów między służbą a innymi organami władzy lub instytucjami, w tym umów międzynarodowych (co jednak wymaga akceptacji prezydenta);
- dysponowanie środkami budżetowymi służby, w tym środkami walutowymi; określanie norm i sposobów wydatkowania środków finansowych na przedsięwzięcia operacyjne i inne;
- wydawanie własnych aktów normatywnych dot. działalności i organizacji służby, kontrola ich realizacji;
- nadzór i zadaniowanie jednostek i struktur terenowych służby oraz wnioskowanie w sprawie ich powołania;
- prerogatywy dyscyplinarne wobec funkcjonariuszy zgodnie z Regulaminem Dyscyplinarnym Sił Zbrojnych FR lub innymi regulacjami;
- wydawanie zgody na wyjazdy zagraniczne funkcjonariuszy i personelu, w aspekcie bezpieczeństwa i ochrony tajemnicy państwowej.

Kompleksowa reforma aparatu państwa wzmocniła ośrodki kierownicze służb. Ich szefowie weszli w skład Rady Bezpieczeństwa FR, uzyskując wpływ na politykę bezpieczeństwa FR. Ze względu na powiązania personalne między nimi a prezydentem i elitą władzy w Rosji stali się także, jak należy przypuszczać, członkami nieformalnego centrum decyzyjnego państwa.

2.4. Wzmocnienie struktur terenowych

Jednym z istotnych założeń reform systemowych sektora bezpieczeństwa było skuteczne zablokowanie podejmowanych wcześniej przez lokalne ośrodki władzy FR prób podporządkowania sobie lokalnych struktur poszczególnych resortów/służb. Zgodnie z nowymi regulaminami służb prawo mianowania szefów regionalnych struktur resortów siłowych stało się wyłączną prerogatywą prezydenta. Wraz z utworzeniem w maju 2000 r. 7 okręgów federalnych¹⁵ dotychczasowa struktura organizacyjna systemu bezpieczeństwa FR (z podziałem na aparat centralny i terenowy) została poszerzona dodatkowo o szczebel ponadregionalny. Zarządzanie systemem przeformatowano pod nowe okręgi, co zaowocowało jednocześnie zasadniczą przebudową mechanizmów siłowych na szczeblu regionalnym (pojawieniem się 7 prokuratur okręgowych, 7 federalnych zarządów Ministerstwa Sprawiedliwości FR, 7 regionalnych zarządów FSB, 7 głównych zarządów MSW itd. itp.). W styczniu 2010 r., wraz z powołaniem Północnokaukaskiego Okręgu Federalnego, ich liczba zwiększyła się do 8. Nową prawno-administracyjną jakość stanowi fakt, że struktury okręgowe i regionalne, działające na terytoriach poszczególnych podmiotów Federacji, nie wchodzi w skład organów władzy lokalnej: stały się ogniwem władzy federalnej, pionowo, poprzez zarządy ponadregionalne, podporządkowanym centrum federalnemu.

W efekcie terenowa struktura resortów siłowych uległa poszerzeniu. Składa się ona z zarządów ponadregionalnych, rozmieszczonych w okręgach federalnych, oraz re-

¹⁵ Na ich czele stoją pełnomocni przedstawiciele prezydenta FR, na ogół wywodzący się z resortów siłowych.

gionalnych – we wszystkich obwodach, krajach, republikach, okręgach narodowościowych i autonomicznych. Terenowe jednostki organizacyjne mają różne nazwy (zarządy główne, zarządy, centra, oddziały, inspekcje, posterunki), a ich rozmieszczenie zależy od profilu działania służby specjalnej lub oceny występowania zagrożeń (o powołanie jednostek terenowych wnioskuje szefowie poszczególnych resortów/służb, którzy sprawują także nad nimi nadzór). Wydzielonymi jednostkami organizacyjnymi są struktury Moskwy i St. Petersburga, które posiadają status miast o znaczeniu federalnym.

W rezultacie zmian znacząco poszerzyły się możliwości operacyjne służb w terenie, zwłaszcza FSB. Po włączeniu w jej skład służby granicznej wydatnie wzmocniono jej obecność na obszarach przygranicznych. Utrzymano też drażliwą i budzącą kontrowersyjnie oceny obecność FSB w Siłach Zbrojnych, w których tradycyjnie pełni kontrwywiadowczą ochronę (należy przypuszczać, że pełni zarazem kontrolę nad kadrami oficerską, nie dopuszczając do przejawów niesubordynacji).

Dobrym przykładem silnej reprezentacji resortów siłowych w terenie jest graniczący z Polską obwód kaliningradzki. Jego specyfikę wyznacza ponadto obecność Floty Bałtyckiej, której powierzono administrację wojskową w obwodzie. Sektor bezpieczeństwa w Kaliningradzie reprezentują:

- Lokalne oddziały struktur północno-zachodniego okręgu federalnego: Przedstawicielstwa Północno-Zachodniego Regionalnego Zarządu FSB, Regionalnego Granicznego Zarządu FSB, Regionalnego Zarządu SW, Regionalnego Zarządu MCzS, Północno-Zachodniego Regionalnego Urzędu Celnego i in.
- Lokalne struktury służb federalnych: Zarząd FSB Obwodu Kaliningradzkiego, Zarząd Graniczny FSB Obwodu Kaliningradzkiego, Ochrona Brzegowa (d. Siły Morskie) Służby Granicznej FSB Obwodu Kaliningradzkiego, Zarząd Spraw Wewnętrznych Obwodu Kaliningradzkiego, Zarząd Główny FSKN Obwodu Kaliningradzkiego, Centrum Łączności Rządowej Służby Łączności i Informacji Specjalnej przy FSO (jedn. wojsk. 28787), Kaliningradzki Zarząd Komitetu Śledczego FR, Zarząd Federalnej Służby Migracyjnej Obwodu Kaliningradzkiego, Kaliningradzki Obwodowy Zarząd Służby Komorniczej, Kaliningradzki Obwodowy Zarząd Federalnej Służby Wykonywania Kar, Kaliningradzki Obwodowy Urząd Celny i in.
- Struktury bezpieczeństwa Floty Bałtyckiej: Zarząd Główny FSB ds. Floty Bałtyckiej, GRU (jedn. wojsk. 25137) i in.
- Formacje specjalnego przeznaczenia (specnaz) (GRU, SOBR Wikingi, OSN Głównego Zarządu FSKN) i in.

3. Kontrola i nadzór nad służbami specjalnymi FR

3.1. Zakres zewnętrznej i wewnętrznej kontroli nad działalnością sektora bezpieczeństwa FR

Specyfiką rosyjskiego systemu kontroli nad sektorem bezpieczeństwa jest ograniczony zakres kontroli zewnętrznej (parlamentarnej, sądowniczej, społecznej) oraz rozbudowany system kontroli wewnętrznej. W konstrukcji prawnej rosyjskiego systemu bezpieczeństwa jego kluczowe, centralne ogniwo stanowi prezydent FR. Przypisane prezydentowi prerogatywy umożliwiają mu nie tylko bieżące i bezpośrednie oddziaływanie na resorty siłowe, ale także wskazywanie im obszarów zainteresowania, stawianie konkretnych zadań do realizacji, udzielanie instrukcji dotyczących prowadzenia konkretnych czynności operacyjnych i procesowych, a nawet

ich zakończenia. Swe konstytucyjne prerogatywy wobec systemu bezpieczeństwa prezydent Władimir Putin umocnił w latach 2000–2008 wydanymi przez siebie dekretemi. Dekretowy system prawny, powstający bez udziału parlamentu, zniwelował znaczenie ustawowej bazy prawnej sektora bezpieczeństwa. Stał się pomostem między formalnym a nieformalnym porządkiem prawnym.

Kontrolę wewnętrzną sprawują same resorty. Każdy z nich ma tzw. zarząd bezpieczeństwa wewnętrznego, w FSB istnieje ponadto Zarząd „M”, zabezpieczający kontrwywiadowczo MSW, Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych i Ministerstwo Sprawiedliwości, a także Zarząd Kontrwywiadu Wojskowego, zabezpieczający armię i tzw. inne wojska. Federalna Służba Bezpieczeństwa oraz Służba Wywiadu Zagranicznego pozostają natomiast poza kontrolą innych resortów.

Trzy resorty (MSW, FSB i FSKN) dysponują ponadto własnymi strukturami (zarządami) śledczymi. Są one wykorzystywane przede wszystkim jako wsparcie śledztw prokuratorskich prowadzonych w sprawach o korupcję w administracji państwowej, w tym resortach siłowych.

3.2. Kontrola parlamentarna

Zapisy o kontroli parlamentarnej, obecne we wszystkich regulacjach kompetencyjnych, są bodaj najbardziej czytelnym przejawem fasadowego legalizmu rosyjskiego ustawodawcy. Za przykład niech posłuży art. 24 ustawy *O wywiadzie zagranicznym*, który stanowi: *Kontrola parlamentarna nad działalnością organów wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej jest realizowana w trybie ustanawianym przez prawo federalne, a także poprzez przeprowadzane przez Izbę Obrachunkową Federacji Rosyjskiej kontrole wykonania zatwierdzonych przez Dumę Państwową i Radę Federacji preliminarzy wydatków na utrzymanie organów wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej*. Jest to przepis martwy, bowiem w prawie federalnym nie znajdujemy żadnej ustawy kodyfikującej kontrolę parlamentu nad służbami specjalnymi. O fasadowości parlamentarnej kontroli finansowej nad SWZ świadczy też kolejny przepis tegoż artykułu: *W tym celu w Izbie Obrachunkowej Federacji Rosyjskiej tworzona jest specjalna grupa spośród jej członków. Grupa ta ma prawo żądać od organów wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej dokumentów dotyczących wykonania preliminarzy wydatków i wysłuchiwać na swych zamkniętych posiedzeniach sprawozdań szefów organów wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej na ten temat*. Oznacza to, że przepis dotyczący kontroli parlamentarnej nad SWZ deleguje uprawnienia kontrolne Izbie Obrachunkowej¹⁶.

Tego rodzaju zapisy prowadzą do wniosku, że mimo formalnych uprawnień kontrolnych władz ustawodawczych nad sektorem bezpieczeństwa, w praktyce nie są one stosowane. Tezę tę potwierdza fakt, że żaden z rosyjskich aktów prawnych nie definiuje środków/sposobów kontrolnego oddziaływania parlamentu na resorty siłowe.

Duma Państwowa i Rada Federacji nie wykorzystują także swoich ograniczonych prerogatyw w zakresie parlamentarnych przesłuchań szefów organów bezpieczeństwa.

¹⁶ Z racji wykonywanych funkcji Izba Obrachunkowa FR jest odpowiednikiem pol. NIK. Rosyjski organ kontroli (na którego czele stoi Siergiej Stiepaszyn, b. dyrektor rosyjskiego kontrwywiadu, wysoki funkcjonariusz w 1992 r. odpowiedzialny m.in. za przeprowadzenie weryfikacji w szeregach funkcjonariuszy b. KGB) jest przez Kreml traktowany jako przedłużenie rosyjskich organów represji i instrument rozwiązywania problemów politycznych i ekonomicznych.

Komitety do spraw bezpieczeństwa obu izb stały się w rezultacie miejscem skutecznego lobbingu interesów korporacyjnych służb i legislacyjnej obsługi aktów prawnych powstających z ich inicjatywy. Obsługa ta ogranicza się zresztą do ich „wstępnego rozpatrzenia i przygotowania pod obrady Dumy”¹⁷.

3.3. Nadzór prokuratorski

Nadzór prokuratorski nad legalnością działań organów bezpieczeństwa ustanowiły zarówno regulujące ich działalność ustawy kompetencyjne, jak i ustawa *O Prokuraturze Generalnej FR*, która w art. 1 ustanowiła nadzór tego organu nad przestrzeganiem prawa przez wszystkie ministerstwa federalne, służby i inne organy władzy wykonawczej. Przepisy dotyczące nadzoru prokuratorskiego charakteryzuje ogólnikowość, nie precyzują one ani jego zasad, ani trybu. Z bardziej szczegółowej analizy wewnętrznych regulacji działalności Prokuratury Generalnej wynika, że nadzór prokuratorski dotyczy głównie czynności procesowych (śledztw, działalności operacyjno-rozpoznawczej) służb i organów bezpieczeństwa¹⁸. Świadczy o tym katalog środków nadzoru (reagowania prokuratorskiego): prokurator może sporządzić raport o naruszeniu przepisów prawa, może oprotestować przepisy prawne, może odrzucić wyniki śledztwa i wnioski śledczych albo wszcząć postępowanie karne.

Nadzór ten jest ograniczony również specyfiką działania służb specjalnych. Tak np. art. 25 ustawy *O wywiadzie zagranicznym* dotyczący tej kwestii brzmi: *Nadzór nad wykonaniem przez organy wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej ustaw federalnych sprawuje Prokurator Generalny Federacji Rosyjskiej i uppełnomocnieni przez niego prokuratorzy. Informacje o osobach, które udzielają (udzielały) poufnej pomocy organom wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej, a także o organizacji oraz metodach i środkach prowadzenia działalności nie są przedmiotem nadzoru prokuratorskiego. Podobne ograniczenie zawiera także art. 24 ustawy *O federalnej służbie bezpieczeństwa*, który głosi, że przedmiotem nadzoru prokuratorskiego nie mogą być informacje o osobach, które udzielają lub udzielały organom federalnej służby bezpieczeństwa pomocy na zasadzie poufności, a także o organizacji, taktyce, metodach i środkach prowadzenia działalności przez organy federalnej służby bezpieczeństwa.*

Należy także zauważyć, że Prokuratura Generalna FR jest resortem prezydenckim. Relacje prezydenta z prokuratorem generalnym są relacjami ścisłego podporządkowania, charakterystycznymi dla administracji scentralizowanej. W praktyce organy bezpieczeństwa i Prokuratura FR stanowią wspólny system śledczo-represyjny, wymiar sprawiedliwości zaś jest przedłużeniem represyjnego działania organów.

3.4. Prezydencki nadzór nad sektorem bezpieczeństwa i sposoby jego realizacji

Prezydencka kontrola nad resortami siłowymi wynika z ich hierarchicznego podporządkowania prezydentowi na zasadzie podległości bezpośredniej. Przykładowo art. 12 ustawy *O wywiadzie zagranicznym* stanowi, iż prezydent *sprawuje ogólne kierownictwo nad organami wywiadu zagranicznego*”. *Prezydent: 1) określa zadania działalności wywiadowczej; 2) kontroluje i koordynuje działalność organów wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej; 3) podejmuje decyzje w sprawach związanych z wywiadem zagranicznym Federacji*

¹⁷ www.komitet2-16.km.duma.gov.ru/site/xp/049056.html [dostęp: 20 III 2012].

¹⁸ <http://genproc.gov.ru/documents/orders/document-14312> i [14318](http://genproc.gov.ru/documents/orders/document-14318) [dostęp: 11 IV 2012].

Rosyjskiej, w tym dotyczące zasadności zawarcia umów pomiędzy organami wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej oraz służbami wywiadowczymi i kontrwywiadowczymi innych państw; 4) powołuje szefów organów wywiadu zagranicznego Federacji Rosyjskiej.

Analogiczne zapisy odnajdujemy w aktach kompetencyjnych pozostałych służb, nie wykluczając Państwowej Służby Kurierskiej czy Służby Informacji i Łączności Specjalnej przy FSO. Wynika z nich, że prezydent zadaniuje służby, decyduje o ich organizacji wewnętrznej i obsadzie personalnej.

Rozważania na temat realizacji prezydenckiej funkcji nadzoru i koordynacji działalności służb bezpieczeństwa są utrudnione ze względu na niepubliczny charakter procesu decyzyjnego w Rosji. Teoretycznie, na podstawie uogólnień informacji ze źródeł otwartych można mówić zarówno o formalnych, jak i nieformalnych praktykach nadzoru. Do formalnych platform komunikacji z resortami należy zaliczyć:

- Rozszerzone kolegia służb specjalnych – instytucja koordynacyjna na szczeblu dyrektorów służb (najczęściej media donoszą o rozszerzonym kolegium FSB, na którym prezydent wyznacza priorytetowe zadania do realizacji przez służbę w nadchodzącym roku)¹⁹.
- Kolegia poszczególnych służb z udziałem prezydenta (raz do roku, są też zwoływane w trybie nadzwyczajnym, w związku np. ze zmianą na stanowisku dyrektora służby).
- Spotkania prezydenta z szefami poszczególnych służb (podczas którego szefowie służb składają prezydentowi osobisty raport o stanie służby i realizacji zadań).
- Stałe kontakty robocze szefów poszczególnych służb z szefem państwa w ramach posiedzeń Rady Bezpieczeństwa oraz komisji międzyresortowych Rady Bezpieczeństwa FR.

Prezydent ma ponadto do dyspozycji wyspecjalizowane instytucje kontroli, takie jak wspomniana już Izba Obrachunkowa (której pełnomocnictwa są ograniczone do kontroli finansowej), Główny Zarząd Kontroli przy Prezydencie FR (organ o szerokim profilu, uruchamiany przez prezydenta), a także inspekcje działające w ramach aparatu Rady Bezpieczeństwa i aparatów pełnomocników prezydenta w okręgach federalnych. Należy sądzić, że prezydent „deleguje” im część swych uprawnień kontrolnych. Trzeba jednak podkreślić, że wymienione instytucje kontroli nie mają samodzielnych uprawnień, działają na polecenie prezydenta, co znajduje wyraz w ich regulaminach. Z wyjątkiem Izby Obrachunkowej wszystkie pozostałe organy kontroli są ponadto usytuowane przy prezydencie: są jednostkami organizacyjnymi Administracji Prezydenckiej. Nie mają też żadnych możliwości bezpośredniego oddziaływania na kontrolowane resorty²⁰.

¹⁹ Np. podczas rozszerzonego kolegium FSB, które odbyło się 14 lutego 2013 r., prezydent FR polecił kierownictwu FSB realizację następujących zadań: - neutralizację struktur ekstremistycznych i terrorystycznych, w tym prób wykorzystywania przez nie technologii informatycznych, zasobów Internetu i potencjału sieci społecznościowych, stworzenie w jak najkrótszym terminie zintegrowanego systemu wykrywania, uprzedzania i odpierania ataków komputerowych na zasoby informacyjne FR, - nasilenie działań prewencyjnych i operacyjnych o charakterze antyterrorystycznym, w tym kontekście uszczelnienie granic państwowych, - kontynuowanie działań kontrwywiadowczych, w tym przeciwdziałanie próbie wykorzystania zagranicznych organizacji pozarządowych przeciwko interesom państwa, - ochronę infrastruktury krytycznej państwa, zwłaszcza ochronę informacji dotyczących sił zbrojnych i kompleksu przemysłowo-obronnego, - przeciwdziałanie nieuczciwej konkurencji zagrażającej interesom firm rosyjskich ze strony podmiotów zagranicznych, - włączenie się FSB do polityki integracyjnej Rosji na obszarze WNP poprzez zacieśnienie współpracy ze służbami specjalnymi Białorusi i Kazachstanu.

²⁰ Do takiego wniosku prowadzi np. analiza dekrety nr 590 z 6 maja 2011 r. *Zagadnienia Rady Bezpieczeń-*

Z litery rosyjskiego prawa relacje prezydenta z szefami służb specjalnych są relacjami podporządkowania, charakterystycznymi dla administracji scentralizowanej. Szefowie służb ponoszą przy tym osobistą odpowiedzialność za terminowość, wiarygodność i obiektywność informacji przekazywanej głowie państwa (zob. np. art. 14 ustawy *O wywiadzie zagranicznym*). Pełna zależność służbowa i personalna wyklucza ponadto jakąkolwiek samodzielność/podmiotowość organów podległych. Nie uszczupla to jednak ich silnej pozycji w systemie, stanowią one bowiem podstawowy instrument sprawowania władzy prezydenckiej w Rosji.

4. Charakterystyka wybranych służb specjalnych Federacji Rosyjskiej

Opisywane uwarunkowania funkcjonowania rosyjskich instytucji bezpieczeństwa i brak precyzyjnego zdefiniowania pojęcia „służby specjalnej” utrudniają opracowanie jednoznacznego katalogu tego typu instytucji. Analiza kompetencji i przejawów aktywności poszczególnych podmiotów systemu bezpieczeństwa, uwzględnienie pozycji szefów służb w systemie władzy oraz obecności resortów siłowych w sferze medialnej pozwalają na wytypowanie instytucji najważniejszych dla bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Są nimi:

Federalna Służba Bezpieczeństwa. Jest służbą o najszerszym obszarze kompetencyjnym, obejmującym całościową kontrolę systemu politycznego, ekonomicznego i społecznego FR. Działa na podstawie ustawy *O federalnej służbie bezpieczeństwa*. Szerokim zadaniom FSB odpowiada struktura organizacyjna służby. Uwagę zwraca stale rozszerzanie obszaru kontroli przestrzeni życia politycznego, społecznego i gospodarczego państwa. Na mocy zarządzenia *O Federalnej Służbie Bezpieczeństwa FR i jej strukturach*, zatwierdzonego prezydenckim dekretem nr 960 z 11 sierpnia 2003 r., stała się federalnym organem władzy wykonawczej, który zgodnie ze swoimi kompetencjami realizuje państwowe kierowanie bezpieczeństwem Federacji Rosyjskiej oraz obronę i ochronę granicy państwowej FR, wód terytorialnych, wód wewnętrznych, wyłącznej strefy morskich interesów ekonomicznych FR, szelfu kontynentalnego oraz znajdujących się tam bogactw naturalnych; ochronę bezpieczeństwa informacyjnego państwa; koordynuje działalność kontrwywiadowczą wszystkich uprawnionych do niej federalnych organów władzy wykonawczej.

Od 2008 r. FSB kieruje Aleksandr Bortnikow.

Służba Wywiadu Zagranicznego. Federalny organ władzy wykonawczej. Działa na podstawie ustawy *O wywiadzie zagranicznym*. Utworzona w grudniu 1991 r. na bazie Centralnej Służby Wywiadu ZSRR, wyodrębnionej kilka miesięcy wcześniej z KGB ZSRR. Prowadzi legalny i nielegalny wywiad polityczny, ekonomiczny i techniczny. W stworzonej przez Jewgienija Primakowa doktrynie wywiadowczej położono nacisk na ekonomizację operacji wywiadowczych. Pod względem organizacyjnym dzieli się na zarządy operacyjne, analityczne oraz pion wsparcia. Działa głównie za granicą (prowadzi także wywiad z terytorium kraju (RT – *razwiedka s territorii*). Siłowe zabezpieczenie operacji prowadzi specnaz SWZ „Zasłon” (pierwsze informacje na ten temat pojawiły się w 1998 r.).

Od 2007 r. szefem SWZ jest Michaił Fradkow (uprzednio premier FR).

stwa Federacji Rosyjskiej. Z zatwierdzonego tym dekretem Statutu Aparatu RB wynika, że przedsięwzięcia kontrolne są prowadzone „na polecenie prezydenta”.

Główny Zarząd Wywiadowczy Sztabu Generalnego. Organ wywiadu zagranicznego. Pod względem organizacyjnym podlega szefowi Sztabu Generalnego (SG) i jest zadaniowany przez szefa SG i ministra obrony. Prowadzi legalny i nielegalny wywiad polityczny, naukowy i techniczny. Do jego zadań należy m.in. pozyskiwanie informacji istotnych z punktu widzenia potencjału obronnego i bezpieczeństwa FR, prowadzenie wywiadu kosmicznego i radioelektronicznego, rozpoznawanie międzynarodowego obrotu materiałami wybuchowymi, bronią i amunicją, w tym bronią jądrową i środkami jej przenoszenia. W wyniku przeprowadzonej w latach 2010–2011 reformy dawne specnazy GRU weszły w skład okręgów wojskowych, flot i wojsk powietrznodesantowych.

Od grudnia 2011 r. szefem GRU jest Igor Siergun (w wywiadzie wojskowym od 1984 r.). W jego opinii „GRU jest praktycznie jedyną służbą specjalną na świecie, która w swej strukturze odzwierciedla wszystkie znane obecnie rodzaje i kierunki wywiadu”.

Federalna Służba Ochrony – federalny organ władzy wykonawczej do ochrony władz i obiektów państwowych. Działa na podstawie ustawy *O ochronie państwowej*. Realizuje funkcje tworzenia państwowej polityki, w tym regulacji normatywnych, w sferze ochrony obiektowej i fizycznej funkcjonariuszy państwa, a także prezydenckiej, rządowej i innych rodzajów łączności specjalnej i informacji udostępnianej federalnym oraz regionalnym organom władzy państwowej. Regionalne centra łączności specjalnej podlegają autonomicznej Służbie Łączności Specjalnej przy FSO. Służba uczestniczy także w realizacji polityki bezpieczeństwa informacyjnego FR. Szczególny status zajmuje także wchodząca w skład FSO Służba Bezpieczeństwa Prezydenta (SBP). Według niepotwierdzonych danych SBP ma w znacznej mierze „nieformalny” charakter, związany z realizacją niejawnych projektów Putina, czemu sprzyjają bliskie osobiste relacje z szefem SBP. Od 18 września 2013 r. jest nim płk Oleg Klimientjew, który zastąpił sprawującego tę funkcję od 2000 r. gen. płk. Wiktora Zołotowa.

Od 2000 r. dyrektorem FSO jest Jewgienij Murow; szef SBP jest jednym z pięciu jego zastępców.

Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami. Jej działalność reguluje prezydencki dekret *Zagadnienia Federalnej Służby FR ds. Kontroli Obrotu Narkotykami*. Wyprofilowana służba, posiadająca specjalne pełnomocnictwa do zwalczania przestępczości narkotykowej i zapobiegania narkomanii oraz uprawnienia koordynacji działalności innych organów w tym zakresie. W wyniku reformy poszerzyła zakres kontroli służb specjalnych o zwalczanie przestępczości narkotykowej. FSKN stała się federalnym organem władzy wykonawczej realizującym politykę antynarkotykową państwa, współtworzącym regulacje prawne, kontrolującym i nadzorującym legalny obrót środkami narkotykowymi, substancjami psychotropowymi i ich prekursorami. Kontroluje środowiska medyczne i farmaceutyczne, stanowi element wzmocnienia ochrony granic. Ograniczyła tym samym kompetencje Ministerstwa Zdrowia oraz MSW w tym zakresie. W 2004 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zlikwidowało posiadane Biuro Antynarkotykowe działające w ramach Zarządu Zwalczania Przestępczości Zorganizowanej (UBOP) i przekazało FSKN funkcjonariuszy oraz aktywa operacyjne.

Od 2008 r. służbą kieruje Wiktor Iwanow.

Finansowanie służb specjalnych

Głównym źródłem finansowania rosyjskiego sektora bezpieczeństwa jest budżet federalny. Tak jak w przypadku wydatków na obronność, wydatki na bezpieczeństwo nie stanowią zwartej pozycji budżetowej. Najważniejszą pozycją budżetową, z której finansowane są resorty odpowiedzialne za bezpieczeństwo FR, jest rozdział 3 „Bezpieczeństwo narodowe i ochrona porządku prawnego”. Z tego rozdziału finansowane jest około 80 proc. wydatków ww. resortów. Poza tym z rozdziału „Problemy ogólnopaństwowe” finansowana jest międzynarodowa działalność resortów siłowych, z rozdziału „Polityka społeczna” – emerytury funkcjonariuszy, a z rozdziału „Gospodarka mieszkaniowo-komunalna” częściowo finansowana jest budowa mieszkań dla funkcjonariuszy. Na bezpieczeństwo i ochronę porządku prawnego przeznaczane są również środki z federalnych programów celowych. Są to m.in. programy federalne, takie jak np. Federalny Program Celowy „Rozwój systemu więziennictwa w latach 2007–2016”, Federalny Program Celowy „Narodowy system bezpieczeństwa chemicznego i biologicznego Federacji Rosyjskiej (lata 2009–2014) czy Federalny Program Celowy „Granica państwowa Federacji Rosyjskiej (2012–2020)”.

Budżet federalny nie jest jedynym źródłem finansowania sektora bezpieczeństwa. Do innych źródeł należą budżety regionalne. Jak wynika z danych Federalnej Służby Podatkowej dotyczących wykonania skonsolidowanego budżetu (federalnego i regionalnych), wydatki z rozdziału „Bezpieczeństwo narodowe i ochrona porządku prawnego” w około 1/5 finansowane są z budżetów regionalnych. Ze środków regionalnych do niedawna finansowana była w dużej mierze tzw. milicja bezpieczeństwa publicznego (odpowiednik policyjnego pionu prewencji), od stycznia 2012 r. zgodnie z ustawą *O policji* z 2011 r. wprowadzono centralizację finansowania organów spraw wewnętrznych.

Resorty siłowe zasilane są także ze źródeł pozabudżetowych, dzięki świadczeniu przez nie usług w zakresie bezpieczeństwa. Są one zróżnicowane w zależności od resortu, największe możliwości w tym zakresie mają funkcjonariusze MSW i FSB. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w ramach tzw. ochrony pozaresortowej prowadzi komercyjną działalność ochroniarską. Dodatkowym źródłem przychodów resortów siłowych jest sponsoring przez biznes, do którego często wykorzystywane są organizacje weteranów i fundacje. Z tych środków sfinansowano np. remont Centralnego Szpitala Klinicznego FSB czy posterunków służby granicznej na Oceanie Spokojnym. W przypadku Federalnej Służby Bezpieczeństwa jednym z istotnych pozabudżetowych źródeł finansowania jest działalność licencyjna – wydawanie licencji wymaganych w przypadku dostępu do informacji mogących mieć związek z tajemnicą państwową, przyznawanie licencji na prowadzenie obrotu środkami łączności specjalnej, licencjonowanie działalności telekomunikacyjnej i informatycznej.

Wykres 1. Oficjalne dane przedstawiające wydatki z pozycji budżetu FR „Bezpieczeństwo narodowe i ochrona porządku prawnego”²¹

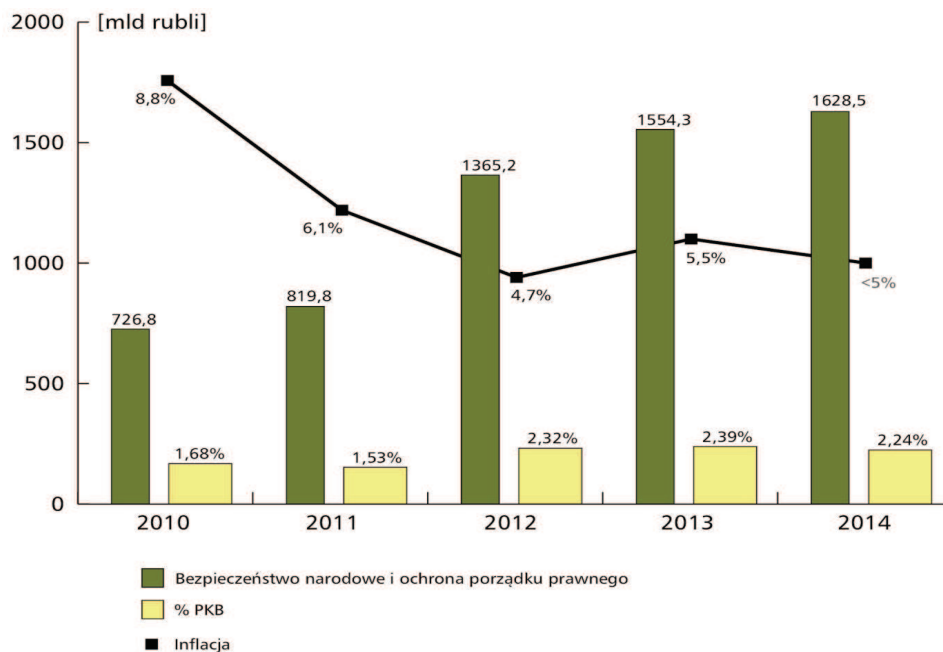

Tabela 1. Szacunkowa liczebność niektórych organów bezpieczeństwa wewnętrznego

Nazwa organu	Liczebność	Źródło danych
Federalna Służba Bezpieczeństwa	Co najmniej 350 000	Brak oficjalnych danych; szacunki niemieckiego Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji ^a
MSW	1 106 472 etaty, w tym 907 630 dla mundurowych, 5000 dla urzędników federalnych i 193 842 dla pracowników cywilnych	Dekret <i>O maksymalnej liczebności etatowej organów spraw wewnętrznych Federacji Rosyjskiej</i> z 1.03.2011 r., nr 252
Wojska Wewnętrzne MSW	170 000 wojskowych (na dzień 1.01.2012)	Informacja szefa MSW FR Raszyda Nurgalijewa z 10.02.2012 r.
Federalna Służba Ochrony	10–25 000	Brak oficjalnych danych; szacunki wg mediów

²¹ Na podstawie ustaw budżetowych.

Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami	39 985 etatów; planowana stopniowa redukcja (do 34 785 w 2016 r.)	Dekret <i>Zagadnienia Federalnej Służby FR ds. Kontroli Obrotu Narkotykami</i> z 28.07.2004 r., nr 976, zmieniony dekretem z 16 lipca 2012 r., nr 999
Służba Wywiadu Zagranicznego	Ponad 13 000	Brak oficjalnych danych; szacunki niemieckiego Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji ^b
GRU (wywiad woj-skowy)	Okolo 12 000	Jak wyżej
GUSP	Okolo 20 000	Brak oficjalnych danych; za: www.agentura.ru

^a Spionage gegen Deutschland – Aktuelle Entwicklungen, 19.12.2008, http://www.verfassungsschutz.de/de/aktuell_thema/themen/thema_081219_spionage/thema_0811_spionage.pdf [dostęp: 20 VIII 2013].

^b Tamże.

5. Rola sektora bezpieczeństwa w rosyjskim systemie politycznym

Praktyka i prawne instrumenty bezpośredniego oddziaływania prezydenta FR na resorty siłowe skutecznie hamują potencjalne procesy ich upodmiotowienia; zapewniają także konsolidację i szczelność całego systemu bezpieczeństwa. Nie wcielając się w rolę podmiotów politycznych, służby pozostają instrumentem polityki Kremla. Sama konstrukcja prawna sektora czyni zeń filar stworzonego przez Putina systemu politycznego, o kluczowym znaczeniu dla jego stabilności, a zarazem podstawowy instrument władzy prezydenckiej i prezydenckiej kontroli nad procesami politycznymi i społecznymi.

Wysoką pozycję resortów siłowych w hierarchii instytucji ustrojowych państwa warunkują pełnione przezeń funkcje: informacyjna, ochronna, kontrolna, profilaktyczna, represyjna. Uwzględniając rosyjską specyfikę, katalog funkcji sektora należy rozszerzyć o funkcje:

- integracyjną (aparatus bezpieczeństwa jest czynnikiem spajającym aparat administracyjny państwa), a także
- moderacyjną (generowanie i kreowanie zjawisk i faktów pożądaných z punktu widzenia władz FR).

Ma to konsekwencje zarówno dla sektora bezpieczeństwa, jak i obecnego reżimu w Rosji. Funkcja integracyjna stawia instytucje sektora w pozycji autonomicznej wobec innych instytucji wykonawczych państwa oraz w pozycji nadrzędnej wobec aparatu administracji państwowej (regionalnej, terytorialnej). Jednym z tego skutków jest przejmowanie metod działania służb specjalnych przez organy władzy cywilnej (poszerzanie obszarów chronionych tajemnicą państwową, rozrost władzy dyskrecjonalnej). Jako inspirowany przez Kreml, sektor jest upolityczniony, uwikłany w zadania polityczne Kremla i bieżącą walkę polityczną.

Realizując zadania kontrolne, służby kierują się własnym interesem, czemu sprzyja ich instrumentalizowanie przez elity władzy (zagrożenie terrorystyczne np. jest wykorzystywane podczas kampanii wyborczych, podobnie jak zwalczanie nielegalnej migracji zarobkowej służą podkreśleniu zagrożenia dla bezpieczeństwa Rosji).

Rozszerzanie katalogu zagrożeń prowadzi do rozrostu kadrowego i organizacyjnego, stałego poszerzania zakresu kompetencji i środków finansowych na ich działalność. Prezydent bez zahamowań przyznaje służbom sektora nowe uprawnienia, w tym takie, które pozwalają ingerować w sferę praw i wolności obywateli. Politycznym tego skutkiem jest postępująca autorytaryzacja ustroju politycznego, społecznego i ekonomicznego, przejawiająca się w stałym poszerzaniu i wzmacnianiu prerogatyw państwa wobec obywateli. Pociąga to z kolei za sobą wzrost represyjności państwa oraz brak przejrzystych reguł gry w relacjach państwo – obywatel oraz w sferze zarządzania gospodarką.

Warto odnotować, że rolę gwaranta systemu Putinowskiego sektor bezpieczeństwa pełni zarówno w sposób publiczny, jak i zakulisowy. Wyróżniającą się cechą tego reżimu są nieformalne relacje i nietransparentny proces podejmowania decyzji (sam Putinowski reżim, jak się powszechnie uważa, jest efektem zakulisowych procesów politycznych). Taką tezę potwierdza prezydentura Dmitrija Miedwediewa (2008–2012). Mimo nieograniczonych kompetencji urzędujący prezydent nie przejawiał większej aktywności w bezpośrednim zarządzaniu resortami siłowymi i Radą Bezpieczeństwa, nie dokonał praktycznie żadnych zmian kadrowych w kierownictwie resortów, bardzo ostrożnie wykorzystywał też swe uprawnienia legislacyjne. Należy przypuszczać, że ta sfera pozostawała w rękach ówczesnego premiera Putina, który nie miał w tym zakresie żadnych ustawowych pełnomocnictw.

Nieformalny porządek prawny zapewnia też ciągłość nieformalnych zobowiązań instytucjonalnych służb na styku polityki, tzw. biznesu siłowego i przestępczości zorganizowanej. Biznes ten cieszy się wsparciem państwa i przywilejem tajności. Prowadzi to do utrwalenia się negatywnych zjawisk w ustroju politycznym i gospodarczym Rosji, w tym korupcji i nadużywania władzy, uniemożliwiając skuteczne egzekwowanie prawa w sposób równy dla wszystkich obywateli. System jest konfliktogenny, ale rzeczywiste konflikty są skutecznie wyciszane. Nagłaśnianie i konsekwentne rozliczanie afer groziłoby narażeniem na szwank wizerunku państwa rosyjskiego i jego instytucji bezpieczeństwa.

Obecnie nie widać przesłanek do zmian systemowych: w Rosji zmiany są inicjowane odgórnie, obecny reżim zaś jest zorientowany na długie trwanie. Jeśli nastąpią jakiegokolwiek zmiany w sektorze bezpieczeństwa, to będą one kosmetyczne, ewolucyjne, nieburzące systemu jako całości.

6. Podsumowanie

Objęcie urzędu prezydenckiego przez Władimira Putina (2000 r.) przyniosło gruntowne przewartościowanie podejścia władz FR do sektora bezpieczeństwa. Nastąpiło przeorientowanie strategicznych priorytetów działania w sferze bezpieczeństwa, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Doszło do strukturalnej reformy sektora bezpieczeństwa FR, który opiera się na scentralizowanym i zhierarchizowanym modelu zarządzania przez prezydencki ośrodek władzy. Zmiany objęły ponadto doskonalenie funkcji informacyjnej służb oraz technik operacyjnych, metod wywiadu i kontrwywiadu ekonomicznego, przemysłowego itp. oraz mechanizmów koordynacyjnych, w tym zwłaszcza:

- poprawę metod zdobywania informacji, doskonalenie systemów komunikacji i monitoringu łączności elektronicznej przy zastosowaniu technologii informatycznych;

- wzmocnienie pionów analityczno-informacyjnych oraz upowszechnienie technik i metodologii analizy sytuacyjnej²² i in.;
- usprawnienie współdziałania pomiędzy instytucjami ochrony porządku publicznego i służbami specjalnymi oraz ich skoordynowanego udziału na strategicznych kierunkach (zwalczanie terroryzmu, przestępczości zorganizowanej) i w priorytetowych projektach Kremla. Służą temu Narodowy Komitet Antyterrorystyczny, Narodowy Komitet Antykorupcyjny, wspomniane wyżej narady koordynacyjne służb porządku prawnego i in.

Było to związane z nowymi zadaniami postawionymi przed rosyjskimi służbami specjalnymi, obejmującymi zarówno wywiad makroekonomiczny (określenie tendencji rozwoju gospodarczego, w tym zasobów naturalnych, rozpoznanie systemów finansowych, międzynarodowych rynków walutowych, surowcowych itp.), jak i mikroekonomiczny (wykradanie tajemnic handlowych i przemysłowych, zbieranie informacji na temat konkurencji zagranicznej, weryfikacja potencjalnych partnerów biznesowych, nawiązywanie kontaktów i organizowanie poufnych rozmów itp.)²³. Ekonomizacja działalności służb specjalnych znalazła m.in. wyraz w zapisach art. 5 ustawy *O wywiadzie zagranicznym*, które oprócz zdobywania informacji niezbędnych do podejmowania decyzji państwowych zobowiązały wywiad do „tworzenia warunków sprzyjających skutecznej realizacji polityki państwa” oraz „wspierania rozwoju gospodarczego, postępu naukowo-technicznego” itp. Nowe zadania wymagały nie tylko poszerzenia instrumentarium, ale i zaplecza do działań wywiadowczych, do którego włączono biznes państwowy i prywatny²⁴.

Jednocześnie jednak w warstwie organizacyjno-strukturalnej reforma ewidentnie opierała się na starych koncepcjach, odwołujących się do wzorca KGB. W efekcie sektor zakonserwował wiele cech starego systemu, takich jak:

- utrzymanie charakteru służby zorganizowanej na wzór wojskowy,
- upolitycznienie (działanie z inspiracji Kremla i udział w jego projektach politycznych),
- dyspozycyjność wobec decydentów stawiana wyżej niż przepisy prawa,
- brak kontroli zewnętrznej (kontrola prezydencka zapewnia sektorowi „parasol ochronny” i bezkarność – statystyka przestępczości funkcjonariuszy bezpieczeństwa jest chroniona tajemnicą państwową),

²² O możliwościach programowo-technicznych rosyjskich służb świadczy fakt, że w roku 2009 w Rosji istniało ok. 30 centrów sytuacyjnych, m.in. przy Radzie Bezpieczeństwa FR, na Kremlu, rządowe, przy Ministerstwie ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, przy Ministerstwie Zasobów Naturalnych, Rosyjskiej Agencji Atomowej, Informacyjno-Analityczne Centrum Centralnej Komisji Wyborczej, przy szefach okręgów federalnych, merostwie Petersburga i gubernatorze Kraju Krasnojarskiego. Centra sytuacyjne mają także poszczególne resorty siłowe, jednak w źródłach otwartych brak danych na ten temat. Zob. Н. Рудычева, *Ситуационные центры в органах госвласти: необходимость или дань моде?*, Cnews Analytics, 2009.

²³ Efekty ekonomizacji działań rosyjskich służb są dostrzegane w corocznych raportach służb kontrwywiadowczych Niemiec, Czech, USA itp. Rządziej odnotowywane są rosyjskie działania w sferze cyberspiegostwa i przestępczości internetowej. Przykładów ich możliwości w tym zakresie jest sporo – systematyczne od 2002 r. blokowanie witryny Kawkaz-Centr, zmasowane cyberataki na Estonię (2006), Gruzję (2008), ewidentnie inspirowane przez rząd zablokowanie (3–4.12.2011 r., w przeddzień wyborów prezydenckich) stron internetowych LiveJournal, Echo Moskwy, Nowaja Gazeta i in.

²⁴ Pośrednio potwierdza to ustęp 62 *Strategii bezpieczeństwa narodowego do roku 2020* z 12 maja 2009 r.: *Dla zapewnienia bezpieczeństwa narodowego w średnioterminowej perspektywie rozwijane są konkurencyjne gałęzie gospodarki i rozszerzane rynki zbytu rosyjskiej produkcji, zwiększana jest efektywność kompleksu paliwowo-energetycznego, rozszerzane jest wykorzystywanie instrumentów partnerstwa państwowo-prywatnego w celu rozwiązywania strategicznych zadań rozwoju gospodarki i zakończenia tworzenia bazowej infrastruktury transportowej, energetycznej, informacyjnej i wojskowej [...].*

- klasyczny model zarządzania (planowanie – podobnie jak w czasach ZSRR utrzymano 5-letni okres planowania), co skutkuje działaniami kampanijnymi na potrzeby sprawozdawczości,
- budżetowe i pozabudżetowe sposoby pozyskiwania środków finansowych („komercjalizacja” służb pozyskujących dochody z tytułu prowadzenia działalności gospodarczej przez powołane przez siebie podmioty).

Ponad 20 lat od rozpadu ZSRR segment instytucji i agend tworzących państwowy sektor bezpieczeństwa²⁵ podlega ciągłej ewolucji. Mimo wprowadzanych korekt rdzeń rosyjskiego sektora bezpieczeństwa pozostaje jednak niezmienny: stanowią go służby specjalne o kluczowej dla sektora pozycji, będące sukcesorkami b. KGB. O swoistej hierarchii ważności poszczególnych służb w systemie świadczy skład Rady Bezpieczeństwa FR zatwierdzony dekretem nr 715 z 25 maja 2012 r. (z późniejszymi zmianami związanymi z rotacją kadrową; ostatnio aktualizowany 8 lipca 2013). W skład stałych członków RB prezydent Putin powołał dyrektora FSB Aleksandra Bortnikowa, dyrektora SWZ Michaiła Fradkowa (a także ministra spraw wewnętrznych Władimira Kołokolcewa oraz ministra obrony Siergieja Szojgu), zaś członkami zwykłymi (bez prawa głosu) zostali: dyrektor FSKN Wiktor Iwanow, wiceszef FSB i szef Służby Granicznej FSB Władimir Kuliszow (a także minister ds. sytuacji nadzwyczajnych Władimir Puczkow, prokurator generalny Jurij Czajka oraz minister sprawiedliwości Aleksandr Konowalow). Pozostałe resorty siłowe nie są w Radzie reprezentowane.

Rosyjskie rozwiązania systemowe, na trwałe wbudowane w ustrój państwa, sprzyjają utrzymaniu nietransparentności sektora, której przyczynami są konieczność ochrony własnych działań, a także powiązań z aparatem władzy i elitami polityczno-biznesowymi FR. Uwikłanie resortów siłowych w działalność komercyjną rodzi nadużycia i pogłębia korupcję.

Znacząca część „tradycyjnych” działań rosyjskich służb jest pochodną reżimu politycznego i wiąże się z udziałem poszczególnych instytucji sektora bezpieczeństwa w politycznych projektach Kremla. W tym kontekście można się pokusić o tezę, że pełni on swoistą funkcję „moderacyjną”, która polega na kreowaniu zjawisk i zachowań pożądaných z punktu widzenia reżimu, w tym informacyjne wsparcie władz i marketing polityczny.

Reasumując:

- Służby specjalne FR nie są podmiotem politycznym (prezydent posiada prawne instrumenty bezpośredniego oddziaływania na nie).
- Służby są podstawowym instrumentem władzy prezydenckiej i kontroli nad procesami politycznymi i społecznymi.
- Elita „siłowa” dominuje we władzach wykonawczych i ustawodawczych, reprezentując interesy sektora bezpieczeństwa.
- Sektor bezpieczeństwa działa nie tylko na rzecz racji stanu, ale też interesów politycznych i ekonomicznych elity.

²⁵ Należy pamiętać, że działalność na rzecz bezpieczeństwa prowadzi także rozbudowany sektor komercyjny: prywatne agencje ochrony mienia i osób (tzw. *czopy*), agencje detektywistyczne, wywiadownie gospodarcze, a także ośrodki analityczne, świadczące usługi eksperckie na rzecz instytucji państwowych. Są one nadzorowane bądź kontrolowane w sposób formalny (przykład relacji między MSW a agencjami ochrony) lub nieformalnie (np. poprzez kierowanie funkcjonariuszy FSB lub SWZ do instytucji analitycznych czy doradczych) przez instytucje bloku siłowego.

Marek Świerczek

Federalna Służba Bezpieczeństwa i jej rola w polityce wewnętrznej Kremla. Wstęp do zagadnienia

Zarys historii tworzenia struktury FSB

Od 1990 r. organy bezpieczeństwa państwowego w republikach nadbałtyckich (Pribaltika) zaczęły tracić kontrolę nad lokalnymi społeczeństwami, co było w istocie zainicjowaniem procesu rozpadu całego aparatu bezpieczeństwa ZSRR. Pomimo prób przeciwdziałania dezintegracji i zapanowania nad organizacyjnym chaosem – zdaniem Aleksandra Siewiera – jedynie drobną część personelu, sprzętu i archiwów Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) z ogarniętych społecznymi niepokojami republik udało się wywieźć do centrali w Moskwie¹.

Władze ZSRR, próbując taktyką małych ustępstw uspokoić nastroje, 16 maja 1991 r. po raz pierwszy w historii tego kraju wprowadziły ustawę regulującą prawa i obowiązki Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego². Próbując dostosować się do już zaistniałych zmian, kierownictwo ZSRR nadało większą autonomię strukturom KGB republik związkowych.

Jednakże poszczególne aparaty bezpieczeństwa republik zaczęły skutecznie wychodzić spod kontroli centrali w Moskwie³. Po nieudanym puczu Janajewa (18–21 sierpnia 1991 r.) utworzono 11 września 1991 r. Radę Koordynacyjną Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego⁴, która funkcjonowała półtora miesiąca. 24 października 1991 r. prezydent ZSRR zdecydował o rozwiązaniu Rady Koordynacyjnej i powołaniu nowego organu pod nazwą Międzyrepublikańska Służba Bezpieczeństwa⁵.

19 grudnia 1991 r. kierownictwo Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR) przyjęło *Postanowienie nr 51 o zakończeniu działalności MSB na terytorium Rosji i o utworzeniu KGB RFSRR* (należy tu przypomnieć, że Rosja jako jedyna republika związkowa nie miała republikańskiego KGB⁶), co było uprawomocnieniem *Protokołu o utworzeniu KGB RFSRR*, podpisanego przez przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR, Borysa Jelcyna, i przewodniczącego KGB ZSRR, Walerija Kriuczkowa w dniu 6 maja 1991 r.⁷

26 listopada 1991 r. na mocy dekretu prezydenta RFSRR przekształcono KGB RFSRR w Federalną Agencję Bezpieczeństwa (FAB)⁸.

¹ A. Север, ФСБ, Москва 2010, s. 6. Jednostkowym potwierdzeniem tej tezy był wykład dla słuchaczy COS ABW oficera litewskiej VSD w 2008 r., w czasie którego opisał on oblężenie budynków litewskiego KGB w Kłajpedzie przez tłumy manifestantów: oficerom KGB pozwolono opuścić budynek dopiero po pozostawieniu przez nich broni i dokumentów (mat. własne autora).

² Закон СССР от 16.05.1991 N 2159-1 *Об органах государственной безопасности в СССР*.

³ Dla przykładu: Estonia ogłosiła suwerenność już 2 lutego 1990 r., Litwa – 11 marca 1990 r., Łotwa – 4 maja 1990 r. Gruzja – 9 kwietnia 1991 r., Ukraina – 24 sierpnia 1991 r., a Białoruś 25 sierpnia 1991 r.

⁴ Указ Президента СССР от 11.09.1991 N УП-2538 *Об образовании Координационного совета Комитета государственной безопасности СССР*.

⁵ Указ Президента СССР от 24.10.1991 N УП-2784 *О Координационном совете Межреспубликанской службы безопасности*.

⁶ A. Север, ФСБ, s. 8.

⁷ Тамże, s. 14.

⁸ Указ Президента СССР от 26.11.1991 N УП-233 *О преобразовании Комитета государственной безопасности РСФСР в Агентство федеральной безопасности РСФСР*.

19 grudnia 1991 r. na mocy rozporządzenia prezydenta RFSRR w miejsce FAB powołano Ministerstwo Bezpieczeństwa i Spraw Wewnętrznych RFSRR, które przetrwało do końca grudnia 1993 r., kiedy to rozpoczęto kolejną reformę służb specjalnych, polegającą na rozwiązaniu Ministerstwa i powołaniu na mocy rozporządzenia prezydenta FR nr 2233 Federalnej Służby Kontrwywiadu (FSK)⁹.

W rozporządzeniu tym po raz pierwszy w historii postsowieckich służb specjalnych pojawiła się opinia, że system organów bezpieczeństwa FR jest niereformowalny, a przy tym wydaje się być głównym czynnikiem hamującym reformy społeczno-gospodarcze Rosji: *System organów WCZK-OGPU-NKWD-MGB-KGB-MB okazał się niereformowalny. Przeprowadzane w ciągu ostatnich paru lat próby reorganizacji zasadniczo miały kosmetyczny, pokazowy charakter. W chwili obecnej brak jest strategicznej koncepcji ochrony bezpieczeństwa państwowego Federacji Rosyjskiej [...] Na tle zachodzących w Rosji demokratycznych, konstytucyjnych zmian obecny system ochrony bezpieczeństwa państwowego FR [...] okazuje się czynnikiem hamującym reformy polityczno-ekonomiczne*¹⁰.

12 kwietnia 1995 r. FSK została – na mocy rozporządzenia prezydenta FR – przemianowana na Federalną Służbę Bezpieczeństwa (FSB)¹¹. W 1997 r. przeprowadzono reformę struktury FSB¹², po której nastąpiły dalsze zmiany: w 1998 r.¹³ oraz w 2004 r.¹⁴; w ich efekcie powstała obowiązująca do dzisiaj struktura tej służby. Choć szczegółowa struktura FSB jest utajniona, to jednak w literaturze przedmiotu podaje się jej mniej lub bardziej wiarygodne wersje. Na potrzeby niniejszego artykułu wykorzystałem strukturę na rok 2005, przedstawioną przez Aleksandra Siewiera, który swoją pracę oparł na źródłach oficjalnych.

Aparat centralny Federalnej Służby Bezpieczeństwa

- Zarząd Śledczy FSB FR
- Areszt Śledczy „Lefortowo” FSB FR
- Zarząd Zabezpieczenia Naukowo-Technicznego (UNTO) FSB FR
- Instytut Kryminalistyki FSB FR
- Zarząd Koordynacji Śledczej FSB FR
- Oddział ds. PR i Kontaktów ze Społeczeństwem FSB FR
- Zarząd Prawno-Traktatowy FSB FR
- Służba Operacji Specjalnych FSB FR

⁹ Указ Президента РФ от 21.12.1993 N 2233 *Об упразднении Министерства безопасности Российской Федерации и создании Федеральной службы контрразведки Российской Федерации*.

¹⁰ Tamże (tłum. własne).

¹¹ Указ Президента РФ от 23.06.95 N 633 *О первоочередных мерах по реализации Федерального закона „Об органах Федеральной службы безопасности в Российской Федерации”*.

¹² Borys Jelcyn, pomimo początkowych deklaracji gotowości do radykalnego zmiany pozycji służb specjalnych w państwie i rozbitcia KGB na łatwe w kontroli, wzajemnie rywalizujące ze sobą służby, wkrótce publicznie wyznał, że reforma służb była w dużym stopniu kosmetyczna i sztuczna; por. *Russia under Putin. The making of a neo-KGB state*, <http://www.economist.com/node/9682621> [dostęp: 15 VIII 2013]. Sam też zaczął wykorzystywać służbę do celów stricte politycznych, takich jak rozbitcie syberyjskich związków zawodowych oraz zwalczanie prawicowej opozycji; por. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/203373/Federal-Security-Service-FSB> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹³ Указ Президента РФ от 06.07.1998 N 806 *Об утверждении „Положения о Федеральной службе безопасности Российской Федерации и ее структуры”*.

¹⁴ Указ Президента РФ от 11.07.2004 N 870 *Вопросы Федеральной службы безопасности Российской Федерации*.

- Centrum Bezpieczeństwa Łączności (utworzone na bazie Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Łączności FAPSI)
- Centrum Bezpieczeństwa Informatycznego (utworzone na bazie Zarządu Bezpieczeństwa Komputerowo-Informatycznego Departamentu Kontrwywiadu FAPSI)
- Centrum ds. Licencjonowania, Certyfikacji i Bezpieczeństwa Tajemnicy Państwowej (*Centr ASZ*) FSB FR
- Centrum Techniki Specjalnej FSB FR
- Centrum Działań Pograniczo-Operacyjnych FSB FR
- Zarząd Operacyjno-Rozpoznawczy FSB FR
- Zarząd Programów Współpracy FSB FR
- Centrum Kontaktów ze Społeczeństwem FSB FR
- Zarząd Rejestracji i Archiwizacji (URAF) FSB FR
- Archiwum Centralne FSB FR
- Zarząd Radiokontrwywiadu FSB FR (Zarząd „R”)
- Zarząd Lotnictwa FSB FR
- Zarząd Łączności Specjalnej FSB FR
- Zarząd Wojskowo-Medyczny FSB FR
- Zarząd Wojskowo-Budowlany FSB FR
- Służba Koordynacji i Nadzoru FSB FR
- Służba Dyżurna FSB FR
- Oddział Dziesiąty (Wojenno-Mobilizacyjny) FSB FR
- Akademia FSB FR
- Instytut Badawczo-Naukowy „Kwant” w Moskwie
- Federalne Przedsiębiorstwo Pomocnicze „Smoleńskie Zjednoczenie Produkcyjne Analitpribor”
- Federalne Przedsiębiorstwo Pomocnicze Materiałów Fotograficznych i Technicznej Sztucznej Skóry – Iwanowski Instytut Naukowo-Badawczy FSB FR
- Federalne Przedsiębiorstwo Pomocnicze – Centrum Naukowo-Badawcze „Bazis” FSB FR
- Federalne Przedsiębiorstwo Pomocnicze – Centrum Naukowo-Badawcze „Atlas” FSB FR
- Moskiewski Instytut Nowoczesnych Technologii Informatycznych FSB FR¹⁵.

Federalna Służba Bezpieczeństwa jest najpotężniejszą służbą specjalną w Federacji Rosyjskiej od czasu, gdy w marcu 2003 r. prezydent Władimir Putin zlikwidował Federalną Służbę Policji Podatkowej (FSNP) i Federalną Agencję Łączności Rządowej i Informacji (FAPSI), przekazując kompetencje tych służb FSB, a także włączył do struktur tej służby Federalną Służbę Graniczną (FSG). Dane dotyczące liczby etatów w FSB i jej budżetu stanowią tajemnicę państwową. Łączną liczebność służby szacuje się na około 230 do 270 tys. funkcjonariuszy¹⁶, co oznacza, że jest ona najliczniejszą służbą specjalną w Europie.

Działalność FSB regulują główne akty prawne:

- Ustawa *O federalnej służbie bezpieczeństwa* z 3 kwietnia 1995 r. (z późn. zm.);
- Ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 12 sierpnia 1995 r. (z późn. zm.);

¹⁵ А. Север, ФСБ, s. 30–33.

¹⁶ R. Sakwa, *Russian Politics and Society*, New York 2002, s. 98.

- Dekret *Zagadnienia Federalnej Służby Bezpieczeństwa FR* z 11 sierpnia 2003 r. (z późn. zm.);
- Ustawa *O granicy państwowej* z 1 kwietnia 1993 r. (z późn. zm.);
- Ustawa *O tajemnicy państwowej* z 21 lipca 1993 r. (z późn. zm.);
- Dekret *O zatwierdzeniu Regulaminu zarządów (oddziałów) Federalnej Służby Bezpieczeństwa FR w Siłach Zbrojnych FR, innych wojskach, formacjach wojskowych i organach (organach bezpieczeństwa w wojskach)* z 7 lutego 2000 r. (z późn. zm.)

Zgodnie z ustawą *O federalnej służbie bezpieczeństwa* FSB jest częścią sił ochrony bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej i w ramach swoich kompetencji zapewnia bezpieczeństwo osób, społeczeństwa i państwa. FSB jest federalnym organem władzy wykonawczej podlegającym bezpośrednio prezydentowi FR.

Głównymi kierunkami działalności FSB są:

- informowanie Prezydenta i Rządu FR o zagrożeniach dla bezpieczeństwa państwa;
- ochrona bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej (np. kontrwywiad, bezpieczeństwo ekonomiczne, zwalczanie przestępczości zorganizowanej, w tym przemytu narkotyków, walka z proliferacją);
- prowadzenie działań wywiadowczych w ramach swoich kompetencji i we współpracy z organami wywiadu zagranicznego FR (m.in. zabezpieczenie kontrwywiadowcze obywateli rosyjskich i obiektów FR za granicą);
- walka z terroryzmem i działalnością dywersyjną;
- ochrona granicy państwowej Federacji Rosyjskiej;
- ochrona wewnętrznych wód morskich, morza terytorialnego, specjalnej strefy ekonomicznej, szelfu kontynentalnego FR i ich zasobów naturalnych;
- ochrona bezpieczeństwa informacyjnego FR (ochrona kryptograficzna i teleinformatyczna, w tym systemów łączności specjalnej z placówkami za granicą);
- koordynacja działań kontrwywiadowczych organów federalnych władzy wykonawczej uprawnionych do ich prowadzenia;
- koordynacja działań operacyjno-śledczych z udziałem operatorów telekomunikacyjnych;
- zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego w siłach zbrojnych, jednostkach MSW, Federalnej Służby Kontroli Obrotu Narkotykami (FSKN), Federalnej Służby Celnej;
- ochrona w ramach swoich kompetencji obiektów strategicznie ważnych dla obronności państwa, funkcjonowania wielkich zespołów miejskich, badań naukowych o szczególnym znaczeniu;
- a także bardzo szerokie spektrum zwalczania przestępstw zwykle niekojarzonych z działaniami służb specjalnych, takich jak np. nakłanianie małoletniej osoby do popełniania przestępstwa, przemyt i obrót metalami szlachetnymi, perłami i kamieniami szlachetnymi, bezprawny transfer waluty za granicę FR, wzięcie zakładnika, wprowadzenie w błąd organów bezpieczeństwa poprzez informację o niezaistniałym akcie terrorystycznym, działalność gospodarcza bez wymaganych prawem zezwoleń, licencji itp.¹⁷

¹⁷ А. Север, *ФСБ*, s. 41–50.

Zgodnie z przepisami art. 11 ustawy *O wywiadzie zagranicznym* z 1995 r. oraz dekretu *Zagadnienia Federalnej Służby Bezpieczeństwa FR* z 2003 r. FSB ma prawo do prowadzenia działań wywiadowczych *w ramach swoich kompetencji i we współpracy z organami wywiadu zagranicznego FR w celu pozyskiwania informacji o zagrożeniach dla bezpieczeństwa państwa*. Działania wywiadowcze prowadzi Departament Informacji Operacyjnych Służby Informacji Operacyjnych i Kontaktów Międzynarodowych FSB. W służbie tej znajduje się też Zarząd Współpracy Międzynarodowej, który odpowiada za współpracę zagraniczną FSB, w tym za współpracę z oficerami łącznikowymi akredytowanymi w Moskwie.

FSB posiada szerokie uprawnienia śledcze. W skład struktury służby wchodzi Zarząd Śledczy, uważany za jedną z najważniejszych jednostek FSB. Prowadzi on wszystkie sprawy karne, którymi zajmuje się FSB, czyli praktycznie odpowiada za większość głośnych procesów w Federacji Rosyjskiej. Struktura Zarządu niemal powieliła strukturę aparatu centralnego służby. Znajdują się w nim wydziały kontrwywiadu, bezpieczeństwa ekonomicznego, walki z terroryzmem, kontrwywiadu wojskowego. Pod koniec lat 90. w Zarządzie utworzony został specjalny wydział do prowadzenia spraw szpiegowskich – tzw. Wydział Pierwszy. Wydziały śledcze znajdują się we wszystkich terenowych jednostkach FSB. Koordynacją ich działań w Zarządzie Śledczym zajmuje się Wydział IV – kuratorski. Zarząd Śledczy FSB nadzoruje areszt śledczy „Lefortowo” w Moskwie. FSB posiada też inne areszty śledcze usytuowane w całym kraju – formalnie tzw. areszty czasowe, w których zatrzymany nie powinien przebywać dłużej niż kilka dni przed przekazaniem go do więzienia. Natomiast więzienia w FR podlegają Federalnej Służbie Wykonywania Kar, w której gestię w 2006 r. przeszły wszystkie więzienia resortowe, także te należące do FSB. Z chwilą włączenia Federalnej Służby Granicznej do struktur FSB do służby tej przeszły też wszystkie areszty śledcze FSG.

FSB jako instrument systemu władzy FR

Zgodnie z socjologiczną tezą Jurija Afanasjewa – Rosja składa się od zawsze z dwóch rzeczywistości: normatywnej, deklarowanej i doktrynalnej oraz „szarej”, zręcznie maskowanej za pomocą dekoracji, słów i instytucji pozornych, mających na celu jedynie ukrycie rzeczywistego charakteru rzeczywistości społeczno-politycznej¹⁸.

Jeśli przyjąć punkt widzenia Afanasjewa (będący zastosowaniem teorii interakcjonizmu symbolicznego w politologii¹⁹), to wszystkie instytucje państwa rosyjskiego, za parawanem norm prawnych regulujących ich funkcjonowanie, skrywają swoje funkcje rzeczywiste, obserwowalne tylko przy głębszej analizie. Spróbujmy zatem przyjrzeć się FSB nie przez pryzmat aktów normatywnych, lecz zaglądając za dekoracje, o których pisał Afanasjew.

Lata 90. XX w. noszą w Rosji miano *smuty* (jako odwołanie do okresu nasadzenia na tron cara kolejnych samozwańców przez Rzeczpospolitą Szlachecką) lub też *grianych diwianostych* (brudne lata 90.).

Upadek Związku Radzieckiego pogrzebał nie tylko imperialne ambicje państwa związkowego, ale nade wszystko poczucie bezpieczeństwa socjalnego niemal całej populacji. Na fali prywatyzacyjnych skandali początku lat 90. XX w. powstała kasta „oligarchów”, którzy za pomocą łapówek zagarnęli wielkie, państwowe koncerny, a na-

¹⁸ J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, Warszawa 2005, s. 2.

¹⁹ Por. E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia społecznego*, Warszawa 1981.

stępnie – korzystając z niemal nieograniczonych funduszy czerpanych z ich dochodów – zaczęli wywierać coraz większy wpływ na politykę wewnętrzną i zagraniczną FR²⁰. Pracownicy firm państwowych miesiącami nie otrzymywali wypłat, a zarobki oficerów wojska i służb, wskutek inflacji, nie wystarczały do przeżycia. Rosjanie – wychowani w przekonaniu, że Związek Radziecki jest potęgą militarną i ekonomiczną – czuli się upokorzeni tym, co uważali za „skutek spisku Zachodu”²¹, i codziennością kryzysu gospodarczo-społecznego.

W trakcie transformacji ustrojowej doszło do aliansu kryminalnego podziemia i świata polityki²². Anomia społeczna zaczęła przybierać z jednej strony charakter odolnej kryminalizacji stosunków międzyludzkich (co widać było na przykładzie statystyki zabójstw: w 1988 r. w Rosji notowano 10 tys. zabójstw rocznie, zaś już w 1995 r. 30 tys. – przy czym ta tendencja utrzymała się przez ponad dekadę²³). Stosunki społeczne przybrały formę „wojny wewnątrzpopulacyjnej”, w której społeczeństwo uległo zatomizowaniu, zaczął dominować brutalny darwinizm społeczny, w myśl którego wszyscy walczyli ze wszystkimi, a przetrwać mogli tylko najsilniejsi i najbrutalniejsi, którzy zdobywali majątek, wpływy lub pozycję w aparacie władzy²⁴. Sprzyjało to odtworzeniu stosunków neofeudalnych, w których struktury kryminalne penetrowały aparat państwowy przy całkowitej bierności i służalczości społeczeństwa pozbawionego więzi poziomych i akceptujących władzę opartą na samowoli i sile²⁵.

W 1994 r. Borys Jelcyn publicznie nazwał Rosję „największym państwem mafijnym świata”²⁶. To poczucie frustracji i beziły było dzielone przez ponad 500 tys. funkcjonariuszy b. KGB²⁷.

Po reformie w 1994 r., w wyniku której Ministerstwo Bezpieczeństwa i Spraw Wewnętrznych zostało przekształcone w Federalną Służbę Kontrwywiadu, pracę w służbach straciło około 46 proc. oficerów. W samej Moskwie liczba stanu osobowego została zmniejszona z 3,5 tys. do 1,5 tys. osób²⁸. W skali kraju redukcja stanu osobowego armii i służb specjalnych spowodowała odejście do cywila około 300 tys. starszych oficerów i generałów²⁹.

Ze służb odeszli najzdolniejsi oficerowie, których kwalifikacje pozwalały na odnalezienie się w sferach cywilnych. Zakładali wywiadownie gospodarcze, agencje detektywistyczne, biura analityczne, a przede wszystkim – agencje ochroniarskie³⁰ – które w krótkim czasie zaczęły liczyć 800 tys. pracowników o różnym stopniu powiązania z byłymi lub ówczesnymi służbami.³¹ W stale reformowanych służbach zostawali ludzie gorzej przygotowani, którzy nie mogli liczyć na sukces rynkowy, działający w warun-

²⁰ J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, s. 13.

²¹ Por. В. Широинин, *Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки*, Москва 1996.

²² F. Burton, S. Stewart, *Russia and the Return of the FSB*, Stratfor, January 22, 2011.

²³ Tamże.

²⁴ Por. J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, s. 101.

²⁵ Por. tamże, s. 63.

²⁶ Tamże, por. L. Harding, *Mafia State*, Guardian Books 2011; por. *Разоблачения WikiLeaks: Россия – „мафиозное государство”*, <http://www.inosmi.ru/politic/20101202/164637510.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

²⁷ *Russia under Putin...* Gen. KGB Aleksiej Kondaurow w swoich wspomnieniach pisał o widoku tłumu obalającego pomnik Dzierżyńskiego, że czuł się zdradzony przez Gorbaczowa, przez Jelcyna, przez nieudolnych przywódców przewrotu, ale pamiętał też, że obiecał sobie, iż udowodni (demokratom – przyp. MŚ), że ich zwycięstwo nie będzie trwało długo (za: tamże).

²⁸ <http://www.agentura.ru/english/dosie/fsb/> [dostęp: 15 VIII 2013].

²⁹ О. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, Москва 2004, s. 276.

³⁰ Tamże.

³¹ *Russia under Putin...*

kach całkowitego braku zaufania społecznego³², źle wynagradzani i traktowani podejrzliwie przez ówczesnego prezydenta FR, Borysa Jelcyna – który nie zapomniał udziału KGB w puczu Janajewa, a przy tym, osłabiając służby specjalne, chronił korupcyjne interesy tzw. „rodziny”, czyli osób rodzinnie i biznesowo powiązanych z administracją prezydencką, które w trakcie prywatyzacji lat 90. XX w. rozgrabiały majątek państwowy³³.

Poczucie frustracji wśród wciąż aktywnych funkcjonariuszy było dzielone przez oficerów w stanie spoczynku, którzy – pomimo odnalezienia swojego miejsca w życiu cywilnym – byli pozbawieni udziału w zyskach będących udziałem oligarchów³⁴ i to mimo tego, że to właśnie nowo wzbogaceni na łupieżczej prywatyzacji oligarchowie byli głównymi pracodawcami dla byłych oficerów. Ci ostatni tworzyli departamenty bezpieczeństwa firm oligarchów, kierowali ich ochroną osobistą i pośredniczyli w kontaktach z administracją państwową i służbami.

Frustrację wzmagały zła sytuacja ekonomiczna i – rozpowszechniony wśród oficerów KGB – antysemityzm³⁵, który w latach 90. znalazł idealną pożywkę w micie społecznym, w myśl którego Rosja została „rozkradziona” przez oligarchów pochodzenia żydowskiego (m.in. Borys Bieriezowski, Michaił Chodorkowski, Roman Abramowicz, Michaił Friedman, Wiktor Wekselberg)³⁶.

Sytuacja zmieniła się w 1999 r., kiedy to „rodzina” Borysa Jelcyna poszukiwała kandydata na prezydenta, który mógłby wygrać wybory, zażegnując ryzyko związane z ewentualną elekcją popularnego wówczas Jewgienija Primakowa³⁷, który wraz z mirem Moskwy, Jurijem Łużkowem, publicznie deklarował rozprawę z ludźmi Jelcyna, wykorzystując m.in. sprawę zawieszonych śledztw przeciwko Bieriezowskiemu dotyczących wyprowadzenia pieniędzy z Aerofłotu, WAZ i telewizji ORT. Najlepszym kandydatem wydawał się ówczesny szef FSB, Władimir Putin, którego „bezbarwność” i – jak się wydawało – lojalność wobec Kremla miały gwarantować bezpieczeństwo Jelcynowskiej rodzinie³⁸. Jak sugerowała wówczas moskiewska prasa, by zdobyć poparcie dla kandydata na prezydenta z resortu siłowego, Bieriezowski przekupił Szamila Basajewa łapówką w wysokości 20 mln USD, w zamian za co zaatakował on Dagestan, dając pretekst do interwencji wojsk federalnych w Czeczenii. Z kolei wysadzenie budynków mieszkalnych w Moskwie, Bujnacku i Wołgodońsku spowodowało wybuch psychozy lęku przed terroryzmem w rosyjskim społeczeństwie, co miało stać za społecznym poparciem dla autorytarnej władzy byłego pułkownika KGB i FSB³⁹.

³² A. Soldatov, I. Borogan, *Russia's New Nobility*, <http://www.foreignaffairs.com/articles/66549/andrei-soldatov-and-irina-borogan/russias-new-nobility> [dostęp: 15 VIII 2013].

³³ Por. W. Radziwinowicz, *To on sklecił Putina*, „Gazeta Wyborcza” z 1 kwietnia 2013 r.

³⁴ *Russia under Putin...*

³⁵ Por. Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, Warszawa 1999.

³⁶ W. Radziwinowicz, *To on sklecił Putina*; por. także: zastawienie największych zakładów państwowych Rosji przez Władimira Potanina jedynie z celem ich zlicytowania za groteskowo niskie ceny i „voucherową” prywatyzację Anatolija Czubajsa i Jegora Gajdara, J. Afanasjew, *Straszna Rosja*.

³⁷ Jewgienij Primakow: polityk rosyjski, za czasów Michaiła Gorbaczowa członek Biura Politycznego, w 1990 r. – członek Rady Prezydenckiej, 1991 r. – jeden z członków Rady Bezpieczeństwa i deputowany do Rady Najwyższej oraz pierwszy zastępca szefa KGB, w latach 1991–1995 szef SWZ, od 1996 do 1998 r. minister spraw zagranicznych FR.

³⁸ W. Radziwinowicz, *To on sklecił Putina*; por. *Романтик Березовский и реалист Путин. Наследство олигарха и судьбы номенклатуры*, <http://www.golos-ameriki.ru/content/putin-and-berezovsky/1631531.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

³⁹ W myśl popularnej teorii spiskowej, za zamachami na budynki mieszkalne stała FSB, za: A. Литвиненко, Ю. Фельштинский, *ФСБ взрывает Россию*, New York 2002; por. <http://www.gazeta.ru/2002/03/12/ugroza-rossii.shtml> [dostęp: 15 VIII 2013].

Początek sprawowania władzy przez nowego prezydenta wydawał się zgodny z oczekiwaniami Jelcynowskiej oligarchii, gdyż pierwszy dekret prezydencki Władimira Putina gwarantował nietykalność „rodzinie”⁴⁰, jednakże Putin był przedstawicielem grupy *siłowników*, czyli pracowników resortów siłowych, która – w opinii socjologa Olgi Krysztanowskiej – była względnie homogeniczna, połączona ideologią imperialną na bazie ideologicznej ortodoksji późnych lat ZSRR, nienawidząca nuworyszy, którym służyła⁴¹, a przy tym powiązana ze sobą podobieństwem biografii, wspólnym interesem oraz psychologicznym autorytaryzmem, łączonym z instytucjonalną skłonnością do kumoterstwa i nepotyzmu⁴².

By móc przejąć rzeczywistą – a nie jedynie nominalną – władzę w FR, Władimir Putin musiał zlikwidować wpływ oligarchów na procesy decyzyjne w państwie. W tej walce nie mógł dowierzać wyższemu korpusowi urzędniczemu⁴³, zwykle powiązanemu z oligarchią, oparł się więc na strukturach siłowych jako rezerwie kadr dla rosyjskiego państwa.

Wynikało to z kilku przesłanek: po pierwsze, aparat bezpieczeństwa był jedyną względnie nowoczesną i sprawną instytucją FR, tradycyjnie od czasów carskich pełniącą rolę zwornika państwa⁴⁴; po drugie – zdaniem dzisiejszej opozycji i analityków zachodnich – oficerowie KGB współtworzyli system „kleptokracji” końca lat 80. i 90. XX w.⁴⁵, przegrywając jednak w starciu z bardziej doświadczonymi w gospodarce rynkowej późniejszymi oligarchami; po trzecie, jako były oficer KGB miał automatycznie stosować zasady znane mu ze służby, otaczając się ludźmi powiązanymi z nim więzami osobistych zależności, wdzięczności i wspólnoty biografii; po czwarte wreszcie – można było wykorzystać spontaniczny przepływ kadry resortów siłowych do biznesu, który miał miejsce od upadku ZSRR⁴⁶.

W rezultacie nastąpiło błyskawiczne zwiększenie liczby *siłowników* w strukturach władzy (tzw. *wiertikali własti*) powiązanych koleżeńsko i biznesowo z ludźmi z dawnego „aparatu” pracującymi w sektorze prywatnym. Wykorzystano przy tym znany jeszcze z czasów ZSRR mechanizm „aktywnej rezerwy”, w ramach którego oficera w służbie czynnej można było delegować do właściwego ministerstwa, gdzie pobierał pensję ministerialną, jednocześnie otrzymując swój właściwy żołd, w zamian raportując właściwej służbie o sytuacji w danej instytucji. Za każdym razem taka decyzja kadrowa była podejmowana z rekomendacji Kremla, a nie ministra. Mieli oni pełnić rolę „oczu prezydenta”, odnawiając bolszewicką tradycję „komisarzy politycznych przy dowódcach”⁴⁷.

W rezultacie nastąpiła „militaryzacja władzy”, która metodami służb specjalnych miała zatrzymać dezintegrację państwa⁴⁸.

Trzeba w tym miejscu nadmienić, że w FR istniały zarówno silne tradycje społeczeństwa zmilitaryzowanego, poddanego bądź to jedynowładztwu cara, bądź to monopartii, jak i baza społeczna konieczna dla takiej formy rządów, gdyż około 12 proc. aktywnej męskiej siły roboczej (tj. ok. 3,4 mln mężczyzn) pracuje w resortach siłowych⁴⁹.

⁴⁰ J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, s. 173.

⁴¹ O. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, s. 277.

⁴² A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu na gruzach komunizmu*, „Wprost” z 19 grudnia 2011 r.

⁴³ O. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, s. 280.

⁴⁴ G. Friedman, *Russia's Strategy*, Stratfor, April 2012.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ O. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, s. 277.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże, por. F. Burton, S. Stewart, *The Second Cold War and Corporate Security*, Stratfor, September 3, 2008.

⁴⁹ A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

Nie należy przy tym zapominać o ogromnej rzeszy członków ich rodzin, emerytów i rencistów resortowych, a także trzymilionowej armii pracowników sektora ochrony, złożonej z byłych żołnierzy kontraktowych i weteranów z Czeczenii⁵⁰. Na to nakładała się ogromna potrzeba autorytarnego patriarchalizmu władzy odczuwana przez społeczeństwo pozbawione bezpieczeństwa socjalnego⁵¹ i jakichkolwiek tradycji demokratycznych, i pogrążające się w społecznej anomii⁵².

W stosunkowo krótkim okresie na wszystkich piętrach władzy pojawili się przedstawiciele resortów siłowych. Ich procentowy odsetek wynosił od 10 do 70 proc.⁵³, w tej zaś grupie odsetek osób pochodzących z FSB wynosił 45,2 proc.⁵⁴

Proces militaryzacji władzy w FR nałożył się na dwa ważne czynniki stabilizacji sytuacji geopolitycznej państwa: po pierwsze, zaczęły wzrastać ceny ropy naftowej i gazu ziemnego, co pozwoliło nie tylko na uspokojenie nastrojów społecznych poprzez wzrost siły nabywczej pensji pracowniczych⁵⁵, oraz zamach na Twin Towers w Stanach Zjednoczonych, który zmusił USA do zmiany priorytetów strategicznych, wskutek czego polityka amerykańska – do 11 września 2001 r. – skupiona na zmniejszaniu strefy wpływów FR i osłabianiu jej roli w polityce międzynarodowej, zajęła się wojną z terrorem. Dało to Rosji możliwość odbudowy swojej pozycji przynajmniej w roli lokalnego mocarstwa oraz zastopowana procesów demokratyzacji i postępującej dezintegracji aparatu władzy⁵⁶ historycznie niezdolnego do funkcjonowania w warunkach demokratycznych⁵⁷.

Militaryzacja władzy (czy też w węższym znaczeniu przejęcie jej przez wąską klasę polityczną wywodzącą się ze służb specjalnych) była w istocie wykorzystaniem utrwalonego w Rosji modelu państwa, w którym aparat państwowy (czyli korpus urzędniczy, armia, organy bezpieczeństwa) tworzą wyodrębniony stan społeczny⁵⁸, oparty na przywilejach płynących z uczestniczenia we władzy⁵⁹, oraz wynikała z niepowodzenia reform politycznych, które dysponowały zbyt wąską bazą społeczną, degenerując tym sposobem demokratyzację w anarchię społeczną.

Wykorzystaniu aparatu bezpieczeństwa do konsolidacji państwa towarzyszyło aktywne posługiwanie się środkami propagandy. Z jednej strony skupiono się na wykreowaniu obrazu Władimira Putina, który miał być upostaciowieniem męskości i zdecydowania (eksponowano jego aktywność sportową, czarny pas w judo i „błyskawiczne

⁵⁰ R. Cheda R., *Służba nie drużba*, „Polityka” z 18 stycznia 2012 r.

⁵¹ J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, s. 102.

⁵² W latach 90. XX w. FR zajmowała drugie miejsce w świecie pod względem liczby samobójstw (39,3 na 100 tys. mieszkańców); zanotowano także skokowy wzrost zachorowań na choroby zakaźne (w tym na gruźlicę (150 chorych na 100 tys. mieszkańców) i na choroby weneryczne (10-krotny przyrost od 1990 do 1999 r.) oraz aborcji (ok. 2,5 mln rocznie). W FR notowano rocznie 35 tys. zgonów w wyniku zatrucia alkoholowego (w USA, z dwukrotnie większą populacją – 350), a średnia życia była krótsza od średniej życia w USA (nie najdłuższej w świecie) o 15 lat.

⁵³ O. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, s. 283.

⁵⁴ Tamże, s. 274.

⁵⁵ P. Finn, *In Russia, A Secretive Force Widens*, „Washington Post Foreign Office”, December 12, 2006, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/12/11/AR2006121101434.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

⁵⁶ G. Friedman, *Russia's Strategy*.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, s. 37

⁵⁹ Według Władysława Inozemcewa (Centrum Badań nad Społeczeństwem Postindustrialnym): *Na każdym szczeblu hierarchii odpowiedni stopień korupcji jest nie tylko tolerowany, ale też wręcz oczekiwany jako element lojalności i część przywileju należnego władzy* (cyt. za: A. Lubawski, *Królestwo nepotyzmu...*), władza w Rosji zaś stała się jedynie rodzajem biznesu, niemającego nic wspólnego ze służbą publiczną; por. wystąpienie Inozemcewa: <http://inozemtsev.net/?m=vert&menu=sub2&pr=104&id=1344> [dostęp: 15 VIII 2013].

opanowanie jazdy na łyżwach i gry w hokeja”, publikowano zdjęcia z tygrysem, na koniu w tajdze, w mundurze pilota i marynarza, a nawet posunięto się do wmówienia widzom rosyjskich wiadomości, że w czasie nurkowania w Morzu Czarnym odnalazł on starogreckie amfory, i do pokazywania Putina jako przewodnika stada żurawi⁶⁰. Z drugiej zaś strony skupiono się na stworzeniu w społeczeństwie przekonania, że resorty siłowe, a zwłaszcza FSB, są gwarantem stabilności i bezpieczeństwa Rosji.

Już w 2000 r. podczas spotkania z funkcjonariuszami FSB szef służby Nikołaj Patruszew nazwał pracowników FSB „nową szlachtą”, wyznaczając kierunek dalszych działań socjotechnicznych: *Wszyscy oni (tj. funkcjonariusze FSB – przyp. MŚ) wyglądają różnie, ale jest jedna, charakterystyczna cecha, która ich łączy, a jest przy tym niezmiernie ważna. To jest ich poczucie służby. Są oni, że tak powiem, naszą nową szlachtą*⁶¹. Koncepcja „nowej szlachty” ze służb specjalnych, która chroni Rosję przed dalszym osuwaniem się w kryzys polityczno-gospodarczy, stała się lejtymotywwem propagandy państwowej.

Na wszystkich kanałach państwowej telewizji minimum 50 proc. czasu antenowego zaczęły zajmować filmy sensacyjne, kręcone na zamówienie MSW i FSB, w których komandosi z oddziałów specjalnych FSB, śledczy i policjanci walczą z korupcją, mafią i terroryzmem⁶². Reanimowano tradycję z czasów Jurija Andropowa w postaci corocznego konkursu na dzieło sztuki związane z tematyką bezpieczeństwa wewnętrznego⁶³. Wykorzystano carski jeszcze pomysł na wykorzystanie prawosławia, które zaczęto w przekazach publicznych wiązać z FSB⁶⁴: z jednej strony poprzez manifestowanie religijności przez Władimira Putina i odnowienie cerkwi przy Akademii FSB, z drugiej zaś poprzez otwarte „przeciwstawianie się atakom na cerkiew i wiarę” manifestowane przez przedstawicieli administracji i służb specjalnych⁶⁵.

Już w 2000 r., na fali dojścia Władimira Putina do władzy, FSB – pomimo społecznej niechęci wobec jej poprzednika KGB – w ankietach miała największy wskaźnik zaufania społecznego⁶⁶, które z czasem przerosło w akceptowane powszechnie założenie, że FSB jest zarówno gwarantem stabilności, jak i najlepszą przepustką do kariery⁶⁷. Po części wynikało to stąd, że oficerowie służb w „aktywnej rezerwie”, tj. pracujący na stanowiskach cywilnych, zachowując oficjalny status funkcjonariusza – w przeciwieństwie do czasów KGB – nie ukrywali tego faktu⁶⁸. To zaś budowało społeczne przekonanie o tym, że ścieżki kariery są wyznaczone przez przynależność do elity służb specjalnych⁶⁹.

Zmasowanej akcji propagandowej towarzyszyła organizacyjna konsolidacja i finansowe wzmocnienie FSB.

⁶⁰ Por. M. Borkowski, *Putin: is he the ultimate PR solution*, „The Guardian”, November 2, 2010.

⁶¹ Cytat za: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/203373/Federal-Security-Service-FSB> [dostęp: 15 VIII 2013]; por. A. Солдатов, И. Бороган, *Новое дворянство. Очерки истории ФСБ*, Москва 2011 (tłum. własne).

⁶² R. Cheda, *Służba nie drużba*; por. wywiad z Igozem Kalapinem, przewodniczącym „Komitetu przeciw Torturom”, rosyjskiej organizacji pozarządowej, w: „Uważam Rze” z 22 października 2012 r.

⁶³ *Geheimdienst Verlieht Kunstpreis*, <http://www.art-magazin.de/kunst/3310.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

⁶⁴ *Russia under Putin...*

⁶⁵ Por. R. Coalson, *Russian Patriarch Blesses New Church Outside FSB Academy*, <http://www.rferl.org/content/russian-patriarch-blesses-new-church-outside-fsb-academy/24663754.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

⁶⁶ J. Afanasjew, *Straszna Rosja*, s. 254.

⁶⁷ R. Cheda, *Służba nie drużba*.

⁶⁸ O. Крыштановская *Анатомия российской элиты*, s. 274.

⁶⁹ Por. A. Романов, *Власть в России опирается на силовиков и чиновников*, <http://newsland.com/news/detail/id/1043804/> [dostęp: 15 VIII 2013].

Na mocy dekretu z 17 maja 2000 r. *O strukturze federalnych organów władzy wykonawczej*⁷⁰ FSB została poddana bezpośredniej kontroli prezydenta FR. Dekretem z 11 marca 2003 r. *O przedsięwzięciach na rzecz udoskonalenia państwowego zarządzania w sferze bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*⁷¹ prezydent FR włączył do FSB część FAPSI oraz Straż Graniczną⁷², *de facto* odtwarzając strukturę byłego KGB, uszczuploną jedynie o były 1. Zarząd Główny KGB, czyli wywiad cywilny, który funkcjonuje jako odrębny organ pod nazwą Służba Wywiadu Zagranicznego (SWZ).

Tylko przez pierwszych siedem lat prezydentury Władimira Putina nakłady na bezpieczeństwo wewnętrzne wzrosły realnie (tj. z uwzględnieniem inflacji) o 260 proc.⁷³, a do roku 2011 (czyli z uwzględnieniem dodatkowych trzech lat) wzrosły ponad piętnastokrotnie, tj. z 2,8 mld USD w 2000 r. do 47 mld USD w 2011 r.⁷⁴ Po roku 2000 (czyli od objęcia prezydentury przez Putina) miało miejsce systematyczne poszerzanie uprawnień FSB, która m.in. uzyskała prawo do wysyłania formalnych ostrzeżeń osobom, w stosunku do których istnieją podejrzenia o działalność sprzeczną z prawem, lecz brak jest jakichkolwiek przesłanek do wszczęcia formalnego postępowania⁷⁵, karania za utrudnianie działań służbowych przez funkcjonariuszy piętnastodniowym aresztem (przy braku precyzyjnej kwalifikacji słowa „utrudnianie”, co zdaniem opozycji rosyjskiej świadczy o próbie reaktywacji zadań b. KGB)⁷⁶, decydowania o wyborze środków elektronicznej komunikacji używanych przez administrację publiczną⁷⁷, wpływania na firmy dostarczające dostęp do Internetu, powodując autocenzurę providerów (jak np. w przypadku firmy SCARTEL, która zamknęła portal opozycyjnego wobec Kremla Garriego Kasparowa⁷⁸), a nawet ma rzekomo odpowiadać za komputerowy system przetwarzania wyników wyborczych⁷⁹.

Jak określił to Andriej Sołdatow (wydawca i redaktor strony internetowej www.agentura.ru): *FSB może podjąć działania wobec każdego rozpoznanego zagrożenia – nie jedynie terrorystycznego, lecz także o charakterze politycznym lub ekonomicznym. Obecnie FSB jest potężniejsza niż w przeszłości KGB*⁸⁰.

Oprócz działań operacyjno-śledczych FSB realizuje także działania o charakterze prewencyjnym, takie jak np. produkcja i emisja w mediach kreskówek dla dzieci będących instruktażem, jak zachować się w wypadku natknięcia się na zagrożenie terrorystyczne⁸¹ (co jest przez opozycję rosyjską interpretowane jako nakłanianie dzieci do

⁷⁰ Указ Президента РФ от 17.05.2000 N 867 *О структуре федеральных органов исполнительной власти*.

⁷¹ Указ Президента РФ от 11.03.2003 N 308 *О мерах по совершенствованию государственного управления в области безопасности Российской Федерации*.

⁷² Por. E. Schneider, *The Russian Federal Security Service under President Putin*, w: *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*, S. White (red.), New York 2008.

⁷³ M. Potocki, *Rosja: służby bezradne wobec terrorystów*, „Dziennik Gazeta Prawna” z 27 stycznia 2011 r.

⁷⁴ M.J. Chodkiewicz, *Bezpieka silna, ale Rosji nie chroni*, „Dziennik Gazeta Prawna” z 28 lutego 2012 r.

⁷⁵ <http://www.zeit.de/politik/ausland/2010-07/fsb-russland-geheimdienst-duma> [dostęp: 15 VIII 2013]; por. M. Potocki, *Rosja: służby bezradne...*

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ B. Bidder, *Russlands Angst vor Datenlecks: Geheimdienst drängt Beamte zu Skype-Stopp*, <http://www.spiegel.de/netzwelt/web/russlands-angst-vor-datenlecks-geheimdienst-draengt-beamte-zu-skype-stopp-a-739459.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ M. Tsypkin, *Russia's Failure*, w: „Journal of Democracy”, July 2006.

⁸⁰ Cytat za: P. Finn, *In Russia...* (tłum. MŚ).

⁸¹ *Russlands Geheimdienst macht Kinder mit Cartoons auf Terror aufmerksam*, http://www.t-online.de/altern/freizeit/id_43553736/terror-in-russland-geheimdienst-fsb-will-mit-cartoons-kinder-fuer-die-terror-gefahr-sensibilisieren.html [dostęp: 15 VIII 2013].

donosicielstwa zgodnie z najlepszymi tradycjami Pawlika Morozowa⁸²), prowadzenie pracy „kuratorów oświaty” przez funkcjonariuszy FSB w przedszkolach i szkołach Kraju Stawropolskiego w celu „zapewnienia profilaktyki przed ekstremizmem i terroryzmem w samorządowych jednostkach oświatowych”⁸³ oraz tworzenie „drużyn społecznych” dla ochrony granic państwowych, które ochotniczo uczestniczą w działaniach oddziałów pogranicznych FSB⁸⁴.

Pomimo rozrostu administracyjnego oraz powiększania uprawnień i poziomu finansowania, FSB nie udało się powstrzymać działalności terrorystycznej na terenie FR: w 2010 r. islamiści przeprowadzili 238 zamachów, czyli o 38 proc. więcej niż w roku 2004.

Priorytet działań kontrwywiadowczych jako element ochrony systemu politycznego

Oficjalnie podkreślanym priorytetem służby wydaje się być kontrwywiad i bezpieczeństwo wewnętrzne rozumiane – w opinii opozycjonistów rosyjskich – jako działalność wyłącznie na rzecz interesów elity władzy, czyli nakierowana na osłabianie w chwili obecnej niemal całkowicie zdeorganizowanej opozycji. Od niemal samego początku funkcjonowania FSB w corocznych sprawozdaniach podawane są ogromne liczby zidentyfikowanych agentów obcych służb. Na przykład w 2006 r. FSB miała ujawnić 116 agentów, w tym 27 oficerów obcych służb oraz 89 osób pracujących na rzecz obcych wywiadów⁸⁵, w 2011 r. zaś 199 agentów, w tym 41 oficerów obcych służb i 158 obywateli FR działających na ich rzecz⁸⁶. Jedną z głównych grup będących w zainteresowaniu FSB są rosyjscy naukowcy, wobec których mnożą się oskarżenia o sprzedaż technologii zachodnim służbom⁸⁷, co ma powodować paraliż wymiany naukowej z Zachodem i działalności akademickiej, gdyż środowiska naukowe nie mają pewności, co może być przez FSB zakwalifikowane jako zdrada⁸⁸. Jak bardzo rozciągliwa może być definicja zdrady tajemnicy państwowej w interpretacji FSB, pokazuje szeroko omawiany w mediach zachodnich casus aresztowania dziennikarza rosyjskiego Grigorija Paški w 1997 r. pod zarzutem szpiegostwa i ujawnienia tajemnicy państwowej po wyjawieniu przez niego informacji o pozbywaniu się radioaktywnych odpadów przez Flotę Pacyfiku poprzez topienie ich w morzu. Paško został skazany – po wieloletnim procesie – w 2001 r. Został uznany przez Amnesty International za więźnia sumienia⁸⁹.

Zwalczanie zagrożenia ze strony obcych służb zostało silniej nagłośnione propagandowo po tzw. kolorowych rewolucjach na Ukrainie i w Gruzji, które zostały zinterpretowane przez służby rosyjskie jako dowód na prowadzenie przez Zachód zorganizowanej działalności wywrotowej, zmierzającej do „wyjęcia” z rosyjskiej strefy

⁸² Chłopiec ze wsi Gierasimowka w guberni tobolskiej za Uralem, który po swojej śmierci, po doniesieniu na własnego ojca, został przez stalinowską propagandę wykreowany na patrona ruchu pionierskiego i wzór do naśladowania dla dzieci w ZSRR.

⁸³ W. Radziwinowicz, *Zaufani Putina uciekają*, „Gazeta Wyborcza” z 29 listopada 2012 r.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ В. Воронов, *Сочинение ко Дню Чекиста*, <http://grani.ru/Politics/Russia/FSB/m.115994.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

⁸⁶ *Russia Busted 200 Spies Last Year – Medvedev*, <http://en.rian.ru/russia/20120207/171195509.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

⁸⁷ Najbardziej nagłośnionymi przypadkami były sprawy Jurija Ryzowa, Igora Sutiagina, Walentina Daniłowa, Olega Korobiejniczewa, Oskara Kajbyszewa.

⁸⁸ P. Finn, *In Russia...*

⁸⁹ <http://www.amnestyusa.org/our-work/latest-victories/grigory-pasko> [dostęp: 15 VIII 2013].

wpływów kolejnych państw, a w ostatecznym rezultacie doprowadzenia do osłabienia FR i zmiany władzy⁹⁰.

Mityczne przekonanie o zintensyfikowanych działaniach państw zachodnich wymierzonych w FR jest wykorzystywane zarówno do dalszego poszerzania uprawnień FSB, jak i do legitymizacji jej istnienia w obecnym kształcie⁹¹.

Rola FSB w systemie władzy – jej przedmiotowa funkcja w polityce Kremla

W ramach działań zmierzających do zabezpieczenia bezpieczeństwa wewnętrznego państwa (rozumianego głównie jako bezpieczeństwo elity władzy), w opinii opozycji, Kreml, posiłkując się FSB, stara się o kontrolę wszystkich sfer życia społecznego. Jak pisała Olga Krysztanowska: *Kreml nie ukrywał swego dążenia, by wszystko kontrolować – i społeczeństwo obywatelskie, i wybory, i prywatny biznes, i niezależną prasę, i parlament*⁹².

Kontrola ta odbywa się głównie poprzez FSB, która – z racji personalnych powiązań tej służby z elitą władzy, wynikających z opisanej wcześniej militaryzacji państwa – w istocie chroni w ten sposób własną pozycję w systemie politycznym FR.

Upraszczając nieco twierdzenia opozycyjnych wobec Kremla socjologów: FSB – jako służba specjalna – w istocie ma być skupiona na zapewnieniu *status quo* wytworzonego wskutek elekcji Władimira Putina w 2000 r., przy czym, jak się wydaje, nie chodzi w tym wypadku o obronę bezpieczeństwa Rosji, lecz partykularnych interesów grupy oficerów resortów siłowych, którzy – korzystając z instytucji rezerwy kadrowej oraz tradycyjnego dla resortów siłowych kumoterstwa – zajęli czołową pozycję w aparacie władzy oraz państwowym i prywatnym biznesie⁹³. Z tego może wynikać pozorna nieporadność w zwalczaniu terroryzmu, który legitymizuje ten układ, oraz zaciekłość w zwalczaniu ruchów opozycyjnych i szpiegostwa – bowiem zmiana władzy, spowodowana bądź przez siły wewnętrzne, bądź (zgodnie z zimnowojenną logiką służb) przez działanie zagranicy⁹⁴, nie byłaby jedynie wymianą gabinetów rządowych, lecz wiązałaby się z utratą posad przez dziesiątki tysięcy wysokich oficerów służb, odsuwając ich od strumienia pieniędzy generowanych przez eksport kopalin. Zwięźle wyraził to rosyjski politolog Dmitrij Orieszkin: *Oni (tj. tzw. siłowicy – przyp. MŚ) rozumieją, że jeśli teraz, przy Putinie [...] nie pozbędą się kremlowskich liberalistów chcących zreformować kraj, przegrają wszystko. Stracą władzę i możliwość wyciągnięcia milionów z kasy Rosji*⁹⁵.

Układ władzy rozumiany jako wyodrębniona kasta uprzywilejowanych w sensie socjologicznym „zamknął się”. To znaczy, że – w przeciwieństwie do KGB, który poszukiwał zdolnych i ideologicznie wiernych ludzi – FSB zamykać ma ścieżki kariery dla samej siebie: do służby na wysokie stanowiska trafia progenitura wysokich oficerów, tworząc całe klany rodzinne, na co nakładają się znajomości zawarte w czasie studiów w Akademii FSB⁹⁶.

⁹⁰ Por. P. Finn: *In Russia...*

⁹¹ *Russia under Putin...*

⁹² О. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, s. 280 (tłum. własne).

⁹³ С. Смирнов, *Россия — виртуальное мафиозное государство*, http://www.vedomosti.ru/politics/news/1160234/rossiya_virtualnoe_mafioznoe_gosudarstvo?full#cut [dostęp: 15 VIII 2013].

⁹⁴ Por. В. Широнин, *Под колпаком контрразведки...*

⁹⁵ W. Radziwinowicz, *Zaufani Putina uciekają*.

⁹⁶ *Russia under Putin...*

„Grupa petersburska” jako ścisła elita władzy

Prócz ulokowania przedstawicieli resortów siłowych na wszystkich szczeblach administracji wytworzył się także „wewnętrzny krąg władzy”, czyli centrum decyzyjne, któremu podlegają wszystkie obszary funkcjonowania FR.

Jak twierdzi Olga Krysztanowska: *wszystkie ważne decyzje są podejmowane przez ludzi, którzy albo służyli z Putinem w KGB albo pochodzących z Petersburga (czyli z okresu, gdy Putin był pracownikiem w urzędzie mera miasta – przyp. MŚ)⁹⁷, przy czym do kręgu najbliższego zaliczają się: Igor Sieczin, Wiktor Iwanow, Nikołaj Patruszew, Aleksandr Bortnikow, Raszyd Nurgalijew, Walentin Sobolew, Andriej Bieljaninow, Igor Szczogolew, Siergiej Naryszkin⁹⁸.*

Rodziny wysokich oficerów pełniących funkcje państwowe robią błyskawiczne kariery, najpierw w służbach, a następnie w biznesie.

Na przykład Andriej Patruszew – syn b. dyrektora FSB – w wieku 26 lat był już zastępcą naczelnika wydziału naftowego Zarządu „P” FSB, odpowiedzialnego za kontrolę tej branży przemysłowej. Następnie awansował na doradcę Igora Sieczina, prezesa koncernu Rosneft’, zostając przy tym kawalerem wysokiego odznaczenia „za osiągnięcia w wieloletniej pracy”⁹⁹.

Wiceprezesem Wniesztorbanku jest Denis Bortnikow, syn obecnego szefa FSB. Dmitrij Patruszew, syn poprzedniego szefa służby, najpierw był starszym wiceprezesem Wniesztorbanku, a następnie już prezesem Rossielchozbanku (aktywa w wysokości 40 mld USD)¹⁰⁰. Piotr Fradkow, syn Michaiła Fradkowa, szefa SWZ, był najpierw menedżerem Wnieszekonombanku, a następnie został dyrektorem generalnym Rosyjskiej Agencji Ubezpieczeń Kredytów Eksportowych i Inwestycji (zabezpieczającej kontrakty zagraniczne rosyjskich firm¹⁰¹); Siergiej Iwanow, syn wicepremiera FR, został prezesem firmy ubezpieczeniowej SOGAZ (10 proc. rynku ubezpieczeń FR), wcześniej będąc wiceprezesem Gazprombanku¹⁰². Wszyscy wyżej wymienieni w chwili awansu mieli między dwadzieścia parę a trzydzieści parę lat¹⁰³.

Jak utrzymuje rosyjska prasa – jedynym rzeczywistym kryterium pozwalającym na robienie karier – zarówno w służbach, jak poza nimi, wydaje się przynależność do „klanu *siłowików*”, najlepiej zaś do ścisłego kręgu kierownictwa FSB, które umożliwia znalezienie posad progeniturze, krewnym i znajomym.

Co istotne, zdaniem politologów militaryzacja władzy pociągnęła na wyższe szczeble władzy ludzi bez jakichkolwiek kompetencji nie tylko w zakresie niezbędnym do administrowania instytucjami, ale nawet do pracy w swojej macierzystej organizacji, tj. KGB/FSB¹⁰⁴, co było związane z faktem, że w latach 90. XX w. w służbie zostali

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ A. Zechenter, *Arystokracja herbu CZEKA*, „Nasz Dziennik” z 20 października 2012 r.

⁹⁹ Por. *Путин награждает сына главы ФСБ орденом за „многолетнюю работу”: 7 месяцев в „Роснефти”, 4 года в ФСБ*, <http://www.newsru.com/russia/02may2007/patrushev.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹⁰⁰ Por. *Банковский сынок ФСБ Денис Бортников*, <http://stringer-news.com/publication.mhtml?Part=50&PubID=15555> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹⁰¹ Por. *Фрадков Петр Михайлович, Личное дело*, <http://www.kommersant.ru/doc/2145397> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹⁰² Por. *Окружение Сергея Иванова раскрыло его секреты: почему не носит дорогих часов и почему Путин не сделал преемником*, <http://www.newsru.com/russia/18mar2013/ivanov.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹⁰³ A. Kublik, *Ojciec w służbach, syn w banku*, „Gazeta Wyborcza” z 31 października 2011 r.

¹⁰⁴ A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

najgorsi funkcjonariusze, którzy nie mogli liczyć na sukces komercyjny na wolnym rynku¹⁰⁵. Modelowymi przykładami – zdaniem dyrektora Centrum Badań nad Społeczeństwem Postindustrialnym, Władysława Inoziemcewa – mają być np. Siergiej Iwanow, b. oficer KGB, który doprowadził do niepowodzenia wszystkie działania KGB we wschodniej Afryce, Borys Gryzłow, wsławiony wynalezieniem filtrów mających oczyszczać wodę nawet z cząstek radioaktywnych, które jednak okazały się całkowicie bezwartościowe, czy też były minister obrony, Anatolij Serdiukow, który wcześniej był dyrektorem sklepu meblowego¹⁰⁶.

Grupa funkcjonariuszy, którzy korzystając z opisanej wyżej militaryzacji aparatu państwowego ulokowała się na wszystkich szczeblach władzy i biznesu, ma mieć kilka cech wspólnych, z których głównymi były nabyte w drodze „służbowej socjalizacji”: autorytaryzm, podatność na podporządkowanie się, bez jakiegokolwiek inicjatywy własnej¹⁰⁷, a także dziedziczone po KGB mechanizmy budowania społecznego systemu klientelizmu¹⁰⁸ oraz immanentne rzekomo dla tej grupy zawodowej korupcja i kumoterstwo¹⁰⁹.

W związku z tym gospodarka rosyjska nie rozwija się, pozostając uzależnioną od eksportu kopalin (w terminologii prasy rosyjskiej FR jest na „węglowodorowej igle”), które przynoszą zyski całym klanom zawodowo-rodzinnym, oplatającym instytucje odpowiedzialne za wydobycie i sprzedaż siecią formalnych i nieformalnych zależności¹¹⁰.

Jak to ujął Jürgen Roth, autor książki *Gazprom – das unheimliche Imperium*: [Gazprom – przyp. MŚ] *Obsługuje interesy tych, którzy w pierwszej połowie lat 90. tworzyli krąg najbliższych współpracowników Putina, właśnie wtedy tworzą fundamenty mechanizmów korupcyjnych, mafijnych machinacji*¹¹¹.

A ponieważ głównym i jedynym czynnikiem stojącym za możliwością udziału w czerpaniu zysków mają być osobiste zależności w grupie siłowików, następuje coraz większa deprofesjonalizacja zarządzania gospodarką i aparatem państwa, wynikająca z mechanizmu selekcji negatywnej, zgodnie z którym *setki niesprawnych biurokratów rekrutują ludzi jeszcze gorzej od siebie kwalifikowanych na kluczowe stanowiska w centralnej administracji państwa, ciesząc się, że miernota nie stanowi dla nich wyzwania*¹¹².

Efektom tego ma być coraz bardziej malejąca efektywność gospodarki oraz rosnąca sieć zależności nieformalnych, budowanych między aparatem władzy, biznesem i kryminalnym podziemiem, które już w latach 90. XX w. weszło w alians ze światem polityki, a przy tym jest w FR tak rozległe, że wszelkie próby poważnej ingerencji mogłyby zdestabilizować państwo¹¹³. Wskutek tego Federacja Rosyjska pozostaje jednym z najbardziej skorumpowanych i kryminalnych krajów świata¹¹⁴, lokując się w rankingu Transparency International na 178. miejscu.

¹⁰⁵ R. Cheda, *Służba nie drużba*.

¹⁰⁶ A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

¹⁰⁷ O. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, s. 283.

¹⁰⁸ G. Friedman, *Russia's Strategy*.

¹⁰⁹ R. Cheda, *Służba nie drużba*.

¹¹⁰ A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

¹¹¹ Wywiad z J. Rothem w: *Gazowe ramię kleptokracji*, „Forum” z 28 maja 2012 r.

¹¹² Cytat z Władysława Inoziemcewa, dyrektora Centrum Badań nad Społeczeństwem Postindustrialnym, za: A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

¹¹³ F. Burton, S. Stewart, *Russia and the Return*.

¹¹⁴ *Russia under Putin...*

Zyski z korupcji są ogromne: według czołowego eksperta rosyjskiej opozycji do spraw korupcji, Gieorgija Satarowa, na początku prezydentury Putina w gospodarce co roku transferowano około 33 mld USD łapówek, ale już w 2011 r. liczba ta wzrosnąć miała do około 400 mld USD¹¹⁵.

Poziom korupcji – tak widoczny w makroskali – zaskakuje rozmachem także w skali mikro, w opisie przypadków korupcyjnych opisywanych przez rosyjską prasę oraz – przy okazji walk frakcyjnych w rządzie, skutkujących ujawnianiem tzw. *kompromatów* – przez państwowe media.

I tak np. była minister rolnictwa w rządzie Władimira Putina, Jelenę Skrynnik, oskarża się o zagarnięcie 39 mld rubli (ponad 1 mld USD¹¹⁶), b. ministra obrony Anatolija Serdiukowa o malwersacje w wysokości 750 mln USD¹¹⁷. Podczas prac nad systemem nawigacji satelitarnej GLONASS miano ukraść 6,5 mld rubli¹¹⁸, we Wniesztorgbanku wykryto wyprowadzenie z firmy 250 mln USD, zaś podczas prac przy organizacji szczytu APEC we Władywostoku Najwyższa Izba Obrachunkowa FR wykryła malwersacje w wysokości 15 mld rubli, a w Rosatomie 50 mln rubli¹¹⁹. Szczególnie egzotyczne są opisywane przez rosyjską prasę afery w armii, w której tylko od 2011 r. skazano za korupcję 18 generałów, w tym m.in. dowódcę lotniska w Briańsku, który sprzedał na lewo pasy startowe dla samolotów wojskowych¹²⁰.

Zważywszy na opisany powyżej mechanizm sprawowania władzy przez wytworzoną w ciągu ostatnich 12 lat elitę, która nieformalną dominację służb przeistoczyła w realną, dokonując przy tym aliansu z najważniejszymi instytucjami w Rosji (tj. z cerkwią i światem kryminalnym¹²¹), można przyjąć, że korupcja nie odbywa się pomimo istnienia w Rosji największej służby specjalnej w Europie, ale dzięki niej.

Już na samym początku funkcjonowania FSB zaznaczyły się silne powiązania korupcyjne kierownictwa FSB, przy opisywanej przez prasę aferze „Tri kita” („Trzy wieloryby”), kiedy to w 2000 r. wskutek śledztwa ustalono, że oskarżany o przemyt 400 tys. ton mebli właściciel ww. firmy Siergiej Zujew był ściśle powiązany z Jewgieniem Zaostrowcewem – b. szefem generała Nikołaja Patruszewa i ojcem b. wicedyrektora FSB, Jurija Zaostrowcewa¹²².

Tradycję korupcji na najwyższych piętach służby podtrzymał b. zastępca dyrektora FSB, Wiaczesław Uszakov, który został zwolniony ze stanowiska przez Dmitrija Miedwiediewa po wypłynięciu informacji, że na swoją imprezę urodzinową wydał 62 tys. funtów¹²³. Uszakovowi udowodnić miano miliardowe malwersacje, lecz poprzestano na wysłaniu go na emeryturę, bez postawienia przed sądem¹²⁴.

¹¹⁵ Za: A. Lubawski, *Królestwo nepotyzmu...*

¹¹⁶ Por. <http://rumafia.com/ru/person.php?id=15> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹¹⁷ Por. Ю. Сенаторов, *Анатолий Сердюков продал даже генеральское озеро*, <http://www.kommersant.ru/doc/2228859> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹¹⁸ *ФСБ выявила хищения при строительстве здания ГЛОНАСС*, <http://top.rbc.ru/society/30/05/2013/859801.shtml> [dostęp: 15 VIII 2013]; por. W. Radziwinowicz, *Zaufani Putina uciekają*.

¹¹⁹ T. Serwetnyk, P. Kościański, *Putin walczy z korupcją*, „Rzeczpospolita” z 24 listopada 2012 r.

¹²⁰ P. Skwieciński, *Kosmiczna korupcja w wojsku*, „Rzeczpospolita” z 9 marca 2012 r.

¹²¹ L. Goodrich, P. Zeihan, *The Financial Crisis and the Six Pillars of Russian Strength*, http://www.stratfor.com/weekly/20090302_financial_crisis_and_six_pillars_russian_strength [dostęp: 15 VIII 2013].

¹²² И. Сас, *Три кита – всплыли после отставки генпрокурора*, http://www.ng.ru/politics/2006-06-15/1_trikita.html [dostęp: 15 VIII 2013].

¹²³ A. Osborn, *Dmitry Medvedev fires FSB deputy head over lavish party*, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/8343389/Dmitry-Medvedev-fires-FSB-deputy-head-over-lavish-party.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹²⁴ R. Cheda, *Służba nie drużba*.

Swoim przełożonym – zdaniem opozycyjnej prasy – mają sekundować podwładni. Według informacji z 2011 r., wewnętrzny audyt FSB wykazał brak 30 mld rubli (3 mld USD)¹²⁵. Wyższa i średnia kadra kształtują instytucję na miarę swoich potrzeb, rezerwując awanse do stanowisk administracyjnych, a nie operacyjnych, przedłużając bezprawnie okres służby (w wieku 60 lat ustawowo oficerowie winni iść na emerytury, ale nie robią tego, by nie tracić dostępu do źródła dochodów)¹²⁶, wikłając się w wymuszanie haraczy za „ochronę” zarówno od biznesmenów, jak i od grup przestępczych¹²⁷ oraz wymuszając przejęcie dochodowych interesów za pomocą środków pozaprawnych¹²⁸,

Na niższych piętach służbowych nepotyzm i korupcja kierownictwa mają powodować, z jednej strony apatię i zniechęcenie¹²⁹ objawiające się powszechnym lekceważeniem zasad służbowych (np. oficerowie FSB, by zmusić funkcjonariuszy obserwacji do faktycznego objęcia obserwacją figuranta, każą im przynosić odkręcone tablice rejestracyjne jego samochodu¹³⁰), z drugiej zaś dalszy rozrost korupcji, który ogarnia wszystkie poziomy służbowe resortów siłowych. Od wyższych urzędników, którzy za pomocą przejętych podczas przeszukania pieczętek funduszu Hermitage Capital mieli z niego wyprowadzić 230 mln USD¹³¹, aż po szeregowych funkcjonariuszy policji. Według danych komitetu Czystyje Ruki¹³² (Czyste Ręce) szeregowi pracownicy resortów siłowych dorabiają miesięcznie w łapówkach około 2 tys. USD, choć wysokość łapówek sięgać może także 20 tys. USD¹³³. Należy tu wszakże podkreślić, że górne granice nielegalnych dochodów w resortach siłowych i wymiarze sprawiedliwości trudno określić, zważywszy że – według informacji „Komsomolskiej Prawdy” – tylko szef departamentu kadr Prokuratury Generalnej otrzymywał od prokuratora Ignatienki za informacje o operacjach zarządu antyterrorystycznego 10 tys. USD od jednego kasyna, których tylko wokół Moskwy ma być minimum 300¹³⁴. Stopień zaś „prywatyzacji resortów siłowych” ilustrować może najlepiej przykład Dmitrija Pawluczenkowa, który – jako naczelnik wydziału obserwacji – wynajmował pracowników wydziału organizacjom przestępczym, pobierając opłatę 100 USD za godzinę inwigilacji¹³⁵.

Konkluzje

Z powyższego może wynikać, że dla grupy, która przejęła władzę w Rosji, a której przedstawiciele są powiązani zarówno interesami, jak i zwykle biografią zawodową, kluczową sprawą jest zachowanie *status quo*, rozumianego jako utrzy-

¹²⁵ Nowe szaty czekisty, „Polska Zbrojna” z 10 sierpnia 2011 r.

¹²⁶ A. Soldatov, Russia: *Why Putin Will Inherit An Unhappy FSB In 2012 – Analysis*, <http://www.eurasiareview.com/16102011-russia-why-putin-will-inherit-an-unhappy-fsb-in-2012-analysis/> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹²⁷ *WikiLeaks cables condemn Russia as „mafia state”*, <http://www.guardian.co.uk/world/2010/dec/01/wikileaks-cables-russia-mafia-kleptocracy> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹²⁸ *Entrepreneurs face global challenges. Refusing to sell his dairy firm ended in legal action and jail for its owner*, <http://www.bbc.co.uk/news/business-13546177> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹²⁹ A. Soldatov, *Russia: Why Putin...*

¹³⁰ W. Paniuszkin, *Watergate to nie w Rosji*, <http://www.rp.pl/artukul/675452.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹³¹ H. Kozieł, *Cypr – wielka pralnia pieniędzy wewnątrz strefy euro*, „Parkiet” z 10 grudnia 2012 r.

¹³² <http://www.kpk.org.ua/> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹³³ Dane z raportu „Korupcja 2010”, za: A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

¹³⁴ R. Cheda, *Papa w tarapatach*, „Polityka” z 11 kwietnia 2012 r.

¹³⁵ P. Skwieciński, *Politkowską śledzono*, <http://www.rp.pl/artukul/713773.html> [dostęp: 15 VIII 2013]; por. Павлюченков, Дмитрий. *Подполковник милиции в отставке, подозреваемый в организации убийства Анны Политковской*, <http://lenta.ru/lib/14197946/> [dostęp: 15 VIII 2013].

manie systemu umożliwiającemu kontrolę nad bogactwem kraju¹³⁶. Wszelkie próby liberalizacji systemu politycznego, w tym tak łagodne, jak podjęte przez byłego prezydenta FR, Dmitrija Miedwiediewa, mogłyby być bowiem wyrokiem dla zorganizowanej grupy złożonej z ludzi bez niezbędnej wiedzy fachowej, a przy tym obarczonych cechami grupowego myślenia kształtowanego przez resorty siłowe, które – zdaniem ambasadora USA w FR, Johna Beyrle’a – przejawiają cechy mentalności zimnowojennej oraz pozostają w ostrym konflikcie z kręgiem polityków skupionych wokół Miedwiediewa (zwanym w Rosji *ciwilikami*), których działania na rzecz liberalizacji gospodarki i „resetu” w stosunkach międzynarodowych zagrażają ukształtowanemu *status quo*¹³⁷.

Z tego powodu obecna elita zmilitaryzowanych struktur władzy FR skupia się na zapewnieniu trwania systemu powstałego pierwotnie jako reakcja na powolną dezintegrację państwa, który jednak – wskutek dynamiki grupowych zachowań ludzi go tworzących – może stać się czynnikiem hamującym rozwój FR. Zdaniem analityków związanego z Dmitrijem Miedwiediewem *think-tanku* INSOR¹³⁸, reforma FSB ma być „kluczowym wyzwaniem modernizacyjnym”¹³⁹, gdyż – prócz opisanych wyżej interesów – na przeszkodzie zmianom stoi konserwatyzm i brak jakichkolwiek potrzeb reform, charakteryzujące według socjologa Michaiła Afanasjewy zmilitaryzowaną władzę FR¹⁴⁰.

Dobrym przykładem działań tej grupy, obracających się przeciwko interesowi państwa rosyjskiego, może być zapaść kluczowej dla Rosji branży technologii wojskowych, która miała być wywołana przez nieudolne kierowanie przez grupę *siłowików* (najczęściej przytaczanym przykładem takiej indolencji w opozycyjnej prasie jest kierujący Rosoboronoekspertem Siergiej Czemezow)¹⁴¹.

Tendencja ta jest znana nie tylko analitykom zachodnim, ale także kręgom reformatorskim w Rosji, skupionym wokół Dmitrija Miedwiediewa, którzy jednak w starciu ze zmilitaryzowaną korporacją władzy, jak się wydaje, nie mają większych szans, czego dowodem mogą być zarówno rezygnacja Miedwiediewa z udziału w wyborach prezydenckich, utrata stanowiska ministerialnego przez usiłującego reformować gospodarkę FR Anatolija Kudrina¹⁴², oskarżenia formułowane wobec Miedwiediewa o rzekome kunktatorstwo w obliczu ataku wojsk gruzińskich na Abchazję¹⁴³, oskarżenia wysuwane przez telewizję państwową FR RTR Planeta wobec bliskiego współpracownika Miedwiediewa, Arkadija Dworkowicza.

Dalszemu wypychaniu liberałów powiązanych z Dmitrijem Miedwiediewem (tzw. *ciwilików*¹⁴⁴) ze struktur władzy może towarzyszyć coraz bardziej konse-

¹³⁶ Wywiad z Borysem Niemcowem, „Rzeczpospolita” z 20–21 lipca 2013 r.; por. A. Lubowski, *Królestwo nepotyzmu...*

¹³⁷ Za Wikileaks: W. Pincus, *Leaked memo offers insight to Russian security agencies*, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/12/06/AR2010120606613.html> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹³⁸ <http://www.insor-russia.ru/ru> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹³⁹ R. Cheda, *Służba nie drużba*.

¹⁴⁰ Za: tamże.

¹⁴¹ Mail analityka Stratfor, za: http://wikileaks.org/gifiles/docs/1035580_re-for-comment-kremlin-wars-series-part-4-surkov-s-plan-.html [dostęp: 15 VIII 2013]; por. M. Козырев, *Глава „Рособоронэкспорта” Сергей Чemezov не забывает старых друзей*, http://www.compromat.ru/page_21534.htm [dostęp: 15 VIII 2013].

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ *Война в Грузии поссорила Путина и Медведева?*, <http://sobesednik.ru/politics/20120813-voina-v-gruzii-possorila-putina-i-medvedeva> [dostęp: 15 VIII 2013]; por. *Трусость Медведева убила 1000 человек*, <http://www.youtube.com/watch?v=OTXPbA9njCw> [dostęp: 15 VIII 2013].

¹⁴⁴ Por. A. Угланов, „Цивилики” бросают вызов „силовикам”, „Аргументы Недели” № 46 (184) от 19 ноября 2009.

kwentne osuwanie się Rosji w kierunku demokracji fasadowej, opartej na nieformalnych strukturach zależności między kręgami władzy, służb specjalnych, biznesu i przestępczości zorganizowanej, odsuwającej się coraz bardziej od standardów współczesnego świata i dzięki korupcji trwale niezdolnej do społeczno-politycznych reform.

Wynika to z opisanego powyżej mechanizmu zachowania *status quo* przez grupę, ludzi z resortów siłowych, którzy przejęli władzę, by zatrzymać proces dezintegracji państwa, lecz potem, gdy – po zatrzymaniu procesów anomii – niezbędne były dalsze reformy, stali się zakładnikami grupowych interesów, które mogą uniemożliwić Rosji dalszy rozwój.

FSB wypełniła zadanie, likwidując bezpośrednie zagrożenie upadku państwa, lecz potem – w ocenie opozycji i zgodnie ze znanym w historii mechanizmem – stała się źródłem deformacji i autorytarnych rządów w imię własnych, grupowych celów.

Jolanta Darczewska, Natalia Orłowska-Chyż

Służby specjalne Ukrainy na tle ewolucji systemu politycznego

1. Wstęp

Termin „służby specjalne” nie jest stosowany w ukraińskim prawodawstwie – zamiast tego używa się określenia organ ochrony porządku prawnego specjalnego przeznaczenia; tak określane są w ustawach kompetencyjnych Służba Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU), Państwowa Służba Łączności Specjalnej (PSŁS), Zarząd Ochrony Państwowej (ZOP) i Państwowa Służba Graniczna (PSG), organy wywiadowcze: Służba Wywiadu Zagranicznego (SWZ), Główny Zarząd Wywiadu Ministerstwa Obrony (GUR MO), Zarząd Wywiadu Służby Granicznej. Z kolei zgodnie z ustawą *O działalności operacyjno-rozpoznawczej*¹ działalność tę mogą prowadzić określone struktury Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (m.in. do walki z przestępczością zorganizowaną, milicja kryminalna, struktury bezpieczeństwa wewnętrznego), SBU, SWZ, PSG, ZOP, milicja podatkowa, jednostki do walki z przemytem², służba więzienna i wywiad wojskowy. Na potrzeby niniejszego opracowania za wyróżnik służb specjalnych przyjęto niejawną metody działania oraz wywiadowczy lub kontrwywiadowczy charakter działalności. Kryteria te spełniają Służba Bezpieczeństwa Ukrainy, trzy wymienione wyżej organy wywiadowcze, Zarząd Ochrony Państwowej i Państwowa Służba Łączności Specjalnej. Celem publikacji jest przedstawienie problematyki służb specjalnych Ukrainy na tle ewolucji ukraińskiego systemu politycznego. Artykuł opiera się na źródłach otwartych, ze szczególnym uwzględnieniem prawodawstwa ukraińskiego.

2. Uwarunkowania funkcjonowania służb specjalnych na Ukrainie

Na uwarunkowania funkcjonowania służb specjalnych Ukrainy warto popatrzeć z szerszej perspektywy polityki bezpieczeństwa. Po odzyskaniu suwerenności Ukraina musiała określić siły i zasoby niezbędne do utrzymania niepodległości i bezpieczeństwa w środowisku międzynarodowym. Na wybór modelu bezpieczeństwa nowego państwa miały wpływ: fundamentalne wyzwania związane z utrzymaniem integralności terytorialnej oraz problemem ukraińskiej jedności i tożsamości, postrzeganie zagrożeń przez elitę i społeczeństwo, relacje z Rosją, a także percepcja istniejących sojuszy wojskowych (układ taszkencki, NATO). Nie zdefiniowano wówczas katalogu interesów narodowych, co do których istniałby konsensus wewnętrzny. Uwarunkowało to charakter tego modelu (wielowektorowy), charakter sektora (dynamiczny, niestabilny), jak i podejście ukraińskich elit do problematyki bezpieczeństwa (doraźne, funkcjonalne).

W rezultacie obecny kształt sektora bezpieczeństwa jest wypadkową wielu skomplikowanych uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych. Wobec widocznego braku myślenia strategicznego na szczytach władzy na Ukrainie i determinacji władz w dążeniu do osiągnięcia jednoznacznie sformułowanych celów strategicznych powoduje to wyraźną kolizję między krótko- i długookresowymi wyzwaniami polityki bezpieczeństwa – kosztem osiągnięcia doraźnych interesów politycznych jest odsuwanie bądź rezygnacja z celów strategicznych.

¹ Ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 18 lutego 1992 r., Wiadomości Rady Najwyższej Ukrainy (dalej – RNU) z 1992 r. nr 22, poz. 303 ze zm.

² Podległe Ministerstwu Dochodów i Podatków.

Istotny wpływ na funkcjonowanie ukraińskiego sektora bezpieczeństwa w ciągu dwudziestu lat istnienia suwerennego państwa miało upolitycznienie problematyki bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego Ukrainy. Oddziaływanie polityczne wywierało decydujący wpływ na kształt sektora, przyjęte rozwiązania prawno-organizacyjne, skład kadrowy, dynamikę rozwoju itp. Było to konsekwencją: (1) relacji między prezydentem, rządem i parlamentem oraz ich rywalizacji o kontrolę i nadzór nad sektorem, (2) osobowości polityków pełniących urząd prezydenta, ich ambicji i usytuowania w elitach władzy, (3) instrumentalizacji sektora (wykorzystywanie do walki politycznej elit, do realizacji zadań niewłaściwych instytucjom bezpieczeństwa, np. polityki historycznej).

Sektor bezpieczeństwa Ukrainy znajduje się w stanie permanentnej reorganizacji, przy czym inicjatywy reorganizacyjne są podejmowane *ad hoc*, pod wpływem aktualnej koniunktury politycznej. W minionym dwudziestoleciu suwerennej Ukrainy każda zmiana polityczna skutkowałą modyfikacjami zadań i struktury poszczególnych służb i instytucji sektora. Następowala także gruntowna wymiana ich dotychczasowych szefów. Przyczynia się to do utrwalenia niestabilności sektora i bardziej lub mniej kolizyjnych sytuacji w sektorze i na szczytach władzy.

Obserwowana od 2010 r. konsolidacja władzy wokół prezydenta Janukowycza (przywrócenie systemu prezydenckiego³) uwarunkowała znamienne w skutkach dla sektora bezpieczeństwa tendencje:

- Parlament w sferze zarządzania sektorem bezpieczeństwa stał się legitymizującym dodatkiem do władzy wykonawczej. Jego rola ogranicza się do zatwierdzania decyzji prezydenta w tym obszarze.
- Instrumentalizowanie sektora: „partia władzy” kontynuuje praktykę wykorzystywania sektora ochrony porządku prawnego i sądownictwa do walki z oponentami politycznymi.
- Nastąpiła zmiana priorytetów polityki bezpieczeństwa wewnętrznego (akcent na mobilizację i wzmacnianie potencjału na wypadek konieczności wprowadzenia reżimu antykryzysowego; wzmocnienie kontroli nad przepływem strumieni finansowych i przestępstwami ekonomicznymi).
- Osłabienie systemu kontroli nad działalnością służb i instytucji bezpieczeństwa (decyzje w kluczowych kwestiach, w tym decyzje kadrowe, podejmowane są przez prezydenta lub w gronie wąskiej grupy wpływów w jego otoczeniu, tj. przestały być – jak wcześniej – przedmiotem publicznych targów politycznych między prezydentem, rządem a parlamentem). Także rywalizacja o kontrolę i nadzór nad resortami siłowymi stała się procesem nietransparentnym i toczy się obecnie wewnątrz „partii władzy”.
- Ostatnio można zaobserwować tendencję wzmacniania pozycji tzw. rodziny (koterii w otoczeniu Janukowycza, do której należy m.in. starszy syn prezydenta Ołeksandr). Aspiruje ona, jak się uważa, do kontroli nad resortami siłowymi (w tym zwłaszcza MSW, SBU) oraz nad przepływem strumieni finansowych (bank centralny, służby fiskalne⁴). W tym duchu komentowano

³ 1 października 2010 r. Sąd Konstytucyjny przywrócił obowiązywanie konstytucji w redakcji z 1996 r., przez co wzmocnił pozycję prezydenta m.in. w sektorze bezpieczeństwa. Z kolei 7 października 2010 r. Rada Najwyższa uchwaliła poprawki zmieniające szereg ustaw, w tym ustawę o SBU i Państwowej Służbie Łączności Specjalnej.

⁴ Dekretem prezydenta z 24 grudnia 2012 r. powołano Ministerstwo Dochodów i Podatków, które przejęło kompetencje Państwowej Służby Podatkowej i Państwowej Służby Celnej.

nominał Witalija Zacharczenki na stanowisko ministra spraw wewnętrznych czy Ołeksandra Klimenki najpierw na stanowisko szefa Państwowej Służby Podatkowej, a następnie ministra dochodów i podatków. Za człowieka bliskiego i lojalnego prezydentowi należy uznać również szefa Służby Wywiadu Zagranicznego, męża Ołeny Łukasz, zaufanej współpracownicy prezydenta⁵.

3. Finansowanie i liczebność służb specjalnych na tle innych organów sektora bezpieczeństwa

3.1. Finansowanie

Po przejściu władzy przez prezydenta Janukowycza w ukraińskim dyskursie publicznym na temat finansowania sektora można napotkać dwie przeciwstawne opinie:

1) wydatki na sektor bezpieczeństwa (zwłaszcza MSW i SBU) w czasie prezydentury Wiktora Janukowycza gwałtownie wzrosły, co ma potwierdzać tendencję do przekształcania się Ukrainy w państwo policyjne⁶;

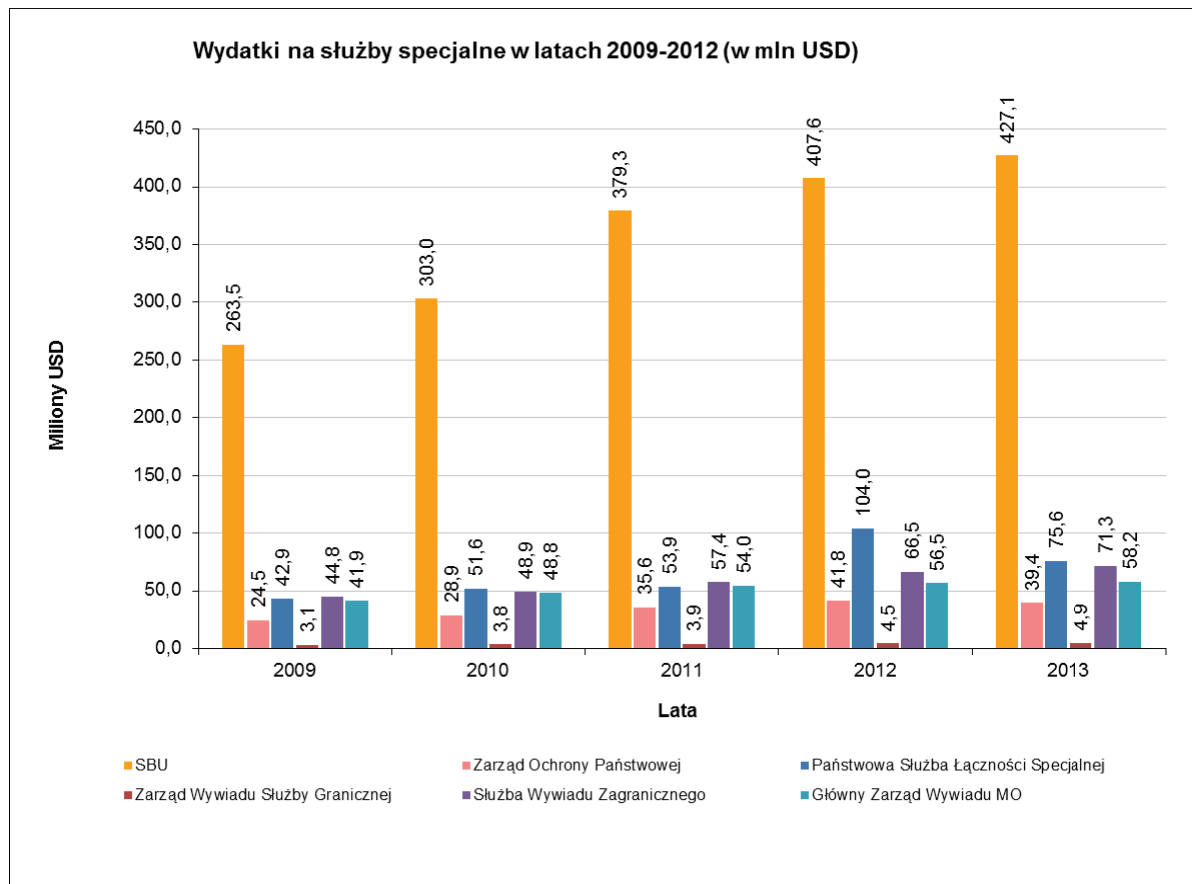
2) finansowanie sektora nie nadąża za wymaganiami operacyjnymi stawianymi współcześnie organom bezpieczeństwa i ich potrzebami technicznymi⁷.

Tego rodzaju opinie, utrzymane na ogół w alarmistycznym tonie, świadczą nie tyle o rzeczywistym stanie finansowania sektora, ile o upolitycznieniu problematyki bezpieczeństwa. W rzeczywistości wydatki na służby specjalne nie są wysokie. Mimo wzrostu budżetu służb specjalnych o dwie trzecie w 2013 r. w porównaniu z 2009 r. (z 420 mln do 680 mln USD), ich udział w wydatkach budżetowych wzrósł nieznacznie (z 1,2 proc. do 1,3 proc.). Również w stosunku do PKB wydatki na służby specjalne utrzymują się w ostatnich latach na zbliżonym poziomie (ok. 0,35 proc. PKB), nieznaczny ich wzrost do nastąpił w 2012 r., ale w budżecie na 2013 r. spadł do wcześniejszego poziomu. Wzrost finansowania w roku 2012 (w porównaniu do 2009 r.) wynikał przede wszystkim z odnotowanego w latach 2010–2011 wzrostu gospodarczego na poziomie 4–5 proc., podczas gdy wcześniej występowały chroniczne trudności z realizacją budżetu. Najbardziej doinwestowana została Państwowa Służba Łączności Specjalnej, która niemal podwoiła swój budżet w 2012 r. Pogorszenie się kondycji ukraińskiej gospodarki w 2013 r. spowodowało ograniczenie wydatków na służby specjalne (o ok. 15 mln USD) – niewielki wzrost odnotowały tylko Służba Bezpieczeństwa Ukrainy oraz służby wywiadowcze.

⁵ W 2010 r. Ołena Łukasz była pierwszym zastępcą szefa Administracji Prezydenta, pełniła także funkcję reprezentanta prezydenta przy Sądzie Konstytucyjnym. Od lipca 2013 r. jest ministrem sprawiedliwości.

⁶ Zob. np. Сенченко, *БюджетУкраины-2012 новый шаг к построению полицейского государства*, <http://uamedia.visti.net/content/senchenko-byudzhet-ukrainy-2012-novyuy-shag-k-postroeniyu-policeyskogo-gosudarstva> [dostęp: 26 XII 2011].

⁷ О. Лозун, *Милиция за счет народа*, <http://www.proximainform.net/content/news/100/14947/> [dostęp: 23 I 2012].

Wykres 1. Finansowanie służb specjalnych w latach 2009–2013⁸

3.2. Liczebność

Liczebność części ukraińskich służb specjalnych (SBU, SWZ, PSLS i ZOP) została ujawniona w regulacjach prawnych dotyczących tych służb (patrz Tabela 1). Dane te jednak nie oddają rzeczywistej liczebności. Zestawione ich z danymi przygotowanymi przez Komitet Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Rady Najwyższej w związku z posiedzeniem parlamentu poświęconym stanowi i perspektywom sił zbrojnych i sektora bezpieczeństwa, które miało miejsce w maju 2012 r.⁹, wskazuje na problemy z obsadzeniem wszystkich etatów. Mimo stopniowej redukcji redukcja etatów w większości organów bezpieczeństwa nie przekracza 90 proc. etatów.

⁸ W obliczeniach przyjęto kurs hrywny do dolara według oficjalnego średniorocznego kursu wymiany, dla danych za 2013 r. według oficjalnego kursu wymiany z dnia przyjęcia ustawy budżetowej.

⁹ Zostały one opublikowane jako załączniki do publikacji przygotowanej przez Centrum im. Razumkova i DCAF w ramach współpracy Ukrainy z NATO, *Альманах сектору безпеки України 2012*, Київ 2013.

Tabela 1. Oficjalne dane na temat liczebności służb specjalnych Ukrainy

Nazwa organu	Liczebność	Źródło danych
Służba Bezpieczeństwa Ukrainy	33 500, w tym do 27 200 wojskowych	Ustawa <i>O ogólnej strukturze i liczebności Służby Bezpieczeństwa Ukrainy</i>
Służba Wywiadu Zagranicznego	4350 osób, w tym 4010 wojskowych	Ustawa <i>O Służbie Wywiadu Zagranicznego</i>
Państwowa Służba Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji	7227 osób (w tym administracja – 1260, zarządy regionalne – 2337, pododdziały terytorialne – 3630)	Rozporządzenie Rady Ministrów Ukrainy z 14 listopada 2011 r.
Zarząd Ochrony Państwowej	2993 osoby, w tym 2912 na etatach mundurowych	Ustawa <i>O ogólnej strukturze i liczebności ZOP Ukrainy</i>

Tabela 2. Zatrudnienie w wybranych organach bezpieczeństwa w latach 2006–2011

Nazwa organu	Etaty/zatrudnienie	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Służba Bezpieczeństwa Ukrainy	Etaty	32575	32993	32890	32169	32486	32165
	Zatrudnienie	29927	28431	29168	28982	28938	29114
	Zatrudnienie w %	91,9	86,2	88,7	90,1	89,1	90,5
Państwowa Służba Łączności Specjalnej	Etaty		8249	7682	6918	6088	6209
	Zatrudnienie		6320	5587	5594	5353	5401
	Zatrudnienie w %		77	73	81	88	87

Zarząd Ochrony Państwowej	Etaty	2915	2912	2912	2912	2912	2912
	Zatrudnienie	2545	2652	2583	2456	2618	2640
	Zatrudnienie w %	87	91	89	84	90	91

Źródło: *Альманах сектору безпеки України 2012.*

Z kolei w ramach nowelizacji budżetu na 2012 r.¹⁰ ujawniono rzeczywiste zatrudnienie w Służbie Wywiadu Zagranicznego – 1 kwietnia 2012 r. wynosiła ona 79,3 proc. etatów zatwierdzonych przez ustawę, czyli niedobór stanowił 899 osób. Dodatkowe środki (47 mln hrywien) miały pozwolić na zatrudnienie dodatkowych 652 funkcjonariuszy¹¹. Opozycja oskarżała władze, że dodatkowe środki mają zostać przeznaczone na utworzenie specjalnej komórki SWZ do śledzenia opozycji podczas kampanii wyborczej¹².

4. Prawne aspekty funkcjonowania służb specjalnych

Ukraiński sektor bezpieczeństwa wewnętrznego został wyposażony w bardzo szerokie instrumentarium prawne. Składają się nań ustawy pragmatyczne dedykowane poszczególnym instytucjom i organom sektora, ustawy merytoryczne, regulujące poszczególne obszary działalności sektora, wspólne dla wszystkich podmiotów, jak i rozbudowany system przepisów wykonawczych i regulaminów wewnętrznych poszczególnych służb. Instrumentarium to dopełniają dekrety prezydenta Ukrainy, które mają rangę równą ustawowej.

Baza prawna sektora powstawała stopniowo. Odzwierciedla ona dynamikę przemian zachodzących w sektorze (utworzenie Zarządu Ochrony Państwowej, wyrowadzenie wywiadu z SBU, utworzenie autonomicznej Służby Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji). Sukcesywnie wprowadzane akty prawne miały na celu – z jednej strony – stworzenie gwarancji instytucjonalnych i prawnych dla poszczególnych organów sektora, z drugiej zaś – były odpowiedzią na wyzwania związane z realizacją polityki bezpieczeństwa Ukrainy.

Chronologia procesu legislacji w obszarze bezpieczeństwa Ukrainy pozwala wyodrębnić trzy tendencje:

- 1) Po zdobyciu suwerenności Ukraina musiała określić swój status w nowym systemie stosunków międzynarodowych i architekturze bezpieczeństwa, określić strategiczne priorytety, a także siły i zasoby niezbędne do utrzymania niepodległości i bezpieczeństwa państwa. Początkowy etap legislacji świadczy o ewidentnych problemach władz Ukrainy ze stworzeniem katalogu wewnętrznych i zewnętrznych wyzwań dla bezpieczeństwa kraju. W efekcie zajęły one postawę wyczekującą, reagując na wyzwania w trybie doraźnym, *ad hoc*. W pierwszej kolejności skupiono się na zagadnieniach związanych z organizacją sektora.

¹⁰ Uzasadnienie do projektu ustawy *O wniesieniu zmian do ustawy O budżecie Ukrainy na 2012 r.* uchwalonej 21 czerwca 2012 r.

¹¹ Była to realizacja niejawnego dekretu prezydenta z 27 kwietnia 2012 r. nr 292-4T/2012.

¹² *Янукович виділив 47 млн грн Службі зовнішньої розвідки*, UNIAN, 17 lipca 2012 r. [dostęp: 10 VIII 2013].

- 2) Zasadnicza część ustaw „merytorycznych”, regulujących działalność sektora bezpieczeństwa i fundamentalne zasady jego funkcjonowania, pojawiła się dopiero pod koniec drugiej kadencji prezydentury Leonida Kuczmy i na początku kadencji prezydentury Wiktora Juszczenki (po „pomarańczowej rewolucji” proces legislacyjny uległ przyspieszeniu). Te inicjatywy legislacyjne stanowiły próbę dostosowania ukraińskiego ustawodawstwa do standardów europejskich. Towarzyszyły temu oficjalne deklaracje o europeizacji i modernizacji sektora bezpieczeństwa oraz dążeniu do dostosowania ukraińskich uregulowań do obowiązującego prawa międzynarodowego i standardów europejskich, a także udział ekspertów międzynarodowych, w tym z NATO, dokonujących przeglądu ukraińskich aktów prawnych pod kątem ich zgodności z prawem międzynarodowym.
- 3) Po 2010 r. w efekcie przywrócenia konstytucji Ukrainy z 1996 r. dokonano rewizji aktów prawnych regulujących działalność sektora bezpieczeństwa¹³. Wzmocniły one pozycję prezydenta – skupiły w jego rękach kontrolę nad sektorem bezpieczeństwa, kosztem rządu i parlamentu. W ustawie *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* wykreślono sformułowanie, zgodnie z którym jest ona kontrolowana przez Radę Najwyższą, wprowadzono zapis, zgodnie z którym szef SBU jest mianowany przez prezydenta, a nie jak wcześniej przez parlament na wniosek prezydenta. Ponadto prezydent uzyskał kompetencje odwoływania zastępców szefa SBU (dotychczas tylko powoływał ich na wniosek szefa SBU). Dodano prezydentowi kompetencję odwoływania kierowników departamentów oraz struktur obwodowych (wcześniej miał tylko prawo mianowania ich na wniosek szefa SBU). Ponadto parlament utracił prawo wyznaczania SBU „innych zadań” związanych z bezpieczeństwem państwa. W ustawie *O Państwowej Służbie Łączności Specjalnej i Ochronie Informacji Ukrainy*¹⁴ wykreślono zapis, zgodnie z którym rząd kieruje działalnością służby; służba podlega prezydentowi i jest przez niego kontrolowana. Szef służby mianowany jest przez prezydenta na wniosek premiera, a jego zastępcy na wniosek szefa służby, a nie jak wcześniej przez rząd. Obowiązek informowania przez PSŁS o stanie kryptograficznego zabezpieczenia informacji ograniczono do prezydenta (wcześniej dotyczył także parlamentu i rządu).

Ukraińskie ustawodawstwo w obszarze bezpieczeństwa jest obiektem krytyki ukraińskich ekspertów. Bardzo negatywnie wypowiada się o nim Wołodymyr Horbulin, b. szef Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony, uważany za głównego architekta „europeizacji” ukraińskiego sektora bezpieczeństwa i obrony. W jego opinii „jest to ustawodawstwo powierzchowne, przyjęte w wyniku równie powierzchownych kompromisów”. Stan prawny i organizacyjny sektora bezpieczeństwa jest, jego zdaniem, w dużej mierze uzależniony od aktualnej koniunktury politycznej, co stanowi główne negatywne uwarunkowanie jego działalności, gdyż „budowa poważnych instytucji państwa nie może zależeć od aktualnego momentu politycznego”¹⁵.

¹³ Ustawa *O wniesieniu zmian do niektórych aktów prawnych Ukrainy w celu dostosowania ich do Konstytucji Ukrainy* z 7 października 2010 r., Wiadomości RNU z 2011 r., nr 10, poz. 63.

¹⁴ Ustawa *O Państwowej Służbie Łączności Specjalnej i Ochronie Informacji Ukrainy* z 23 lutego 2006 r., Wiadomości RNU z 2006 r., nr 30, poz. 258.

¹⁵ В. Горбулин, *Без права на покаяние*, Харьков 2009, s. 241–251.

Na początku przemian ustrojowych ukraińskie akty prawne (np. ustawę *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy*), podobnie jak rozwiązania organizacyjne (wyodrębnienie Zarządu Ochrony Państwowej; pozostawienie w strukturze SBU kontrwywiadu wojskowego odpowiedzialnego za ochronę kontrwywiadowczą wszystkich resortów siłowych) krytykowane jako wiernie odwzorowujące analogiczne rozwiązania prawno-organizacyjne sektora bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej¹⁶. Obecnie do najczęściej formułowanych zarzutów należą:

- Rozproszenie ustawowych zadań oraz zbyt szerokie (nieostre) określenie uprawnień poszczególnych instytucji i służb sektora. Na przykład ustawa *O działalności kontrwywiadowczej*¹⁷ do celów i zadań takiej działalności – poza zapewnieniem ochrony przed działaniami wywiadowczymi obcych państw i działalnością w zakresie wykrywania zamachów terrorystycznych i prewencją w tym zakresie – zalicza wykrywanie *innych sprzecznych z prawem działań przeciwko interesom Ukrainy ze strony organizacji, grup zorganizowanych i osób wymierzonych przeciwko bezpieczeństwu państwowemu Ukrainy, eliminowanie sprzyjających im czynników oraz przyczyn ich powstawania*. Uważa się, że w ten sposób rozszerzono działalność kontrwywiadowczą o wykrywanie wszelkiego rodzaju przestępstw kryminalnych i administracyjnych.
- Dublowanie się kompetencji operacyjnych, co prowadzi do niezdrowej konkurencji poszczególnych służb¹⁸. Tak np. prawo do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej ma większość instytucji sektora bezpieczeństwa wewnętrznego, w tym Zarząd Ochrony Państwowej, Państwowa Służba Łączności Specjalnej czy milicja podatkowa – niezależnie od znikomych możliwości prowadzenia kontroli operacyjnej (art. 5 ustawy *O działalności operacyjno-rozpoznawczej*). Z kolei za walkę z przestępczością zorganizowaną odpowiada zarówno Służba Bezpieczeństwa Ukrainy, jak i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
- Koszty finansowe, jakie dla budżetu państwa generuje rozrost sektora (powoływanie nowych służb), a także wykonywanie tych samych zadań przez kilka służb. Wobec trudności ze zbilansowaniem budżetu państwa rosnące koszty płacowe są istotnym czynnikiem negatywnie wpływającym na realizację zadań poszczególnych służb i organów.
- Newralgiczny na gruncie ukraińskim problem koordynacji i współpracy służb, np. w zakresie przedsięwzięć wywiadowczych czy walki z przestępczością zorganizowaną (brak wyspecjalizowanego organu do takiej koordynacji).
- Brak przepisów wykonawczych do ustawy *O demokratycznej kontroli cywilnej nad organizacją wojskową państwa i organami porządku prawnego*, co w praktyce prowadzi do utożsamiania i zastępowania kontroli cywilnej kontrolą administracyjną. W tym kontekście pojawiają się także zarzuty upolityczniania służb przez decydentów, np. narzucania służbom zadań niepodlegających ich kompetencjom – jak zaangażowanie SBU w realizację polityki historycznej (upamiętnianie Hołodomoru) czy w walce z oponentami poli-

¹⁶ Amy Knight, *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Warszawa 2001, s. 205.

¹⁷ Ustawa *O działalności kontrwywiadowczej* z 26 grudnia 2002 r., Wiadomości RNU z 2003, nr 12, poz. 89.

¹⁸ Міністерство Внутрішніх Справ України, Національна Академія Внутрішніх Справ, *Концепція реформування правоохоронних органів України (система кримінальної юстиції)*, www.ukrprison.org.ua [dostęp: 10 I 2012].

tycznymi (b. premier Julią Tymoszenko, b. ministrem spraw wewnętrznych Jurijem Łucenką).

- Nadrzędnym niejako zarzutem jest kwestia precyzyjnego i jednoznacznego sformułowania długookresowych strategicznych celów polityki bezpieczeństwa i interesów narodowych Ukrainy. Ich ustawowa nieprecyzyjność i niespójność na poziomie teoretycznym i prawnym rodzi negatywne konsekwencje praktyczne. Brak konsensusu wewnętrznego w sprawie fundamentalnych interesów narodowych powoduje, że stają się one przedmiotem manipulacji różnych sił politycznych, które zastępują interesy narodowe partykularnymi interesami partyjnymi i biznesowymi¹⁹.

5. Kontrola i nadzór nad służbami specjalnymi

Zasadę demokratycznej kontroli cywilnej nad sektorem bezpieczeństwa wprowadzono w ogólny sposób w Konstytucji Ukrainy oraz w ustawie *O podstawach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy*²⁰. Szczegółowo reguluje ją ustawa *O demokratycznej kontroli cywilnej nad organizacją wojskową państwa i organami porządku prawnego*²¹ z 19 czerwca 2003 r. oraz ustawy kompetencyjne poszczególnych służb. Ukraińskie przepisy prawne nie przewidują funkcji koordynatora czy ciała w rodzaju polskiego Kolegium ds. Służb Specjalnych, do których należałyby koordynacja działań, opiniowanie decyzji kadrowych prezydenta i rządu, kierunków i planów działalności poszczególnych organów bezpieczeństwa, projektów ich budżetów itp. W art. 9 ustawy *O podstawach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy* funkcję tę sędowano na Radę Bezpieczeństwa i Obrony Ukrainy: *Rada Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Ukrainy koordynuje i kontroluje działalność organów władzy wykonawczej w sferze bezpieczeństwa narodowego i obrony; z uwzględnieniem zmian w sytuacji geopolitycznej przedstawia Prezydentowi Ukrainy propozycje w zakresie doprecyzowania Strategii bezpieczeństwa narodowego Ukrainy i Doktryny wojskowej Ukrainy.*

Ustawa *O demokratycznej kontroli państwowej nad organizacją wojskową i organami ochrony porządku prawnego* wprowadziła wielostopniowy system kontroli nad służbami specjalnymi, na który składają się kontrola parlamentarna, kontrola prezydencka, kontrola rządowa, prokuratorska i sądowa oraz społeczna. Zgodnie z nią system kontroli składa się z następujących elementów:

- Kontroli parlamentarnej sprawowanej przez Radę Najwyższą i komitety parlamentarne (zwłaszcza Komitet ds. Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony)

Kontrola ta po reformie konstytucyjnej z 2010 r. przywracającej system prezydencki uległa znacznemu ograniczeniu. Odebrano parlamentowi wpływ na decyzje kadrowe w najważniejszej służbie specjalnej – SBU (dotychczas szefa SBU mianował parlament na wniosek prezydenta, po zmianie kompetencje te przejął prezydent)²². Osłabiło to

¹⁹ I. Izhnin, *Działalność Ukrainy w zakresie bezpieczeństwa międzynarodowego*, w: *Polska i Ukraina w procesach bezpieczeństwa międzynarodowego*, Lublin 2007, s. 109.

²⁰ Ustawa *O podstawach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy* z 19 czerwca 2003 r., Wiadomości RNU z 2003 r., nr 39, poz. 351.

²¹ Ustawa *O demokratycznej kontroli cywilnej nad organizacją wojskową państwa i organami porządku prawnego* z 19 czerwca 2003 r., Wiadomości RNU z 2003 r., nr 46, poz. 366.

²² Poza kwestią wzmocnienia wpływu prezydenta na politykę kadrową SBU zmiana ta miała zapobiec

jednocześnie Komitet ds. Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony, który wcześniej opiniował kandydatury szefów służb wyznaczanych lub opiniowanych przez parlament²³. Ograniczono również kompetencje kontrolne parlamentu w zakresie informowania o działalności służb specjalnych. Wcześniej szef SBU był zobowiązany informować na bieżąco Radę, prezydium Rady i Komitet ds. Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony o działalności SBU, stanie bezpieczeństwa państwa, przestrzeganiu prawa, gwarancji praw człowieka i o „innych kwestiach”. Ponadto SBU miała obowiązek odpowiadać na pytania formułowane przez stałe i tymczasowe komitety Rady oraz poszczególnych deputowanych. Po reformie z 2010 r. odebrano parlamentowi te kompetencje, pozostawiając jako narzędzie kontroli doroczne raporty nt. działalności SBU.

Ustawodawstwo ukraińskie nie przewiduje trybu specjalnego kontroli parlamentarnej, obejmującego tylko kwestie problematyki służb specjalnych. Kwestiami tymi w pierwszej kolejności zajmuje się Komitet ds. Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony, a także Komitet ds. Prawnego Zabezpieczenia Działalności Organów Ochrony Porządku Prawnego i Komitet ds. Walki z Przestępczością Zorganizowaną. Powyższe uregulowania powodują, że kontrola parlamentarna jest bardzo ograniczona i ma niewielki wpływ na funkcjonowanie służb specjalnych.

- Kontroli prezydenta oraz Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony

Kontrola i nadzór prezydenta nad służbami specjalnymi jest różnie uregulowana w zależności od służby specjalnej. Rozróżnienie to przede wszystkim należy tłumaczyć odmienną pozycją poszczególnych służb specjalnych. Dla ukraińskich władz priorytetowe znaczenie, niezależnie od tego, kto sprawował rządy, miała Służba Bezpieczeństwa Ukrainy. Przejawem większego zainteresowania ze strony polityków tą służbą była jej większa niestabilność zarówno kadrowa, jak i dotycząca prawnych podstaw funkcjonowania (ustawa o SBU była nowelizowana 22 razy, ustawa o organach wywiadowczych 7 razy, w tym raz po 2010 r., a ustawa o SWZ jeden raz).

Specyfiką kontroli prezydenta nad Służbą Bezpieczeństwa Ukrainy jest sprawowanie jej przez wyznaczonych przez prezydenta urzędników (art. 32 ustawy *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy*). Na mocy tego artykułu powołano pełnomocnika prezydenta ds. kontroli nad SBU, który działa w ramach Administracji Prezydenta i korzysta w swojej pracy z jej zaplecza. Pełnomocnik sprawuje bieżącą kontrolę nad przestrzeganiem konstytucyjnych praw obywateli oraz ustawodawstwa dotyczącego działalności operacyjno-rozpoznawczej, tajemnicy państwowej, a także zgodności z konstytucją i ustawami aktów wykonawczych wydawanych przez SBU.

Kwestia kontroli nad służbami wywiadowczymi została uregulowana odmiennie. Zgodnie z art. 24 ustawy *O organach wywiadowczych Ukrainy*²⁴ kontrola nad organami wywiadowczymi jest sprawowana przez prezydenta w ramach jego kompetencji,

paraliżowaniu pracy służby przez stosujący obstrukcję wobec prezydenta parlament, co miało miejsce, gdy prezydentem był Wiktor Juszczenko. Wtedy to przez ponad dwa lata Walerij Naływajczenko był p.o. szefa SBU, gdyż parlament odmawiał jego mianowania.

²³ W praktyce wpływ Komitetu na decyzje kadrowe był ograniczony również gdy obowiązywały wcześniejsze regulacje. Były szef Komitetu ds. Bezpieczeństwa i Obrony Anatolij Hrycenko o powołaniu Walerija Choroszowskiego na stanowisko szefa SBU „dowiedział się z gazet”. Podobne zarzuty formułowano w przypadku zastępców Walerija Naływajczenki (poprzednik Choroszowskiego) – Andrija Kislińskiego i Tyberyja Durdynca (w latach 2007–2009).

²⁴ Ustawa *O organach wywiadowczych Ukrainy* z 22 marca 2001 r., Wiadomości RNU z 2001 r., nr 19, poz. 94.

w tym poprzez Radę Bezpieczeństwa. Jest ona również organem koordynującym działanie wywiadu.

W zakresie informowania o działalności służb specjalnych przyjęto rozwiązania, zgodnie z którymi szef SBU informuje na bieżąco prezydenta, Radę Bezpieczeństwa i urzędników wyznaczonych przez prezydenta o działalności podległej mu służby oraz przypadkach „naruszania prawa”. Ma również dostarczać informacje na wniosek ww. organów. Ponadto szef SBU składa doroczne raporty z działalności SBU. Prezydent określa również sposób sprawowania administracyjnej i finansowej kontroli nad służbą. Określa ponadto procedurę, zgodnie z którą wywiad raportuje i odpowiada przed prezydentem.

Prezydent decyduje o utworzeniu, reorganizacji i likwidacji służb wywiadowczych. Do niego należy również ogólne kierownictwo służbami wywiadowczymi. W przypadku GUR i wywiadu Służby Granicznej funkcje kierownicze pełnią także odpowiednio minister obrony i szef Służby Granicznej. Podwójne podporządkowanie ma również wpływ na politykę kadrową – szefowie tych organów wywiadowczych są mianowani przez prezydenta na wniosek odpowiednich urzędów centralnych, w których skład wchodzi. Z kolei szef SWZ mianowany jest przez prezydenta.

Ustawa o wywiadzie inaczej niż ustawa *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* reguluje kwestie kontroli finansowej – ustala (art. 26), że kontrolę wydatkowania środków budżetowych na działalność wywiadowczą sprawuje specjalna grupa utworzona z członków Izby Obrachunkowej (odpowiednik pol. NIK). Ma ona kompetencje otrzymywania dokumentów dot. wykorzystywania środków budżetowych od służb wywiadowczych oraz wzywania na zamknięte posiedzenia szefów tych służb w tym zakresie.

- Kontroli rządowej, która ogranicza się w praktyce do kontroli wydatkowania środków budżetowych poprzez wyspecjalizowany organ – Izbę Obrachunkową
- Kontroli prokuratorskiej i sądowej

Zgodnie z ustawą *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* nadzór nad przestrzeganiem prawa przez SBU sprawuje prokurator generalny i prokuratorzy przez niego wyznaczeni. Brak niezależności prokuratora generalnego (jest mianowany przez prezydenta) osłabia jego funkcje kontrolne nad służbami specjalnymi. W ustawie o wywiadzie jest ogólny zapis o kontroli prokuratorskiej pod kątem przestrzegania prawa przez organy wywiadowcze. Nie obejmuje on kwestii tajnych współpracowników, funkcjonariuszy, struktury organizacyjnej i kadrowej.

Przyjęcie nowego Kodeksu postępowania karnego (wszedł w życie 19 listopada 2012 r.) wprowadziło do ukraińskiego porządku prawnego nową instytucję sędziego śledczego. Ma on wyrażać zgodę na przeprowadzenie niejawnych czynności śledczych i kontrolować ich legalność. Krótki okres kadencji sędziego śledczego (maksymalnie dwa lata) grozi tym, że sędzia śledczy może stać się dyspozycyjny wobec władz. Należy oczekiwać, że ugruntowanie tej instytucji w systemie sądownictwa będzie wymagało czasu.

- Kontroli społecznej

Pozostaje ona w dużej mierze martwym przepisem wobec braku szczegółowych unormowań nakładających na służby specjalne obowiązek informowania o swojej dzia-

łałości, w tym zwłaszcza dotyczącej kwestii ingerencji w prawa obywatelskie (np. nie są publikowane informacje dotyczące liczby zakładanych podsłuchów czy stosowania innych niejawnych metod operacyjnych).

Podsumowując, kontrola nad służbami specjalnymi przede wszystkim sprowadza się do kontroli administracyjnej sprawowanej przez prezydenta i wskazanych przez niego urzędników Administracji i aparatu Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Ukrainy.

6. Charakterystyka poszczególnych służb specjalnych Ukrainy

Służba Bezpieczeństwa Ukrainy

Służba Bezpieczeństwa Ukrainy jest najważniejszą, najliczniejszą i wyposażoną w najszerze kompetencje służbą specjalną, której zadaniem jest zapewnienie szeroko rozumianego bezpieczeństwa wewnętrznego Ukrainy. Na fali przemian związanych z rozpadem ZSRR 20 września 1991 r. parlament ukraiński podjął decyzję o likwidacji KGB USSR i utworzeniu Służby Bezpieczeństwa Narodowego Ukrainy. 25 marca 1992 r. uchwalono, obowiązującą w ogólnym kształcie do dnia dzisiejszego, ustawę *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy*²⁵. Pod względem struktury organizacyjnej i kadrowej SBU była sukcesorką ukraińskiego KGB. Podporządkowanie kadr służb specjalnych strukturom podległym prezydentowi ułatwiało wykorzystywanie SBU do kontroli społeczeństwa oraz nieformalne, przybierające również drastyczne formy (np. działania przeciwko niezależnym mediom, afery podsłuchowe) oddziaływanie na życie polityczne kraju.

Impulsem do podjęcia zmiany formuły funkcjonowania SBU były wydarzenia polityczne na Ukrainie w 2004 r. Ówczesny prezydent Leonid Kuczma, chcąc zneutralizować narastającą krytykę ze strony opozycji i państw zachodnich, oskarżających go o wykorzystywanie służb specjalnych do zwalczania przeciwników politycznych, zdecydował się na zainicjowanie reformy SBU. Pierwszym efektem tej decyzji było wyodrębnienie ze struktur służby samodzielnej Służby Wywiadu Zagranicznego oraz zadeklarowanie „odpolitycznienia” SBU. Po dojściu do władzy Wiktora Juszczenki ekipa „pomarańczowych” opracowała założenia reformy SBU. Etapami reformy miały być: przekazanie kontrwywiadu wojskowego Ministerstwu Obrony, pozbawienie SBU atrybutów organu ochrony porządku publicznego (m.in. uprawnień śledczych) i powołanie Narodowej Służby Śledczej. Zapewnienia o determinacji we wprowadzeniu w życie reformy służb specjalnych składano wielokrotnie. W 2006 r. przeprowadzono jedynie wyodrębnienie na bazie jednego z zarządów SBU samodzielnej Państwowej Służby Łączności Specjalnej zajmującej się organizacją i ochroną systemu łączności rządowej. Dalsze prace koncepcyjne zaowocowały przyjęciem w lutym 2008 r. przez Radę Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony *Koncepcji reformowania SBU*²⁶, a w listopadzie 2008 r. *Kompleksowego programu reformowania SBU*. Przewidywał on m.in. opracowanie do końca 2008 r. projektu nowej ustawy o SBU. Zasadniczym deklarowanym przez autorów motywem kontynuowania prac nad reformą SBU była realizacja zobowiązań Ukrainy co do dostosowania instytucji ochrony porządku publicznego do standardów NATO i UE.

²⁵ Ustawa *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* z 25 marca 1992 r., Wiadomości RNU z 1992 r., nr 27, poz. 382 ze zm.

²⁶ Dekret Prezydenta Ukrainy *O decyzji Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony z 15 lutego 2008 r. „O koncepcji reformowania Służby Bezpieczeństwa Ukrainy”* z 20 marca 2008 r., nr 249/2008.

Głównymi założeniami programu były:

- zdemilitaryzowanie służby rozumiane jako przejście większości pracowników z etatów wojskowych na stanowiska cywilne (zmiana ta nie obejmuje jednostek antyterrorystycznych);
- podwyższenie wynagrodzeń po uzyskaniu przez pracowników SBU statusu urzędników służby cywilnej;
- redukcja obsady etatowej służby o 15 proc. (miała dotyczyć głównie osób zajmujących stanowiska pomocnicze – gospodarcze i techniczne);
- odebranie SBU kompetencji związanych ze ściganiem przestępstw o charakterze korupcyjnym i zwalczaniem przestępczości zorganizowanej.

Plany te jednak nie zostały zrealizowane wobec braku porozumienia politycznego. Po przejęciu władzy przez Partię Regionów w 2010 r. sprawa reformy służb specjalnych zeszła na dalszy plan. Skupiono się na kwestii wzmocnienia kompetencji prezydenta wobec SBU, wymianie kadrowej oraz przeprowadzono kilka zmian strukturalnych. Nowy Kodeks postępowania karnego, który wszedł w życie 19 listopada 2012 r., zastępując kodeks z 1960 r., wprowadził korekty do zaangażowania SBU w postępowanie karne. Pozbawiono SBU kompetencji śledczych w sprawach dotyczących masowych zamieszek, prania brudnych pieniędzy i przestępczości komputerowej. Nadal jednak SBU będzie prowadzić czynności procesowe w sprawie przestępstw takich jak próby obalenia porządku konstytucyjnego, akty wymierzone w integralność terytorialną, zdrada stanu, dywersja, szpiegostwo, przemyt, terroryzm, przemyt narkotyków, ujawnienie tajemnicy państwowej, przemyt ludzi, piractwo. W związku z wejściem w życie nowego Kodeksu postępowania karnego zatwierdzono także wspólną instrukcję dla resortów bezpieczeństwa i organów ścigania normującą pragmatykę prowadzenia niejawnych działań śledczych i sposób wykorzystania zebranych w ich trakcie materiałów w postępowaniu karnym²⁷. Nowy kpk przewiduje również powołanie w ciągu pięciu lat Państwowego Biura Śledczego, które ma zajmować się prowadzeniem postępowania przygotowawczego wobec przestępstw wyższych urzędników, sędziów, organów ochrony porządku prawnego.

Do zadań Służby Bezpieczeństwa należy prowadzenie działań kontrwywiadowczych, w tym ochrona kontrwywiadowcza sił zbrojnych, innych formacji wojskowych oraz Służby Granicznej, a także przemysłu obronnego. Działania kontrwywiadowcze prowadzone są także na terytorium innych państw – dotyczą ochrony kontrwywiadowczej placówek dyplomatycznych, *przedsięwzięć związanych z ochroną interesów państwa w sferze międzynarodowej działalności politycznej i gospodarczej oraz bezpieczeństwem obywateli Ukrainy za granicą*²⁸. Zadaniem SBU jest także szeroko zakrojone wsparcie informacyjno-analityczne – dotyczy ono działalności wewnętrznej i zagranicznej organów państwowych. Do innych zadań należy ujawnianie, udaremnianie i wykrywanie przestępstw, których badanie należy w świetle ustawodawstwa do kompetencji Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, prowadzenie przesłuchań i śledztw w tych sprawach, poszukiwanie osób ukrywających się w związku z popełnieniem wymienionych przestępstw. Ponadto SBU odpowiada za organizację i kontrolę ochrony

²⁷ Rozkaz Prokuratury Generalnej Ukrainy, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Administracji Państwowej Służby Granicznej Ukrainy, Ministerstwa Finansów Ukrainy, Ministerstwa Sprawiedliwości Ukrainy *O zatwierdzeniu Instrukcji organizacji niejawnych czynności śledczych i wykorzystania ich rezultatów w postępowaniu karnym* z 16 listopada 2012 r. nr 114/1042/516/1199/936/1687/5.

²⁸ Art. 24 ustawy *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy*.

informacji niejawnych²⁹, udzielanie wsparcia Państwowej Służbie Granicznej w ochronie granicy państwowej Ukrainy; pomoc innym organom ochrony porządku prawnego w walce z przestępczością.

Struktura

Struktura Służby Bezpieczeństwa Ukrainy regulowana jest w trzech różnych aktach prawnych³⁰. Ogólna struktura Służby Bezpieczeństwa Ukrainy zatwierdzona została w ustawie *O ogólnej strukturze i liczebności Służby Bezpieczeństwa Ukrainy*³¹ i powielona w ustawie *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy*, a strukturę organizacyjną zatwierdza prezydent³². W myśl dekretu prezydenta w jej skład wchodzi:

1. Zarząd Centralny Służby Bezpieczeństwa Ukrainy podzielony na jednostki organizacyjne o charakterze operacyjnym i administracyjnym.
2. Organy regionalne (zarząd główny w Autonomicznej Republice Krym i zarząd główny Kijowa i obwodu kijowskiego, a także zarządy obwodowe).
3. Organy kontrwywiadu wojskowego.
4. Placówki szkoleniowe, naukowe, naukowo-badawcze oraz inne organizacje i instytucje Służby Bezpieczeństwa Ukrainy.
5. Centrum Antyterrorystyczne przy SBU (w jego skład wchodzi jednostka specjalna SBU „Alfa”)³³.

Z kolei Zarząd Centralny SBU składa się z następujących jednostek organizacyjnych:

- Gabinetu Szefa SBU,
- Departamentu Zabezpieczenia Informacyjno-Analitycznego,
- Departamentu Kontrwywiadu,
- Departamentu Kontrwywiadowczej Ochrony Interesów Państwa w sferze Bezpieczeństwa Informacyjnego³⁴,
- Departamentu Ochrony Państwa,
- Departamentu Przedsięwzięć Operacyjno-Technicznych,
- Departamentu Dokumentowania Operacyjnego,
- Departamentu Ochrony Tajemnicy Państwowej i Licencjonowania,
- Departamentu Zabezpieczenia Gospodarczego,
- Głównego Zarządu do Walki z Korupcją i Przestępczością Zorganizowaną,
- Głównego Zarządu Kontrwywiadowczej Ochrony Interesów Państwa w sferze Bezpieczeństwa Ekonomicznego,
- Głównego Zarządu Śledczego,

²⁹ Zadanie to jest realizowane we współdziałaniu z Państwową Służbą Łączności Specjalnej.

³⁰ Powoduje to zamieszanie prawne w przypadku zmian strukturalnych wymagających nowelizacji aktów prawnych, np. w ustawie *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* do nowelizacji z października 2010 r. wymieniano Służbę Bezpieczeństwa Republiki Krym, wyodrębnioną z organów regionalnych, podczas gdy w strukturze organizacyjnej zatwierdzonej w dekrete Zagadnienia Służby Bezpieczeństwa Ukrainy od 2005 r. widnieje Główny Zarząd SBU w ARK.

³¹ Ustawa *O ogólnej strukturze i liczebności Służby Bezpieczeństwa Ukrainy* z 20 października 2005 r., Wiadomości RNU z 2006 r., nr 4, poz. 53 ze zm.

³² Dekret Prezydenta Ukrainy *Zagadnienia Służby Bezpieczeństwa Ukrainy* z 27 grudnia 2005 r., nr 1860/2005.

³³ Jego uprawnienia jako koordynatora walki z terroryzmem reguluje szczegółowo ustawa *O walce z terroryzmem* (m.in. art. 4 ustawy).

³⁴ Komórki bezpieczeństwa informacyjnego powołano na mocy podpisanej 3 stycznia 2012 r. przez prezydenta ustawy *O zmianach niektórych ustaw Ukrainy o strukturze i trybie ewidencji kadr SBU* z 9 grudnia 2011 r., Wiadomości RNU z 2012 r., nr 29, poz. 333.

- Centrum Specjalnych Operacji do Walki z Terroryzmem, Ochrony Uczestników Postępowania Karnego i Funkcjonariuszy Organów Ochrony Porządku Prawnego,
 - Zarządu Bezpieczeństwa Wewnętrznego,
 - Głównej Inspekcji,
 - Zarządu ds. Kadrowych,
 - Zarządu Zabezpieczenia Prawnego,
 - Zarządu Zabezpieczenia Specjalnej Ewidencji Operacyjnej,
 - Zarządu Łączności Specjalnej,
 - Zarządu Wojskowo-Medycznego,
 - Służby Mobilizacji i Obrony Terytorialnej,
 - Zarządu Finansowo-Gospodarczego,
 - Wydziału Zabezpieczenia Postępowań Przygotowawczych,
 - Zarządu Procedur, Dokumentowania i Kontroli,
 - Inspekcji Kontrolno-Rewizyjnej.
- Szefem SBU jest Ołeksandr Jakymenko.

Służba Wywiadu Zagranicznego

Do 2004 r. zarząd, a później departament wywiadu był integralną częścią Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. U schyłku prezydentury Leonida Kuczmy podjęto decyzję o usamodzielnieniu „cywilnej” służby wywiadowczej. Towarzyszyły jej deklaracje o rozpoczęciu reformy Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, polegającej na pozbawieniu jej cech organizacyjnych właściwych dla radzieckiego KGB³⁵. 14 października 2004 r. prezydent Kuczma wydał dekret *O Służbie Wywiadu Zagranicznego Ukrainy*. Na jego mocy rozpoczęto proces tworzenia nowej służby, co wiązało się z koniecznością wydzielenia z budżetu i majątku SBU niezbędnych środków. Przyjmuje się, że proces tworzenia samodzielnej SWZ trwał ponad rok i został formalnie zakończony na początku prezydentury Wiktora Juszczuki³⁶. 1 grudnia 2005 r. Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawę *O Służbie Wywiadu Zagranicznego Ukrainy*³⁷. Ujawniono w niej liczebność i schemat struktury ukraińskiego wywiadu oraz możliwość tworzenia na terytorium Ukrainy delegatur terenowych SWZ. Uchwalony dokument nie wniósł istotnych zmian do zasad funkcjonowania ukraińskich służb wywiadowczych. Głównym aktem prawnym regulującym tę dziedzinę aktywności pozostaje ustawa *O organach wywiadowczych Ukrainy* z 22 marca 2001 r.

Ustawa o SWZ spełniła wymóg legitymizacji nowej służby specjalnej. Zwraca jednak uwagę, że mimo wprowadzenia ogólnych zapisów o objęciu działalności wywiadu kontrolą parlamentarną, kompetencje prezydenta Ukrainy jako bezpośredniego

³⁵ Reforma SBU odbywała się pod hasłem „dekagebizacji”, rozumianej jako zerwanie z wzorcami organizacyjnymi właściwymi dla radzieckiego KGB. Proces ten nie objął wymiany kadr. Do chwili obecnej wyższe stanowiska kierownicze w ukraińskich służbach specjalnych, w tym także w wywiadzie, pełnią absolwenci radzieckich uczelni.

³⁶ Z chwilą powstania SWZ prace organizacyjne nie zostały zakończone. Najlepszym tego przejawem były problemy z powstaniem wyspecjalizowanego ośrodka kształcenia kadr wywiadowczych. Do 2007 r. oficerowie wywiadu byli szkoleni na jednym z wydziałów Narodowej Akademii SBU. Dopiero w 2007 r. wydzielono z niej samodzielny Instytut SWZ.

³⁷ Ustawa *O Służbie Wywiadu Zagranicznego Ukrainy* z 1 grudnia 2005 r., Wiadomości RNU z 2006 r., nr 8, poz. 94.

zwierzchnika tej służby nie zostały ograniczone. Oprócz uprawnień do zadaniowania SWZ prezydent zachował prawo do powoływania i odwoływania szefa służby bez konsultacji z innymi organami państwa. Nie zrealizowano tym samym deklarowanego celu przyświecającego reformie ukraińskich służb specjalnych – uniemożliwienia wykorzystania wywiadu zagranicznego w celach pozastatutowych oraz wdrożenia przejrzystych zasad skutecznej kontroli nad ich działalnością.

Zgodnie z art. 3 ustawy *O Służbie Wywiadu Zagranicznego* realizuje ona następujące zadania:

- zdobywa, poddaje analizie i dostarcza informacje wywiadowcze Prezydentowi Ukrainy, Przewodniczącemu Rady Najwyższej Ukrainy i Premierowi Ukrainy. O rozszerzeniu listy odbiorców informacji wywiadowczych decyduje głowa państwa;
- podejmuje przedsięwzięcia operacyjne, obejmujące m.in. stosowanie specjalnych środków wpływu na rzecz wspierania bieżącej polityki państwa w sferach: gospodarczej, politycznej, wojskowo-technicznej, ekologicznej i informacyjnej, wzmocnienia potencjału obronnego i zapewniania warunków do rozwoju gospodarczego i naukowo-technicznego;
- uczestniczy w zapewnieniu bezpiecznego funkcjonowania instytucji Ukrainy za granicą, bezpieczeństwa pracowników tych instytucji i członków ich rodzin w kraju pobytu, a także delegowanych za granicę obywateli Ukrainy, którzy znajdują się w posiadaniu informacji stanowiących tajemnicę państwową;
- uczestniczy w zwalczaniu terroryzmu, międzynarodowej przestępczości zorganizowanej, nielegalnego obrotu narkotykami, nielegalnego handlu bronią i technologiami jej produkcji, nielegalnej migracji;
- przeciwdziała zewnętrznym zagrożeniom dla bezpieczeństwa narodowego Ukrainy, życia i zdrowia jej obywateli oraz obiektów będących własnością państwa poza granicami Ukrainy.

Struktura

Szczegółowa struktura SWZ nie jest ujawniona. Zgodnie z art. 5. ustawy o SWZ oraz informacjami opublikowanymi w materiałach służby³⁸ w skład jej struktury organizacyjnej wchodzi:

- szef SWZ,
- aparat administracji szefa służby i podległa mu służba prasowa,
- zastępcy szefa służby,
- wydziały wywiadu agenturalnego,
- wydział wywiadu radioelektronicznego,
- wydział informacyjno-analityczny,
- wydział walki z terroryzmem,
- wydział techniki operacyjnej,
- wydział bezpieczeństwa wewnętrznego,
- wydział zabezpieczenia administracyjno-gospodarczego,
- wydział zabezpieczenia technicznego,

³⁸ *Керівники української зовнішньої розвідки*, за редакцією Голови Служби зовнішньої розвідки України Г.О. Ілляшова, 2-ге видання, Київ 2011, http://www.szru.gov.ua/UserFiles/books/book_1.pdf [dostęp: 5 VIII 2013].

- wydział zabezpieczenia logistycznego,
 - wydziały kadr, obsługi prawnej,
 - placówki naukowo-badawcze,
 - Instytut SWZ – wyspecjalizowana placówka szkolnictwa zawodowego.
- Szefem SWZ jest Hryhoryj Illaszow.

Główny Zarząd Wywiadu Ministerstwa Obrony Ukrainy

Wywiad wojskowy Ukraina musiała budować właściwie od podstaw. Co prawda przejęła jednostki i pododdziały wywiadu wojskowego okręgów wojskowych obejmujących terytorium Ukrainiejskiej SRR: kijowskiego, odeskiego, zakarpackiego, a także 8. Armii Obrony Powietrznej, 17. Armii Lotniczej i części Floty Czarnomorskiej, ale nie posiadała struktur tzw. wywiadu strategicznego, który skupiony był w Głównym Zarządzie Wywiadu Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych ZSRR. Poza tym na Ukrainie nie było bazy szkoleniowej dla wywiadu wojskowego.

Początkowo wybrano model sowiecki – podziału wywiadu wojskowego na rozpoznanie dla formacji wojskowych i siły specjalnego przeznaczenia podległe Sztabowi Generalnemu (SG) oraz wywiad strategiczny podporządkowany bezpośrednio Ministerstwu Obrony. Od lutego 1992 r. działał Zarząd Wywiadu Sił Zbrojnych Ukrainy przy Sztabie Generalnym Ministerstwa Obrony pod dowództwem M. Kuźmina. Dekretem z 7 września 1992 r. powołano Zarząd Wojskowego Wywiadu Strategicznego Ministerstwa Obrony Ukrainy podległy bezpośrednio Ministerstwu Obrony, na którego czele stanął gen. Ołeksandr Skypalski. Jednak już rok później zdecydowano o połączeniu obu struktur w jedną – Główny Zarząd Wywiadu Wojskowego Ministerstwa Obrony, który od 14 kwietnia 1994 r. nosi nazwę Głównego Zarządu Wywiadu Ministerstwa Obrony (ukr. GUR MO). Sposób podporządkowania GUR nadal budzi spory wśród ekspertów. Część z nich upatruje problemów w funkcjonowaniu wywiadu wojskowego w podległości Ministerstwu Obrony, a nie Sztabowi Generalnemu³⁹. Zwolennikiem innej koncepcji był bliski współpracownik premier Julii Tymoszenko, były szef SBU Ołeksandr Turczyłow, który opowiadał się za połączeniem wywiadu wojskowego z cywilnym.

Struktura

Struktura GUR nie jest oficjalnie ujawniana. Informacja na temat struktury GUR pojawiła się w broszurze, której redaktorem jest były szef GUR Ołeksandr Hałaka⁴⁰. Zgodnie z nią na strukturę GUR składa się pięć departamentów i pięć zarządów:

- Departament Wywiadu Strategicznego
- Departament Zabezpieczenia Wywiadowczego Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Ukrainy⁴¹,
- Departament Zabezpieczenia Informacyjnego,

³⁹ В. Кулик, А. Полтораков, *В ожидании безопасности*, <http://www.politcom.ru/9812.html> [dostęp: 3 VI 2013].

⁴⁰ *Головне управління розвідки. General Intelligence Directorate*, О. Hałaka (red.), http://vrazvedka.com/32_vru_gur.php [dostęp: 3 VI 2013].

⁴¹ Według informacji z 2007 r. dyrektorem Departamentu Wywiadowczego Zabezpieczenia Sztabu Generalnego jest pierwszy zastępca szefa GUR, który jest jednocześnie zastępcą szefa Sztabu Generalnego ds. wywiadu. Александр Галака: „*Мы работаем 24 часа в сутки и 7 дней в неделю*”, http://www.kit.com.ua/ka/index.php?id=1&id_art=111 [dostęp: 3 VI 2013].

- Departament Polityki Kadrowej,
- Departament Zabezpieczenia Materiałowo-Technicznego,
- Zarząd Bezpieczeństwa Wewnętrznego,
- Zarząd Organizacyjno-Planistyczny,
- Zarząd Informatycznych Systemów Łączności,
- Zarząd Finansowo-Ekonomiczny,
- Zarząd Ochrony Informacji i Ochrony Tajemnicy Państwowej.

Departament Wywiadu Strategicznego odpowiada za pozyskiwanie informacji wywiadowczych. Bierze także udział w walce z międzynarodową przestępczością zorganizowaną, terroryzmem, nielegalnym handlem narkotykami, nielegalną migracją, nielegalnym handlem broni. Prowadzi również współpracę z organami wywiadowczymi innych państw. Podlegają mu ataszaty wojskowe.

Departament Zabezpieczenia Wywiadowczego Sztabu Generalnego kieruje wywiadem rodzajów wojsk. Ponadto zabezpiecza wywiadowczo planowanie strategiczne użycia Sił Zbrojnych, a także ich przygotowanie operacyjne i bojowe. Zabezpiecza wywiadowczo również ukraińskie kontyngenty biorące udział w misjach pokojowych.

Departament Zabezpieczenia Informacyjnego analizuje informacje dotyczące działalności obcych państw, organizacji i osób zagrażających interesom Ukrainy, analizuje sytuację wojskowo-polityczną wokół Ukrainy oraz zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego.

Departament Polityki Kadrowej odpowiada za rekrutację, szkolenie i przydział kadr GUR i podległych mu jednostek.

Departament Zabezpieczenia Materiałowo-Technicznego odpowiada za zapewnienie środków wywiadowczych GUR i podległym mu jednostkom, a także za budownictwo i zakwaterowanie na potrzeby GUR.

Jednostki specjalnego przeznaczenia GUR, które początkowo podlegały Głównemu Zarządowi Wywiadu, zostały przekazane pod kierownictwo dowództw operacyjnych⁴². Zgodnie z planami ogłoszonymi w listopadzie 2011 r. przez szefa Sztabu Generalnego Hryhorija Pedczenkę, mają zostać powołane Siły Operacji Specjalnych jako odrębny rodzaj wojsk. W ich skład wchodziłby specnaz GUR⁴³. Według nieoficjalnych informacji do specnazu GUR należą⁴⁴:

- 10. samodzielny oddział specjalnego przeznaczenia (Lutyż koło Kijowa). W jego skład wchodzi tylko oficerowie. Jest jedynym pododdziałem, który może zostać w każdej chwili wysłany za granicę;
- 3. samodzielny pułk specjalnego przeznaczenia (Kirowohrad);
- 8. samodzielny pułk specjalnego przeznaczenia (Chmielnicki);
- 50. oddział szkoleniowy specjalnego przygotowania na prawach oddzielnego batalionu (Kirowohrad);
- dwie kompanie wywiadu specjalnego – Zachodniego Dowództwa Operacyjnego i 6. Korpusu Armijnego.

Zgodnie z ustawą *O organach wywiadowczych Ukrainy* organ wywiadowczy Ministerstwa Obrony Ukrainy prowadzi działalność wywiadowczą w sferze wojskowej,

⁴² Zob. wywiad z szefem GUR Ołeksandrem Hałaką z 2005 r., <http://gur.mil.gov.ua/ru/content/unique.html> [dostęp: 3 VI 2013].

⁴³ O wejściu w skład planowanych Sił Operacji Specjalnych specnazu GUR informował jeszcze w 2007 r. ówczesny szef GUR Ołeksandr Hałaka. Александр Галака: „Мы работаем...”

⁴⁴ Спецподразделения Украины, <http://blackteam.su/node/432> [dostęp 3 VI 2013].

wojskowo-politycznej, wojskowo-technicznej, wojskowo-ekonomicznej, informacyjnej i ekologicznej. Wywiadem w sferze wojskowo-technicznej zajmuje się także Służba Wywiadu Zagranicznego Ukrainy.

Do zadań GUR należy:

- zdobywanie, analizowanie i przekazywanie organom władzy państwowej informacji wywiadowczych;
- prowadzenie działań specjalnych mających na celu wspieranie interesów narodowych i polityki państwa w sferze gospodarczej, politycznej, wojskowej, wojskowo-technicznej, ekologicznej i informacyjnej, a także wzmocnienie zdolności obronnych, rozwoju gospodarczego i ochrony granicy państwowej;
- walka z terroryzmem, zorganizowaną przestępczością międzynarodową, nielegalnym handlem bronią i technologiami jej produkcji, nielegalną migracją;
- przeciwdziałanie zewnętrznym zagrożeniom dla bezpieczeństwa narodowego, życia obywateli i obiektów państwowych za granicą.

GUR może angażować organy wywiadu wojskowego i jednostki rozpoznania wojskowego Sił Zbrojnych Ukrainy w trybie określonym przez Prezydenta Ukrainy do działań w zakresie pozyskiwania informacji wywiadowczych w celu przygotowania państwa do obrony i zapewnienia gotowości Sił Zbrojnych Ukrainy do obrony państwa.

Zgodnie z ustawą *O obronie* również Sztab Generalny prowadzi rozpoznanie i działalność informacyjno-analityczną w celu utrzymania gotowości bojowej Sił Zbrojnych Ukrainy. To zadanie realizuje specjalna struktura powołana w ramach SG.

Szefem GUR MO jest Serhij Hmyza.

Zarząd Wywiadu Administracji Państwowej Służby Granicznej

Organy wywiadu granicznego Wojsk Granicznych Ukrainy powstały w 1991 r. na bazie formacji Zachodniego Okręgu Granicznego KGB ZSRR. Za datę powstania wywiadu granicznego Ukrainy uważa się jednak 22 lutego 1992 r., gdy dowództwo Wojsk Granicznych podpisało rozkaz *O zatwierdzeniu struktury etatowej Państwowego Komitetu ds. Ochrony Granic Ukrainy*, w ramach którego powołano Zarząd Operacyjno-Dochodzeniowy, któremu podlegały formacje wywiadowcze. Na bazie tego zarządu w 2002 r. utworzono Departament Wywiadu Granicznego. W 2003 r. w ramach reformy Wojsk Granicznych i przekształcenia ich w Służbę Graniczną nastąpiła reorganizacja Departamentu Wywiadu Granicznego – powołano Zarząd Wywiadu Administracji Państwowej Służby Granicznej, a struktury o charakterze organów porządku prawnego przeniesiono do Departamentu Działalności Operacyjnej Administracji i pododdziałów operacyjno-rozpoznawczych organów Służby Granicznej.

Zarząd Wywiadu działa na podstawie ustaw: *O organach wywiadowczych Ukrainy*, *O działalności kontrwywiadowczej* i *O działalności operacyjno-rozpoznawczej*.

Do zadań wywiadu granicznego należy zabezpieczenie informacyjno-wywiadowcze organów Służby Granicznej oraz kontrwywiadowcza ochrona granicy państwowej. Strukturę organizacyjną zatwierdza prezydent. W jej skład wchodzi Aparat Centralny i podległe mu jednostki terytorialne. Do struktur funkcjonalnych należą wywiad agenturalny, techniczny, pion informacyjno-analityczny, bezpieczeństwa wewnętrznego, operacyjno-techniczny i zabezpieczenia.

Zarząd Ochrony Państwowej

Zarząd Ochrony Państwowej Ukrainy został powołany 15 stycznia 1992 r. w miejsce rozwiązanego IX Zarządu KGB USRR. Zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem Zarząd Ochrony Państwowej Ukrainy jest państwowym organem ochrony porządku prawnego specjalnego przeznaczenia. W jego kompetencjach znajduje się ochrona fizyczna najwyższych władz i obiektów państwowych. ZOP podlega bezpośrednio prezydentowi i formalnie jest kontrolowany przez parlament. Do 1998 r. podstawą funkcjonowania ZOP był zatwierdzony na mocy dekretu prezydenta Ukrainy *Regulamin Zarządu Ochrony Państwowej*. Rozwiązanie to, które władze Ukrainy uznawały za tymczasowe – przyjęte na okres formowania bazy prawnej organów bezpieczeństwa wewnętrznego – zostało zastąpione 4 marca 1998 r. ustawą *O ochronie organów władzy państwowej i jej urzędników*⁴⁵. Obowiązuje ona w prawie niezmienionej formie do chwili obecnej (wprowadzane w latach 2003–2008 zmiany były niewielkimi korektami dotyczącymi podziału kompetencji w strukturze organów bezpieczeństwa oraz kwestii ochrony socjalnej funkcjonariuszy). Ustawa reguluje zakres ochrony osobistej najwyższych urzędników państwowych bądź osób uznanych za ważne dla funkcjonowania państwa. Do organów państwowych objętych stałą ochroną obiektową ZOP zaliczono budynki wykorzystywane przez: prezydenta, Radę Najwyższą, Radę Ministrów, Sąd Konstytucyjny i Sąd Najwyższy. W gestii ZOP znajdują się też wszystkie środki transportu wykorzystywane przez te instytucje. W ramach realizacji swoich działań ZOP na mocy ustawy *O działalności kontrwywiadowczej* prowadzi działalność kontrwywiadowczą.

Zarys struktury służby reguluje ustawa *O ogólnej strukturze i liczebności ZOP Ukrainy*⁴⁶ z 17 listopada 2005 r. Według tego dokumentu w skład służby wchodzi:

- organ kierowniczy Zarządu Ochrony Państwowej,
- pododdziały ochrony organów ZOP delegowane do ochrony osób i obiektów,
- pododdziały regionalne ochrony państwowej,
- pododdziały zabezpieczenia, przedsiębiorstwa, placówki oświatowe.

Szczegółowa struktura służby jest utajniona.

Szefem ZOP jest Serhij Kułyk.

Państwowa Służba Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji

Państwowa Służba Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji Ukrainy jest organem państwowym przeznaczonym do zapewnienia funkcjonowania i rozwoju państwowego systemu łączności, narodowego systemu tajnej łączności, ochrony państwowych zasobów informacyjnych w systemach teleinformatycznych oraz kryptograficznej i technicznej ochrony informacji.

Służba zajmuje w strukturze administracji państwowej pozycję centralnego organu władzy wykonawczej o specjalnym statusie i jest podległa prezydentowi Ukrainy przy ograniczonym udziale Rady Ministrów w jej zarządzaniu.

Oficjalnym powodem utworzenia nowego resortu siłowego była deklarowana przez ówczesne władze konieczność poprawy stanu przestrzegania praw człowieka.

⁴⁵ Ustawa *O ochronie organów władzy państwowej i jej urzędników* z 4 marca 1998 r., Wiadomości RNU z 1998 r., nr 35, poz. 236.

⁴⁶ Ustawa *O ogólnej strukturze i liczebności ZOP Ukrainy* z 17 listopada 2005 r., Wiadomości RNU z 2006 r., nr 2–3, poz. 50.

7 listopada 2005 r. prezydent Wiktor Juszczenko podpisał dekret *O przestrzeganiu praw człowieka podczas prowadzenia technicznych czynności operacyjnych*, w którym przewidziano m.in. powołanie PSLS⁴⁷. Uregulowała to przyjęta 26 lutego 2006 r. ustawa *O Państwowej Służbie Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji Ukrainy*. Służba, która powstała w 2006 r. na bazie zlikwidowanego Departamentu Specjalnych Systemów Telekomunikacyjnych i Ochrony Informacji SBU, rozpoczęła swoją działalność 1 stycznia 2007 r.

Powstanie PSLS było przedstawiane przez władze ukraińskie jako element kontynuowanej od końca 2004 r. reformy Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. Wprowadzane zmiany miały doprowadzić m.in. do ograniczenia stosowania niesankcjonowanych podsłuchów i ustalenia przejrzystych zasad prowadzenia działalności operacyjnej przez służby specjalne⁴⁸. W rezultacie podjętych działań organizacyjno-prawnych ze struktury SBU wydzielono pion łączności specjalnej i na jego bazie utworzono samodzielną służbę łączności specjalnej. Zabieg ten miał w dużej mierze charakter wizerunkowy.

Po powołaniu PSLS ustawodawca ustalił, że głównymi zadaniami służby łączności specjalnej są: ochrona informacji podlegających utajnieniu, zapewnienie bezpieczeństwa i rozwoju państwowego systemu łączności rządowej i państwowej łączności szyfrowanej oraz kontrola stanu systemów kryptograficznych i techniczne aspekty ochrony informacji. Podobnie jak można zaobserwować w innych służbach specjalnych, katalog zadań PSLS jest modyfikowany w zależności od istniejącej koniunktury politycznej. W ramach optymalizacji organów władzy wykonawczej 8 kwietnia 2011 r. prezydent Janukowycz podjął decyzję o włączeniu do Administracji PSLS powstałej w grudniu 2010 r. cywilnej struktury Państwowej Służby Łączności (działającej wcześniej w składzie resortu infrastruktury). Na mocy tej decyzji służba specjalna otrzymała funkcje zarządzania powszechnym systemem komunikacyjnym. W szczególności dotyczy to udziału w realizacji polityki państwa w sferze telekomunikacji, udzielania zgody na korzystanie z częstotliwości radiowych oraz świadczenia usług pocztowych, a także wpływu na kształtowanie polityki taryfowej w sferze telekomunikacji. W wyniku podjętej decyzji sfera łączności na Ukrainie zarządzana jest w dużym stopniu przez instytucję zmilitaryzowaną, *de facto* kontrolowaną przez prezydenta.

Struktura ogólna służby

1. Administracja PSLS

W skład PSLS wchodzi 23 departamenty i wydziały. Za najważniejsze dla funkcjonowania służby i realizacji jej kompetencji należy uznać:

- Departament Organizacji i Kontroli Działalności Służbowej,
- Departament Organizacji Łączności Rządowej,
- Departament Organizacji Łączności Polowej,
- Departament Regulowania Działalności w sferze Kryptograficznej i Technicznej Ochrony Informacji,
- Departament Ekspertyzy w sferze Kryptograficznej Ochrony Informacji,
- Departament Strategii Rozwoju Specjalnych Systemów Informacyjno-Telekomunikacyjnych,
- Departament ds. Ochrony Informacji w Systemach Informatyczno-Telekomu-

⁴⁷ Dekret Prezydenta Ukrainy *O przestrzeganiu praw człowieka podczas prowadzenia przedsięwzięć operacyjno-technicznych* z 7 listopada 2005 r., nr 1556/2005.

⁴⁸ Za czasów prezydentury Kuczmy był to jeden z poważniejszych zarzutów wobec SBU mający świadczyć o wykorzystywaniu tej służby jako narzędzia w wewnętrznej walce politycznej.

- nikacyjnych,
- Departament Państwowej Kontroli Stanu Kryptograficznej i Technicznej Ochrony Informacji,
 - Departament Kontroli Bezpieczeństwa Łączności Rządowej,
 - Wydział ds. Wykorzystania Zasobów Częstotliwości Radiowych.
2. Zarządy (delegatury) regionalne PSŁS w Autonomicznej Republice Krym, obwodach, miastach Kijów i Sewastopol.
 3. Pododdziały terytorialne powołane dla zapewnienia łączności rządowej Prezydentowi, Przewodniczącemu Rady Najwyższej i Premierowi na całym terytorium Ukrainy.
 4. Państwowy Instytut Naukowo-Badawczy Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji.
 5. Instytut Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji Narodowego Uniwersytetu Technicznego Ukrainy.

W strukturze służby znajdują się dwa przedsiębiorstwa budżetowe:

- Państwowe przedsiębiorstwo „Ukraińskie Systemy Specjalne”. Pełni funkcję dostawcy usługi tajnej łączności w ramach Narodowego Systemu Łączności Specjalnej. Aktualnie najważniejszym zadaniem przedsiębiorstwa jest wdrożenie ukraińskiego elektronicznego systemu obrotu dokumentami i podpisu elektronicznego.
- Państwowe przedsiębiorstwo „Ukrinformswiaż”. Odpowiada za wykonywanie prac związanych z zapewnieniem ochrony informacji w instytucjach państwowych od strony technicznej. Przedsiębiorstwo realizuje zamówienia publiczne takich organów państwowych, jak: Administracja Prezydenta Ukrainy, Rada Najwyższa, Gabinet Ministrów, Prokuratura Generalna, Służba Bezpieczeństwa Ukrainy i inne resorty, w tym Ministerstwo Spraw Zagranicznych i ukraińskie placówki dyplomatyczne. Przedsiębiorstwo prowadzi działalność komercyjną, świadcząc usługi zainteresowanym bankom i firmom.

Szefem PSŁS jest Hennadij Reznikow.

Rola służb specjalnych w systemie politycznym

Służby specjalne Ukrainy nie są samodzielnymi aktorami w systemie politycznym. Słabość instytucji państwowych oraz postsowiecka kultura polityczna nie sprzyjały stworzeniu efektywnych mechanizmów gwarantujących niewykorzystywanie służb specjalnych jako narzędzia do walki z oponentami politycznymi. W zależności od układu sił na scenie politycznej – dominacji jednego obozu (przed 2005 r. i po 2010 r.) czy kohabitacji (ekipa „pomarańczowych”) instrumentalizowanie służb oraz innych instytucji sektora bezpieczeństwa przybierało różne formy – w czasie koabitacji trwały prawne spory o zwierzchnictwo i kontrolę nad poszczególnymi strukturami bezpieczeństwa państwa. Przykładem tego był konflikt z sierpnia 2008 r. między obozami prezydenta Wiktora Juszczenki i premier Julii Tymoszenko. Z jednej strony sekretariat prezydenta, zlecając SBU podjęcie czynności w sprawie rzekomej zdrady interesów państwowych przez członków rządu, zaangażował SBU w politykę dyskredytacji premier Julii Tymoszenko. Z drugiej zaś Blok Julii Tymoszenko (BJuT) przy wsparciu opozycyjnej Partii Regionów i komunistów przegłosował zmiany do ustawy o SBU, by osłabić pozycję prezydenta Juszczenki. Ukraiński rząd podjął też niekorzystne dla służby decyzje finansowe, nie przychylając się do wniosku SBU o znaczące zwiększenie finansowania.

W okresie dominacji jednego obozu następowało podporządkowywanie służb bieżącym potrzebom politycznym i monopolizacja ich przez ludzi z zaplecza politycznego. Po 2010 r. nasiliło się zjawisko obsadzania stanowisk w kierownictwie służb ludźmi związanymi z Donbasem, matecznikiem Partii Regionów. Efektem tego jest wzmacnianie pozycji tzw. rodziny – koterii w otoczeniu Janukowycza, do której należy m.in. starszy syn prezydenta Ołeksandr. Reprezentanci tej grupy przejęli kontrolę nad resortami siłowymi (w tym zwłaszcza MSW i SBU) oraz nad przepływem strumieni finansowych (służby fiskalne, bank centralny).

Konsekwencją takiej polityki wobec służb specjalnych, a szerzej całego sektora bezpieczeństwa jest inercja systemu, upadek morale funkcjonariuszy i spadek efektywności działania. Potwierdzają to oficjalne dokumenty – w *Strategii bezpieczeństwa narodowego* z 2012 r. uznano, że sektor bezpieczeństwa nie jest przygotowany do realizacji zadań związanych z zagrożeniami dla bezpieczeństwa narodowego, a organy prowadzące działalność wywiadowczą i kontrwywiadowczą działają niewystarczająco efektywnie. Dotychczas jednak w sferze deklaracji pozostają zapowiedzi reformy organów ochrony porządku prawnego, w tym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. Nie wykorzystano pierwszych dwóch lat po 2010 r., gdy zlikwidowana została główna przeszkoda, jaką był paraliż decyzyjny spowodowany rywalizacją obozów prezydenta i premiera. Po ostatnich wyborach parlamentarnych sytuacja polityczna się skomplikowała, a biorąc pod uwagę kondycję gospodarki ukraińskiej i perspektywę wyborów prezydenckich w 2015 r., należy przypuszczać, że kwestie bezpieczeństwa, a zwłaszcza przeprowadzanie kosztownych reform, będą uznawane za drugorzędne.

Podsumowanie

Niepodległa Ukraina musiała na nowo określić kształt systemu bezpieczeństwa, a w nim uregulować funkcjonowanie służb specjalnych. Podjęto wysiłek zbudowania bazy prawnej systemu bezpieczeństwa, dającej podstawy działalności służb. W procesie tym Ukraina deklarowała otwartość na współpracę z Zachodem, czego przejawem było zaangażowanie zagranicznych ekspertów przy opracowywaniu ustawodawstwa. Jednak niska kultura polityczna i prawna, której przejawem był brak stabilnego systemu politycznego, wprowadziły chaos m.in. w zarządzaniu służbami specjalnymi. Próba ustabilizowania systemu bezpieczeństwa po przyjściu do władzy Wiktora Janukowycza sprowadziła się przede wszystkim do usunięcia wielu elementów kontroli cywilnej nad służbami specjalnymi.

Do najważniejszych wyzwań, przed jakimi stoją ukraińskie władze w kontekście działalności służb specjalnych, należy kwestia nieukończonego procesu reform, zagwarantowanie niezaangażowania służb w walkę polityczną, poprawa efektywności ich funkcjonowania, w tym podniesienie morale funkcjonariuszy.

Praca zbiorowa funkcjonariuszy ABW

Służba Bezpieczeństwa Ukrainy w ukraińskim systemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa

Wstęp

Historia służb specjalnych niepodległej Ukrainy rozpoczęła się 20 września 1991 r.¹ W tym dniu parlament przegłosował uchwałę likwidującą Komitet Bezpieczeństwa Państwowego Ukraińskiej Związkowej Republiki Socjalistycznej i tworzącą Służbę Bezpieczeństwa Narodowego Ukrainy (SBNU). Kolejnym krokiem było mianowanie najwyższej kadry kierowniczej, która zajęła się tworzeniem nowej służby. Od września 1991 r. do lutego 1992 r. opracowano i zatwierdzono strukturę oraz liczebność SBNU. Powołano także Instytut Przygotowywania Kadr SBNU, zarządy obwodowe oraz SBNU Krymskiej Republiki Autonomicznej (obecnie Zarząd Główny SBU w Autonomicznej Republice Krym).

25 marca 1992 r. Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawę *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* (dalej – *Ustawa*), która określiła podstawy prawne funkcjonowania dzisiejszej służby². Od tego czasu Służba Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU) przechodziła różne przeobrażenia, pozostając przedmiotem wewnętrznych sporów politycznych. Niniejsze opracowanie jest próbą przedstawienia największej ukraińskiej służby specjalnej, jaką pozostaje Służba Bezpieczeństwa Ukrainy, oraz jej usytuowania w systemie instytucjonalnym i prawnym państwa. Na początku zostaną omówione uwarunkowania, w tym aspekty prawne funkcjonowania SBU. Następnie będzie przedstawiona jej struktura i zadania ustawowe, a na zakończenie – omówiona propozycja reformy na podstawie znajdującego się w parlamencie projektu ustawy *O wniesieniu zmian do Ustawy Ukrainy „O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy” w celu doprowadzenia Ustawy do zgodności z rekomendacjami ZPRE³ nr 1402 (1999) oraz 1713 (2005)⁴.*

Praca powstała na podstawie analizy ogólnie dostępnych materiałów: jawnych informacji SBU, ustaw, dokumentów rządowych, parlamentarnych i Administracji Prezydenta Ukrainy, informacji medialnych, opinii ekspertów.

Polityczne uwarunkowania funkcjonowania SBU

W 2010 r., po zwycięstwie Wiktora Janukowycza w wyborach prezydenckich, w wyniku przeprowadzonej na Ukrainie reformy konstytucyjnej (przywrócenia konstytucji z 1996 r.⁵) prezydent przejął pełną kontrolę nad SBU. Jej szef (w nomenklaturze ukraińskiej – przewodniczący) został podporządkowany prezydentowi (w poprzedniej redakcji konstytucji – podporządkowany prezydentowi i podlegający kontroli parlamentu), który go mianuje i odwołuje (poprzednio – mianowany przez Radę Najwyższą na

¹ Ukraina proklamowała niepodległość 24 sierpnia 1991 r.

² Ustawa *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* z 25 maja 1992 r., „Wiadomości Rady Najwyższej Ukrainy” (dalej – Wiadomości RNU) z 1992 r., nr 27, poz. 382 ze zm.

³ Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy.

⁴ Zob. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf71inkl/JGIKT00B.html [dostęp: 26 VI 2013].

⁵ 1 października 2010 r. ukraiński Sąd Konstytucyjny uchylił ustawę z 8 grudnia 2004 r. zmieniającą system władzy z prezydencko-parlamentarnej na parlamentarno-prezydencką i orzekł, że z chwilą podjęcia orzeczenia ponownie obowiązuje redakcja konstytucji z 1996 r.

wniosek prezydenta). W gestii prezydenta pozostaje także obsadzanie stanowisk zastępców szefa oraz szefów (w nomenklaturze ukraińskiej – naczelników) jednostek organizacyjnych Zarządu Centralnego i zarządów obwodowych SBU. Są oni mianowani przez prezydenta na wniosek szefa SBU.

Powyższe zmiany wzmocniły wpływ prezydenta na służbę i zdecydowanie ograniczyły możliwości kontroli parlamentarnej. Kolejni trzej szefowie⁶ kierujący służbą od 2010 r. skutecznie zamrozili reformę SBU rozpoczętą przez „obóz pomarańczowych” w czasie prezydentury Wiktora Juszczenki. Został wyhamowany proces „deka-gebizacji”, demilitaryzacji i demokratyzacji służby, uwidocznili się powrót do tradycji i wzorców radzieckich. Między innymi zaprzestano wydawania *Białej Księgi* – publikacji poświęconej pracy SBU i wdrażaniu demokratycznych procesów w resorcie.

W styczniu 2013 r., przedstawiając kadrze kierowniczej nowo mianowanego szefa SBU Ołeksandra Jakymenkę⁷, prezydent Wiktor Janukowycz zapowiedział rozpoczęcie nowej reformy i zbudowanie służby odpowiadającej wzorcom europejskim. I choć obecnie trwają prace nad nowelizacją *Ustawy* (w parlamencie znajduje się projekt ustawy *O wniesieniu zmian do Ustawy Ukrainy „O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy” w celu doprowadzenia Ustawy do zgodności z rekomendacjami ZPRE nr 1402 (1999) oraz 1713 (2005)*⁸ – jego założenia zostaną omówione w dalszej części opracowania), to dokonanie transformacji przed wyborami prezydenckimi w 2015 r. wydaje się mało prawdopodobne. Prezydent i rządząca Partia Regionów są zainteresowani utrzymaniem absolutnej kontroli nad SBU, a rozbita opozycja nie jest w stanie wymusić jakichkolwiek zmian w tym zakresie.

Finansowanie i kadry SBU

Zgodnie z art. 18 *Ustawy* działalność SBU jest finansowana z budżetu państwa, a organy administracji państwowej i samorządowej udzielają służbie *pomocy w rozwiązywaniu problemów mieszkaniowych i innych socjalno-bytowych, w zapewnieniu środków transportu i łączności*⁹. W praktyce pomoc ta jest realizowana w formie darowizn rzeczowych lub finansowych.

W 2013 r. nastąpił wzrost (o około 156 mln hrywien) nakładów finansowych na działalność SBU w stosunku do roku poprzedniego. W ustawie budżetowej na ten cel przyznano ponad 3,4 mld hrywien (ok. 431 mln USD), w tym fundusz specjalny stanowi ponad 144 mln hrywien (ok. 18 mln USD)¹⁰. Środki te są niewystarczające na zaspokojenie wszystkich potrzeb najliczniejszej ukraińskiej służby specjalnej. Zdaniem przewodniczącego Rady Społecznej przy SBU¹¹, deputowanego Partii Regionów Jurija

⁶ Jedną z pierwszych decyzji Wiktora Janukowycza po objęciu urzędu głowy państwa w lutym 2010 r. było odwołanie ówczesnego szefa SBU Walentyna Naływajczenki. Kolejni szefowie to: Walerij Choroszkowski, Ihor Kalinin i od 9 stycznia 2013 r. Ołeksandr Jakymenko.

⁷ Zob. Aneks do niniejszego opracowania.

⁸ Patrz przypis 4.

⁹ Zob. art. 18 *Ustawy*.

¹⁰ Zob. *Ustawa O państwowym budżecie Ukrainy na 2013 r.* z 6 grudnia 2012 r., Wiadomości RNU z 2013 r., nr 5–6, poz. 60 ze zm., <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5515-17> [dostęp: 2 VII 2013].

¹¹ Rada Społeczna przy SBU została powołana przez prezydenta Wiktora Juszczenkę 20 czerwca 2006 r. jako organ doradczy w sprawie reformowania służby i zwiększenia kontroli społecznej nad jej działalnością. Jej rola została maksymalnie zminimalizowana w czasie, gdy resortem kierował Walerij Choroszkowski. Pracę Rady, w nowym składzie, reaktywował Ihor Kalinin w listopadzie 2012 r. Obecnie zasiadają w niej m.in. Łarysa Iwszyna (redaktor naczelny gazety „Den”), Dmytro Wiedieniejew (zastępca dyrektora ukraińskiego

Samojenki, zaspokoją one zaledwie 46 proc. potrzeb tej formacji.

Zgodnie z ustawą *O ogólnej strukturze i liczebności SBU*¹² służba liczy 33 500 etatów, w tym 27 200 funkcjonariuszy (pozostali to pracownicy cywilni). Według nieoficjalnych danych w 2009 r. zatrudniano około 29 000 funkcjonariuszy i pracowników cywilnych. Biorąc pod uwagę masowe odchodzenie funkcjonariuszy na emeryturę przed zmianami w przepisach emerytalnych¹³, które wprowadziła reforma z 2011 r., obecnie liczba ta zapewne jest jeszcze mniejsza.

Funkcjonariusze i pracownicy cywilni zatrudniani w SBU mają zakaz przynależności do partii politycznych i organizacji społecznych. Pracownicy cywilni mogą być członkami związków zawodowych. Funkcjonariusze i ich rodziny są objęci przywilejami socjalnymi, zdrowotnymi i specjalnymi gwarancjami na wypadek śmierci funkcjonariusza podczas wykonywania obowiązków służbowych.

Służba ma prawo do oddelegowywania funkcjonariuszy do wykonywania zadań *w innych instytucjach, przedsiębiorstwach i organizacjach*¹⁴ na wniosek ich kierownictwa lub decyzją szefa SBU.

Prawne aspekty funkcjonowania SBU

SBU ma status centralnego organu władzy wykonawczej. Jej działalność regulują nieprecyzyjne zapisy ustawy *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy*¹⁵ oraz uzupełniające ją ustawy i dekrety prezydenta.

Ustawa *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* stanowi, iż *SBU jest państwowym organem ochrony porządku prawnego*¹⁶ specjalnego przeznaczenia podporządkowanym prezydentowi¹⁷ i nakłada na nią obowiązek *ochrony suwerenności państwa, porządku konstytucyjnego, nienaruszalności terytorium, ekonomicznego, naukowo-technicznego i obronnego potencjału Ukrainy, a także ochrony ustawowych interesów państwa i praw obywateli przed destrukcyjną wywiadowczą działalnością zagranicznych służb specjalnych, zagrożeń ze strony odrębnych organizacji, grup i osób, zapewnienia ochrony tajemnicy państwowej, zapobiegania, ujawniania, udaremniania i wykrywania prze-*

Institutu Pamięci Narodowej, były szef Katedry Historii Służb Specjalnych Narodowej Akademii SBU), Jurij Jakymenko (zastępca dyrektora generalnego Centrum Analiz Ekonomicznych i Politycznych im. O. Razumkowa), Jurij Ławreniuk (przewodniczący organizacji społecznej Wszechukraińskie Kolegium do Walki z Korupcją i Przystępczością Zorganizowaną).

¹² Ustawa *O ogólnej strukturze i liczebności SBU* z 20 października 2005 r., Wiadomości RNU z 2006 r., nr 4, poz. 53 ze zm.

¹³ W 2011 r. na Ukrainie dokonano zmian w przepisach emerytalnych, które obniżyły świadczenia także pracowników resortów siłowych. 7 lipca Rada Najwyższa uchwaliła ustawę emerytalną podwyższającą w ciągu pięciu lat wiek emerytalny dla kobiet (z 55 do 60 lat) i mężczyzn (z 60 do 62 lat). Ponadto ograniczono maksymalny wymiar emerytury do dziesięciokrotności minimum socjalnego i obniżono wymiar emerytury dla urzędników państwowych, a za podstawę naliczania emerytur uznano zarobki z ostatnich trzech lat (przedtem z jednego roku).

¹⁴ Zob. ust. 11 art. 25 *Ustawy*.

¹⁵ Ustawa *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* z 25 marca 1992 r., Wiadomości RNU z 1992 r., nr 27, poz. 382 ze zm.

¹⁶ Pojęcie „organy ochrony porządku prawnego” zostało zdefiniowane w ustawie *O państwowej ochronie pracowników sądu i organów ochrony porządku prawnego* z 4 lutego 1994 r., Wiadomości RNU z 1994 r., nr 11, poz. 50. Zgodnie z art. 2 wymienionej ustawy *organy ochrony porządku prawnego [to] – organy prokuratury, spraw wewnętrznych, służby bezpieczeństwa, Wojskowej Służby Porządku Prawnego w Siłach Zbrojnych Ukrainy, organy celne, organy ochrony granicy państwowej, organy państwowej służby podatkowej, organy i zakłady [karne] służby więziennej, areszty śledcze, organy państwowej kontroli finansowej, ochrony rybołówstwa, państwowej ochrony lasów, inne organy realizujące zdania wdrażania i przestrzegania przepisów prawa.*

¹⁷ Zob. art. 1 *Ustawy*.

stępstw przeciwko pokojowi i bezpieczeństwu ludzkości oraz zapobiegania, ujawniania, udaremniania i wykrywania terroryzmu, korupcji i przestępczości zorganizowanej w dziedzinie zarządzania i gospodarki oraz innych bezprawnych działań, które stwarzają bezpośrednie zagrożenie dla życiowo ważnych interesów państwa¹⁸.

Pełnomocnictwa specjalne SBU, do których należą m.in. prowadzenie czynności operacyjnych, prawo wstępnego śledztwa, zatrzymania i przesłuchania, wynikają z Kodeksu karnego i Kodeksu postępowania karnego, a zasady ich realizacji określają ustawy: *O działalności operacyjno-rozpoznawczej*¹⁹, *O organizacyjno-prawnych podstawach walki z przestępczością zorganizowaną*²⁰, *O walce z korupcją*²¹, *O działalności kontrwywiadowczej*²².

Ustawy *O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy* i *O tajemnicy państwowej*²³ wskazują SBU jako instytucję odpowiedzialną za opracowywanie regulacji prawnych w zakresie ochrony informacji niejawnych. Przepisy dotyczące walki z terroryzmem uzupełnia ustawa *O walce z terroryzmem*²⁴.

W grudniu 2012 r. weszła w życie znowelizowana ustawa *O statusie prawnym cudzoziemców i osób bez obywatelstwa*²⁵, która nałożyła na SBU obowiązek uczestniczenia w realizacji przedsięwzięć i rozwiązywania problemów dotyczących cudzoziemców oraz osób bez obywatelstwa²⁶. Nowe przepisy zobowiązały SBU do uczestniczenia w czynnościach, które dotychczas na jej wniosek realizowała Państwowa Straż Graniczna Ukrainy (PSGU) lub organy resortu spraw wewnętrznych.

W styczniu 2012 r. na SBU zostały nałożone obowiązki wynikające z dekretu prezydenta *O wniesieniu zmian do dekretu prezydenta Ukrainy z 27 grudnia 2005 roku nr 1860*²⁷. Zgodnie z jego zapisami w służbie utworzono Departament Kontrwywiadowczej Ochrony Interesów Państwa w sferze Bezpieczeństwa Informatycznego, do którego zadań należy ochrona cyberprzestrzeni.

Do innych prawnych podstaw funkcjonowania służby należą też ustawy: *O podstawach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy*²⁸, *O dostępie do informacji publicznej*²⁹, *O ochronie danych osobowych*³⁰ oraz dekrety prezydenta: *O odtajnieniu, udostępnieniu i badaniu dokumentów archiwalnych dotyczących ukraińskiego ruchu wyzwolenia, represji i wielkich głodów na Ukrainie*³¹, *O uporządkowaniu produkcji,*

¹⁸ Zob. art. 2 Ustawy.

¹⁹ Ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 18 lutego 1992 r., Wiadomości RNU z 1992 r., nr 22, poz. 303 ze zm.

²⁰ Ustawa *O organizacyjno-prawnych podstawach walki z przestępczością zorganizowaną* z 30 czerwca 1993 r., Wiadomości RNU z 1993 r., nr 35 ze zm.

²¹ Ustawa *O walce z korupcją* z 5 października 1995 r., Wiadomości RNU z 1995 r., nr 34, poz. 267 ze zm.

²² Ustawa *O działalności kontrwywiadowczej* z 26 grudnia 2002 r., Wiadomości RNU z 2003 r., nr 12, poz. 89 ze zm.

²³ Ustawa *O tajemnicy państwowej* z 21 stycznia 1994 r., Wiadomości RNU z 1994 r., nr 16, poz. 94 ze zm.

²⁴ Ustawa *O walce z terroryzmem* z 20 marca 2003 r., Wiadomości RNU z 2003 r., nr 25, poz. 180 ze zm.

²⁵ Ustawa *O statusie prawnym cudzoziemców i osób bez obywatelstwa* z 22 września 2011 r., Wiadomości RNU z 2012 r., nr 19–20, poz. 179 ze zm.

²⁶ Zob. ust. 13 art. 24 Ustawy.

²⁷ Zob. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/linkl/U034_12.html [dostęp: 2 VII 2013].

²⁸ Ustawa *O podstawach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy* z 19 czerwca 2003 r., Wiadomości RNU z 2003 r., nr 39, poz. 351 ze zm. Zgodnie z art. 4 SBU jest jednym z podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa.

²⁹ Ustawa *O dostępie do informacji publicznej* z 13 stycznia 2011 r., Wiadomości RNU z 2011 r., nr 32, poz. 314 ze zm.

³⁰ Ustawa *O ochronie danych osobowych* z 1 czerwca 2010 r., Wiadomości RNU z 2010 r., nr 34, poz. 481 ze zm.

³¹ Dekret prezydenta *O odtajnieniu, udostępnieniu i badaniu dokumentów archiwalnych dotyczących ukraińskiego ruchu wyzwolenia, represji i wielkich głodów na Ukrainie* z 23 stycznia 2009 r., nr 37/2007,

nabycia i zastosowania środków technicznych do przejmowania informacji³² z kanałów łączności³³.

Przepisy regulujące działalność służby nadają jej szczególny status wśród służb specjalnych i organów bezpieczeństwa Ukrainy, a ich rozproszenie w różnych aktach prawnych w połączeniu z wytycznymi wynikającymi z dyrektyw prezydenta daje SBU dużą swobodę interpretacji jej uprawnień.

Kontrola i nadzór nad SBU

Zgodnie z zapisami *Ustawy* działalność SBU kontrolowana jest przez Radę Najwyższą, prezydenta, prokuraturę, upoważnionych przez prezydenta pełnomocników oraz wskazane przez niego organy władzy państwowej³⁴. Zakres kontroli parlamentarnej – to przestrzeganie przez służbę przepisów prawa. Natomiast prezydent, upoważnione przez niego organy państwa lub specjalnie powołani w tym celu pełnomocnicy kontrolują przestrzeganie konstytucyjnych praw obywateli oraz nienaruszanie prawa przy realizacji czynności operacyjnych i związanych z ochroną informacji niejawnych. Wyznaczone przez prezydenta osoby sprawdzają także zgodność z konstytucją i ukraińskimi aktami prawnymi wydawanych przez służbę dokumentów.

Szef SBU jest zobowiązany do składania w parlamencie i prezydentowi rocznego sprawozdania z działalności służby. Ponadto, w trybie określonym przez prezydenta, informuje prezydenta, Radę Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony (RBNiO) oraz uprawnione przez prezydenta osoby o najistotniejszych sprawach związanych z działalnością SBU, w tym o przypadkach łamania prawa.

Nadzór nad przestrzeganiem przepisów prawa, szczególnie w obszarze operacyjnym i dochodzeniowo-śledczym, sprawuje także Prokurator Generalny i upoważnieni przez niego prokuratorzy.

Działalność administracyjno-gospodarcza i finansowa kontrolowana jest w trybie określanym przez prezydenta. W praktyce czynności kontrolne w tym zakresie najczęściej realizuje Izba Obrachunkowa (odpowiednik polskiej Najwyższej Izby Kontroli).

Ochronę praw i wolności obywatelskich podczas wykonywania przez funkcjonariuszy SBU ustawowych zadań ma zapewnić ustawa *O demokratycznej cywilnej kontroli nad organizacją wojskową i organami ochrony porządku prawnego państwa³⁵.*

Charakterystyka SBU

SBU jest największą ukraińską służbą specjalną podlegającą bezpośrednio prezydentowi. Zgodnie z art. 24 *Ustawy* do szczególnych zadań służby należy:

- analizowanie i przekazywanie organom władzy państwowej i kadrze kierowniczej Ukrainy informacji mających istotne znaczenie dla bezpieczeństwa

<http://www.president.gov.ua/documents/8851.html> [dostęp: 2 VII 2013].

³² Pojęcie „przejmowanie informacji” oznacza prowadzenie podsłuchu, a także perlustrację korespondencji mailowej czy włamania do sieci społecznościowych.

³³ Dekret prezydenta *O uporządkowaniu produkcji, nabycia i zastosowania środków technicznych do przejmowania informacji z kanałów łączności* z 13 czerwca 2001 r., nr 256, <http://zakon4.rada.gov.ua/iaws/show/256/2001> [dostęp: 2 VII 2013].

³⁴ Zob. rozdział VI *Ustawy*.

³⁵ Ustawa *O demokratycznej cywilnej kontroli nad organizacją wojskową i organami ochrony porządku prawnego państwa* z 19 czerwca 2003 r., Wiadomości RNU z 2003 r., nr 46, poz. 366 ze zm.

państwa, niezbędnych do podejmowania decyzji związanych z działalnością wewnątrz państwa i za granicą;

- kontrwywiadowcza ochrona przedstawicielstw zagranicznych Ukrainy i interesów państwa związanych z działalnością polityczną i gospodarczą za granicą oraz z bezpieczeństwem obywateli Ukrainy za granicą;
- ujawnianie, udaremnianie, wykrywanie przestępstw pozostających w granicach właściwości SBU; prowadzenie wstępnego śledztwa i poszukiwanie osób związanych z tymi przestępstwami;
- realizowanie przedsięwzięć kontrwywiadowczych mających na celu zapobieganie, ujawnianie, udaremnianie i wykrywanie działań wywiadowczych mogących przynieść szkodę Ukrainie;
- ochrona suwerenności, porządku konstytucyjnego i nienaruszalności terytorium państwa;
- kontrwywiadowcza ochrona przemysłu obronnego, Sił Zbrojnych Ukrainy i innych jednostek wojskowych na terytorium państwa, a także energetyki, transportu, łączności i innych ważnych obiektów oraz gałęzi gospodarki;
- uczestniczenie w opracowywaniu regulacji prawnych w zakresie ochrony informacji niejawnych *będących własnością państwa*³⁶ oraz pomoc instytucjom niepaństwowym i przedsiębiorcom w ochronie tajemnicy komercyjnej, której ujawnienie może przynieść szkodę interesom Ukrainy;
- realizowanie działań prewencyjnych w zakresie bezpieczeństwa państwa w ramach obowiązujących przepisów prawa;
- w granicach swoich kompetencji zapewnienie ochrony osobom uczestniczącym w procesach karnych, ich rodzinom i bliskim, jeśli istnieje zagrożenie dla ich życia lub zdrowia; uczestniczenie w rehabilitacji i przywróceniu praw bezprawnie represjonowanym osobom;
- wspieranie Państwowej Służby Granicznej w zakresie ochrony granicy państwa;
- udzielanie pomocy w sprawach wykonywania uregulowań przewidzianych dla stanu wojennego i stanu wyjątkowego w przypadku ich ogłoszenia oraz przy likwidacji następstw klęsk żywiołowych i innych sytuacji nadzwyczajnych;
- pomoc organom spraw wewnętrznych i innym organom ochrony porządku prawnego w walce z przestępczością kryminalną;
- obowiązkowy udział w realizacji przedsięwzięć i rozwiązywaniu problemów dotyczących wjazdu na Ukrainę i wyjazdu za granicę, przebywania na jej terytorium cudzoziemców oraz osób bez obywatelstwa, dotyczących strefy przygranicznej i przepisów celnych, [obowiązek] podejmowania decyzji o zakazie wjazdu na Ukrainę cudzoziemca lub osoby bez obywatelstwa, o skróceniu terminu czasowego pobytu cudzoziemca lub osoby bez obywatelstwa na terytorium Ukrainy, o przymusowym zawróceniu cudzoziemca lub osoby bez obywatelstwa do kraju pochodzenia lub kraju trzeciego;
- prowadzenia badań naukowych, prac badawczych i konstruktorskich, których wyniki mogą być wykorzystywane w pracy SBU;
- realizacja innych zadań wynikających z dyrektyw prezydenta, ukierunkowanych na ochronę wewnętrznego i zewnętrznego bezpieczeństwa państwa;
- udział w opracowywaniu i realizacji przedsięwzięć związanych z fizyczną

³⁶ Zob. ust. 7 art. 24 *Ustawy*.

ochroną obiektów i materiałów jądrowych, odpadów i materiałów radioaktywnych, kontrola wydawania zezwoleń na *wykonywanie prac szczególnych*³⁷.

W celu realizacji ustawowych zadań funkcjonariusze SBU wykonują czynności operacyjne, analityczno-informacyjne, dochodzeniowo-śledcze i mają prawo m.in.:

- żądania od osób zaprzestania działań przeszkadzających SBU w realizacji jej zadań;
- zatrzymywania i legitymowania osób, kontroli osobistej i środków transportu;
- stosowania środków przymusu bezpośredniego i broni palnej;
- otrzymywania danych i informacji niezbędnych do ochrony bezpieczeństwa państwa od ministerstw, komitetów państwowych, innych urzędów, przedsiębiorstw, instytucji, organizacji, jednostek wojskowych, obywateli i organizacji społecznych;
- korzystania z dobrowolnej pomocy obywateli i innych osób;
- wkraczania w celu dokonania przeszukania na teren i do pomieszczeń służbowych przedsiębiorstw, instytucji, organizacji i jednostek wojskowych, w trybie uzgodnionym z ich kierownictwem/dowództwem;
- wkraczania w celu dokonania przeszukania na teren i do pomieszczeń osób podejrzanych o popełnienie przestępstwa, w trybie określonym w przepisach Kodeksu postępowania karnego;
- sporządzania protokołów o wykroczeniach w sprawach pozostających we właściwości służby i realizacji czynności niezbędnych do prowadzenia tych spraw;
- kontrolowania ochrony informacji niejawnych;
- prowadzenia postępowań sprawdzających wobec osób ubiegających się o zatrudnienie na stanowisku związanym z dostępem do informacji niejawnych oraz postępowań bezpieczeństwa przemysłowego.

Przy wykonywaniu czynności operacyjnych SBU może stosować takie środki jak: kontrola korespondencji, podsłuch, zakup kontrolowany, przesyłka niejawnie kontrolowana. Środki te mogą być stosowane tylko w ramach spraw operacyjnych zatwierdzanych przez szefów jednostek organizacyjnych, a działania nadzorują prokuratorzy właściwi ze względu na miejsce prowadzenia sprawy.

W celu realizacji ustawowych zadań SBU może *nawiązywać kontakty z organami bezpieczeństwa innych państw i współpracować z nimi na podstawie przepisów prawa międzynarodowego, odpowiednich umów i porozumień*³⁸. Głównym forum zagranicznej aktywności SBU jest Centrum Antyterrorystyczne Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) oraz Rada Szefów Organów Bezpieczeństwa i Służb Specjalnych państw członkowskich WNP³⁹. Kontakty ze służbami Stanów Zjednoczonych i państw europejskich opierają się na dwustronnych porozumieniach.

*Ustawa stanowi, iż SBU składa się z Zarządu Centralnego, któremu podporządkowane są jednostki regionalne, jednostki kontrwywiadu wojskowego, formacje wojskowe, a także ośrodki szkoleniowe, naukowo-doświadczalne i inne jednostki SBU*⁴⁰. Zarząd Centralny odpowiada za stan bezpieczeństwa państwa, koordynuje i kontroluje działalność innych organów SBU. Ścisłe kierownictwo stanowi szef (przewodniczący) oraz

³⁷ Zob. ust. 17 art. 24 *Ustawy*.

³⁸ Zob. art. 16 *Ustawy*.

³⁹ Zob. http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/artide?art_id=106935&cat_id=106622 [dostęp: 3 VII 2013].

⁴⁰ Zob. art. 10 *Ustawy*.

5 zastępców (obecnie są 2 wakujące stanowiska) powoływanych i odwoływanych przez prezydenta. Organem decyzyjno-doradczym jest Kolegium składające się z szefa służby, jego zastępców i osób powołanych przez prezydenta. Statut Kolegium zatwierdza prezydent. W jego skład nie mogą wchodzić deputowani Rady Najwyższej, a *członkowie partii, ruchów i organizacji społecznych realizujących cele polityczne*⁴¹ na czas powołania do Kolegium mają obowiązek zawiesić członkostwo w wymienionych zrzeszeniach.

Organizacyjną strukturę SBU określa prezydent. Zgodnie z dekretem prezydenta *Zagadnienia Służby Bezpieczeństwa Ukrainy*⁴² z 27 grudnia 2005 r., znowelizowanym 26 marca 2013 r., w skład Zarządu Centralnego wchodzi następujące jednostki organizacyjne:

- Gabinet Szefa,
- Departament Zabezpieczenia Informacyjno-Analitycznego,
- Departament Kontrwywiadu,
- Departament Kontrwywiadowczej Ochrony Interesów Państwa w sferze Bezpieczeństwa Informacyjnego,
- Departament Ochrony Państwa,
- Departament Przedsięwzięć Operacyjno-Technicznych,
- Departament Dokumentowania Operacyjnego,
- Departament Ochrony Tajemnicy Państwowej i Licencjonowania,
- Departament Zabezpieczenia Gospodarczego,
- Główny Zarząd do Walki z Korupcją i Przestępczością Zorganizowaną (ma status departamentu),
- Główny Zarząd Kontrwywiadowczej Ochrony Interesów Państwa w sferze Bezpieczeństwa Ekonomicznego,
- Główny Zarząd Śledczy,
- Centrum Specjalnych Operacji do Walki z Terroryzmem, Ochrony Uczestników Postępowania Karnego i Funkcjonariuszy Organów Porządku Prawnego (ma status departamentu),
- Zarząd Bezpieczeństwa Wewnętrznego,
- Główna Inspekcja,
- Zarząd ds. Kadrowych,
- Zarząd Zabezpieczenia Prawnego,
- Zarząd Zabezpieczenia Specjalnej Ewidencji Operacyjnej,
- Zarząd Łączności Specjalnej,
- Zarząd Wojskowo-Medyczny,
- Służba Mobilizacji i Obrony Terytorialnej,
- Zarząd Finansowo-Gospodarczy,
- Wydział Zabezpieczenia Postępowań Przygotowawczych,
- Zarząd Procedur, Dokumentowania i Kontroli,
- Inspekcja Kontrolno-Rewizyjna.

SBU posiada w terenie:

- dwa zarządy główne – w Autonomicznej Republice Krym i wydzielony zarząd miasta Kijowa i obwodu kijowskiego;
- 23 zarządy obwodowe;
- wydzielony zarząd miasta Sewastopola.

⁴¹ Zob. art. 14 *Ustawy*.

⁴² Dekret prezydenta Ukrainy *Zagadnienia Służby Bezpieczeństwa Ukrainy* z 27 grudnia 2005 r. nr 1860/2005 ze zm., <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1860/2005> [dostęp: 5 VII 2013].

Struktura jednostek terenowych najprawdopodobniej jest tożsama z Zarządem Centralnym. W strukturze SBU znajduje się także kontrwywiad wojskowy. Zgodnie z punktem 3 wyżej wymienionego dekretu prezydenta *organy kontrwywiadu wojskowego tworzy się jako zarządy Departamentu Kontrwywiadu Zarządu Centralnego, główne wydziały i wydziały organów regionalnych*. Ich zadaniem jest *kontrwywiadowcza ochrona Zbrojnych Sił Ukrainy i Państwowej Służby Granicznej Ukrainy oraz innych formacji wojskowych dyslokowanych na terenie Ukrainy*⁴³.

Inne jednostki organizacyjne służby to m.in. Narodowa Akademia SBU⁴⁴, Ukraiński Naukowo-Badawczy Instytut Techniki Specjalnej i Ekspertyz Sądowych, Resortowe Państwowe Archiwum SBU.

W celu organizacji i realizacji operacji antyterrorystycznych oraz koordynacji działań podmiotów uprawnionych do walki z terroryzmem powołano Centrum Antyterrorystyczne (ATC) przy SBU⁴⁵. Statut ATC zatwierdza prezydent na wniosek Gabinetu Ministrów. ATC kieruje pierwszy zastępca szefa SBU⁴⁶. Organem wykonawczym ATC jest Sztab ATC przy SBU. Kieruje nim szef Sztabu – zastępca szefa Centrum Antyterrorystycznego przy SBU mianowany przez prezydenta. ATC posiada grupy koordynacyjne i ich sztaby przy regionalnych jednostkach SBU.

Rola SBU w systemie bezpieczeństwa

Służba Bezpieczeństwa Ukrainy znajduje się w bloku tzw. resortów siłowych będących wyłączną prerogatywą prezydenta. Poza SBU uprawnienia przysługujące służbom specjalnym w różnym zakresie posiadają także: Służba Wywiadu Zagranicznego (SWZ), Główny Zarząd Wywiadu Ministerstwa Obrony (GUR MO), Zarząd Ochrony Państwowej (odpowiednik polskiego Biura Ochrony Rządu), Organ Wywiadowczy Administracji Państwowej Służby Granicznej (OW APSG), Państwowa Służba Łączności Specjalnej i Ochrony Informacji. Wśród nich SBU zajmuje kluczową pozycję w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa.

W oparciu o artykuły 8 i 17 *Ustawy* współpraca SBU z wyżej wymienionymi resortami i innymi organami państwa powinna odbywać się na zasadzie równoprawnych relacji. Jednak w rzeczywistości przepisy umożliwiają służbie zajęcie nadrzędnej pozycji w systemie politycznym Ukrainy. Powierzenie zadań w zakresie kontrwywiadowczej ochrony Sił Zbrojnych Ukrainy i Państwowej Służby Granicznej daje SBU faktyczne

⁴³ Zob. art. 12 *Ustawy*.

⁴⁴ Narodowa Akademia Służby Bezpieczeństwa Ukrainy mieści się pod adresem: 03022 Ukraina. Kijów, ul. Trutenka 22. Historia Akademii zaczęła się w styczniu 1992 r. Wówczas na bazie Wyższych Kursów Bezpieczeństwa Państwowego w Kijowie utworzono Instytut Przygotowania Kadr dla Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. Obecnie Akademia szkoli w trybie dziennym i zaocznym około 1500 (rocznie) studentów i słuchaczy kursów podwyższania kwalifikacji. Na studia przyjmowane są osoby po maturze, muszą jednak mieć opinię wydaną przez odpowiednią jednostkę SBU (w terenie są to zarządy obwodowe). Nauka trwa od 3 do 5 lat. Po trzech latach można otrzymać tytuł bakałarza (jest odpowiednikiem polskiego licencjata) i kontynuować studia magisterskie. Studenci Akademii mogą wybierać następujące specjalizacje: tłumacz oraz prawoznawstwo lub bezpieczeństwo państwa z poszerzoną znajomością języka obcego. Absolwenci otrzymują tytuł magistra i pierwszy stopień oficerski. Uczelnia prowadzi też kursy podwyższania kwalifikacji kadr SBU m.in. dla kontrwywiadu i jednostek: operacyjnych, operacyjno-technicznych, informacyjno-analitycznych, dokumentowania operacyjnego. Na podstawie porozumień o współpracy Akademia przygotowuje także kadry dla Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, Zarządu Ochrony Państwowej, Państwowej Służby Granicznej, Głównego Zarządu Wywiadu Ministerstwa Obrony.

⁴⁵ Zob. art. 9 *Ustawy*.

⁴⁶ Obecnie funkcję tę pełni pierwszy zastępca szefa SBU generał pułkownik Petro Szatkowski.

pełnomocnictwa do kontrolowania tych resortów, a prawo do kontrwywiadowczej ochrony zagranicznych przedstawicielstw Ukrainy ingerujące w sferę zadań Służby Wywiadu Zagranicznego. Dodatkowo dekret prezydenta *O uporządkowaniu produkcji, nabycia i zastosowania środków technicznych do przejmowania informacji z kanałów łączności*⁴⁷ wraz z *Decyzją Gabinetu Ministrów Ukrainy nr 1450*⁴⁸ zapewniają bezpośredni wpływ na wytwarzanie, nabycie i stosowanie technicznych środków specjalnych przez upoważnione do tego resorty m.in. cywilny i wojskowy wywiad, MSW, służbę podatkową, Państwową Straż Graniczną, Zarząd Ochrony Państwowej, Ministerstwo Obrony.

Pozycję służby wzmacnia również Centrum Antyterrorystyczne przy SBU pełniące rolę krajowego koordynatora działań podmiotów uprawnionych do walki z terroryzmem.

Szeroki zakres kompetencji, w tym w sferze gospodarczej, pozwala wykorzystywać SBU jako instrument wpływu na funkcjonowanie państwa w jego najistotniejszych aspektach: politycznym, gospodarczym i społecznym.

Reforma SBU

W kwietniu 2012 r. prezydent Wiktor Janukowycz zapoczątkował reformę ukraińskich organów ochrony porządku prawnego, powołując dekretem specjalny komitet ds. reformy i stając na jego czele⁴⁹. Rolę sekretarza komitetu, a tym samym osoby odpowiedzialnej za opracowanie projektu reformy, powierzył sekretarzowi Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony – Andrijowi Klujewowi. W skład komitetu weszli m.in. premier, szefowie wszystkich ukraińskich resortów siłowych, minister finansów, parlamentarzyści i prawnicy. Administrację Prezydenta reprezentują: szef AP Serhij Lowoczkin i były szef SBU, obecnie doradca prezydenta – Ihor Kalinin. Do chwili obecnej oficjalnie nie przedstawiono wyników pracy komitetu. Z wypowiedzi samego prezydenta i niektórych członków komitetu wynika jedynie, że podstawą do obrania kierunku reformy mają być m.in. wytyczne *Strategii bezpieczeństwa narodowego Ukrainy*⁵⁰ i przepisy nowego Kodeksu postępowania karnego⁵¹.

Znany jest natomiast znajdujący się w komisji parlamentarnej projekt ustawy *O wniesieniu zmian do Ustawy Ukrainy „O Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy” w celu doprowadzenia Ustawy do zgodności z rekomendacjami ZPRE Nr 1402 (1999) oraz 1713 (2005)*⁵² opracowany przez H. Moskala – deputowanego opozycyjnej partii Batkiwyszczyna. Zakłada on m.in.:

- zwiększenie kontroli parlamentarnej nad SBU,
- ograniczenie kompetencji do prowadzenia typowych działań kontrwywiadowczych (ze szczególnym uwzględnieniem ochrony gospodarki),
- pozostawienie uprawnień w zakresie walki z terroryzmem i ochrony porządku konstytucyjnego,

⁴⁷ Patrz przypis 29.

⁴⁸ Decyzja Gabinetu Ministrów Ukrainy *O zatwierdzeniu zasad produkcji, nabycia i zastosowania specjalnych środków technicznych do przejmowania informacji z kanałów łączności, innych środków niejawnego pozyskiwania informacji* z 27 października 2001 r., nr 450 ze zm., <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1450-2001-n> [dostęp: 2 VII 2013].

⁴⁹ Zob. dekret prezydenta Ukrainy *O komitecie ds. reformy organów ochrony porządku prawnego* z 6 kwietnia 2013 r., nr 252/2012 ze zm., <http://www.president.gov.ua/ru/documents/14672.html> [dostęp: 7 VII 2013].

⁵⁰ Zob. Dekret Prezydenta Ukrainy nr 389/2012 *O decyzji Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Ukrainy z 8 czerwca 2012 roku „O nowej redakcji Strategii bezpieczeństwa narodowego Ukrainy”*, <http://www.president.gov.ua/documents/14823.html> [dostęp: 2 VII 2013].

⁵¹ Wszedł w życie 20 listopada 2012 r.

⁵² Patrz przypis 4.

- ograniczenie kompetencji śledczych i stosowania podsłuchów,
- redukcję obsady etatowej ze szczególnym zwróceniem uwagi na zmniejszenie ilości stanowisk kierowniczych,
- zwiększenie kontroli społecznej nad działalnością służby.

Prezydent i kierownictwo SBU prowadzą aktywną kampanię na rzecz nagłośnienia rozpoczęcia nowej reformy służby, jednak główna dyskusja nad jej założeniami odbywa się w Administracji Prezydenta i kuluarach parlamentu. Z oficjalnych wypowiedzi władz Ukrainy wynika, że nowy KPK ograniczy uprawnienia SBU do kwestii związanych z bezpieczeństwem państwa, a przestępstwami gospodarczymi i wykorzystywaniem stanowiska służbowego do działań niezgodnych z prawem zajmie się powołane w tym celu Państwowe Biuro Śledcze (PBS)⁵³. Ostateczny zakres zadań obu służb będzie znany dopiero po powstaniu PBS. Zdaniem przedstawicieli SBU służba powinna zachować prawo do ścigania niektórych przestępstw o charakterze gospodarczym, m.in. popełnianych przez międzynarodowe zorganizowane grupy przestępcze.

Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by prace nad reformą zostały szybko zakończone. Nastąpić to może dopiero po przeprowadzeniu reformy całego systemu organów ochrony porządku prawnego, a będzie to możliwe dopiero po wyborach prezydenckich w 2015 r.

Podsumowanie

Obecny stan SBU jest wynikiem zmian dokonanych w systemie politycznym Ukrainy przez Wiktora Janukowycza po wygranych wyborach prezydenckich w lutym 2010 r. Przywrócenie konstytucji z 1996 r. dało prezydentowi pełną kontrolę nad służbą, ograniczając zakres jej kontroli przez parlament. Zadaniowanie służby pozostaje prerogatywą prezydenta. Zmiany dokonane w SBU od 2010 r., skutkujące wymianą jej szefów, zwiększeniem zakresu działań o funkcje kontrolne innych służb i formacji, przejmowaniem nadzoru nad rozwojem nowoczesnych środków komunikacji i łączności, uzyskiwaniem istotnych uprawnień do ingerencji w tryb postępowań karnych, wskazują, że SBU w dalszym ciągu będzie istotnym elementem polityki wewnętrznej Ukrainy, umożliwiającym środowiskom skupionym wokół prezydenta Janukowycza utrzymanie, a nawet poszerzenie swoich wpływów politycznych i gospodarczych.

Obecnie SBU łączy w sobie dwie wizje funkcjonowania służb specjalnych dużego europejskiego państwa. Pierwszą, mającą swoje korzenie w tradycji i celach, które przyświecały służbom specjalnym państwa totalitarnego, oraz drugą, która wynika z demokratycznych aspiracji społeczeństwa. Nie ulega wątpliwości, że transformacja SBU musi nastąpić. Do tego obligują ją przepisy nowego Kodeksu postępowania karnego (które ograniczyły kompetencje śledcze SBU). Jednak małe zainteresowanie funkcjonowaniem ukraińskich służb specjalnych ze strony społeczeństwa (reformą SBU interesuje się niewielka grupa osób – inteligencja, eksperci) może skutkować jedynie technicznymi zmianami w SBU, która nie stanie się jednym z istotnych elementów wspierających tworzenie się społeczeństwa obywatelskiego i pomoże ugruntować obecną ukraińską scenę polityczną. Wydaje się również, że problemy służb specjalnych i prawo do ich kontrolowania dla ukraińskiego społeczeństwa są i długo jeszcze pozostaną kwestiami drugorzędnymi.

⁵³ Nowy KPK przewiduje jego powołanie w ciągu pięciu lat.

Aneks

Sylwetka obecnego szefa SBU (opracowano na podstawie oficjalnych danych SBU).

Generał major Ołeksandr Jakymenko urodził się 22 grudnia 1964 r. w m. Keila (Estonia). Jest absolwentem Wyższej Szkoły Lotniczej w Jejsku⁵⁴ i Wojskowej Akademii Lotniczej im. Jurija Gagarina w Monino pod Moskwą. W latach 1982–1998 służył w wojsku, w tym od 1991 r. w jednostkach Floty Czarnomorskiej podwójnego podporządkowania (Rosja i Ukraina). W latach 1988–1999 był pracownikiem ochrony donieckich linii lotniczych Donbas – Wschodnie Linie Lotnicze Ukrainy. W roku 1999 rozpoczął pracę w SBU, skąd odszedł w 2007 r., zatrudniając się w firmach prywatnych. Do służby wrócił 18 marca 2010 r., otrzymując nominację na dyrektora Zarządu SBU w Sewastopolu. 5 sierpnia 2011 r. przeniesiony na stanowisko dyrektora Zarządu Obwodowego SBU w Doniecku. Dekretem prezydenta nr 439/2012 z 5 lipca 2012 r. powołany na pierwszego zastępcę szefa SBU – dyrektora Głównego Zarządu do Walki z Korupcją i Przestępczością Zorganizowaną SBU. 9 stycznia 2013 r. mianowany szefem Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. Jest żonaty. Ma córkę. Zadeklarowane dochody za 2012 rok – 206 455 hrywien (25 806 USD).

⁵⁴ Położony w Kraju Krasnodarskim obecnej Federacji Rosyjskiej. Uczelnia zlikwidowana 12 lipca 2011 r. decyzją ministra obrony Federacji Rosyjskiej.

Jolanta Darczewska, Małgorzata Zarębska

Służby specjalne w białoruskim systemie politycznym

1. Uwagi wstępne

Zasadnicza trudność analizy poświęconej problematyce służb specjalnych Republiki Białoruś (RB) polega na wiarygodności dostępnych materiałów źródłowych. Większość białoruskich doniesień na ten temat to oficjalna propaganda, oparta na materiałach tychże służb. Odzwierciedlają one bieżącą linię ideologiczną reżimu i wyznaczają normy oceny wydarzeń dla państwowych mediów. Spora część tych materiałów służy socjotechnice, ma bowiem na celu kształtowanie nastrojów strachu oraz nieufności wobec przeciwników reżimu.

Z kolei bariery formalnoprawne (rozległy obszar danych białoruskich objętych tajemnicą państwową) powodują luki w wiedzy faktograficznej. Do informacji tajnych należą np. liczebność i płace w sektorze, współpraca Rosji i Białorusi czy statystyka przestępczości wśród funkcjonariuszy bezpieczeństwa. Pozbawia to analityka podstawowych danych oraz obiektywnych kryteriów, które powinny spełniać wymóg mierzalności. W efekcie wiedza na temat białoruskiego sektora bezpieczeństwa, oparta na źródłach otwartych, jest fragmentaryczna i niepełna. Ich krytyczna analiza poparta analizą aktów prawnych regulujących działalność tego sektora daje jednak możliwość zaprezentowania białoruskiego modelu służb specjalnych. W niniejszym opracowaniu przedstawiono go na tle białoruskiego systemu politycznego.

2. Uwarunkowania funkcjonowania służb specjalnych RB

Obecny kształt służb specjalnych RB jest wypadkową kilku wzajemnie przenikających się czynników/tendencji. Należą do nich: autorytaryzm przywódcy państwa, siła tradycji radzieckiej, a także wzorowanie się na rosyjskich rozwiązaniach organizacyjno-prawnych.

2.1. Autorytaryzm przywódcy państwa

Jest to czynnik zdecydowanie najsilniej obciążający system służb specjalnych RB. Reżim, utrwalony w ciągu niemal dwóch dekad prezydentury Alaksandra Łukaszenki, w którym czołowe miejsce zajmuje sam dyktator, pozwala mu na traktowanie sektora bezpieczeństwa oraz wymiaru sprawiedliwości jako głównego instrumentu władzy. Towarzyszy temu kreowanie wizerunku Łukaszenki jako niekwestionowanego przywódcy, jedynej osoby zdolnej do zapewnienia bezpieczeństwa Białorusi, który rządzi sprawiedliwie, choć nie unika radykalnych metod i środków¹.

Stanowiące filar reżimu organy bezpieczeństwa i porządku prawnego są rozbudowane, stosunkowo dobrze finansowane, kierowane przez ludzi zależnych od prezydenta i przez

¹ Oficjalna propaganda odniosła spory sukces. Przyczyniły się do tego: brak konkurencji ze strony mediów niezależnych, zsowietyzowana mentalność społeczeństwa Białorusi, przyzwyczajonego do silnej, niekwestionowanej władzy, jego pasywność uważana za tradycyjną, słabość opozycji i jej niezdolność do przekonania szerszych kręgów społeczeństwa. W efekcie społeczeństwo RB – z wyjątkiem nielicznych grup opozycyjnych – zaadaptowało się do reguł państwa policyjnego.

niego kontrolowanych. Siłowa część systemu politycznego stworzonego przez Łukaszenkę sprawuje pełną kontrolę nad nomenklaturą, elitami biznesowymi, obywatelami i politykami opozycji, których działalność jest wymierzona przeciwko reżimowi. Szefowie poszczególnych służb, wchodzący w skład nomenklatury, zostali dopuszczeni do obozu władzy. Relacje między nimi a szefem państwa można określić jako wzajemną zależność: z jednej strony prezydent ma świadomość możliwości instrumentu, jaki stanowią kierowane przez nich resorty, a z drugiej – szef państwa jest siłą sprawczą wszelkich zmian organizacyjno-kadrowych, co prowadzi do podporządkowania ich interesów jego interesom politycznym².

Mimo okresowo zmieniających się koniunkturalnych układów sił w otoczeniu Łukaszenki, pozycja prezydenta pozostaje niezmienna. Niezmienny jest także jego „twardy kurs”, który charakteryzuje walkę z opozycją na Białorusi, a także chętnie wykorzystywaną w wymiarze propagandowym walkę z korupcją i przestępczością. Stałe odwoływanie się w polityce wewnętrznej do argumentu siły, tj. legalnej przemocy państwa, powoduje, że Łukaszenka nieustannie stoi przed wyzwaniem, jakim jest neutralizowanie wpływów resortów siłowych. Okresowo prezydent demonstruje swoje możliwości, odsuwając wysokich funkcjonariuszy uważanych za jego protegowanych oraz ludzi z nimi powiązanych. Głośnym echem odbiło się zwłaszcza usunięcie z publicznych stanowisk Wiktara Szejmana³ (posiadającego oparcie w białoruskich strukturach kontroli i resortach siłowych), a także szefów Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) – Ściapana Sucharenki i Wadzima Zajcaua.

Z trwającej cztery kadencje praktyki prezydentury Łukaszenki wynika, że jest on skuteczny w rozgrywaniu poszczególnych resortów przeciwko sobie, jako instytucji rywalizujących między sobą i wzajemnie się kontrolujących (np. inicjowanie kontroli KGB przez MSW, nieformalne kompetencje Służby Bezpieczeństwa Prezydenta uruchamianej do kontroli służb). Ponadto sprawowane przezeń bezpośrednie ogólne kierownictwo i nadzór dają mu ogromną władzę nad siłami bezpieczeństwa, wzmocnioną dodatkowo bliskimi bezpośrednimi relacjami z zaufanymi ludźmi z kierownictwa sektora. Instrumentalizując organy bezpieczeństwa państwa, prezydent sprawuje nad nimi pełną kontrolę, nie dopuszczając do ich upodmiotowienia.

2.2. Przywiązanie do tradycji radzieckiej i radzieckich wzorów

Siła tradycji radzieckiej przejawia się nie tylko w spuściźnie instytucjonalnej, co podkreśla większość obserwatorów i analityków. Do rangi symbolu urasta zachowanie nazwy głównej służby specjalnej, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego.

² System władzy na Białorusi nie opiera się na „partii władzy” (jak w Rosji) ani na rządach oligarchów (jak na Ukrainie), ale na grupach nomenklaturowych skupionych wokół prezydenta (Baćki). Do wpływowych koterii należą tzw. siłowicy (przedstawiciele kierownictwa resortów siłowych) oraz technokraci (dyrektorzy spółek skarbu państwa). Stabilność tego systemu gwarantowały i nadal gwarantują Łukaszence lojalność i równowaga wpływów poszczególnych ugrupowań.

³ Wiktar Szejman, zawodowy wojskowy, uważany jest za jednego z wpływowych, a jednocześnie jednego z najbardziej bezwzględnych funkcjonariuszy białoruskiego reżimu. W stopniu generała pułkownika Szejman wszedł do polityki podczas pierwszych wolnych wyborów w 1990 r. W parlamencie stanął na czele komisji ds. polityki bezpieczeństwa, obrony i zwalczania przestępczości. Był szefem ochrony Łukaszenki podczas kampanii wyborczej 1994 r. Po objęciu władzy przez Łukaszenkę został sekretarzem Rady Bezpieczeństwa RB, doradcą prezydenta ds. bezpieczeństwa państwa, ministrem spraw wewnętrznych (1994–2000). W latach 2000–2004 był prokuratorem generalnym RB. W latach 2004–2006 stał na czele Administracji Prezydenta. Następnie do 2008 r. był sekretarzem Rady Bezpieczeństwa Republiki Białoruś. Został odwołany ze stanowiska w związku z aktem terrorystycznym w Mińsku, pozostał jednak w bliskim otoczeniu prezydenta Łukaszenki i brał udział w podejmowaniu najważniejszych decyzji, pełniąc funkcję doradcy do specjalnych poruczeń. Na początku 2013 r. prezydent Łukaszenka powołał go na stanowisko szefa swojego gabinetu politycznego.

Najogólniej rzecz biorąc, system bezpieczeństwa Białorusi jest sukcesorem systemu państwa totalitarnego i został zbudowany na jego fundamencie. Podstawowe segmenty aparatu bezpieczeństwa Białoruskiej SRR (KGB, MSW) pozostały w niezmiennym stanie. Aparat ten nigdy nie przeszedł fundamentalnej rekonstrukcji. Wydzielenie poszczególnych segmentów z KGB, np. Komitetu Wojsk Pogranicznych i Głównego Zarządu Ochrony (obecnie odpowiednio Państwowy Komitet Graniczny i Służba Bezpieczeństwa Prezydenta RB – SBP), nie osłabiło zdolności operacyjnych tych służb, stanowiły one bowiem w ramach KGB odrębne struktury organizacyjne i zostały oparte na radzieckich kadrach, dyspozycyjnych i uległych wobec reżimu.

Przywiązanie do radzieckich wzorców przejawia się także w ustawodawstwie białoruskim wykazującym silne związki z prawem starego reżimu. Wyraża się to przede wszystkim w tradycyjnym podejściu do służb specjalnych i organów porządku prawnego rozpatrywanych przede wszystkim w kategoriach bezpieczeństwa reżimu.

2.3. *Wpływ czynnika rosyjskiego*

Powielanie rosyjskich wzorów jest po części wynikiem wspólnej radzieckiej spuścizny instytucjonalnej i personalnej, po części jest wymuszone koniecznością osiągnięcia spójności i interoperacyjności z sektorem bezpieczeństwa FR. Wspólna przestrzeń bezpieczeństwa i obrony jest koncesją polityczną Łukaszenki w zamian za wsparcie białoruskiego reżimu. Współpraca służb specjalnych Rosji i Białorusi jest chroniona ścisłą tajemnicą.

W latach 90. ubiegłego wieku silne były więzi personalne między służbami obu krajów. Były one szczególnie widoczne na początku prezydentury Łukaszenki, kiedy na funkcję przewodniczącego KGB, głównej służby specjalnej RB, powołał on Leonida Jerina, do 1995 r. funkcjonariusza kontrwywiadu Rosji (Moskiewskiego Zarządu FSB). Ciągłość rosyjskich wzorów zapewnił też system szkolenia. Większość oficerów sprawujących obecnie funkcje kierownicze w sektorze bezpieczeństwa RB zdobywała umiejętności w radzieckich i rosyjskich uczelniach wojskowych. Wynikało to z niesamodzielności i słabości własnego systemu szkolenia kadr.

Na rosyjskie doświadczenia instytucjonalne Łukaszenka powołał się, objaśniając motywy utworzenia Komitetu Śledczego RB: „Na świecie już dawno to zrealizowano. Weźmy to, co najlepsze”⁴. Na początku prezydentury skopiował rosyjski model Służby Bezpieczeństwa Prezydenta czasów Aleksandra Korżakowa, podporządkowując służbę nadrzędną (Główny Zarząd Ochrony Państwa) służbie będącej jego strukturą składową (SBP). Powielane są także rosyjskie metody PR służb. Podobnie jak w Rosji interpretowano np. wydzielenie Komitetu Wojsk Pogranicznych (obecnie Państwowy Komitet Graniczny RB) – jako osłabienie KGB.

Jednocześnie należy odnotować, że w zależności od koniunktury w politycznych relacjach białorusko-rosyjskich wpływ czynnika rosyjskiego zyskuje bądź traci na sile. Uwidacznia się to wówczas, kiedy Kreml zwiększa presję wobec Łukaszenki. W tym kontekście należy odnotować, iż część obserwatorów prasowych i analityków utrzymuje, że Łukaszenka obawia się tzw. rosyjskiej agentury na Białorusi. Sposobem na jej neutralizację ma być powoływanie nowych służb specjalnych równoważących wpływy prorosyjskich funkcjonariuszy skoncentrowanych jakoby w KGB. Do takich struktur zalicza się służby „prezydenckie”: Centrum Operacyjno-Analityczne przy Prezydencie RB, wyspecjalizowane w kontroli najnowszych technologii informacyjnych, oraz Służbę Bezpieczeństwa Prezydenta, traktowaną jako „prywatna” służba Łukaszenki.

⁴ PAP, ITAR-TASS, 2 sierpnia 2011 r.

2.4. Ogólna charakterystyka systemu bezpieczeństwa RB

Wypadkową sygnalizowanych wyżej tendencji jest brak jasno wytyczonych funkcji i zadań poszczególnych organów bezpieczeństwa oraz ich instrumentalizowanie do realizacji bieżących celów polityki prezydenta RB. Dodatkowo system pozostaje pod silnym wpływem koniunkturalnych układów sił w otoczeniu Łukaszenki. Skład kierownictwa jest płynny, prezydent prowadzi bowiem politykę nieustannej rotacji kadr kierowniczych w służbach i organach kontroli.

Na początku prezydentury Łukaszenki za numer dwa w państwie uważano Mikaja Domaszkiwicza, szefa Komitetu Kontroli Państwowej (KKP). Zdymisjonowany w 1998 r. nigdy nie odzyskał pozycji. Za najbardziej wpływowego polityka w kraju uważano następnie Uładzimira Naumaua, b. szefa Służby Bezpieczeństwa Prezydenta (po mianowaniu go na stanowisko ministra spraw wewnętrznych), a także Wiktora Szejmana (sekretarza Rady Bezpieczeństwa RB, następnie prokuratora generalnego). Po wyborze Łukaszenki na drugą kadencję na czoło listy faworytów wysunął się Anatolij Tozik (przewodniczący Komitetu Kontroli Państwowej). Obecnie za najbardziej wpływową postać w sektorze uchodzi Walerij Wakulczyk – były szef Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie RB, następnie szef Komitetu Śledczego RB, aktualnie przewodniczący KGB. Do tego rodzaju rewelacji prasowych należy podchodzić z rezerwą, traktując je przede wszystkim jako przejaw aktualnej koniunktury w obozie władzy. Koniunkturalne układy ujawniają się także na poziomie organizacyjno-strukturalnym sektora. Wiktor Szejman np. stworzył przy Prokuraturze Generalnej silną służbę operacyjno-techniczną. Po jego odejściu podzielono ją na dwie części. Część operacyjna przeszła do Służby Bezpieczeństwa Prezydenta, część techniczna wzmocniła Centrum Bezpieczeństwa Informacyjnego przy Prezydencie RB⁵. Pod kierownictwem Wakulczyka Centrum przekształcono w nową służbę specjalną – Centrum Analityczno-Operacyjne. Jego status służby specjalnej potwierdziła nowelizacja ustawy *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 2010 r., nadająca Centrum prawo do prowadzenia w pełnym zakresie jawnych i niejawnych czynności rozpoznawczych⁶.

Podsumowując, należy podkreślić, że zarządzając („sterując ręcznie”) sektorem Łukaszenka korzysta z wielu wypróbowanych metod – od fizycznej eliminacji wysokich funkcjonariuszy (jak np. b. szefa MSW Juryja Zacharanki), ich dyskredytacji (np. prokurator Swietłana Bajkowa), poprzez zastępowanie istniejących instytucji nowymi, bezwzględnie uległymi (Centrum Operacyjno-Analityczne), po częste zmiany kadrowe (KGB, MSW) i kompetencyjne w poszczególnych służbach i organach (Służba Bezpieczeństwa Prezydenta). Metody te zapewniły mu uległość, a także wręcz hermetyczną szczelność systemu bezpieczeństwa RB. Jego funkcjonariusze nie odwołują się jak w Rosji czy na Ukrainie do opinii publicznej – władze nie tolerują nieożądanych działań⁷, są one traktowane jako „zamach” na bezpieczeństwo państwa.

⁵ „Белорусский партизан” z 27 grudnia 2005 r.

⁶ Innym tego rodzaju przykładem jest historia organów dochodzeń finansowych, które stanowią istotny element systemu bezpieczeństwa wewnętrznego RB. Do 2001 r. Komitet Dochodzeń Finansowych był autonomiczną strukturą. Po centralizacji organów bezpieczeństwa został włączony w skład Komitetu Kontroli Państwowej i przemianowany na Departament Dochodzeń Finansowych, co było prawdopodobnie efektem zabiegów ówczesnego szefa KKP Anatolija Tozika. Departament do dziś pozostaje strukturą podporządkowaną KKP, choć w budżecie RB na rok 2012 potraktowano go jak samodzielną jednostkę odrębną pozycją w ustawie budżetowej. Nie znaczy to, że pozycja tego organu wzrosła: od 1 stycznia 2012 r. głównym organem śledczym jest Komitet Śledczy RB. Zachowanie Departamentu należy interpretować jako grę kompetencjami będącą nieodłączną cechą stylu Łukaszenki.

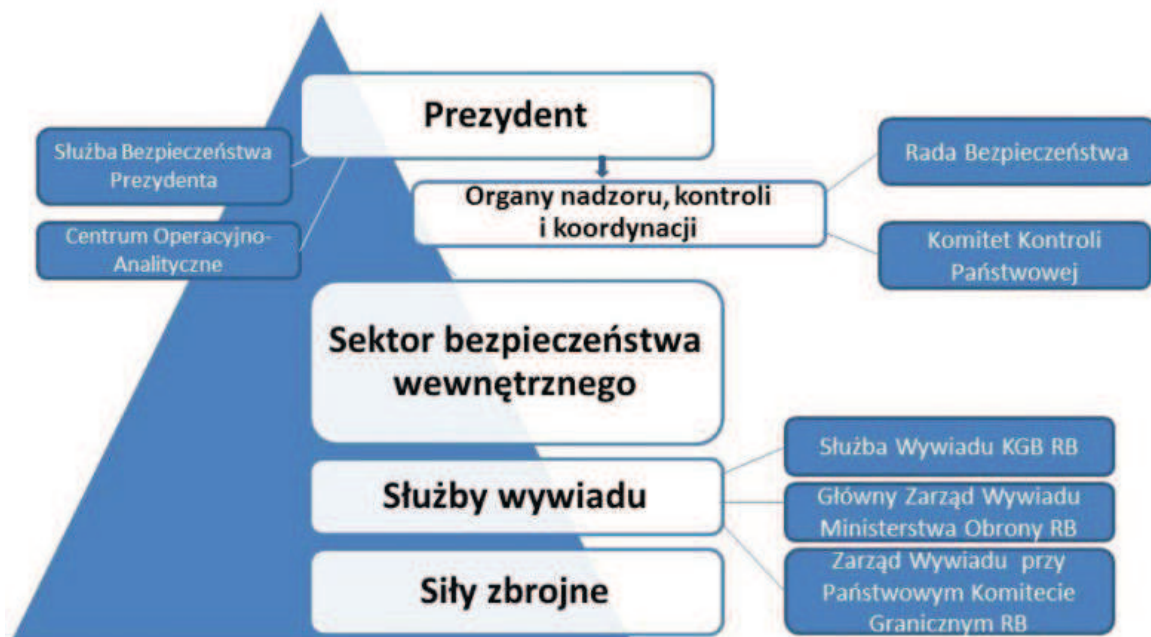
⁷ Nie dotyczy to byłych funkcjonariuszy. Były dowódca 5. Brygady Specnazu, płk Uładzimir Baradacz,

3. Usytuowanie służb specjalnych w systemie bezpieczeństwa narodowego RB

Prawno-ustrojowa konstrukcja systemu bezpieczeństwa wewnętrznego RB nie ustanowiła ścisłych standardów umożliwiających rozgraniczenie służb specjalnych od organów policyjnych. Rozproszenie kompetencyjne dotyczy także organów kontrolnych (Komitet Kontroli Państwowej, Prokuratura Generalna), których kontrolne kompetencje uruchamia *de facto* prezydent.

Białoruski system prawny i białoruska doktryna traktują problematykę bezpieczeństwa kraju bardzo szeroko. Według *Koncepcji bezpieczeństwa narodowego RB* siły zapewniające bezpieczeństwo narodowe obejmują: Siły Zbrojne, organy bezpieczeństwa państwa, organy służby granicznej, Wojska Wewnętrzne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Służbę Bezpieczeństwa Prezydenta Republiki Białoruś, Centrum Analityczno-Operacyjne przy Prezydencie Republiki Białoruś, inne wojska i formacje wojskowe Republiki Białoruś, organy spraw wewnętrznych, organy i pododdziały ds. sytuacji nadzwyczajnych, organy dochodzeń finansowych, organy celne, organy monitoringu finansowego, wydziały (służby) innych organów państwowych zapewniające bezpieczne prowadzenie prac w dziedzinie przemysłu, energetyki, transportu, bezpieczeństwa łączności i informacji, a także służby ochrony środowiska oraz inne.

Struktura systemu bezpieczeństwa RB

Ze względu na kryterium funkcjonalne w ogólnym systemie bezpieczeństwa Republiki Białoruś można wyróżnić:

1. Organy nadzoru i kontroli:

- Prezydent, który swymi dekretami i innymi aktami białoruskiego prawa za-

obsługujący informacyjnie media rosyjskie i niemieckie, stwierdził np., że wśród białoruskich funkcjonariuszy bezpieczeństwa rośnie rozdrażnienie z powodu kryzysu prawa i sytuacji ekonomicznej państwa. Zapewnił przy tym, że *bez rosyjskiego wsparcia funkcjonariusze białoruscy nie wystąpią samodzielnie przeciwko reżimowi. Nie są samobójcami*”. И. Карамзин, *В КГБ Белоруссии имеют старые кадры с тесными личными связями с российскими коллегами на молодых и преданных семье*. „Московский комсомолец” z 13 kwietnia 2012 r.

gwarantował sobie nieograniczone pełnomocnictwa w zakresie formowania, likwidowania i kontroli sektora bezpieczeństwa. Ma również wyłączne prawo zatwierdzania regulaminów tzw. resortów prezydenckich oraz organów specjalnych, a także mianowania i odwoływania ich szefów⁸.

- Rada Bezpieczeństwa RB (w tym zwłaszcza jej Sekretariat) – organ konstytucyjny o statusie centralnego organu władzy państwowej. W praktyce politycznej jego rola zależy od pozycji sekretarza RB: w ostatnich latach została ona sprowadzona do funkcji organu pomocniczego prezydenta, do realizacji i obsługi jego postanowień⁹.
 - Komitet Kontroli Państwowej ma status centralnego organu władzy państwowej, podporządkowanego bezpośrednio prezydentowi. Powstał w 1994 r., zastępując Izbę Kontroli (podlegała parlamentowi). Oficjalnie odpowiada za bezpieczeństwo ekonomiczne państwa, co sprowadza się do kontroli przepływu strumieni finansowych w kraju. W praktyce pełni także rolę organu represji politycznej¹⁰ i organu nadzoru nad białoruską nomenklaturą w centrum i obwodach. Jest aktywnym podmiotem w prowadzonych ogólnie okresowych kampaniach antykorupcyjnych.
2. Siły Zbrojne i tzw. inne wojska¹¹, do których ustawowo zalicza się wojska wewnętrzne MSW RB, organy bezpieczeństwa publicznego, wojska graniczne, Służbę Bezpieczeństwa Prezydenta RB i inne formacje zmilitaryzowane;
 3. Służby wywiadowcze: Służba Wywiadu KGB RB, Główny Zarząd Wywia-

⁸ Kontrola prezydenta nad tymi resortami nie jest umocowana konstytucyjnie, ustanowiły ją ustawy dedykowane poszczególnym organom i służbom, a także prezydenckie dekrety. Na mocy dekretu nr 289 *O strukturze Rządu Republiki Białoruś* z 5 maja 2006 r. (art. 1.6) prezydent zatwierdza regulaminy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Obrony, Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego, Państwowego Komitetu Granicznego, Państwowego Komitetu Celnego, Państwowego Komitetu Wojskowo-Przemysłowego oraz powołuje i odwołuje ich szefów, zastępców szefów, a nawet kierowników departamentów. Także dekrety powołujące nowe organy bezpieczeństwa bądź przekształcające już istniejące (np. Centrum Analityczno-Operacyjne; Komitet Śledczy) podporządkowały je już bezpośrednio prezydentowi.

⁹ Rada Bezpieczeństwa RB została powołana prezydenckim dekretem *O utworzeniu Rady Bezpieczeństwa Republiki Białoruś* z 5 sierpnia 1994 r. Zastąpiła Radę Bezpieczeństwa RB działającą od 1991 r. pod nadzorem parlamentu. Do jej głównych zadań należy przygotowywanie decyzji prezydenta w zakresie polityki bezpieczeństwa RB, określanie priorytetów i kierunków strategii bezpieczeństwa kraju oraz kontrola decyzji prezydenta w tym zakresie. W skład Rady wchodzi stali członkowie (przewodniczący – prezydent, sekretarz Rady, premier, szef Administracji Prezydenta RB oraz przewodniczący Rady Najwyższej RB. Pierwotny skład „zwykłych” członków (minister obrony, minister spraw wewnętrznych, przewodniczący KGB, prokurator generalny) został następnie poszerzony o ministra finansów, szefa Państwowego Komitetu Granicznego, ministra ds. sytuacji nadzwyczajnych, przewodniczącego Komitetu Wojskowo-Przemysłowego, szefa Centrum Analityczno-Operacyjnego przy Prezydencie RB oraz doradcę prezydenta ds. bezpieczeństwa (funkcję tę pełni Wiktar Łukaszenka, jego starszy syn). Decyzje podejmowane są przez stałych członków Rady, zwykłą większością głosów, przy obecności co najmniej 3 członków. Oznacza to, że o kluczowych decyzjach dot. bezpieczeństwa RB mogą zdecydować dwie osoby. Posiedzenia prowadzi prezydent; on też zatwierdza porządek dzienny. Sekretarz kieruje aparatem RB, w którego skład wchodzi komisje międzyresortowe. Sekretarz proponuje prezydentowi skład tych komisji i kandydatury ich przewodniczących. Kadrowo i finansowo Rada Bezpieczeństwa jest zależna od Administracji Prezydenta RB (w budżecie republikańskim jej potrzeby finansowe ujęto w pozycji Administracja Prezydenta; szef Administracji zatrudnia także pracowników RB).

¹⁰ W areszcie Komitetu Kontroli Państwowej przebywał zatrzymany prezeń Aleś Bialacki, szef pozarządowej organizacji pn. Centrum Praw Człowieka „Wiasna”, były prezeń przesłuchiwane także Teresa Sobol (dyrektorka Domu Polskiego w Iwieńcu) oraz Teresa Seliwończyk (dyrektorka Domu Polskiego w Baranowiczach).

¹¹ Zob. www.pravo.by – Ustawa Republiki Białoruś *O Siłach Zbrojnych Republiki Białoruś* z 3 listopada 1992 r. (z późn. zm.).

du Ministerstwa Obrony RB, Zarząd Wywiadu przy Państwowym Komitecie Granicznym RB;

4. Służby ratownicze: Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, które statutowo koordynuje działania formacji ratunkowych poszczególnych gałęzi gospodarki (jest także organem koordynującym działalność międzyresortową w zakresie obrony cywilnej)¹², a także cywilne i paramilitarne formacje typu DOSAAF¹³ (zob. Tabela 1).

Tabela 1. Sektor bezpieczeństwa wewnętrznego RB

Służby i organy porządku publicznego i prawnego	Służby specjalne	Jednostki specjalne organów bezpieczeństwa
Prokuratura Generalna; Komitet Śledczy RB; MSW (w tym Wojska Wewnętrzne); Państwowy Komitet Graniczny; Departament Dochodzeń Finansowych przy Komitecie Kontroli Państwowej.	Komitet Bezpieczeństwa Państwowego; Centrum Operacyjno-Analityczne przy Prezydencie RB; Służba Bezpieczeństwa Prezydenta RB.	Specnaz Wojsk Wewnętrznych (JW 3214); 2 bataliony Milicji Specjalnego Przeznaczenia; Almaz (specnaz MSW); Alfa (specnaz KGB); OSAM (specnaz Komitetu Granicznego).

3.1. Finansowanie sektora bezpieczeństwa RB

Białoruski sektor bezpieczeństwa finansowany jest z budżetu państwa, w mniejszym stopniu pozyskuje środki finansowe w ramach Państwa Związkowego Białorusi i Rosji.

Podstawowym problemem przy analizie budżetu RB jest polityka utajniania informacji na ten temat przez władze białoruskie. Na przykład programy specjalne, z których finansowane jest także bezpieczeństwo wewnętrzne, nie są ujawniane, podana jest tylko nazwa aktu prawnego (niejawnego) oraz wysokość wydatków. Ze względu na ogólnikowe potraktowanie zarówno wydatków z rozdziału „Władza sądownicza, ochrona porządku prawnego i bezpieczeństwo”, jak i wydatków na poszczególne resorty wchodzące w skład sektora bezpieczeństwa, nie można jednoznacznie ustalić, czy wydatki na programy specjalne są uwzględniane w ogólnej kwocie wydatków na ww. rozdziały, czy też stanowią odrębne źródło dochodów tego sektora.

Drugim problemem jest nieprzejrzysta struktura wydatków budżetowych. Są one podzielone według klucza funkcjonalnego na rozdziały (w tym rozdział „Władza są-

¹² Na podstawie art. 7 ustawy *O obronie cywilnej* z 27 listopada 2006 r. z późn. zm.

¹³ Radziecka organizacja DOSAAF została zachowana na Białorusi w niezmienionej postaci jako (od 1991 r.) Państwowo-Społeczne Stowarzyszenie Wspierania Armii, Lotnictwa i Floty RB. Do zadań tej organizacji należy m.in. przygotowanie ludności do obrony kraju, edukacja patriotyczna obywateli, organizowanie akcji letnich dla młodzieży pod nazwą „Akademia Wojskowa RB”, kształcenie kierowców i fachowców o profilu technicznym dla potrzeb SZ i innych formacji zmilitaryzowanych – zob. www.dosaaf.gov.by).

downicza, ochrona porządku prawnego i zapewnienie bezpieczeństwa”) oraz na poszczególne resorty. Jednak żadna z tych pozycji nie oddaje całości wydatków na sektor bezpieczeństwa, gdyż poszczególne resorty są finansowane z różnych rozdziałów (np. z rozdziału „Oświata, gospodarka mieszkaniowa” czy „Obrona narodowa”).

Dodatkowym problemem jest ustalenie, jaką część środków budżetowych faktycznie otrzymuje sektor bezpieczeństwa, gdyż brak jest szczegółowych informacji na temat wykonania budżetu.

Kolejnym czynnikiem, który utrudnia rzetelną analizę wydatków na bezpieczeństwo, jest niestabilna sytuacja gospodarcza w ostatnich latach – zmiany kursu waluty białoruskiej oraz inflacja utrudniają ustalenie rzeczywistego poziomu wydatków.

Sektor bezpieczeństwa jest finansowany w ramach rozdziału „Władza sądownicza, ochrona porządku prawnego i zapewnienie bezpieczeństwa”. Z tego rozdziału finansowane są organy spraw wewnętrznych, organy prokuratury, służby granicznej, więziennictwo, organy bezpieczeństwa państwowego (KGB i SBP), sądy, organy celne, ds. sytuacji nadzwyczajnych. Największa część wydatków z tego rozdziału przypada organom spraw wewnętrznych – w tym Ministerstwu Spraw Wewnętrznych oraz posiadającym odrębne pozycje w budżecie Departamentowi Ochrony MSW i Wojskom Wewnętrznym MSW. Podział na poszczególne grupy organów nie jest jednak ostry, gdyż np. Komitet Graniczny finansowany jest przede wszystkim w ramach organów służby granicznej, ale także w ramach organów prokuratury i organów bezpieczeństwa państwa. Z kolei Centrum Analityczno-Operacyjne finansowane jest z rozdziału „Działalność ogólnopaństwowa”.

Na budżet poszczególnych resortów poza wydatkami z rozdziału „Władza sądownicza, ochrona porządku prawnego i zapewnienie bezpieczeństwa” składają się w mniejszym stopniu także wydatki z innych rozdziałów budżetu państwa. Z rozdziału „Wydatki ogólnopaństwowe” finansowana jest m.in. działalność międzynarodowa resortów siłowych, z rozdziału „Obrona narodowa” finansowane jest przygotowanie mobilizacyjne, część środków pochodzi także z rozdziałów „Ochrona zdrowia” czy „Edukacja”. Na podstawie ustawy budżetowej trudno ustalić, jaka część wydatków przeznaczana jest na wynagrodzenia, a jaka na działalność operacyjną.

Wydatki na bezpieczeństwo stanowią ważną pozycję w budżecie RB. Odsetek wydatków z rozdziału „Władza sądownicza, ochrona porządku prawnego i zapewnienie bezpieczeństwa” w całym budżecie RB w ostatnich latach wykazywał tendencję wzrostową – w 2008 r. wynosił 5 proc. wydatków budżetowych, w 2010 r. – 6,5 proc., a w latach 2011–2012 wzrósł do 8 proc. Mimo to wydatki na bezpieczeństwo w ostatnich latach spadły zarówno nominalnie, jak i realnie. Spadek ten związany był z trudną sytuacją gospodarczą Białorusi, dużym wzrostem inflacji oraz osłabieniem rubla białoruskiego. Dopiero w budżecie na rok 2013 założono znaczny wzrost wydatków na bezpieczeństwo w stosunku do 2012 r. (o jedną trzecią – zob. Tabela 2). Taki wzrost wydatków na tę sferę, przy trudnej sytuacji gospodarczej na Białorusi, świadczy o tym, że reżim Łukaszenki chce zagwarantować sobie lojalność sektora bezpieczeństwa, który jest filarem jego władzy.

Udział wydatków na bezpieczeństwo w PKB oscyluje w granicach 1,5 proc. PKB w ostatnich latach, jedynie w 2009 r. wyniósł prawie 2 proc. PKB.

Nakłady na bezpieczeństwo są wyższe od nakładów na obronę narodową, co dowodzi, iż dla białoruskiego reżimu bezpieczeństwo wewnętrzne ma pierwszeństwo przed bezpieczeństwem zewnętrznym – zob. Tabela 3.

Tabela 2. Podział nakładów na bezpieczeństwo według resortów (w mln USD)

Resort	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Komitet Bezpieczeństwa Państwowego	89,3	89,3	64,8	60,1	61,8	88,3
Państwowy Komitet Graniczny	98,3	105,1	88,3	80,1	89,1	123,4
Centrum Operacyjno-Analityczne	-	5,0	4,2	3,7	4,9	8,7
Służba Bezpieczeństwa Prezydenta	12,5	13,5	10,3	10,8	10,5	14,2
Komitet Kontroli Państwowej	12,7	13,3	10,7	9,1	11,2	15,7
Dep. Dochodzeń Finansowych KKP	8,6	8,8	7,0	7,0	6,3	7,7
MSW	334,2	341,1	348,3	353,1	332,4	461,2
WW MSW	63,5	65,3	53,4	48,2	55,5	70,7
Komitet Śledczy	-	-	-	-	62,1	81,2

Tabela 3. Porównanie wydatków na bezpieczeństwo i obronę

Rok		Władza sądownicza, ochrona porządku prawnego i zapewnienie bezpieczeństwa	Obrona narodowa
2008	mln USD	912	581
	% PKB	1,5	0,96
2009	mln USD	946	620
	% PKB	1,9	1,3
2010	mln USD	925	517
	% PKB	1,7	0,9
2011	mln USD	876	532
	% PKB	1,5	0,9
2012	mln USD	894	558
	% PKB	bd	bd
2013	mln USD	1227	718

3.2. Liczebność

Liczebność sektora bezpieczeństwa na Białorusi należy do informacji tajnych, oficjalne źródła nie podają danych na ten temat, nie są też one zamieszczone w regulacjach prawnych dotyczących poszczególnych organów i służb.

Pośrednio o liczebności sektora można sądzić na podstawie opracowania Uniwersytetu Europejskiego w Sankt Petersburgu *Liczebność i finansowanie organów ochrony porządku prawnego. Porównawcza analiza statystyczna państw postsocjalistycznych*¹⁴, opublikowanego w 2010 r. Wprawdzie zawarte w nim dane dotyczą lat 2006–2008, zważywszy jednak na ugruntowany na Białorusi system władzy, którego jednym z filarów jest sektor bezpieczeństwa, można je z dużym prawdopodobieństwem uznać za nadal aktualne i oddające ogólną tendencję.

Średnią liczebność funkcjonariuszy białoruskiego sektora bezpieczeństwa na 100 tys. mieszkańców oszacowano w ww. opracowaniu na 1442 osoby, co stanowi

¹⁴ Publikacja dostępna pod adresem http://www.enforce.spb.ru/images/analit_zapiski/pm_4_chis_i_finan_final.pdf [dostęp: 14 VIII 2013].

około 1,5 proc. ogólnej liczby mieszkańców. Białoruś jest pod tym względem liderem wśród państw b. ZSRR, wyprzedzając nawet Rosję (ok. 1000 funkcjonariuszy).

4. Prawne aspekty funkcjonowania służb specjalnych RB

4.1. Baza prawna

Baza prawna białoruskiego sektora bezpieczeństwa jest wyjątkowo rozległa. Składają się nań:

- ustawy ogólne, konstytuujące system bezpieczeństwa RB (*O Radzie Bezpieczeństwa RB* nr 24 z 5 sierpnia 1994 r.¹⁵, *O organach bezpieczeństwa państwowego Republiki Białoruś* z 3 grudnia 1997 r., *O działalności ochroniarskiej w Republice Białoruś*, nr 175-3 z 8 listopada 2008 r., *O granicy państwowej Republiki Białoruś* nr 419 z 21 lipca 2008 r., *O sytuacji nadzwyczajnej* nr 117 z 24 czerwca 2002 r., *O tajemnicy państwowej* z 19 lipca 2010 r.);
- regulacje dotyczące poszczególnych sektorów bezpieczeństwa wspólne dla wszystkich podmiotów bezpieczeństwa (*O bezpieczeństwie demograficznym Republiki Białoruś* z 4 stycznia 2002 r., *O informacji, informatyzacji i ochronie informacji* z 10 listopada 2008 r., *O zapewnieniu bezpieczeństwa ekonomicznego* z 12 października 2006 r., *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 9 lipca 1999 r., Dekret Prezydenta Republiki Białoruś nr 116 z 25 marca 2003 r. *O zagadnieniach wywiadu zagranicznego*);
- regulacje dedykowane poszczególnym instytucjom i organom sektora (*O wojskach wewnętrznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś* z 3 czerwca 1993 r., *O Komitecie Kontroli Państwowej Republiki Białoruś* z 9 lutego 2000 r., *O organach spraw wewnętrznych Republiki Białoruś* z 17 lipca 2007 r., *O organach służby granicznej Republiki Białoruś* z 11 listopada 2008 r., *O organach kontroli finansowej Komitetu Kontroli Państwowej* z 16 lipca 2008 r., *O ochronie państwowej* z 8 maja 2008 r., *O organach i strukturach do spraw sytuacji nadzwyczajnych Republiki Białoruś* z 16 lipca 2009 r., Dekret Prezydenta Republiki Białoruś nr 409 z 12 września 2011 r. *O utworzeniu Komitetu Śledczego Republiki Białoruś* i in.);
- przepisy i regulaminy wewnątrzresortowe¹⁶.

Ustawy, przyjęte przez Izbę Reprezentantów i zatwierdzone przez Radę Republiki, są publikowane w *Narodowym rejestrze aktów prawnych*. Do rozdz. 1 rejestru trafia także większość dekretów prezydenta RB, który jest nadzwyczajnym uczestnikiem procesu legislacyjnego na Białorusi (część jego aktów, zwłaszcza dotyczących służb specjalnych, nie jest ujawniana).

Oprócz inicjatywy ustawodawczej, którą prezydentowi gwarantuje art. 99 Konstytucji RB¹⁷, szczególne kompetencje prawotwórcze prezydenta są uregulowane przepisem blankietowym art. 85 Konstytucji RB: *W przypadkach¹⁸ przewidzianych przez*

¹⁵ Treść wymienionych w tekście aktów prawnych można znaleźć na białoruskim portalu prawnym pod adresem <http://pravoby.info>.

¹⁶ Są one zatwierdzane przez prezydenta.

¹⁷ W myśl tego artykułu prezydent ma ponadto prawo domagania się, by niektóre projekty ustaw obie izby, tj. Izba Reprezentantów i Rada Republiki, rozpatrzyły w trybie natychmiastowym, w terminie nieprzekraczającym 10 dni.

¹⁸ Przypadki te reguluje art. 101 Konstytucji RB: *Izba Reprezentantów i Rada Republiki, ustawą przyjętą większością głosów wszystkich członków obu izb, mogą na prośbę prezydenta delegować mu pełnomocnictwa*

Konstytucję prezydent wydaje dekrety z mocą ustawy. Uszczegółowiający ten przepis art. 101 w ust. 3 stanowi zarazem, że stosunki prawne powstałe na podstawie dekretu prezydenta nie mogą być uregulowane ustawą do czasu uchylecia dekretu.

Wyższość dekretów w hierarchii białoruskich aktów prawnych potwierdzają realia funkcjonowania sektora bezpieczeństwa RB, a także parlamentu: wykaz projektów regulacji rozpatrywanych przez Izbę Reprezentantów jest zatwierdzany przez prezydenta.

4.2. Pełnomocnictwa prezydenta

W sferze systemu bezpieczeństwa RB prezydent ma bardzo rozległe pełnomocnictwa ustawowe:

- tworzy, reorganizuje i likwiduje organy bezpieczeństwa, służby specjalne, służby kontroli, służby ratownicze, penitencjarne i in., zatwierdza ich strukturę i stan kadrowy;
- sprawuje (bezpośrednio bądź za pośrednictwem Rady Bezpieczeństwa RB) ogólne kierownictwo nad organami bezpieczeństwa państwa oraz kontrolę nad nimi, podległymi im formacjami wojskowymi i placówkami szkoleniowymi;
- sprawuje pieczę nad walką z terroryzmem, ekstremizmem i korupcją;
- zatwierdza regulaminy służb, wykazy tajemnicy państwowej, a nawet wzory emblematów, odznaczeń resortowych, kroje mundurów i tog sędziowskich;
- reguluje bezpieczeństwo państwa we wszystkich jego sektorach (bezpieczeństwo ruchu drogowego, informacyjne, demograficzne, transportu i sportu).

Należy odnotować, że w zakresie problematyki bezpieczeństwa prezydent RB wykazuje dużą aktywność normotwórczą. Jego regulacje charakteryzuje duży stopień szczegółowości. Przykładowo prezydent zatwierdza tryb wyłaniania prezesa klubu sportowego Dynamo (jest wybierany przez Centralną Radę klubu na wniosek sekretarza Rady Bezpieczeństwa RB uzgodniony z prezydentem – dekret nr 180 z 8 czerwca 2004 r.). Obok tego rodzaju technicznych dekretów prezydent wydaje akty konstytuujące poszczególne organy bezpieczeństwa oraz określające ich zadania i pełnomocnictwa (Dekret Prezydenta Republiki Białoruś nr 116 z 25 marca 2003 r. *O zagadnieniach wywiadu zagranicznego* czy nr 409 z 12 września 2011 r. *O utworzeniu Komitetu Śledczego Republiki Białoruś*).

W praktyce prezydent RB jest „ostatnią instancją” niemal we wszystkich organizacyjnych i kadrowych sprawach dotyczących organów bezpieczeństwa i szerzej – porządku prawnego w państwie. Prowadzi to w efekcie do destrukcji systemu prawnego oraz konformizmu funkcjonariuszy i sędziów, który stał się cechą wyróżniającą kultury prawnej na Białorusi.

ustawodawcze do wydawania dekretów z mocą ustawy. Taka ustawa powinna określać przedmiot regulacji oraz termin pełnomocnictw prezydenta na wydawanie dekretów. Nie dopuszcza się delegowania prezydentowi pełnomocnictw do wydawania dekretów, które przewidują zmiany i uzupełnienia w konstytucji, jej interpretacje; zmiany i uzupełnienia ustaw programowych, zatwierdzanie budżetu i sprawozdania o jego wykonaniu; zmiany porządku wyborów Prezydenta i Parlamentu, ograniczanie konstytucyjnych praw i swobód obywatelskich. Ustawa o delegowaniu pełnomocnictw ustawodawczych prezydentowi nie może pozwolić mu na zmianę tej ustawy ani dawać mu prawa przyjmowania przepisów, mających siłę zwrotną. W sytuacji szczególnej konieczności prezydent może, z własnej inicjatywy lub na podstawie propozycji rządu, wydawać czasowe dekrety z mocą ustawy. Jeśli takie dekrety są wydawane na podstawie propozycji rządu, to wymagają kontrasygnaty premiera. Czasowe dekrety powinny być w ciągu trzech dni przekazane do rozpatrzenia przez Izbę Reprezentantów, a następnie Radę Republiki. Dekrety te zachowują moc, jeśli nie zostaną odwołane nie mniej niż dwiema trzecimi głosów w każdej z izb parlamentu. W praktyce ten przepis nie jest stosowany.

4.3. Kontrola i nadzór nad służbami specjalnymi RB

Białoruś jest państwem autorytarnym i całość procesów politycznych, a w szczególności w sferze bezpieczeństwa państwa, jest domeną Alaksandra Łukaszenki i to on zachowuje całość kontroli nad działaniami w tej sferze. Pozycja rządu jest słaba zarówno formalnie, jak i nieformalnie. Obie izby parlamentu: Izba Reprezentantów i Rada Republiki wybierane są w sposób niedemokratyczny, sterowane przez prezydenta Łukaszenkę i nie sprawują funkcji kontroli nad działaniami władzy wykonawczej. Przewidziana przez prawo kontrola nad służbami specjalnymi RB ma charakter fasadowy. Rada Bezpieczeństwa FR i Komitet Kontroli Państwowej są ciałami niesamodzielnymi, funkcjonującymi jako instrument kontroli prezydenckiej. Dodatkowo nieformalną kontrolę w sferze bezpieczeństwa RB sprawuje syn prezydenta, Wiktar.

Białoruskie przepisy prawne nie przewidują wielostopniowej (administracyjnej, sądowniczej, finansowej, parlamentarnej, medialnej) kontroli nad działalnością białoruskich służb specjalnych. Lakoniczne zapisy na ten temat zawiera jedynie rozdz. 12 ustawy RB z 10 lipca 2012 r. *O organach bezpieczeństwa państwowego Republiki Białoruś*, który brzmi:

Artykuł 40. Kontrola nad działalnością organów bezpieczeństwa państwowego

Kontrolę nad działalnością organów bezpieczeństwa państwowego sprawuje Prezydent Republiki Białoruś i Rada Ministrów Republiki Białoruś w ramach uprawnień przyznanych przez Prezydenta Republiki Białoruś.

Artykuł 41. Nadzór prokuratorski nad działalnością organów bezpieczeństwa państwowego

Nadzór nad ścisłym i jednolitym przestrzeganiem ustaw i innych aktów prawnych Republiki Białoruś sprawuje Prokurator Generalny Republiki Białoruś i podlegli mu prokuratorzy w ramach swoich uprawnień.

Z przepisu art. 40 wynika, że prowadzona przez rząd RB kontrola nad służbami nie należy do samodzielnych kompetencji rządu, a jest uruchamiana przez prezydenta. Ogólnikowe sformułowanie przepisu art. 41, a także praktyka stosowania prawa, składają z kolei do tezy o fasadowości nadzoru prokuratorskiego. Prokuratorzy i sędziowie są pozbawieni immunitetu. Na marginesie należy zauważyć, że sprzeczne przepisy dotyczące białoruskiej prokuratury zawiera także Konstytucja RB. Jej art. 127 z jednej strony stanowi, że prokurator generalny jest niezawisły, z drugiej zaś – narzuca stosunek podległości prokuratora (*podotczotien*) prezydentowi RB. Takie rozwiązanie jest sprzeczne z ustrojową zasadą trójpodziału władz.

Z doniesień medialnych wynika, że prezydencka kontrola nad służbami i organami bezpieczeństwa państwa polega na stymulowaniu konkurencji między nimi (w praktyce dostarczają one prezydentowi dowodów korupcji kierownictwa poszczególnych struktur) oraz dyscyplinowaniu ich poprzez okresowe zmiany („czystki”) kadrowe. Prezydent nie dopuszcza przy tym do konsolidacji służb, niebezpiecznej dla spersonalizowanego reżimu. Wiele wskazuje, że tego rodzaju wzajemnej kontroli resortów nie podlegają Ministerstwo Obrony i Służba Bezpieczeństwa Prezydenta. Od czasu do czasu prezydent publicznie wyraża niezadowolenie z efektów pracy tego czy innego resortu i zwalnia ich szefów. Z kolei przy okazji świąt państwowych i resortowych poszczególne służby i organy są chwalone i wynagradzane za lojalność i posłuszeństwo.

Co najmniej od 2008 r. wszelkie decyzje kadrowe i organizacyjne w resortach bezpieczeństwa są interpretowane w kontekście rosnących wpływów starszego syna prezydenta Wiktora i jego jakoby „faktycznej” kontroli nad tymi resortami (wzrost pozycji

Wiktar potwierdza włączenie go na mocy prezydenckiego dekretu z 5 stycznia 2007 r. do składu Rady Bezpieczeństwa RB). Do tej hipotezy należy jednak podchodzić z ostrożnością, sugeruje ona bowiem podmiotowość Wiktara. Tymczasem jest oczywiste, że Łukaszenka nie dopuści do uszczuplenia zakresu posiadanej władzy, traktując bezpieczeństwo Białorusi jako obszar prawa przez niego stanowionego. Nie wydaje się prawdopodobne, aby Alaksandr Łukaszenka pozwolił starszemu synowi zmonopolizować sektor bezpieczeństwa, stanowiący filar władzy prezydenckiej na Białorusi¹⁹. Jako doradca prezydenta ds. bezpieczeństwa Wiktar może pełnić, jak się wydaje, rolę rewizora wykonania decyzji prezydenta, w tym w strukturach siłowych, oraz mediatora w sytuacjach konfliktowych. Nie można też wykluczyć, że – za przyzwoleniem ojca – Wiktar, a także średni syn Dzmitryj wchodzi w skład nomenklaturowych grup wpływu w otoczeniu prezydenta (z udziałem prominentnych przedstawicieli aparatu siłowego), kontrolujących przepływ strumieni finansowych kraju.

4.4. Białoruskie standardy funkcjonowania sektora bezpieczeństwa

Standardy funkcjonowania sektora bezpieczeństwa RB są pochodną jakości białoruskiego prawa, które charakteryzuje brak gwarancji ustrojowych, legislacyjnych i proceduralnych.

Brak gwarancji ustrojowych wynika przede wszystkim z nierespektowania trójpodziału władz, tj. konstytucyjnej zasady wzajemnego ograniczania się przez władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Prezydent Białorusi (organ władzy wykonawczej) skoncentrował w swych rękach pełnomocnictwa władzy ustawodawczej i sądowniczej (poprzez funkcję kontroli i nadzoru nad tą ostatnią). Granice między władzą ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą są zatarte, a dominacja ośrodka prezydenckiego prowadzi do absolutyzacji władzy prezydenta Łukaszenki. Sędziowie i prokuratorzy na Białorusi są pozbawieni immunitetu, podstawowego elementu gwarancji niezawisłości sądów. Sędziowie Sądu Najwyższego są powoływani i odwoływani przez prezydenta, mogą być także zatrzymani i aresztowani na polecenie organów władzy. Ich relacje z prezydentem RB są relacjami podległości bezpośredniej, co stawia pod znakiem zapytania także nadzór prokuratorski nad białoruskim aparatem ścigania.

Brak gwarancji legislacyjnych jest pochodną braku rozgraniczenia kompetencji prawotwórczych między parlamentem, rządem i prezydentem oraz wyższości dekretów w hierarchii białoruskich aktów prawnych. Prezydent może spowodować powstanie dowolnej liczby aktów prawnych o dowolnej treści. Prawo traktuje jako tarczę chroniącą system władzy na Białorusi i jego filary. Jego wyjątkowa aktywność prawodawcza prowadzi także do niestabilności bazy prawnej sektora bezpieczeństwa.

¹⁹ Konsekwencją absolutyzacji władzy Łukaszenki jest sygnalizowana wyżej pełna i niepodzielna kontrola prezydenta nad resortami siłowymi i służbami specjalnymi. Kontrola ta nie jest umocowana konstytucyjnie. Do 1994 r. tzw. resorty siłowe (w tym KGB) były kontrolowane przez parlament. W praktyce oznaczało to tyle, że ich szefowie musieli składać sprawozdania ówczesnemu przewodniczącemu parlamentu Stanisławowi Szuszkiewiczowi. Specjalnością KGB na początku lat 90. była kwestia korupcji. Ujawniane skandale przyspieszyły także karierę Alaksandra Łukaszenki, wówczas przewodniczącego parlamentarnego komitetu do walki z korupcją. W sierpniu 1994 r., kilka miesięcy po wyborze na urząd prezydenta, Łukaszenka wymienił kierownictwo resortów siłowych i w praktyce podporządkował je sobie. Status ten umocowały późniejsze ustawy, w tym uchwalona w 1997 r. ustawa *O organach bezpieczeństwa państwowego*, która kładła podwaliny pod reżimową politykę bezpieczeństwa oraz przypisywała prezydentowi dominującą rolę w systemie bezpieczeństwa RB.

O braku gwarancji proceduralnych świadczy praktyka stosowania prawa. Często są przypadki nacisku organów władzy na decyzje sądów i organów ścigania. Powszechnie tolerowane są zabronione prawem metody prowadzenia śledztw z wykorzystaniem tortur i podstawionych świadków w celu uzyskania pożądaných wyników śledztwa, podobnie jak fałszowanie protokołów i dowodów procesowych oraz wykorzystywanie podstawionych świadków. Funkcjonariusze wykonujący zlecenia władz unikają odpowiedzialności karnej. Procesy karne w sprawach motywowanych politycznie mają charakter procesów inkwizycyjnych z przesądzonym z góry wynikiem.

5. Charakterystyka poszczególnych służb specjalnych RB

Zaproponowane wyżej kryterium wyboru, oparte na kryterium funkcjonalnym, jest w najwyższym stopniu umowne. W przypadku Białorusi zawodzą bowiem wszelkie kryteria, stosowane przy opisie organów i służb bezpieczeństwa. Nie da się opisać sektora na podstawie statusu prawnego, kompetencji i charakteru realizowanych zadań poszczególnych służb i organów. Rozróżnienie na organy podlegające prezydentowi i specjalne organy administracji rządowej podporządkowane poszczególnym resortom (Departament Dochodzeń Finansowych przy Komitecie Kontroli Państwowej) jest kontrproduktywne. W praktyce wszystkie organy o statusie specjalnym (wykonujące zadania o charakterze niejawnym i prowadzące niezależne od innych organów czynności operacyjno-rozpoznawcze) podlegają prezydentowi. Praktyka funkcjonowania poszczególnych organów zaciera ponadto granice między kompetencjami i charakterem zadań wykonywanych przez służby specjalne i organy porządku prawnego/publicznego. Na przykład białoruskie MSW realizuje funkcje, które w innych państwach są domeną służb specjalnych *sensu stricto* (jak np. walka z ekstremizmem). Funkcje policyjne są przypisywane niemal wszystkim strukturom realizującym zadania na rzecz bezpieczeństwa państwa.

Wobec braku w białoruskim ustawodawstwie definicji prawnej pojęcia „służba specjalna” i ze względu na specyfikę RB, gdzie służby realizują zadania informacyjno-wywiadowcze i policyjno-prewencyjne w celu zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego reżimu, na potrzeby niniejszego opracowania za kryterium klasyfikacji służb specjalnych przyjęto prawo do prowadzenia niejawných czynności operacyjno-rozpoznawczych oraz działań wywiadowczych lub kontrwywiadowczych.

Komitet Bezpieczeństwa Państwowego

Komitet Bezpieczeństwa Państwowego RB jest bezpośrednim sukcesorem KGB Białoruskiej SRR. Władze Białorusi po ogłoszeniu suwerenności państwa w lipcu 1990 r. nie podjęły prac na stworzenie własnego systemu służb specjalnych, zadowolając się kontynuacją działalności struktur powstałych w czasach ZSRR. Najbardziej widoczne jest to w przypadku KGB: nie zmieniono jego nazwy i do chwili obecnej nie podjęto jakichkolwiek działań na rzecz radykalnej reformy bądź reorganizacji służby. Brak zmian w białoruskim KGB jest efektem przywiązania białoruskiej nomenklatury i osobiście prezydenta Łukaszenki do rozwiązań przyjętych w systemie państwowym ZSRR oraz ostrożności wobec tendencji modernizowania systemu służb specjalnych zachodzących na obszarze b. ZSRR (Białoruś np. nie zdecydowała się na wydzielenie wywiadu zagranicznego czy powstanie osobnej służby antynarkotkowej).

Komitet Bezpieczeństwa Państwowego RB jest najważniejszą i posiadającą najszersze kompetencje służbą specjalną na Białorusi, podległą, kontrolowaną i zada-

niowaną bezpośrednio przez prezydenta przy braku kontroli parlamentu. Zajmuje się: wywiadem zagranicznym, kontrwywiadem (w tym kontrwywiadem wojskowym), bezpieczeństwem wewnętrznym (w tym nadzorem na gospodarką).

Podstawy działania KGB określają następujące akty prawne: ustawa *O organach bezpieczeństwa* z 10 lipca 2012 r., ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 9 lipca 1999 r., ustawa *O walce z terroryzmem* z 3 stycznia 2002 r., Dekret Prezydenta RB *O zagrożeniach wywiadu zagranicznego* z 25 marca 2003 r., regulamin KGB zatwierdzony dekretem prezydenta z 23 lipca 2013 r., ustawa *O tajemnicy państwowej* z 19 lipca 2010 r.

Zgodnie z obowiązującą definicją prawną Komitet Bezpieczeństwa Państwowego RB jest organem administracji państwowej, realizującym w ramach swoich uprawnień politykę państwa w sferze zapewnienia bezpieczeństwa narodowego. Zakres zadań, jakie zostały postawione przed KGB, potwierdza tezę, że służba ta odpowiada za całość problematyki bezpieczeństwa wewnętrznego oraz wywiadowczego zabezpieczenia centralnych organów władzy i posiada najwięcej uprawnień w porównaniu z innymi resortami siłowymi. Zgodnie z ustawą *O organach bezpieczeństwa państwowego* Komitet ma rangę organu stojącego na czele systemu organów bezpieczeństwa państwowego i koordynującego działania na rzecz ochrony bezpieczeństwa państwa. Wśród głównych zadań KGB w ustawie wymieniono *zapewnienie bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś w sferach: politycznej, gospodarczej, wojskowej, naukowo-technologicznej, a także realizację działań w zakresie wyprzedzania i wykrywania zagrożeń dla bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś*.

Strategicznym kierunkiem działania KGB jest zapewnienie stabilności i ochrona interesów ekonomicznych aktualnego reżimu. Komitet odgrywa zarazem zasadniczą rolę w kontroli i dyscyplinowaniu społeczeństwa i aparatu władzy.

Główne kierunki działalności KGB to:

- działalność kontrwywiadowcza i ochrona kontrwywiadowcza,
- ochrona strategicznej infrastruktury państwa,
- działalność wywiadowcza,
- zwalczanie przestępczości,
- organizowanie łączności rządowej i operacyjnej,
- współpraca z innymi organami państwowymi.

Pojawiające się kontrowersje wokół działalności białoruskiego KGB są naturalną konsekwencją autorytarnego stylu sprawowania władzy przez prezydenta Łukaszenkę. Trwające nieprzerwanie od wielu lat działania władz na rzecz ograniczania swobody działalności politycznej i społecznej doprowadziły do sytuacji, że KGB wypełnia funkcje policji politycznej stojącej na straży trwałości reżimu.

Ambicją służby jest objęcie totalną kontrolą wszystkich sfer życia społecznego i gospodarczego, a w bieżącej działalności operacyjnej jej funkcjonariusze, mając przyzwolenie najwyższych władz, sięgają często do środków niezgodnych z prawem białoruskim (nieuzasadnione użycie przymusu fizycznego, pobicie przez „nieznanych sprawców”, terror psychiczny, fabrykowanie materiałów kompromitujących, posługiwanie się prowokacją, nadużywanie prawa do tymczasowego zatrzymania).

Obecnie przewodniczącym KGB jest generał major Waleryj Wakulczyk.

Centrum Operacyjno-Analityczne przy Prezydencie RB

Geneza Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś (OAC) sięga czasów ZSRR, a ściśle działającej od 1973 r. Państwowej Komisji Tech-

nicznej ZSRR. W sierpniu 1989 r. utworzono Mińskie Centrum Specjalne Państwowej Komisji Technicznej ZSRR odpowiedzialne za ochronę informacji białoruskiego przemysłu zbrojeniowego. Po rozpadzie ZSRR władze Białorusi stanęły przed wyzwaniem utworzenia samodzielnego organu odpowiedzialnego za bezpieczeństwo informacji. W styczniu 1993 r. rząd RB utworzył Państwowe Centrum Bezpieczeństwa Informacji przy Ministerstwie Obrony RB (GCBI), podporządkowane następnie Radzie Bezpieczeństwa RB, a później bezpośrednio prezydentowi. Organ ten stał się załącznikiem nowo powołanego na mocy Dekretu Prezydenta nr 228 z 21 kwietnia 2008 r. Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś.

OAC ma status organu władzy wykonawczej odpowiedzialnego za ochronę przesyłu informacji niejawnych oraz kontrolę i zarządzanie białoruskim modułem Internetu. Jest najmłodszą i najbardziej dynamicznie rozwijającą się białoruską służbą specjalną, która poszerzyła zakres swoich kompetencji – od organu zajmującego się ochroną tajemnicy państwowej do służby odpowiedzialnej za bezpieczeństwo informacyjne państwa i informatyzację administracji państwowej. OAC jest kluczową służbą w sferze zapewnienia bezpieczeństwa informacyjnego państwa, posiada techniczne możliwości kontroli sieci informacyjnych oraz ingerowania w ich zawartość.

Zadania OAC są związane z zarządzaniem sferą łączności internetowej na Białorusi oraz ochroną informacji stanowiących tajemnicę państwową i systemów łączności wykorzystywanych do jej wytwarzania i przekazywania. Władze podkreślają również rolę OAC w realizacji planów informatyzacji (cyfryzacji) administracji państwowej. Ze szczytkowych informacji wynika, że OAC wypełnia także zadania właściwe dla pionów operacyjno-analitycznych służb specjalnych odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa. Dotyczy to zwłaszcza monitoringu Internetu, analizowania aktywności jego użytkowników na Białorusi, blokowania dostępu do sieci organizacjom i osobom indywidualnym uznanym za stwarzające zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że OAC prowadzi przy wykorzystaniu Internetu aktywne działania dezinformacyjne poza granicami kraju (ingerowanie w zawartość sieci, podejmowanie działań mających charakter walki informatycznej – np. ataki hakerskie, infekowanie stron internetowych, spamowanie).

Podstawowymi aktami prawnymi regulującymi działalność OAC są: ustawa *O informacji, informatyzacji i ochronie informacji* z 10 listopada 2008 r., ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 9 lipca 1999 r. nr 289-Z (z późn. zm.), ustawa *O tajemnicy państwowej* z 19 lipca 2010 r., Dekret Prezydenta RB nr 515 *O niektórych zagadnieniach rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Republice Białoruś* z 8 listopada 2011 r.

Służba jest uznawana przez antyreżimowe media za jedną z najważniejszych, obok KGB i Służby Bezpieczeństwa Prezydenta, instytucji odpowiedzialnych za represje polityczne na Białorusi. W tym kontekście wskazuje się na oficjalne zadania OAC związane z kontrolowaniem przestrzeni informacyjnej (możliwość cenzurowania zawartości Internetu, blokowania stron internetowych uznanych za antyreżimowe). Kontrowersje budzi udział i aspiracje OAC w zarządzaniu sferą usług telekomunikacyjnych na Białorusi.

Szefem OAC od chwili jego formalnego ukonstytuowania przy prezydencie RB był Waleryj Wakulczyk, późniejszy szef Komitetu Śledczego RB, a obecnie przewodniczący KGB. Aktualnie OAC kieruje pułkownik Siarhiej Szpiegun.

Służba Bezpieczeństwa Prezydenta

Geneza Służby Bezpieczeństwa Prezydenta jest związana bezpośrednio z dojściem do władzy Alaksandra Łukaszenki w 1994 r. Po wygraniu wyborów powołał on na mocy dekretu z 25 października 1994 r. Służbę Ochrony przy Prezydencie RB. W ciągu roku przeprowadzono prace organizacyjne oraz ustalono zasady i zakres działania służby (m.in. wytypowano obiekty podlegające ochronie). Służba przejęła aktywa dotychczasowego Zarządu Ochrony KGB (zarząd IX), część kadr Głównego Zarządu Ochrony Państwowej MSW oraz Grupy „Alfa” KGB. 22 sierpnia 1995 r. zmieniono jej nazwę na Służbę Bezpieczeństwa Prezydenta RB.

Służba Bezpieczeństwa Prezydenta Republiki Białoruś jest formacją wojskową, pełniącą zadania związane z ochroną szeroko rozumianego bezpieczeństwa głowy państwa, w tym ochroną obiektów wykorzystywanych przez prezydenta, jego rodzinę i bliskie mu osoby. Jej bezpośrednim zwierzchnikiem jest prezydent. Zgodnie z obowiązującą definicją prawną służba jest „organem ochrony państwowej” współdziałającym z innymi podmiotami państwowymi (w tym Siłami Zbrojnymi, KGB, MSW, Wojskami Wewnętrznymi MSW, służbą graniczną i Ministerstwem ds. Sytuacji Nadzwyczajnych).

Obowiązki SBP są związane z różnymi aspektami realizacji zadań ochronnych, m.in. takimi jak zagwarantowanie bezpieczeństwa środków transportu, opracowanie planów ewakuacji, strefowanie miejsc pobytu osób ochraniających czy dokonywanie procedur sprawdzających osób (w tym przedstawicieli mediów) dopuszczanych do osób i obiektów podlegających ochronie. Nie oznacza to jednak, że SBP można traktować jedynie jako służbę wyprofilowaną do ochrony najwyższych urzędników państwowych. Służba jest również upoważniona do prowadzenia działalności stricte operacyjnej w celu zapewnienia szeroko rozumianego bezpieczeństwa ochraniających osób i obiektów. Dotyczy to m.in. przeciwdziałania ujawnieniu informacji o działaniach służby bez jej akceptacji. Umożliwia to modelowanie przez SBP własnego wizerunku oraz blokowanie dostępu przedstawicieli mediów do osoby prezydenta i jego rodziny.

Działalność Służby Bezpieczeństwa Prezydenta regulują następujące akty prawne: ustawa *O ochronie państwowej* z 2 kwietnia 2009 r., ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 9 lipca 1999 r. nr 289-Z (z późn. zm.).

Podobnie jak w przypadku innych służb białoruskich szczegóły funkcjonowania SBP są otoczone ścisłą tajemnicą. Głównym źródłem informacji wskazujących, że służba ta nie jest jedynie wyspecjalizowaną służbą o ograniczonym zakresie działań w sferze ochrony osobowej i obiektowej, ale pełni w sposób nieformalny rolę „prywatnej” służby specjalnej prezydenta, są media opozycyjne. W opinii tych mediów SBP uchodzi za służbę realizującą osobiste zlecenia prezydenta i jego otoczenia, związane z psychicznym zastraszaniem przeciwników prezydenta, stosującą często brutalną przemoc fizyczną. Służbę oskarża się o organizowanie skrytobójczych zabójstw, a także akcji zastraszania (np. pobić przez „nieznanych sprawców”).

Szefem SBP jest obecnie Andrej Uciuryn (Wtiurin).

Główny Zarząd Wywiadowczy (GRU) Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych RB

Białoruski wywiad wojskowy jest sukcesorem radzieckiego wywiadu wojskowego. Po rozpadzie ZSRR i odzyskaniu niepodległości przez Białoruś republika przystąpiła do formowania własnych Sił Zbrojnych. Na mocy rozporządzenia Rady Ministrów RB z 6 maja 1992 r. został zlikwidowany Białoruski Okręg Wojskowy, na bazie jego do-

wództwa 1 czerwca utworzono Ministerstwo Obrony RB, któremu zostały podporządkowane wojska dyslokowane na jego terytorium, w tym organy rozpoznania wojskowego. Zgodnie ze specyfiką okręgu wojskowego jednostki wywiadowcze funkcjonowały przy rodzajach sił zbrojnych i ograniczały się do zadań związanych ze stricte rozpoznaniem wojskowym. Na szczeblu okręgu wojskowego nie prowadzono działań agenturalnych.

W latach 90. Białoruś koncentrowała się na niedopuszczeniu do rozpadu posiadanych struktur rozpoznania okręgu wojskowego i przekształceniu ich w system wywiadu Sił Zbrojnych samodzielnego państwa, utrzymaniu uzbrojenia i sprzętu wojskowego w stanie gotowości bojowej, a przede wszystkim zachowaniu potencjału kadrowego. *De facto* białoruska służba wywiadowcza w tym okresie działała jako przybudówka rosyjskiego GRU. Należy przypomnieć, że prowadzeniem wywiadu wojskowego zajmował się również Komitet Bezpieczeństwa Państwowego.

Oficjalnie Główny Zarząd Wywiadowczy powstał w 2001 r. i był wynikiem drugiego etapu reformy Sił Zbrojnych RB. Został utworzony na bazie Zarządu Rozpoznania Sztabu Głównego Wojsk Lądowych (wywiad operacyjno-taktyczny) i Służby Łączności Specjalnej. Na mocy dekretu *O zagadnieniach wywiadu zagranicznego* w 2003 r. został zaliczony do podmiotów wywiadu zagranicznego. Główny Zarząd Wywiadowczy rozszerzył zakres działań o działalność agenturalną, choć nie można go uznać za ofensywną służbę wywiadowczą. Zajmuje się głównie badaniem potencjału militarnego (rozpoznanie wojskowe).

Działalność białoruskiego GRU regulują następujące akty prawne: ustawa *O organach bezpieczeństwa państwowego Republiki Białoruś* z 10 lipca 2012 r., ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 9 lipca 1999 r. (z późn. zm.), Dekret Prezydenta RB z 25 marca 2003 r. *O zagadnieniach wywiadu zagranicznego*, ustawa *O walce z terroryzmem* z 3 stycznia 2002 r. (z późn. zm.), Statut Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych RB (ze zmianami i uzupełnieniami) zatwierdzony dekretem prezydenckim z 7 grudnia 2006 r.

Zgodnie z pkt 1.4 dekretu *O zagadnieniach wywiadu zagranicznego* służby wywiadowcze Sił Zbrojnych Republiki Białoruś prowadzą wywiad zagraniczny w sferach: wojskowej, wojskowo-politycznej, wojskowo-technicznej, wojskowo-ekonomicznej i ekologicznej.

Działalność wywiadowczą w interesie obrony RB i jej bezpieczeństwa wojskowego planuje i koordynuje Sztab Generalny Sił Zbrojnych RB (zgodnie z pkt. 6.1. Statutu SG).

Obecnie szefem białoruskiego GRU jest pułkownik Paweł Tichanau.

Białoruskie siły specjalnego reagowania

Cechą wyróżniającą białoruski system bezpieczeństwa publicznego jest rozbudowany aparat represji. Najliczniejszym kontyngentem sił specjalnego reagowania dysponuje MSW, któremu podlegają Wojska Wewnętrzne. Jego dopełnieniem są elitarne jednostki sił specjalnych i oddziały specjalnego reagowania, które zostały utworzone przy każdym resorcie siłowym (MO, MSW, KGB, Państwowym Komitecie Granicznym, Ministerstwie ds. Sytuacji Nadzwyczajnych). Ze względu na możliwość szybkiej reakcji zostały one zlokalizowane w lub wokół stolicy Białorusi²⁰.

Wśród sił specjalnego reagowania wymienia się następujące:

Jednostka wojskowa 3214, dyslokowana w Mińsku w dzielnicy Uruczje – brygada specnazu Wojsk Wewnętrznych, sformowana w 1999 r. na bazie pułku 120. dywizji. Liczy 1500–2000 osób. W skład brygady wchodzi bataliony specjalnego przeznaczenia,

²⁰ Na podstawie: <http://rbi.by/ru/specnazrb>, www.specnazopedia.mvd.gov.by.

specjalny oddział szybkiego reagowania (SOBR) i oddziały zabezpieczenia. Komandosi pełnią służbę kontraktową. Do zadań jednostki 3214 należy: zapewnienie porządku podczas imprez masowych, zapobieganie masowym zamieszkom, likwidowanie ugrupowań bandyckich i uzbrojonych organizacji przestępczych.

Dwa Bataliony Milicji Specjalnego Przeznaczenia (jednostka wojskowa 5448 dyslokowana w Mińsku i jednostka wojskowa 3310 dyslokowana w Okolicy pod Mińskiem. Ich podstawowym zadaniem jest zapewnienie porządku podczas imprez masowych.

5. Brygada Specnazu – sukcesorka 5. Brygady Specnazu GRU ZSRR. Stacjonuje w miejscowości Marina Horka pod Mińskiem. Elitarny specnaz Ministerstwa Obrony istniejący od 1962 r. W 1992 r. komandosi złożyli przysięgę na wierność RB. Są szkoleni w kierunku rozpoznania i dywersji.

Ałmaz (do 1994 r. – Berkut) – dyslokowany w Mińsku specnaz MSW wyspecjalizowany do walki z terrorystami, uwalniania zakładników, obezwładniania ładunków wybuchowych. Jest używany do zatrzymywania przestępców podejrzanych o ciężkie wykroczenia (zabójstwa, bandytyzm).

Alfa – wchodzi w skład Centrum Antyterrorystycznego KGB. Sukcesorka działającej od 1974 r. Alfy KGB ZSRR. Dyslokowana w Mińsku. Do jej zadań należą: rozpoznawanie i udaremnianie akcji terrorystycznych i ekstremistycznych, zatrzymywanie szczególnie niebezpiecznych przestępców, uwalnianie zakładników.

OSAM (*Otdielnaja służba aktywnych mieroprijatij*) przy Państwowym Komitecie Granicznym RB. Pojawiła się w 1994 r. Oddziały OSAM specjalizują się w walce z nielegalną migracją, przestępczością ekonomiczną, narkobiznesem, handlem ludźmi i terroryzmem. W OSAM pełnili służbę zasadniczą obaj starsi synowie Łukaszenki, Wiktar i Dzmityj.

ROSN (*Riespublikanskij otriad spieczalnogo naznaczienija*) przy Ministerstwie ds. Sytuacji Nadzwyczajnych. Istnieje od 1991 r. (początkowo w ramach MSW RB). Specjalizuje się w profilaktyce i likwidacji skutków katastrof technogennych i klęsk żywiołowych²¹.

Wymienione jednostki o różnym podporządkowaniu są szkolone do dwojakiego rodzaju zadań: 1) związanych z bezpieczeństwem i obronnością państwa oraz 2) wsparcia milicji w zakresie utrzymywania porządku publicznego. Według trudnych do zweryfikowania źródeł grupę specjalnego przeznaczenia zorganizowano także przy Służbie Bezpieczeństwa Prezydenta RB. Była ona wykorzystywana do specjalnych działań politycznych (eliminacja przeciwników Łukaszenki, np. b. ministra spraw wewnętrznych Juryja Zacharanki, przewodniczącego Centralnej Komisji Wyborczej Wiktora Hanczara)²².

6. Rola służb specjalnych w systemie politycznym RB

Rozbudowane struktury bezpieczeństwa wewnętrznego, w tym służby specjalne, stanowią immanentną część obecnego reżimu na Białorusi. Są głównym filarem władzy autorytarnego przywódcy Alaksandra Łukaszenki, w pełni uzależnionym od decyzji ośrodka prezydenckiego, i równocześnie narzędziem realizacji jego polityki.

Białoruskie służby specjalne posiadają szerokie kompetencje poddawane częstym modyfikacjom. Pozycja systemowa resortów siłowych stawia je ponad innymi organami administracji państwowej, a bieżące zadania są zależne od doraźnych celów polityki prezydenta RB. Cechą charakterystyczną białoruskiego systemu służb specjalnych jest brak

²¹ Zob. <http://mchs.gov.by/> (oficjalna strona Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczajnych RB).

²² Walery Bułhakau (red.), *Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie*. Warszawa 2006, s. 69.

jasno wytyczonych funkcji i zadań poszczególnych służb oraz ich instrumentalizowanie do realizacji bieżących celów polityki prezydenta RB.

Organy bezpieczeństwa Republiki Białoruś zostały zbudowane na fundamencie systemu państwa totalitarnego i oparte na radzieckich kadrach, dyspozycyjnych i uległych wobec reżimu. Cechuje je przywiązanie do wzorów instytucjonalnych z czasów ZSRR, niechęć do restrukturyzacji i reform. Porządek prawny świadczący o kontynuacji radzieckiej kultury prawnej, poddawany ciągłym modyfikacjom, umożliwia funkcjonowanie „państwa policyjnego”.

Zasadniczą cechą białoruskiego systemu bezpieczeństwa jest jego centralizacja, która ma zapewnić Alaksandrowi Łukaszence maksymalną kontrolę. W myśl ustaw regulujących funkcjonowanie systemu bezpieczeństwa RB prezydent ma bardzo rozległe pełnomocnictwa. Niezależnie od tych pełnomocnictw prezydent RB wykazuje dużą aktywność normotwórczą. Wydawane przez niego dekrety zajmują najwyższe miejsce w hierarchii białoruskich aktów prawnych.

Każda z omówionych służb podlega bezpośrednio prezydentowi i jest przed nim odpowiedzialna. Prezydent decyduje o obsadzie wszystkich najważniejszych stanowisk kierowniczych, do szefów departamentów włącznie. Ogranicza to w istotny sposób niezależność tych organów i uzależnia je od prowadzonej przez Łukaszenkę polityki, a także służy mobilizacji i dyscyplinowaniu służb.

Białoruskie struktury bezpieczeństwa cieszą się szerokimi kompetencjami, mają stosunkowo duże możliwości techniczne oraz finansowe. Nie podlegają także żadnej kontroli zewnętrznej innych instytucji państwa, takich jak parlament czy Rada Ministrów. Ich działania nadzoruje wyłącznie prezydent. Uruchamiana przez prezydenta kontrola jest przeprowadzana na ogół w wyniku nagłośnionych przypadków samowoli funkcjonariuszy służb bądź ich działań godzących w wizerunek białoruskiego reżimu.

O wysokiej pozycji służb specjalnych świadczy fakt, że krąg najbliższych współpracowników prezydenta Łukaszenki stanowią w zdecydowanej większości szefowie poszczególnych organów i służb bądź osoby blisko z nimi związane. Same służby są podstawowymi instytucjami realizującymi kontrolę wykonania rozporządzeń prezydenta oraz zapewniającymi stabilność reżimu.

Wiedza na temat służb białoruskich jest siłą rzeczy ograniczona z powodów formalnoprawnych (rozległy obszar danych białoruskich objętych tajemnicą państwową). Do informacji tajnych należy np. liczebność służb i płace funkcjonariuszy. Fakt, iż nakłady na bezpieczeństwo są wyższe od nakładów na obronę narodową, świadczy o tym, że dla białoruskiego reżimu bezpieczeństwo wewnętrzne ma pierwszeństwo przed bezpieczeństwem zewnętrznym. Obserwowany wzrost wydatków na tę sferę, przy trudnej sytuacji gospodarczej na Białorusi, świadczy o znaczeniu, jakie prezydent Łukaszenka przywiązuje do zapewnienia sobie lojalności sektora bezpieczeństwa, w tym służb specjalnych.

Piotr Żochowski

Główne założenia rosyjskiej ustawy *O działalności operacyjno-rozpoznawczej*

Ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* (przyjęta przez Dumę Państwową FR 5 lipca 1995 r., podpisana przez Prezydenta FR 12 sierpnia 1995 r.) była próbą kompleksowego uregulowania zakresu czynności operacyjnych, dochodzeniowych (śledczych) i rozpoznawczych podejmowanych przed i po popełnieniu przestępstwa. Ustawa była wielokrotnie nowelizowana, a dokument cechuje niespójność i nieprecyzyjność uregulowań. Wprowadzane nowelizacje, wbrew pierwotnym założeniom, poszerzyły kompetencje organów ścigania i służb specjalnych o funkcję kontrolną i wykrywanie zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa.

Przyjęcie jednolitej ustawy unifikującej uprawnienia operacyjne najważniejszych instytucji bezpieczeństwa FR było elementem porządkowania podstaw prawnych ich funkcjonowania po rozpadzie systemu radzieckiego oraz deklarowanej zasady legalizmu. Miało zarazem świadczyć o postępującej demokratyzacji rosyjskiego systemu politycznego i budowie państwa prawa (art. 5 ustawy). W konfrontacji z praktyką analiza dokumentu pozwala postawić tezę o fasadowości deklarowanych założeń. Ilustracją tej tezy może być kwestia kontroli działań operacyjno-rozpoznawczych. W rosyjskim systemie politycznym, w którym funkcje kontrolne nad organami ścigania, służbami specjalnymi, prokuraturą czy sądownictwem w sposób pośredni lub bezpośredni sprawuje głowa państwa, kontrola jest fasadowa, prawa jednostki zaś w relacjach z instytucjami państwowymi ulegają ograniczeniu.

Omawianą ustawę (podobnie jak wiele innych rosyjskich aktów prawnych) charakteryzuje nieprecyzyjność poszczególnych uregulowań i niespójność wewnętrzna dokumentu. Z czasem ustawę poszerzono o zapisy niezwiązane bezpośrednio ze zwalczaniem przestępczości, nie dokonując korekt w definicji działalności operacyjno-rozpoznawczej. Dotyczy to choćby objęcia kontrolą operacyjną naboru kadr administracji państwowych, weryfikacji oświadczeń majątkowych czy też działalności inwestorów zagranicznych na terytorium Rosji. O braku troski ze strony ustawodawcy o zachowanie spójnego kształtu tego aktu prawnego świadczy pozostawienie w nim martwych uregulowań. Wyrazistym tego przykładem jest zapis o kontrolowaniu wydatków operacyjnych instytucji bezpieczeństwa przez resort finansów, co w obecnej rzeczywistości politycznej w Rosji nie jest praktykowane. Wadą ustawy jest odwoływanie się do niejawnych przepisów niższego rzędu tworzonych w instytucjach bezpieczeństwa, w których, przypuszczalnie, dokonywana jest własna interpretacja przepisów ustawy.

Artykuł jest poświęcony analizie wybranych uregulowań ustawy ze szczególnym uwzględnieniem ich wymiaru praktycznego.

Opis dokumentu i jego głównych regulacji

Ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* składa się z 6 rozdziałów i 23 artykułów. Za najistotniejsze regulacje dokumentu należy uznać definicję pojęcia działalności operacyjno-rozpoznawczej i określenie jej zadań, przedstawienie listy organów uprawnionych do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej, katalogu czynności operacyjno-rozpoznawczych, podstaw przeprowadzenia tych czynności oraz uregulowanie kwestii kontroli i nadzoru nad czynnościami operacyjno-rozpoznawczymi.

1. Definicja działalności operacyjno-rozpoznawczej

Rosyjska definicja działalności operacyjno-rozpoznawczej jest bardzo szeroka. Według art. 1 ustawy jest to działalność prowadzona jawnie i niejawnie przez jednostki operacyjne organów państwowych uprawnionych do tego na mocy niniejszej ustawy federalnej w granicach ich uprawnień poprzez stosowanie operacyjno-rozpoznawczych metod pracy w celu ochrony życia, zdrowia, praw i wolności człowieka i obywatela, własności, zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa oraz państwa przed zamachami przestępczymi

Pozorna precyzyjność definicji działalności operacyjno-rozpoznawczej odnoszącej się do sfery zwalczania i przeciwdziałania przestępczości została zakwestionowana w dalszej części ustawy. Działalnością operacyjno-rozpoznawczą objęto również kwestie niezwiązane z prewencją przestępczości (np. poddanie kontroli operacyjnej osób ubiegających się o stanowisko w administracji państwowej).

2. Zadania i podstawy działalności operacyjno-rozpoznawczej

Zadania działalności operacyjno-rozpoznawczej zostały przedstawione w art. 2, 3 i 4 ustawy. Obok standardowych zadań (wykrywanie, zapobieganie, udaremnianie i ujawnianie przestępstw, a także wykrywanie i identyfikacja osób, które je przygotowują, popełniają lub popełniły czy poszukiwanie osób ukrywających się przed organami ścigania i wymiarem sprawiedliwości lub zaginionych bez wieści) ustawodawca określił zadania niezwiązane bezpośrednio ze zwalczaniem przestępczości. Są nimi uzyskiwanie informacji o wydarzeniach lub działaniach stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, wojskowego, ekonomicznego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej oraz identyfikacja mienia podlegającego konfiskacie.

Kwestie taktyki i organizacji działalności operacyjno-rozpoznawczej pozostawiono w gestii organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą. Kwestie te są regulowane w niejawnych aktach normatywnych.

W obecnej sytuacji politycznej w Rosji ogólnikowość postawionych zadań i włączenie do działalności operacyjno-rozpoznawczej czynności związanych ze zdobywaniem informacji niezwiązanych bezpośrednio ze zwalczaniem przestępczości pozwala służbom specjalnym i organom ścigania na stosowanie środków kontroli operacyjnej do monitorowania życia politycznego, społecznego i gospodarczego państwa.

3. Wykaz czynności operacyjno-rozpoznawczych

Zgodnie z art. 6 ustawy do czynności operacyjno-rozpoznawczych zaliczane są:

- rozpytanie,
- ustalenie,
- pobieranie próbek do badania porównawczego,
- zakup kontrolowany,
- badanie przedmiotów i dokumentów,
- obserwacja,
- ustalanie tożsamości,
- przeszukanie pomieszczeń, budynków, obiektów, terenów i środków transportu,
- kontrola przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych,
- podsłuch rozmów telefonicznych,
- przejmowanie informacji z technicznych kanałów łączności,
- wprowadzenie operacyjne,
- dostawa kontrolowana,
- eksperyment operacyjny.

Artykuł 6 uwzględnia aspekty organizacyjne prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych związane z szeroko rozumianą kontrolą sfery przesyłania informacji. Podśluch np. jest prowadzony z zastosowaniem operacyjnych i technicznych sił i środków organów Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB), Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) i Federalnej Służby Kontroli Obrotu Narkotykami (FSKN). Inne upoważnione organy mogą prowadzić ten rodzaj czynności jedynie w trybie określonym przez międzyresortowe akty normatywne lub porozumienia między organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą.

W omawianym artykule ustawy uregulowano również kwestię korzystania z osobowych źródeł informacji. Funkcjonariusze organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą mają prawo do korzystania z pomocy urzędników, ekspertów oraz poszczególnych obywateli za ich zgodą, w sposób jawny i niejawnym, również na podstawie umowy pisemnej. Do współpracy na podstawie umowy nie mogą być angażowani deputowani, sędziowie, prokuratorzy, adwokaci i duchowni. Nie wyklucza to jednak możliwości wykorzystania tych osób w pracy operacyjnej na podstawie umowy ustnej.

Formułując katalog czynności operacyjnych, ustawodawca nie przedstawił ich definicji, co sprawia trudności interpretacyjne. Należy domniemywać, że definicje te znajdują się w niejawnym regulacjach wewnątrzresortowych i dotyczą nie tylko rodzajów, ale także trybu prowadzenia tych czynności.

4. Organy państwowe uprawnione do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej

Artykuł 13 wymienia instytucje uprawnione do prowadzenia na terytorium Federacji Rosyjskiej działalności operacyjno-rozpoznawczej. Są to wyłącznie organy państwowe:

- jednostki operacyjne spraw wewnętrznych,
- jednostki operacyjne Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB),
- jednostki operacyjne Federalnej Służby Ochrony, jednostki operacyjne organów celnych Federacji Rosyjskiej,
- jednostki operacyjne Służby Wywiadu Zagranicznego,
- jednostki operacyjne Federalnej Służby Wykonywania Kar,
- jednostki operacyjne Federalnej Służby Kontroli Obrotu Narkotykami.

Ustawodawca zastrzegł, że jednostka operacyjna organu wywiadu zagranicznego Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej przeprowadza czynności operacyjno-rozpoznawcze wyłącznie w celu zapewnienia bezpieczeństwa tego organu wywiadu zagranicznego (w odróżnieniu od SWZ mającej prawo do działania na terenie Rosji).

Jednostki operacyjne organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą mają prawo do przeprowadzania wspólnie z pracownikami systemu penitencjarnego czynności operacyjno-rozpoznawczych w aresztach śledczych Ministerstwa Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej.

Wykaz jednostek operacyjnych, ich uprawnienia, strukturę i organizację pracy ustalają szefowie organów upoważnionych do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej w wewnętrznych aktach prawnych.

Katalog instytucji uwzględnia reorganizację rosyjskich instytucji bezpieczeństwa w 2003 r. Zlikwidowano wtedy objęte działaniem ustawy Federalną Agencję Łączności Rządowej i Informacji (FAPSI) oraz Federalną Służbę Policji Podatkowej (FSNP), a Federalną Służbę Graniczną (FSG) włączono do struktury FSB. Jednocześnie powołano wyspecjalizowaną służbę antynarkotykową.

Do prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych uprawnione są organy o zróżnicowanym profilu, których szerokie uprawnienia nie zostały w ustawie określone.

W praktyce powoduje to krzyżowanie się kompetencji instytucji bezpieczeństwa i pozwala na stosowanie ustawy w zależności od potrzeb operacyjnych każdej z instytucji.

Warto podkreślić znaczenie ustawy *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* dla ustalenia hierarchii rosyjskich instytucji bezpieczeństwa. Największy potencjał operacyjny, ze względu na posiadanie samodzielnych komórek techniki operacyjnej i konieczność nawiązywania z nimi współpracy w tej dziedzinie przez inne służby, mają Federalna Służba Bezpieczeństwa, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i – w mniejszym stopniu – Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami.

5. Podstawy do przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych

Artykuł 7 ustawy wylicza podstawy umożliwiające prowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczych.

Do takich podstaw zaliczono:

- wszczęcie postępowania karnego;
- wejście w posiadanie przez organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą informacji o: oznakach przygotowań do popełnienia, popełniania lub popełnienia przestępstwa, a także o osobach, które je przygotowują, popełniają lub popełniły, jeśli nie ma wystarczających danych do rozstrzygnięcia kwestii wszczęcia postępowania karnego; zdarzeniach lub działaniach (zaniechaniu) stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, ekonomicznego, wojskowego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej; osobach ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości lub uchylających się od sankcji karnych; osobach zaginionych bez wieści i odkryciu niezidentyfikowanych zwłok;
- polecenia śledczego, szefa organu śledczego, dochodzeniowca, organu prowadzącego dochodzenie lub postanowienia sądu dotyczące prowadzonych przez nich postępowań karnych i analizy zawiadomień o przestępstwie;
- decyzje o zastosowaniu środków bezpieczeństwa w stosunku do osób ochraniających, realizowanych przez upoważnione do tego organy państwowe w trybie przewidzianym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej;
- wnioski od międzynarodowych organów ścigania i organów ścigania innych państw zgodnie z umowami międzynarodowymi Federacji Rosyjskiej.

Artykuł 7 cechuje sygnalizowany brak precyzji uregulowań. Jego konsekwencją może być duża dowolność interpretacyjna uprawnień szefa instytucji bezpieczeństwa mogącego podjąć działalność operacyjno-rozpoznawczą o charakterze prewencyjnym, na podstawie własnej decyzji. Takie ujęcie nie krępuje pracy operacyjnej uprawnionych do jej prowadzenia organów.

6. Działalność operacyjno-rozpoznawcza niezwiązana bezpośrednio ze zwalczaniem przestępczości.

Podjęcie działań operacyjno-rozpoznawczych wiąże się również z prerogatywami organów bezpieczeństwa niezwiązanych bezpośrednio z walką z przestępczością (art. 7, 8-1, 15).

Należą do nich czynności sprawdzające potrzebne do podjęcia decyzji:

- o dopuszczeniu do informacji stanowiących tajemnicę państwową;
- o dopuszczeniu do prac związanych z eksploatacją obiektów stwarzających podwyższone zagrożenie dla życia i zdrowia ludzi, a także dla środowiska;

- o dopuszczeniu do udziału w działalności operacyjno-rozpoznawczej lub o dopuszczeniu do materiałów pozyskanych w trakcie jej prowadzenia;
- w sprawie nawiązania lub utrzymania z osobą udzielającą pomocy stosunków współpracy w przygotowywaniu i przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych;
- w sprawie zapewnienia bezpieczeństwa organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą;
- o udzieleniu lub cofnięciu licencji na prowadzenie prywatnej działalności detektywistycznej lub ochroniarskiej, ponownej rejestracji dokumentów potwierdzających posiadanie licencji, o wydaniu (przedłużeniu, anulowaniu) legitymacji prywatnego ochroniarza.

Na mocy omawianej ustawy instytucje bezpieczeństwa FR otrzymały również prawo do kontroli nad przywozem i obrotem specjalnymi środkami technicznymi przeznaczonymi do niejawnego pozyskiwania informacji. Środki te podlegają procedurze licencjonowania. Licencjonowaniu podlega również opracowywanie i produkcja specjalnych środków technicznych przeznaczonych do niejawnego pozyskiwania informacji przez indywidualnych przedsiębiorców i osoby prawne prowadzące działalność gospodarczą oraz obrót handlowy tymi środkami.

Dodatkowe prerogatywy organy bezpieczeństwa otrzymały po wejściu w życie w 2008 r. ustawy *O przeciwdziałaniu korupcji*, zyskując znaczący wpływ na kształtowanie polityki kadrowej w administracji państwowej i lokalnej. Od tego czasu czynności operacyjno-rozpoznawcze mogą być prowadzone w celu stwierdzenia wiarygodności i kompletności informacji przedstawionych przez osoby ubiegające się o zajęcie stanowisk państwowych w Federacji Rosyjskiej i jej podmiotach, obsadzanych na podstawie umów stałych stanowisk szefów jednostek miejskich oraz stanowisk municypalnych, stanowisk federalnej służby państwowej (w tym prokuratorów), stanowisk państwowej służby cywilnej Federacji Rosyjskiej, stanowisk służby municypalnej, stanowisk w korporacji państwowej i innych. Procedurami sprawdzającymi objęto również osoby ubiegające się o sprawowanie funkcji sędziego.

W 2008 r. zakres stosowania czynności operacyjno-rozpoznawczych poszerzono o aspekt aktywności gospodarczej podmiotów zagranicznych działających na terenie Rosji. Kontrolą operacyjną można objąć inwestora zagranicznego lub grupę osób, w której skład wchodzi inwestor zagraniczny, zamierzających – w ocenie FSB – przejąć kontrolę nad podmiotem gospodarczym o znaczeniu strategicznym dla obronności kraju i bezpieczeństwa państwa, a także faktu istnienia między inwestorem zagranicznym a osobami trzecimi umowy lub uzgodnionych działań mających na celu przejęcie takiej kontroli.

7. Kontrola i nadzór nad działalnością operacyjno-rozpoznawczą

W art. 20 ustawodawca w sposób ogólny określił, że kontrolę działalności operacyjno-rozpoznawczej sprawują: Prezydent Federacji Rosyjskiej, Zgromadzenie Federalne Federacji Rosyjskiej i Rząd Federacji Rosyjskiej w ramach uprawnień określonych w Konstytucji Federacji Rosyjskiej, federalnych ustawach konstytucyjnych oraz ustawach federalnych. Brak szczegółowych uregulowań może świadczyć o fasadowości mechanizmów kontroli.

Artykuł 21 stwierdza, że nadzór nad działalnością operacyjno-rozpoznawczą sprawuje Prokurator Generalny Federacji Rosyjskiej i upoważnieni przez niego prokuratorzy. Na wniosek tych prokuratorów szefowie organów prowadzących działalność operacyjno-

-rozpoznawczą przedkładają im dokumenty operacyjne i służbowe, obejmujące sprawy ewidencji operacyjnej, materiały dotyczące przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych z wykorzystaniem środków operacyjnych i technicznych, a także dokumentację sprawozdawczą i rejestracyjną oraz przepisy resortowe, regulujące tryb przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych.

Zgodnie z art. 8 przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych, które ograniczają konstytucyjne prawa człowieka i obywatela związane z szeroko rozumianą prywatnością korespondencji i nietykalności mieszkania, jest dopuszczalne jedynie na podstawie postanowienia sądu. Czynności operacyjno-rozpoznawcze szef organu prowadzącego taką działalność może podjąć bez postanowienia sądu w przypadkach, które wymagają niezwłocznej reakcji i mogą prowadzić do popełnienia ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, lub stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. W takich przypadkach istnieje obowiązek powiadomienia sądu w ciągu 24 godzin. W ciągu 48 godzin od rozpoczęcia czynności operacyjno-rozpoznawczych przeprowadzający je organ musi otrzymać postanowienie sądu o przeprowadzeniu takiej czynności operacyjno-rozpoznawczej bądź zaprzestać jej wykonywania. Zgoda sądu dotyczy okresu nie dłuższego niż 6 miesięcy. Sędzia rozpatruje przedstawione przedmiotowe wnioski bezzwłocznie i bez prawa odmowy ich rozpatrzenia.

Na gruncie omawianej ustawy w Rosji przyjęto mieszany system kontroli i nadzoru prokuratorskiego i sądowego. Kontrola sądowa odnosi się wyłącznie do czynności ograniczających konstytucyjne prawa obywatela. W efekcie system kontroli jest rozproszony, zwłaszcza że sprawują ją także prezydent, rząd i władza ustawodawcza. Przy ocenie uregulowań dotyczących kontroli i nadzoru nad działalnością operacyjno-rozpoznawczą powstaje wątpliwość co do ich skuteczności w praktyce. Wynika to z braku jednoznacznego rozdziału władzy wykonawczej od sądowniczej (nominacja na stanowisko sędziego jest uzależniona od opinii komórki kadrowej Administracji Prezydenta). Dyskusyjna pozostaje również kwestia niezależności nadzoru prokuratorskiego w sytuacji, kiedy kandydatura na stanowisko prokuratora generalnego wymaga pozytywnej opinii prezydenta FR.

Podsumowanie

Już sama definicja działalności operacyjno-rozpoznawczej (szeroka, nieprecyzyjna) powoduje, że w praktyce obejmuje ona trzy rodzaje czynności: (1) operacyjno-rozpoznawcze, (2) dochodzeniowo-śledcze oraz (3) kontrolno-sprawdzające. Jak się wydaje, pierwotnie ustawodawca założył, że będą one wykorzystywane przez uprawnione do ich prowadzenia organy państwowe głównie w celu zapobiegania lub zwalczania przestępczości. Praktyka ich stosowania doprowadziła do nowelizacji ustawy uwzględniających dodatkowe cele działalności operacyjno-rozpoznawczej (przede wszystkim wykreowania zjawisk i działań stanowiących zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa, w tym do kontroli i weryfikacji kadr urzędników państwowych i działań antykorupcyjnych).

Generalnie, rygory omówionej ustawy nie krępują upoważnionych organów w ich czynnościach operacyjno-rozpoznawczych. Przepisy dotyczące kontroli operacyjnej są fasadowe, iluzoryczny wydaje się także nadzór prokuratorski i sądowy.

Krzysztof Krelowski

Ustawa Federacji Rosyjskiej *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* – wybrane aspekty

Uwagi ogólne

Precyzyjne ujęcie uprawnień operacyjno-rozpoznawczych ma znaczenie fundamentalne. Z jednej strony wyznacza granice ingerencji państwa w prawa człowieka. Stosowanie niemal każdej z metod pracy operacyjnej stanowi taką ingerencję.

Obowiązek poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, mieszkania i korespondencji zawiera Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹ (ratyfikowana i przez Federację Rosyjską, i przez Rzeczpospolitą Polską).

Zgodnie z art. 8 ust. 2 Konwencji: *Niedopuszczalna jest ingerencja władzy publicznej w korzystanie z tego prawa, z wyjątkiem przypadków przewidzianych przez prawo i koniecznych w demokratycznym społeczeństwie z uwagi na bezpieczeństwo państwowe, bezpieczeństwo publiczne lub dobrobyt gospodarczy kraju, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.*

Przepisy umożliwiające ingerencję w sferę praw jednostkowych określa się nazwą klauzul limitacyjnych. Klauzulami takimi są regulacje ustawowe dotyczące uprawnień operacyjnych.

Obowiązek zdefiniowania uprawnień operacyjnych wypływa też z zasady legalizmu, która oznacza obowiązek działania organów państwa tylko na podstawie i w granicach wyznaczonych prawem.

Z drugiej strony precyzyjne określenie uprawnień funkcjonariuszy wykonujących czynności operacyjno-rozpoznawcze to gwarancja ich bezpieczeństwa w świetle przepisów karnych. Działania operacyjne noszą często formalne znamiona czynu zabronionego – posługiwanie się dokumentami legalizacyjnymi, legendowanie swoich działań, udział w grupie przestępczej pod przykryciem, podsłuch telefoniczny itd. Uregulowania ustawowe dotyczące uprawnień operacyjnych stanowią ustawę szczególną wobec kodeksu karnego i przez to zasadzie *lex specialis derogat legi generali* wyłączają jego działanie. W nauce prawa karnego okoliczność wyłączającą bezprawność czynu określa się mianem kontratypu. Przepisy takie stanowią więc kontratyp działania w ramach szczególnych uprawnień i zezwoleń. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera kwestia określenia granic kontratypu, co jest równoznaczne z jednoznacznym i spójnym zdefiniowaniem uprawnień funkcjonariuszy. Przekroczenie tych granic skutkować może odpowiedzialnością karną.

Problematyka ta może być też postrzegana z perspektywy głośniejszej ostatnio dyskusji o doktrynie owoców zatrutego drzewa. Ta wywodząca się z amerykańskiego porządku prawnego zasada w uproszczeniu oznacza niemożność wykorzystania w procesie sądowym dowodu uzyskanego w wyniku czynu niedozwolonego. Nie miejsce tu na szczegółową analizę tej złożonej kwestii. Warto jednak zasygnalizować, że Konstytucja

¹ Sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 ze zm.).

Federacji Rosyjskiej w art. 50 ust. 2 stanowi wprost: *W toku realizacji wymiaru sprawiedliwości niedopuszczalne jest wykorzystywanie dowodów uzyskanych z naruszeniem ustawy federalnej.*

Podsumowując: spójne i dokładne określenie uprawnień operacyjnych to gwarancja zabezpieczenia praw jednostki, bezpieczeństwa funkcjonariuszy państwowych i skuteczności procesu sądowego.

Służby państwowe uprawnione do podejmowania działań operacyjno-rozpoznawczych działają w różnych obszarach sektora bezpieczeństwa, jednak formy i metody ich działania są zbliżone. Ujęcie tych uprawnień w sposób jednolity jest zasadne. Takim aktem w legislacji Federacji Rosyjskiej jest *Federalna ustawa o działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 12 sierpnia 1995 r. (przyjęta przez Dumę Państwową 5 lipca 1995 r.; dalej „ustawa FR”), której zaprezentowanie jest celem niniejszego opracowania. Na marginesie: polski porządek prawny, pomimo podejmowanych prób, nie doczekał się uchwalenia ustawy unifikującej uprawnienia służb. Uprawnienia operacyjno-rozpoznawcze rozproszone są po różnych aktach prawnych i ujmowane nierzadko w odmienny sposób. W efekcie odrębne formacje realizujące wspólną operację dysponować będą innymi uprawnieniami.

Autor materiału celowo zrezygnował z przedstawienia tła politycznego i genezy powstawania i zmian ustawy, jak również wskazywania instytucji uprawnionych do prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych w Federacji Rosyjskiej. Opracowanie ma charakter stricte prawniczy i prezentuje kilka konkretnych kwestii mających istotne znaczenie w pracy operacyjno-rozpoznawczej.

Praca ma charakter komparatystyczny – porównuje legislację polską i rosyjską. Kryterium wyboru omawianych zagadnień stanowiły kwestie ujęte w legislacji polskiej w sposób niezadowolający, co w zamyśle stanowić ma materiał porównawczy w pracach nad polską ustawą regulującą kwestie czynności operacyjno-rozpoznawczych. Zamierzaniem autora nie jest omówienie całości uregulowań rosyjskich.

Autor sygnalizuje też mankamenty ustawy rosyjskiej, do których zalicza w pierwszej kolejności brak przypisania metod pracy operacyjnej do ich celów. Umożliwia to stosowanie nawet najbardziej inwazyjnych metod w błahych sprawach. Zamiast tego ustawa rosyjska tworzy zbędną, a przy tym szeroką definicję pracy operacyjnej. W ocenie autora stwarza to pozór „ujęcia w karby” możliwości stosowania działań operacyjnych i w rzeczywistości nie chroni w wystarczającym stopniu jednostki przed nadużyciami państwa, a taki powinien być jeden z głównych celów ustawy o czynnościach operacyjno-rozpoznawczych. Podobnie sądowy nadzór nad stosowaniem kontroli operacyjnej i tajnej lustracji pomieszczeń ma charakter fasadowy.

Definicja pracy operacyjnej. Sądowa kontrola stosowania wybranych metod pracy operacyjnej

Uchwycenie istoty niejednorodnego zjawiska, jakim są działania operacyjno-rozpoznawcze, nie jest zadaniem łatwym. Definicji takiej nie zawiera żadna z polskich ustaw kompetencyjnych. Artykuł 1 ustawy FR stanowi: *Działalność operacyjno-rozpoznawcza to rodzaj działalności prowadzonej jawnie i niejawnie przez jednostki operacyjne organów państwowych uprawnionych do tego na mocy niniejszej ustawy federalnej [...] w granicach ich uprawnień poprzez stosowanie operacyjno-rozpoznawczych metod pracy w celu ochrony życia, zdrowia, praw i wolności człowieka i obywatela, własności, zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa oraz państwa przed zamachami przestępczymi.*

Zacytowany przepis zawiera cztery elementy wyróżniające pracę operacyjną:

- 1) monopol na prowadzenie takich działań ma państwo (jego uprawnione organy),
- 2) działania mogą mieć charakter jawny i niejawny,
- 3) działania mogą być prowadzone jedynie za pomocą metod określonych w ustawie,
- 4) działania mogą być prowadzone jedynie w celach określonych ustawą.

Metody działań operacyjno-rozpoznawczych określa art. 6 ustawy FR:

- 1) rozpytanie (*опрос*),
- 2) ustalenie (*наведение справок*),
- 3) pobieranie próbek do badania porównawczego (*сбор образцов для сравнительного исследования*),
- 4) zakup kontrolowany (*проверочная закупка*),
- 5) badanie przedmiotów i dokumentów (*исследование предметов и документов*),
- 6) obserwacja (*наблюдение*),
- 7) ustalanie tożsamości (*отождествление личности*),
- 8) przeszukanie pomieszczeń, budynków, obiektów, terenów i środków transportu (*обследование помещений, сооружений, участков местности и транспортных средств*),
- 9) kontrola przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych (*контроль почтовых отправлений, телеграфных и иных сообщений*),
- 10) podsłuch rozmów telefonicznych (*прослушивание телефонных переговоров*),
- 11) przejmowanie informacji z technicznych kanałów łączności (*снятие информации с технических каналов связи*),
- 12) wprowadzenie operacyjne (*оперативное внедрение*),
- 13) dostawa kontrolowana (*контролируемая поставка*),
- 14) eksperyment operacyjny (*оперативный эксперимент*).

Przy wykonywaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych organy państwa mogą stosować środki utrwalające obraz i dźwięk.

Ustawa FR nie zawiera szczegółowego opisu posługiwania się tymi metodami, nie powinno to jednak być domeną ustawy o czynnościach operacyjnych. Kwestie techniczne powinny zostać ujęte w niejawnych instrukcjach pracy operacyjnej. Zadaniem ustawy jest nadanie określonemu działaniu waloru legalności.

Ustawa FR w art. 7 określa również podstawy pracy operacyjnej:

- 1) wszczęcie postępowania karnego,
- 2) wejście w posiadanie informacji o:
 - a) przygotowywaniu do popełnienia, popełnianiu lub popełnieniu czynu zabronionego,
 - b) wystąpieniu zdarzeń stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, ekonomicznego, militarnego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej,
 - c) osobach ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości,
 - d) osobach zaginionych i odkryciu niezidentyfikowanych zwłok i inne, jak wykonanie polecenia sądu lub prokuratora bądź świadczenie pomocy in-

nym uprawnionym organom bądź instytucjom obcych państw lub organizacji międzynarodowych.

Prima facie zdawać się może, że zasady pracy operacyjnej ujęte zostały w precyzyjne ramy prawne, co powinno zapobiec nadużyciom. Nie do końca tak jest.

Podstawowym mankamentem takiego ujęcia jest możliwość zastosowania dowolnej metody operacyjnej przy niewielkim zagrożeniu (np. podsłuch telefoniczny w przypadku podejrzenia dokonania drobnej kradzieży). Przyznanie szerokiego katalogu metod operacyjnych powinno zostać zrównoważone zapewnieniem kontroli ich stosowania poprzez przypisanie metod do celów na zasadzie: im głębsza ingerencja w prawa człowieka, tym poważniejszy cel. Tak jednak dzieje się tylko w przypadku naruszenia kontroli korespondencji, przesyłek pocztowych, telegraficznych i innych, a także nietykalności mieszkania. W takich przypadkach zgodę wydaje sąd. Warunkiem wydania postanowienia sądowego jest przedstawienie informacji o:

- 1) popełnieniu, popełnianiu bądź czynieniu przygotowań do popełnienia czynu zabronionego ściganego z oskarżenia publicznego;
- 2) osobach, które czynią przygotowania do popełnienia, popełniają bądź popełniły przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego;
- 3) zdarzeniach lub działaniach stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, militarnego, ekonomicznego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej.

Koresponduje to z rozwiązaniami zawartymi w polskiej legislacji¹, z tą różnicą, że polski porządek prawny nie przewiduje możliwości naruszenia nietykalności mieszkania w trakcie czynności operacyjno-rozpoznawczych (o czym dalej). W pozostałych przypadkach służby mogą korzystać z dowolnych metod, co przy szerokim ujęciu celów pracy operacyjnej może prowadzić do nadużyć.

W ocenie autora definiowanie pracy operacyjnej nie ma większego znaczenia praktycznego, podobnie jak określanie podstaw pracy operacyjnej. Ustawa powinna określać dokładnie metody pracy i przyporządkować je do celów, które mają zostać osiągnięte; samo zaś definiowanie tego zjawiska pozostawić można (bez szkody dla efektów tej działalności) piśmiennictwu.

Również sądowa kontrola nad stosowaniem metod pracy operacyjnej tylko iluzorycznie zwiększa bezpieczeństwo jednostki. Sąd lub inny organ niezależny nie ma faktycznych możliwości zweryfikowania informacji przekazywanych przez służby i musi opierać się na ich zapewnieniach (sąd oraz prokurator nie mogą np. przesłuchać oficera prowadzącego osobowe źródła informacji, by upewnić się, że przekazywane przez niego informacje są wiarygodne). Dodatkowo skutkuje to rozmyciem odpowiedzialności.

Zgoda na zastosowanie metod operacyjnych powinna być wydawana przez organ mający możliwość nadzoru (a więc kontroli i władczej ingerencji) nad formacjami prowadzącymi działania operacyjne. Powinien być to organ ulokowany w ramach administracji. Uwagi te można też odnieść do legislacji polskiej w zakresie kontroli operacyjnej.

Konkludując ten fragment rozważań: ustawa FR nie zabezpiecza jednostki w wystarczającym stopniu przed ingerencją w jej konstytucyjne prawa. Organy państwa mają dużą swobodę stosowania szerokiego katalogu metod operacyjnych dla różnych celów.

¹ Por. art. 19 *Ustawy z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji* (tekst jednolity Dz.U. z 2011 r., nr 287, poz. 1687, z późn. zm.).

Osobowe źródła informacji

Pomimo rozwoju techniki umożliwiającej pozyskiwanie informacji praca z osobowymi źródłami informacji (dalej „OZI”) pozostaje kluczowym instrumentem w działaniu służb.

Możliwość wykorzystywania w pracy operacyjnej osobowych źródeł informacji jest daleko posuniętą ingerencją państwa w sferę prywatności poprzez kształtowanie relacji między jednostkami. Istota pracy z OZI sprowadza się do nawiązania lub utrzymania przez daną osobę osobistych relacji z drugą osobą/osobami w niejawnym celu, jakim jest zdobywanie, wykorzystywanie i przekazywanie informacji organom państwa. Taka ingerencja wymaga umocowania ustawowego, które daje art. 17 ustawy FR.

Umowa jako podstawa współpracy z OZI ujęciu ustawy FR

Artykuł 17 ustawy FR jako podstawę współpracy jednostki z organami państwa określa umowę (*договор*) i konsekwentnie posługuje się terminologią prawa cywilnego. Możliwe jest podjęcie działań w ramach akcji operacyjnych bez zawierania umowy. Wydaje się jednak, że dotyczy to działań incydentalnych. Podstawą długofalowej współpracy powinna być umowa.

Spojrzenie na węzeł łączący osobę podejmującą tajną współpracę z organami państwa z perspektywy prawa zobowiązań jest interesujące. W pierwszej kolejności trzeba podkreślić, że fundamentem prawa zobowiązań jest kształtowanie wzajemnych relacji na zasadzie swobody umów przez równorzędne podmioty. Nie jest to relacja oparta na podstawie administracyjnej, kiedy to państwo w sposób władczy określa sytuację jednostki. Stronami umowy są: osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych, o czym niżej, oraz funkcjonariusz służb uprawnionych do wykonywania działań operacyjnych, występujący jako osoba upoważniona do zawierania zobowiązań w imieniu państwa.

Poprzez nawiązanie współpracy strony zobowiązują się do wzajemnych świadczeń. Ze strony państwa będzie to najczęściej gratyfikacja finansowa za świadczone usługi, zapewnienie bezpieczeństwa oraz ochrona socjalna i objęcie ubezpieczeniem OZI oraz jego rodziny. OZI z kolei zobowiązuje się do zdobywania informacji i wykonywania innych zleconych czynności.

W ocenie autora możliwe jest dochodzenie roszczeń wynikających z takiej umowy na drodze sądowej, np. wynagrodzenia i objęcia ubezpieczeniem. Pewne ograniczenia w zakresie stosowania przepisów prawa cywilnego wynikają z samej natury takiego zobowiązania. Nie wydaje się możliwe np. zawarcie umowy o współpracę przez pełnomocnika.

Ograniczenia podmiotowe w korzystaniu z OZI – zdolność do czynności prawnych

Umowę o współpracy może zawrzeć osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych. Bez wdawania się w teoretyczne rozważania termin ten oznacza możliwość kształtowania swojej sytuacji prawnej za pomocą własnych działań. Osoba fizyczna posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych to osoba pełnoletnia w świetle przepisów prawa cywilnego (ukończone 18 lat życia) oraz nieubezwłasnowolniona, co może mieć miejsce z uwagi na chorobę psychiczną, demencję itp. Krótko mówiąc, osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych to jednostka dojrzała i świadoma znaczenia swoich czynów.

Przyjęcie optyki prawa cywilnego jest zasadne. Trzeba mieć na uwadze, że podjęcie niejawną współpracę wiąże się często z ryzykiem. Osoba podejmująca współpracę powinna czynić to świadomie, ze zrozumieniem konsekwencji swoich działań. Ograniczenie to chroni jednostkę zarówno przed konsekwencjami własnych działań, jak i nadużyciami ze strony organów państwa.

Analogicznych regulacji nie ma w legislacji polskiej. Polski ustawodawca chroni państwo przed działaniem służb (czyli *de facto* przed samym sobą), pomija zaś milczeniem sytuację jednostki – tu nie ma żadnych ograniczeń. Podjęcie współpracy z dzieckiem w celu zdobycia informacji o jego rodzicach należy uznać za legalne.

Artykuł 37 ustawy o ABW oraz AW zawiera katalog podmiotów, z którymi zabronione jest podejmowanie współpracy. Zbiór ten jest szeroki i obejmuje przedstawicieli wszystkich trzech władz oraz mediów. Zwłaszcza ta ostatnia kwestia, a mianowicie zakaz tajnej współpracy z dziennikarzami, nastrocza problemów praktycznych. Czy osoba sporadycznie publikująca teksty w czasopiśmie hobbistycznym jest dziennikarzem? Sprawa jest o tyle istotna, że ustawa o ABW oraz AW przewiduje sankcję karną za nieuprawnione podejmowanie tajnej współpracy z dziennikarzami. Dla odmiany ustawa o Policji nie zawiera takich ograniczeń.

Również ustawa FR przewiduje ograniczenia w zakresie podmiotów, z którymi można nawiązać współpracę. Katalog ten jest jednak nieporównanie krótszy, a na dodatek niepozostawiający wątpliwości interpretacyjnych. Ustawa FR zabrania współpracy z deputowanymi, sędziami, prokuratorami, adwokatami oraz duchownymi i przewodniczącymi stowarzyszeń wyznaniowych. Ustawa o ABW oraz AW nie zakazuje współpracy z osobami duchownymi, skupiając się jedynie na ochronie funkcjonariuszy państwa i przedstawicieli mediów.

Zabezpieczenie socjalne OZI

Okres współpracy z organami państwa wliczany jest do stażu pracy. Osoby podejmujące współpracę mają prawo do uposażenia emerytalnego. Ustawodawca rosyjski uznaje konsekwentnie, że współpraca z organami państwa jest świadczeniem usług na rzecz państwa, wobec czego nie może być dyskryminowana w żadnym aspekcie.

Ustawa FR stanowi wprost, że przychód uzyskany z tytułu współpracy nie podlega opodatkowaniu i nie jest ujmowany w deklaracjach podatkowych.

W wypadku poniesienia przez osobę współpracującą z państwem uszczerbku na zdrowiu przyznawane jest jej jednorazowe odszkodowanie w wysokości pięcioletniej pensji oraz renta. W wypadku śmierci takiej osoby rodzinie oraz osobom pozostającym na utrzymaniu wypłacane jest jednorazowe odszkodowanie w wysokości dziesięcioletniej pensji osoby, która poniosła śmierć, oraz renta.

W prawodawstwie polskim kwestia współpracy z organami państwa traktowana jest hasłowo. Praktyka zdaje się wykluczać możliwość zaliczenia współpracy z państwem polskim jako okresu pracy lub okresu składkowego z wszelkimi tego konsekwencjami. Współpraca z organami państwa jest traktowana jako zjawisko wstydlive i pozostaje w prawnym cieniu.

Działanie pod przykryciem w legislacji RP i FR

Znaczenie instytucji przykrywkowca i jego uplasowanie w polskim systemie prawnym trafnie oddał Jacek Mąka: *Należy bowiem mieć na uwadze, iż zwłaszcza w wie-*

lu operacjach bazujących na prowokacji kluczowe znaczenie ma udział w niej tajnego agenta, czyli kadrowego funkcjonariusza służb policyjnych lub osoby udzielającej ww. służbom pomocy anonimującego poprzez tzw. „przykrycie” swoje związki z daną służbą, wchodzącego w interakcję ze środowiskiem przestępczym w celu uzyskania dowodów świadczących o popełnieniu przestępstwa lub realizującego inne zadania wynikające z kompetencji służb policyjnych.

W obecnym stanie prawnym istnienia tej instytucji można co najwyżej domniemywać, co nie oznacza bynajmniej, iż tajny agent nie występuje w praktyce operacyjnej. Nieuzasadnione unikanie formalnego zalegalizowania tej instytucji budzić może zdziwienie. Istniejący stan rzeczy zarówno z punktu widzenia istniejących reguł prawnych, jak i praktyki nie jest zadowalający. Obowiązujące regulacje są bardzo enigmatyczne i ogólnikowe, koncentrują się na próbie legalizowania instytucji tajnego agenta w sposób zawoalowany i nieczytelny².

Artykuł 258 polskiego Kodeksu karnego³ penalizuje sam udział w grupie przestępczej. W tej sytuacji konieczne jest zapewnienie stabilnej podstawy prawnej dla działań pod przykryciem.

Działanie pod przykryciem, czyli wprowadzenie kadrowych funkcjonariuszy państwowych do grup przestępczych, jest jedną z metod pracy operacyjnej wyszczególnionych w art. 6 ust. 12 ustawy FR (wprowadzenie operacyjne).

Kontratyp operacyjny w ustawie FR

Istota kontratypu została scharakteryzowana na wstępie. Jest to zagadnienie niezmiernie istotne w działaniu służb. Funkcjonariusze służb policyjnych są niejako z definicji narażeni na ocieranie się o działalność noszącą znamiona czynu zabronionego (np. zbyt długie stosowanie kontroli operacyjnej będące wynikiem niejasności w rozumieniu uregulowań dotyczących rozumienia sposobu liczenia terminów). Stąd wyznaczenie granic kontratypu ma zasadnicze, praktyczne znaczenie.

Była już mowa o kontratypie działania w ramach uprawnień. Specyficznym dla działania służb policyjnych rodzajem kontratypu jest tzw. kontratyp operacyjny (nazwa ma charakter roboczy). Jest to złożona kwestia. Istotą tego kontratypu jest wyłączenie odpowiedzialności karnej osób prowadzących działania operacyjne, które cechują się ze swej natury nieprzewidywalnością i wysoką dynamiką. Na przykład w ramach grupy przestępczej funkcjonuje agent lub oficer pod przykryciem. Grupa podejmuje spontaniczną decyzję o okradzeniu sklepu monopolowego. Celem naszego oficera/agenta jest rozpracowanie groźnego związku przestępczego. Aby się uwiarygodnić i osiągnąć zamierzony cel, bierze on udział w napadzie. Czy powinien ponieść odpowiedzialność karną pomimo tego, że informacje, które zgromadził, umożliwiły unicestwienie działalności groźnego gangu? Nasuwa się tu instynktownie skojarzenie z działaniem w stanie wyższej konieczności. Jest to kontratyp stypizowany w art. 26 polskiego Kodeksu karnego.

Kontratyp ten, zwany kontratypem akcji ratowniczej, polega w ogólności na poświęceniu dobra ocenianego jako dobro niższej wartości w celu uchronienia dobra ocenianego wyżej; mamy więc do czynienia z klasyczną kolizją dóbr. Skorzystanie

² J. Mąka, *Ustawa o czynnościach operacyjno-rozpoznawczych – czy jest potrzebna w obecnym stanie prawnym?*, „Prokuratura i Prawo” 2009, nr 4, s. 138–139.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 1997 r., nr 88, poz. 553, z późn. zm.).

z dobrodziejstwa tej instytucji prawnej wymaga jednak spełnienia dodatkowego warunku, jakim jest działanie zgodne z zasadą subsydiarności, która oznacza, że ratować zagrożone dobro przez poświęcenie innego dobra można tylko wtedy, gdy nie istnieje inny sposób odwrócenia zagrożenia.

Kontratyp ten nie znajdzie zastosowania w większości działań operacyjnych z uwagi na konieczny tu element bezpośredniości zagrożenia oraz zasadę subsydiarności. Co więcej, funkcjonariusz służb policyjnych zobowiązany jest do dbania o przestrzeganie porządku prawnego; dopuszczanie się w tym kontekście popełnienia czynu zabronionego może zostać różnie ocenione. Konieczny jest zatem inny środek ochrony, uwzględniający specyfikę pracy oficera pod przykryciem i agenta. Ustawa FR nie zawiera przepisu, który całkowicie rozwiązałby ten trudny problem. Niemniej jednak interesująco przedstawia się uregulowanie zawarte w art. 18: *Osoba spośród członków grupy przestępczej, która popełniła czyn zabroniony, nieskutkujący poważnymi następstwami, i została zaangażowana do współpracy z organem prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, czynnie przyczyniła się do wykrycia przestępstw, pokryła spowodowane straty lub w inny sposób naprawiła wyrządzone szkody, nie podlega odpowiedzialności karnej w świetle ustawodawstwa Federacji Rosyjskiej.*

Przyjęta przez ustawę FR konstrukcja znajduje zastosowanie głównie przy werbunku członka grupy przestępczej – wizja braku odpowiedzialności za dokonane czyny zabronione jest często skuteczną zachętą do podjęcia współpracy z organami ścigania. Tym bardziej jednak zapis ten zapewnia ochronę funkcjonariuszom działającym pod przykryciem.

Warunkami zwolnienia z odpowiedzialności karnej są:

- 1) brak poważnych następstw. Pojęcie to jest nieostre, trudno jednak wyobrazić sobie jego statyczną i kazuistyczną definicję. Poza przypadkami oczywistymi obejmującymi najpoważniejsze zbrodnie będzie to zawsze przedmiotem oceny w ramach konkretnego przypadku w kontekście wszystkich jego okoliczności;
- 2) współpraca z organem prowadzącym działania operacyjno-rozpoznawcze;
- 3) przyczynienie się do wykrycia przestępstw. Działalność takiej osoby musi mieć realną wartość procesową, przynieść wymierny efekt; nie może służyć zapewnieniu bezkarności członków grupy przestępczej współpracujących ze służbami, ale z różnych powodów (pozorowanie współpracy, itp.) bezowocnie;
- 4) naprawienie szkody. W tym miejscu wskazać należy na inny zapis w art. 18 ustawy FR, który gwarantuje ochronę prawną osobom współpracującym z organami operacyjno-rozpoznawczymi.

Warunki te muszą być spełnione łącznie.

Przedstawione uregulowanie nie rozwiązuje wszystkich problemów mogących wyniknąć w trakcie realizacji działań operacyjnych; jest to jednak instrument użyteczny, a przede wszystkim dostosowany do specyfiki działania służb policyjnych.

Nietykalność mieszkania

Istotną różnicą między legislacją polską i rosyjską jest możliwość naruszania własności (bądź ograniczonych praw rzeczowych) nieruchomości bądź ruchomości w trakcie prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych. Polskie ustawy kompetencyjne nie przewidują takiej możliwości. Tym samym brak jest ustawowego kontratypu dla przestępstwa określonego w art. 193 Kodeksu karnego⁴ oraz innych

⁴ Art. 193. *Kto wdziera się do cudzego domu, mieszkania, lokalu, pomieszczenia albo ogrodzonego terenu*

przepisów chroniących mienie. Brak takiej regulacji uniemożliwia często wykonanie postanowienia sądowego dotyczącego zgody na zastosowanie kontroli operacyjnej.

Jak wspomniano wyżej, ustawa FR zezwala w wyszczególnionych okolicznościach na naruszenie nietykalności mieszkania. Warunkiem takiej ingerencji jest zgoda sądu.

Ustawa FR dopuszcza też możliwość ingerencji w prawa własności oraz ograniczone prawo rzeczowe rzeczy ruchomej, np. przejmowanie informacji z technicznych kanałów łączności.

Podsumowanie

Rozważań na temat prawodawstwa rosyjskiego nie da się jednak (wbrew złożonym na wstępie deklaracjom) całkowicie oddzielić od kontekstu politycznego. Federacja Rosyjska pod względem prawno-politycznym jest kontynuatorką imperium radzieckiego. Z tych tradycji wywodzi się też szczególne miejsce, jakie zajmują sektory siłowe w funkcjonowaniu państwa, co przejawia się ich dużym wpływem na kształt stanowionego prawa, jak i specyficznym podejściem do jego respektowania. Mimo że ustawa FR zawiera dość interesujące rozwiązania, to powyższego aspektu nie można tracić z pola widzenia.

Marek Świerczek

Aktywność w Polsce służb specjalnych państw powstałych po rozpadzie ZSRR – na podstawie „Raportów z działalności Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego” za lata 2009–2012

Po rozpadzie ZSRR w 1991 r. sytuacja kontrwywiadowcza państwa polskiego uległa gwałtownej zmianie. Procesowi reorientacji polityki polskiej na Zachód towarzyszyło budowanie przyczółków dla dalszej działalności przez obce służby specjalne: państw natowskich, traktujących RP jako wygodną bazę do prowadzenia działalności rozpoznawczej przeciwko Rosji oraz służb poradzieckich, które z jednej strony uznały Rzeczpospolitą Polską za potencjalnego przeciwnika, z drugiej zaś za miejsce prowadzenia gier szpiegowskich, w latach zimnej wojny zarezerwowanych dla Wiednia¹.

Służby rosyjskie dysponowały w Polsce istniejącą siecią agenturalną, która była tworzona – jeśli wierzyć Franciszkowi Szlachcicowi – już po 1976 r.², a zaktywizowała swoją działalność w okresie nacisków Moskwy na władze PRL w sprawie wprowadzenia stanu wojennego³. Przemiany polityczne zainicjowane przez Okrągły Stół jedynie przyspieszyły proces budowy pozycji do działalności wywiadowczej w Polsce, których widowym znakiem było np. osiągnięcie przez rosyjską rezydenturę wywiadowczą w 1991 r. największej liczebności w całej ówczesnej Europie⁴.

Działalność kontrwywiadu III RP na początku lat 90. XX w. zdawała się potwierdzać wyjątkową aktywność służb rosyjskich: w 1993 r. doszło do ujawnienia trzydziestoosobowej siatki wywiadowczej w Wojsku Polskim⁵ oraz do aresztowania byłego majora Służby Bezpieczeństwa, Marka Zielińskiego, który na zlecenie Służby Wywiadu Zagranicznego (SWZ) usiłował pozyskiwać do współpracy swoich kolegów pracujących w Urzędzie Ochrony Państwa (UOP)⁶.

Wraz z upływem lat sytuacja międzynarodowa RP zaczęła się krystalizować i Polska, jako kraj NATO, mający wspólną granicę z Federacją Rosyjską i z Republiką Białoruś (która w doktrynie wojennej Kremla odgrywa główną rolę w rozwinięciu ewentualnych działań zaczepno-obronnych) musiała się stać jednym z priorytetów wywiadowczych.

Mając w pamięci powyższe, spróbujemy przyjrzeć się aktywności służb państw b. ZSRR sąsiadujących z Polską w świetle oficjalnych „Raportów z działalności ABW” za lata 2009–2012.

W roku 2009 ABW odnotowała, że Polska jest obiektem zainteresowania ze strony (m.in.) służb państw b. ZSRR z uwagi na bycie członkiem NATO i UE oraz obecność wojsk polskich w rejonach konfliktów. Zauważono przy tym, że w pracy wywiadowczej stosuje się pełen wachlarz tradycyjnych instrumentów operacyjnych, jednocześnie uzupełniając go białym wywiadem i środkami quasi-lobbingowymi. Celem

¹ Wywiad udzielony przez Wojciecha Brochwicza Wydziałowi IV COS ABW w ramach projektu dokumentowania historii mówionej w dniu 26 marca 2013 r.

² Por. J.S. Mac, *Przesłuchanie supergliny. Franciszek Szlachcic: gorzki smak władzy*, Warszawa 1990.

³ Utworzono nawet ewidentnie agenturalne twory quasi-polityczne w rodzaju Forum Katowickiego.

⁴ Wywiad udzielony przez Wojciecha Brochwicza...

⁵ Wywiad udzielony przez Gromosława Czempińskiego Wydziałowi IV COS ABW w ramach projektu dokumentowania historii mówionej w dniu 29 maja 2013 r.

⁶ *Specpulkownik*, <http://polska.newsweek.pl/specpulkownik,16126,1,1.html> [dostęp: 7 VIII 2013].

tych działań miało być rozpoznanie mechanizmów procesów decyzyjnych w polityce i gospodarce oraz uzyskanie informacji wyprzedzających w celu ochrony interesów FR w regionie⁷.

W tymże roku ABW poinformowała o zatrzymaniu „uśpionego” agenta GRU, Tadeusza Juchniewicza, który 22 listopada 2010 r. został skazany na trzy lata pozbawienia wolności w związku z przynależnością do struktur obcego wywiadu i utrzymywaniem zaszyfrowanej łączności z centralą w latach 2003–2009. Juchniewicz został w 2011 r. zwolniony z więzienia po odbyciu 2/3 kary i wydalony z RP⁸. Opinia publiczna została także poinformowana o rozprawie sądowej przeciwko b. kapitanowi ABW oskarżonemu o szpiegostwo na rzecz białoruskiej agentki, Olgi Sołomenik⁹.

W roku 2010 kolejny „Raport z działalności ABW” informował o intensyfikacji wywiadu gospodarczo-politycznego i naukowo-technicznego oraz o próbach docierania do osób związanych z infrastrukturą bezpieczeństwa i strategicznymi sektorami państwowymi. ABW przekazała opinii publicznej informację o trzystu dyplomatach akredytowanych w RP, jednocześnie podejrzewanych o prowadzenie działalności wywiadowczej, wspominając przy tym o przedstawicielstwach zagranicznych firm jako miejscach przykrycia dla oficerów obcych służb. Poinformowano o wynikach śledztwa w sprawie Tadeusza Juchniewicza, z których wynikało, że posługiwał się on m.in. tradycyjnym radiodbiornikiem działającym na falach krótkich. Wyciągnięto z tego wnioski o konieczności odbudowy radiokontrwywiadu w ramach ABW, który wcześniej został zarzucony w związku z założeniem, że dynamiczny rozwój technologii komunikacyjnych wyeliminował tradycyjne metody łączności wywiadowczej¹⁰.

W tym samym raporcie poinformowano, że od 1997 r. polskie prokuratury prowadziły 21 postępowań karnych dotyczących szpiegostwa, z czego dziewięć zakończyło się wniesieniem oskarżenia, a sześć wyrokiem skazującym. W roku 2010 były prowadzone cztery śledztwa o takim charakterze, a w 2009 r. – sześć.

W „Raporcie z działalności ABW” w 2011 r. zaznaczono, że do priorytetów wywiadowczych obcych służb należy polityka energetyczna RP. Po raz pierwszy wspomniano także o aktywności białoruskiego KGB, który miał skupiać się z jednej strony na inwigilacji emigracyjnych środowisk opozycyjnych, z drugiej zaś na klasycznej działalności wywiadowczej. Wskutek interwencji ABW dwóm obywatelom Białorusi cofnięto zgodę na osiedlenie się w RP oraz nie udzielono akredytacji jednemu z dyptomatów białoruskich po ustaleniu, że jest on kadrowym pracownikiem wywiadu, od lat aktywnym na kierunku polskim¹¹. Odnotowano także zwiększenie obsady kadrowej placówek zagranicznych na terenie Polski (w tym rezydentur wywiadowczych) w celu monitoringu polskiej prezydencji¹². W roku 2011 prowadzono dwa śledztwa dotyczące przypadków szpiegostwa (brak danych na temat ich zakończenia sądowego).

⁷ Raport z działalności Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego w 2009 r., s. 31.

⁸ *Польша отпустила «спящего агента» ГРУ: никто уже не хотел держать его в тюрьме*, http://www.gazeta.ru/news/lenta/2011/11/17/n_2099046.shtml [dostęp: 7 VIII 2013].

⁹ Por. *В спецслужбах Польши нашли белорусского шпиона*, <http://lenta.ru/news/2010/03/10/szpieg/> [dostęp: 7 VIII 2013]; J. Klimowicz, *Niezła agentka z tej Olgi*, http://wyborcza.pl/1,76842,7696584,Niezla_agentka_z_tej_Olgi.html [dostęp: 7 VIII 2013].

¹⁰ Raport z działalności Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego w 2010 r.

¹¹ Por. K. Zasada, *Zagraniczni szpiedzy interesują się głównie naszą energetyką*, <http://www.rm24.pl/fakty/polska/news-zagraniczni-szpiedzy-interesuja-sie-glownie-nasza-energetyka,nId,598155> [dostęp: 7 VIII 2013].

¹² Raport z działalności Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego w 2011 r.

W roku 2012 kontrwywiad odnotował zainteresowanie służb specjalnych państw poradzieckich zaangażowaniem Polski w inicjatywy na rzecz promocji standardów demokratycznych i ochrony praw człowieka na terytorium b. ZSRR (m.in. w ramach Partnerstwa Wschodniego) oraz inwestycjami gospodarczymi w RP i przygotowaniem do Euro 2012.

W centrum zainteresowania służb rosyjskich miały być kwestie związane z sektorem energetycznym, dotyczące zarówno produkcji energii, zasobów surowcowych, jak i ich dystrybucji¹³, co miało wynikać z tradycyjnych interesów FR, usiłującej zachować monopolistyczną pozycję na tym obszarze działalności gospodarczej.

Z powyższego, wynikającego z natury źródeł, pobieżnego przeglądu tematyki zdaje się wynikać, że Polska jest celem aktywnej działalności wywiadowczej państw sąsiedzkich, powstałych po rozpadzie ZSRR. W ciągu ostatnich czterech lat, oprócz ustalania priorytetów wywiadowczych służb FR i RB, udało się zidentyfikować rosyjskiego nielegala, po czym – na podstawie analizy jego *modus operandi* – wszcząć na szeroką skalę działania mające na celu odbudowę struktur radiokontrwywiadu oraz zapobiec zagrożeniu penetracją wywiadowczą ze strony powiązanego z Olgą Sołomenik oficera ABW.

¹³ Raport z działalności Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego w 2012 r.; por. K. Zasada, *Zagraniczni szpiedzy...*

Damian Szlachter (we współpracy z ekspertem ABW do służb specjalnych Europy Środkowo-Wschodniej)

Działalność rosyjskich służb specjalnych w Republice Czeskiej w rocznych raportach służb kontrwywiadowczych

Audi, vide, tace, si vis vivere in pace¹

Zadania realizowane przez rosyjskie służby specjalne na terenie Republiki Czeskiej (RCz), ale i szerzej, wobec państw regionu Europy Środkowo-Wschodniej, nie uległy zasadniczym zmianom od połowy lat 90. XX w. Analizy służb kontrwywiadowczych państw tej części Europy, w tym czeskich służb specjalnych, od ponad dekady potwierdzają, że długofalowym priorytetem rosyjskich służb specjalnych jest tworzenie optymalnych warunków do uzyskania przez Federację Rosyjską dominującej pozycji w dziedzinie energetyki oraz prowadzenie długotrwałej kampanii mającej za zadanie podważanie integralności UE i NATO, a przy tym wspieranie inicjatyw antyamerykańskich w celu odzyskania kontroli nad sferą bezpieczeństwa w państwach postsowieckich.

*Strategia Bezpieczeństwa Republiki Czeskiej z 2011 r.*² uznaje za jedno z najistotniejszych zagrożeń wpływających na poziom wymiaru bezpieczeństwa narodowego RCz [...] *jednostronne próby niektórych państw budowania sfer wpływów na skutek połączenia politycznego, wojskowego i ekonomicznego nacisku oraz działań wywiadowczych*³. Za pozyskiwanie wyprzedzających informacji służących przeciwdziałaniu ofensywnej aktywności wywiadowczej innych państw na terenie Republiki Czeskiej odpowiadają dwie kontrwywiadowcze służby specjalne: Informacyjna Służba Bezpieczeństwa (BIS) i Wojskowa Służba Operacyjna (VZ).

W opinii BIS zakres aktywności rosyjskiego wywiadu, jego intensywność, stopień agresywności oraz skala wykonywanych operacji wykazały, że służby specjalne FR nie mają konkurencji na terytorium Republiki Czeskiej⁴. Dodatkowo stwierdzono, że działania wschodnich szpiegów są agresywne oraz jednoznacznie wrogie wobec państwa czeskiego. Z kolei zdaniem VZ, działania rosyjskich służb specjalnych, wojskowych i cywilnych, w obszarze czeskiego bezpieczeństwa narodowego, gospodarki oraz polityki zagranicznej są bardzo zbieżne⁵.

Główne kierunki aktywności służb specjalnych FR na terenie RCz⁶:

- Umieszczanie rezydentów rosyjskich służb specjalnych na stanowiskach dyplomatycznych w RCz, czemu towarzyszy znaczna presja polityczna wobec strony czeskiej.
- Wzrost intensywności i poziomu dyskrecji aktywności wywiadowczej na kie-

¹ „Słuchaj, patrz, milcz, jeśli chcesz żyć w spokoju” – dewiza czeskiego kontrwywiadu cywilnego BIS.

² *Bezpečnostní strategie České republiky*, Praha 2011, http://www.mzv.cz/file/699914/Bezpecnostni_strategie_CR_2011.pdf [dostęp: 20 VII 2013].

³ *Bezpečnostní strategie České republiky*, s. 7.

⁴ BIS Annual Reports (z lat 2006–2011), <http://www.bis.cz/annual-report.html> [dostęp: 20 VII 2013].

⁵ VZ Annual Reports (z lat 2006–2011), <http://www.vzcr.cz/static/rocenky2007.aspx> [dostęp: 20 VII 2013].

⁶ Za: BIS Annual Reports (z lat 2006–2011), <http://www.bis.cz/annual-report.html> [dostęp: 20 VII 2013]; VZ Annual Reports (z lat 2006–2011), <http://www.vzcr.cz/static/rocenky2007.aspx> [dostęp: 20 VII 2013].

runku politycznym w trakcie ważnych wydarzeń narodowych, np. podczas wyborów regionalnych lub parlamentarnych, oraz międzynarodowych, w czasie przewodnictwa RCz w Radzie Unii Europejskiej (II połowa 2008 r.) czy wielostronnych spotkań głów państw w Pradze, szczególnie pod egidą NATO lub UE.

- Znaczny wzrost zainteresowania rosyjskich służb specjalnych (cywilnych i wojskowych, w tym rosyjskich agentów wpływu), dyplomacji, agencji federalnych oraz spółek handlowych wzmocnieniem gospodarczego lobbingu za rosyjskimi inwestycjami w czeskiej energetyce i infrastrukturze transportowej oraz teleinformatycznej (strategicznym celem FR w RCz jest np. przetarg na dobudowę bloków w elektrowni atomowej w Temelinie, który zostanie sfinalizowany z końcem 2013 r. i wart jest blisko 25 mld USD)⁷.
- Wykorzystywanie przez rezydentów rosyjskich służb specjalnych dysfunkcjonalności niektórych komunalnych i wojewódzkich struktur administracyjnych RCz w celu pozyskiwania informacji służących wspieraniu gospodarczej i handlowej aktywności rosyjskich podmiotów komercyjnych⁸.
- Stała i duża aktywność służb specjalnych FR w kręgu osób pochodzenia rosyjskiego, posiadających kartę stałego pobytu w RCz⁹, szczególnie wśród aktualnych oraz przyszłych elit środowiska akademickiego¹⁰.
- Znaczny wzrost aktywności rosyjskich służb specjalnych w obszarze czesko-rosyjskiej współpracy naukowo-technicznej¹¹.
- Stosowanie manipulacji medialnych o międzynarodowym zasięgu, opartych na fabrykowanych przez rosyjskie służby specjalne dowodach, w celu narzucenia społeczeństwu czeskiemu rosyjskiej optyki, szczególnie w kontekście sytuacji społeczno-politycznej na Kaukazie oraz wobec przebywających na

⁷ W opinii BIS oficerowie rosyjskich służb specjalnych zwiększali swoją obecność na różnego rodzaju spotkaniach towarzyskich, podczas których starali się podtrzymywać i wzmacniać stare kontakty, a zarazem organizować nowe lobby w tej sprawie. W operację rosyjskiego wywiadu włączyli się skutecznie premier i prezydent FR, odbywając spotkania o charakterze lobbystycznym z przedstawicielami najwyższych władz Republiki Czeskiej. Prezydent FR złożył w tej sprawie publiczne oświadczenie, w którym m.in. zasugerował podpisanie przez stronę rosyjską ponad 100 listów intencyjnych z czeskimi przedsiębiorstwami, które po wygraniu przetargu w Temelinie przez konsorcjum MIR.1200 (spółka celowa to Nuclear Power Alliance, której 66 proc. akcji mają rosyjskie spółki Atomstroyexport – 51 proc. i OKB Gidropress – 15 proc., a pozostałe 34 proc. należy do czeskiej Skody) rzekomo zamienia się w lukratywne dla czeskiej strony kontrakty gospodarcze w Rosji. BIS sygnalizuje, że pakiety kontrolne w portfoliach tych czeskich firm należą do obywateli FR. Oprócz konsorcjum MIR.1200 o kontrakt na rozbudowę Temelina ubiega się już tylko amerykański koncern Westinghouse.

⁸ BIS kwalifikuje takie sygnały jako duże kontrwywiadowcze zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa, ponieważ polityka na szczeblu wojewódzkim to naturalne źródło pozyskiwania kadr do centralnych organów administracji państwowej. Czeski kontrwywiad przestrzega przy tym, że wiedza uzyskana tym sposobem może być potraktowana i wykorzystana jako materiał kompromitujący do szantażu wobec czeskich celów operacyjnych przez rosyjskiej służby wywiadowcze.

⁹ BIS odnotowuje, że pomimo stosowania przez FR różnych form nacisku na diasporę rosyjską w RCz, część środowiska oprotowała perspektywę bycia podmiotem sterowanym czy manipulowanym przez centralną administrację państwową Rosji.

¹⁰ Organizacje rosyjskie rozwinęły w ostatnich latach w RCz współpracę naukowo-kulturalną, której celem jest wspieranie nauki języka rosyjskiego, propagowanie kultury rosyjskiej i narodowego dorobku w sferze nauk społecznych. BIS potwierdza udział w tych inicjatywach oficerów rosyjskich służb specjalnych oraz ich tajnych współpracowników.

¹¹ Projekty naukowo-badawcze będące przedmiotem współpracy same w sobie były legalne i korzystne. Otwartość i bezpośredniość w tej współpracy została jednak naruszona faktem włączania do zespołów przygotowujących te projekty oficerów rosyjskiego wywiadu funkcjonujących pod przykryciem dyplomatycznym.

terenie RCz Czechenów (np. oświadczenie prasowe FSB FR z maja 2011 r., w którym zaatakowano funkcjonującą w Czechach organizację pozarządową „Człowiek w potrzebie” za czynne wspieranie terrorystów z Kaukazu)¹².

- Kontakty części rosyjskich oficerów służb specjalnych z członkami rosyjskojęzycznych struktur ugrupowań przestępczości zorganizowanej na terytorium RCz.
- Prowadzenie tzw. płytkiego wywiadu dotyczącego militarnych inwestycji NATO w RCz oraz rozpoznanie i mobilizowanie środowisk przeciwnych budowie amerykańskich instalacji wojskowych na terenie Czech (np. duża i skoordynowana aktywność służb specjalnych FR przy wspieraniu społecznego sprzeciwu wobec ostatecznie niesfinalizowanej budowy amerykańskiej stacji radarowej jako elementu tarczy antyrakietowej USA¹³).

Skala zagrożenia

W 2007 r. czeska służba kontrwywiadu cywilnego poinformowała publicznie, że połowa z 60 dyplomatów rosyjskich służących w Ambasadzie FR w Pradze oraz w rosyjskich konsulatach na terenie RCz pracuje dla służb wywiadowczych Rosji¹⁴. Z kolei w czerwcu 2009 r. BIS ogłosiło w swoim raporcie rocznym, że 150 osób związanych z wywiadem rosyjskim prowadzi działalność na terenie kraju, a koordynowaniem ich aktywności zajmuje się sam ambasador FR w Pradze Aleksiej Fiedotow (na stanowisku do września 2010 r.)¹⁵. Według BIS liczba ta wzrasta co roku o kolejne 50 osób¹⁶.

Wybrane przykłady aktywności o charakterze szpiegowskim na terenie RCz:

- 24 maja 2009 r. na terenie Republiki Czeskiej uznano dwóch attaché wojskowych z Ambasady FR w Pradze za *persona non gratae* w związku z ich działalnością szpiegowską; wobec trzech innych osób podejrzanych o podobną aktywność nie zastosowano retorsji w obawie przed silnymi reperkusjami politycznymi władz Rosji¹⁷.
- W listopadzie 2009 r. ujawniono aferę szpiegowską z udziałem Roberta Rakhardzho, obywatela RCz pochodzenia rosyjskiego (ze strony matki), agenta rosyjskich służb specjalnych. Pracował on jako psycholog w więzieniu na przedmieściach Pragi, a jego zadaniem było pozyskiwanie informacji, które następnie wykorzystywano do szantażowania oficjeli państwowych. Rakhar-

¹² BIS uznało to przedsięwzięcie za kolejną dezinformację ze strony rosyjskich służb, wymierzoną w dobre imię państwa czeskiego i jego organów bezpieczeństwa. Za: *BIS Annual Report 2010*, s. 5–6, <http://www.bis.cz/n/ar2010en.pdf> [dostęp: 20 VII 2013].

¹³ J. Druker, *Prague: Russian spies „on the loose”*, Zurich 2008, INS ETH, <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?ots591=4888caa0-b3db-1461-98b9-e20e7b9c13d4&lng=en&id=92144> [dostęp: 20 VII 2013].

¹⁴ *Czech intelligence: Half of Russia's diplomats in the Czech Republic are spies*, Radio Praga, 22 listopada 2007 r., <http://www.radio.cz/en/section/curraffrs/czech-intelligence-half-of-russias-diplomats-in-the-czech-republic-are-spies> [dostęp: 20 VII 2013].

¹⁵ D. Bilefsky, *Russian Spy Tale Rattles Czechs*, „The New York Times” z 23 grudnia 2010 r., http://www.nytimes.com/2010/12/24/world/europe/24iht-spies24.html?pagewanted=all&_r=0 [dostęp: 20 VII 2013].

¹⁶ O. Kundra, E. Tabery, *The Great Espionage*, „Respekt” z 11 września 2009 r., <http://respekt.ihned.cz/c1-38291990-the-great-espionage> [dostęp: 20 VII 2013].

¹⁷ Naprowadzenia w tej sprawie były efektem międzynarodowej współpracy pod egidą NATO przy śledztwie dotyczącym szpiegostwa na rzecz FR przez wysokiego rangą funkcjonariusza ministerstwa obrony Estonii Hermana Simma, zatrzymanego we wrześniu 2008 r. (W lutym 2009 r. Simm został skazany na 12,5 roku więzienia). Za: O. Kundra, E. Tabery, *The Great Espionage*.

dzho zdobył wiadomości na temat życia osobistego trzech wpływowych generałów Sił Zbrojnych RCz (gen. Josefa Sedlaka – wojskowego przedstawiciela RCz przy Dowództwie NATO w Europie, gen. Josefa Proksa – zastępcy szefa Sztabu Sił Zbrojnych RCz oraz gen. Frantiska Hrabala – szefa Wojskowego Biura Prezydenta RCz) dzięki bliskiej przyjaźni z szefową ich gabinetu, mjr Vladimirá Odehnalová¹⁸.

Wydarzenia ostatnich lat w RCz sprawiły, że wśród międzynarodowej społeczności wywiadowczej państw zachodnich Praga, z dużą rosyjskojęzyczną społecznością, kulturą słowiańską i silnym wpływem rosyjskiego kapitału ulokowanego w czeskich koncernach i holdingach energetycznych, stała się wylęgarnią rosyjskiego szpiegostwa na skalę niespotykaną od czasów zimnej wojny¹⁹. Z informacji pochodzących z czeskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych wynika, że co drugi Rosjanin pełniący służbę w placówkach dyplomatycznych i konsularnych FR na terenie RCz pojawia się w kontrwywiadowczych natowskich bazach danych w kategorii „podejrzany o szpiegostwo”²⁰.

¹⁸ Robert Rakhardzho zdołał zbiec z kraju do Moskwy przed zatrzymaniem przez czeską policję, zostawiając w Czechach żonę (Polkę) z dwójką dzieci. W wyniku tej szpiegowskiej afery z Sił Zbrojnych RCz musiała odejść czwórka bohaterów skandalu, czyli trzej generałowie oraz ich asystentka. Za: D. Bilefsky, *Russian Spy...*

¹⁹ Tamże. W tym samym okresie istotny wzrost aktywności rezydentów rosyjskich służb specjalnych na terenie swojego państwa potwierdziły w swoich rocznych raportach kontrwywiady m.in. Londynu, Berlina, Wilna i Brukseli.

²⁰ O. Kundra, E. Tabery, *The Great Espionage*.

Paweł Wieczorek

Wywiad nielegalny FR w Europie Zachodniej – *casus* małżeństwa Anschlag

Kilka lat temu media szeroko informowały o rozbiciu siatki rosyjskich nielegalistów w USA czy aresztowaniu b. szefa wydziału bezpieczeństwa estońskiego resortu obrony Hermana Simma, który szpiegował na rzecz Rosji przeciwko NATO w samym centrum polityczno-decyzyjnym Sojuszu w Brukseli. Jeden z przedstawicieli pionu kontrwywiadu w Kwaterze Głównej NATO, z którym rozmawiałem po aresztowaniu Estończyka, zapytał retorycznie: „Ilu jeszcze jest takich Simmów?”. Niewiele później media znowu doniosły o aresztowaniu, tym razem w Niemczech, pary rosyjskich nielegalistów szpiegujących przeciwko UE i NATO. Informacje tę potwierdzono w lipcu 2013 r., kiedy przed niemieckim sądem zakończył się proces Rosjan podających się za Andreasa i Heidrun Anschlagów, oskarżonych przez prokuraturę o prowadzenie działalności szpiegowskiej na terytorium RFN. Otrzymali oni wyroki 6,5 oraz 5,5 roku więzienia (ponadto sąd zadecydował o przepadku mienia oraz nakazał zapłacić im 500 tys. euro kary). Natomiast w Holandii nadal trwa proces urzędnika z tamtejszego MSZ, Raymonda Poeteraya, który świadomie przekazywał wymienionym Rosjanom tajne dokumenty UE i NATO.

Przykłady te stanowią konkretne potwierdzenie opinii wygłoszonej w ubiegłym roku przez Alaina Winantsa, szefa belgijskiej służby VSSE/SURETE (Służba Bezpieczeństwa Państwa – La Sûreté de l'État), w wywiadzie dla brukselskiego magazynu „EU Observer”. Jak wynika bowiem z posiadanego przez belgijski kontrwywiad rozpoznania, poziom aktywności szpiegowskiej w Europie, zwłaszcza służb rosyjskich, jest równy, a nawet wyższy niż ten, z jakim mieliśmy do czynienia w okresie zimnowojennym. W szczególności odnieść to można do Brukseli, która stanowi polityczny ośrodek decyzyjny UE i Sojuszu Północnoatlantyckiego. Znamienny jest fakt, iż wraz z intensyfikacją dialogu politycznego na linii UE–Rosja czy NATO–Rosja działalność wywiadowcza służb rosyjskich również przybrała na sile.

„Nielegal” to oficer wywiadu działający w warunkach głębokiej konspiracji na terytorium obcego państwa, poza oficjalnymi strukturami przedstawicielstwa swojego kraju. Wyposażony w fikcyjny życiorys (legendę) nielegal posiada zazwyczaj obywatelstwo danego państwa. Nie utrzymuje kontaktów z rezydenturą legalną, np. ambasadą czy konsulatem, a jeśli zostanie ujęty, to jest sądzony za działalność szpiegowską jako obywatel danego państwa.

Jak wynika z doniesień mediów niemieckich, para rosyjskich nielegalistów prowadziła „spokojne i normalne” życie na terytorium Niemiec jako zwyczajne małżeństwo. Były to m.in. regiony w Północnej Westfalii oraz Hesji. On był z zawodu inżynierem, a jego „małżonka” gospodynią domową. Ich córka urodziła się w Niemczech. Nie wyróżniali się niczym szczególnym w swoim otoczeniu. Posiadali dom oraz trzy samochody. Pseudonimy, którymi posługiwali się w kontaktach z centralą Służby Wywiadu Zagranicznego (SWZ) w Moskwie, to „Pit” i „Tina”. Raymond Poeteray otrzymał od nich łącznie ponad 72 tys. euro za przekazane dokumenty UE i NATO.

Budowanie wiarygodnej legendy dla nielegala jest procesem długotrwałym i wymagającym zaangażowania znacznych środków, w tym finansowych. Według niemieckiego magazynu „Die Welt” w omawianym przypadku datą przełomową był rok 1984.

Wówczas w austriackim landzie Steiermark dwóch urzędników, jeden z nich prawdopodobnie skorumpowany, a drugi być może tylko naiwny, wydało niezależnie od siebie dwa austriackie paszporty. Jeden z dokumentów wydany zostaje na dane: Andreas Anschlag, ur. 6 grudnia 1959 r. w Valentin Alsina w Argentynie. Na drugim dokumencie widniały dane: Heidrun Freud, ur. 4 grudnia 1965 r. w Limie, Peru. Osoby, dla których przeznaczone były te paszporty, prawdopodobnie kończyły wówczas szkolenie w ośrodku wywiadu KGB w Moskwie. Byli to tzw. germaniści – oficerowie wywiadu KGB kierowani do działań na terytorium ówczesnej RFN.

W czerwcu 1988 r., po krótkim pobycie w Meksyku, mężczyzna podający się za Andream Anschlag wjeżdża do RFN, posługując się austriackim paszportem. W biurze meldunkowym jako adres swojego ostatniego miejsca zamieszkania podaje Mexico City. Następnie wynajmuje mieszkanie w Aachen. Dwa lata później dołącza do niego kobieta podająca się za Heidrun Freud, urodzona w Peru. Swój specyficzny akcent oboje tłumaczą tym, że dorastali w Ameryce Południowej. Kontynent ten uznać można w wielu przypadkach za „klasyczny” element legendy nielegala.

Zawarcie związku małżeńskiego często wykorzystywane jest jako kolejna przykrywka dla nielegala. Andreas Anschlag i Heidrun Freud pobrali się 6 września 1990 r. w kurorcie Altausee w landzie Steiermark, Austria. Dzięki temu Heidrun Freud mogła zmienić nazwisko na „Anschlag” i uzyskać jak najbardziej autentyczny nowy austriacki paszport. Świeżo upieczona panna młoda chwali się później sąsiadom, jak romantyczny był ich ślub. Andreas, wówczas po trzydziestce, studiuje budowę maszyn w Wyższej Szkole Technicznej w Aachen. Wynajmują typowe mieszkanie „studenckie” i jeżdżą starym oplem. Heidrun zachodzi w ciążę i skupia się na prowadzeniu domu. Jest to czas, kiedy upada mur berliński, następuje zjednoczenie Niemiec, a później rozpad ZSRR. KGB zostaje podzielony przez Borysa Jelcyna na dwie oddzielne służby. Pierwszy Zarząd KGB zmienia nazwę na Służbę Wywiadu Zagranicznego. Jednak nie wszystkie osobowe źródła informacji pracujące dla KGB na całym świecie muszą odczuwać te zmiany. Można skonkludować, iż „nowa” Rosja dalej polega na „starych” szpiegach (przykład Hermana Simma).

Pomimo tych zawirowań historii Andreas Anschlag kontynuuje studia. Dyplom inżyniera uzyskuje w marcu 1998 r. Według dokumentów, jakimi się legitymuje, ma wówczas 38 lat. Znajduje zatrudnienie w przedsiębiorstwie produkującym części samochodowe Mannesmann Boge GmbH. Na starcie jego pensja wynosi 5,4 tys. marek brutto. Zajmuje się kontaktami z zakładami produkcyjnymi w USA, Hiszpanii, Brazylii, Meksyku i na Słowacji. Jego podróże służbowe po świecie stają się naturalną przykrywką do prowadzonych równocześnie działań wywiadowczych.

Z kolejnych informacji uzyskanych przez niemiecki „Die Welt” wynika, iż pod koniec czerwca 1998 r. Anschlagowie przeprowadzają się do mieszkania w Meckenheim, małej miejscowości pod Bonn. W odległości około 20 km od ich nowego miejsca zamieszkania znajdują się niemieckie urzędy federalne, ministerstwa, jak również rosyjska ambasada.

Na mapie Bonn Anschlagowie zaznaczyli wiele miejsc, w których znajdowały się pojedynczo rosnące drzewa, drewniane krzyże czy głązy. Były to tzw. martwe skrzynki, służące do przekazywania materiałów wywiadowczych. Z przechwyconych przez służby niemieckie zaszyfrowanych meldunków przesyłanych przez Anschlagów wynikało, iż nalegali oni, aby ich „skrzynki” były szybko opróżniane. Materiały odbierało kilku dyplomatów z ambasady rosyjskiej, identyfikowanych jako kadrowi oficerowie SWZ.

Centrala SWZ w Moskwie komunikowała się z Anschlagami poprzez fale krótkie. Z Rosji sygnały nadawane były z okolic Moskwy. Transmisje te mogły być odbierane w promieniu 200 km od strefy granicznej pomiędzy Niemcami i Francją. W tym właśnie promieniu mieszkali Anschlagowie. W każdy wtorek o 18.00 Heidrun podłączała deko-der do odbiornika krótkofalowego i komputera w celu odebrania wiadomości. Niemiecki kontrwywiad, Federalne Biuro Ochrony Konstytucji (BfV), określił ten sposób działania jako „starą szkołę”, gdyż metoda ta wykorzystywana była do przekazywania instrukcji agentom już za czasów KGB. Warto tutaj nadmienić, iż aresztowany w Polsce kilka lat temu rosyjski szpieg również posługiwał się tym rodzajem łączności z centralą – w tym przypadku było to GRU (wywiad wojskowy).

Z uwagi na fakt, iż opisany sposób łączności radiowej był jednokierunkowy, Anschlagowie przesyłali swoje wiadomości do Moskwy za pomocą satelity. Wykorzystywali również inne metody, w tym Internet. Na portalu YouTube Anschlagowie wpisywali komentarze do zamieszczonych tam filmów. Wpisy te zawierały ukryte wiadomości. Pod swoimi komentarzami podpisywali się jako „Alpenkuh1” (Krowa alpejska). Moskwa odpowiadała jako użytkownik podpisujący się „Cristianofootballer”.

W roku 2002 Anschlagowie znów się przeprowadzają, tym razem do miejscowości Landau w rejonie Palantine, niedaleko granicy francuskiej. Urząd Kanclerza Niemiec znajdował się wówczas w Berlinie, który w 1998 r. stał się ponownie stolicą Niemiec. Andreas Anschlag zmienia miejsca zatrudnienia, lecz pozostaje związany z przemysłem samochodowym. Jego kariera inżynierska była z pewnością uzgadniana wcześniej z centralą SWZ. Moskwa prawdopodobnie nie dążyła do tego, aby jej agent starał się znaleźć zatrudnienie w niemieckim przemyśle zbrojeniowym, wówczas bowiem zostałby poddany szczegółowej procedurze sprawdzeniowej. Wywiad przemysłowy nie był w tym przypadku priorytetem dla Moskwy.

Andreas Anschlag zatrudnia się w przedsiębiorstwie z branży motoryzacyjnej SAI Automotive SAL. Zajmuje się obsługą projektów na rzecz DaimlerChrysler, General Motors, BMW oraz VW. Podróżuje służbowo do USA, Czech, Hiszpanii, Portugalii i Brazylii. Nie wyróżnia się niczym szczególnym na tle swoich współpracowników. W pracy postrzegany jest jako osoba godna zaufania i przyjacielska.

14 lutego 2009 r. Andreas Anschlag udaje się z lotniska we Frankfurcie nad Menem do Amsterdamu. Tam spotyka się z Raymondem Valentino Poeterayem, urzędnikiem z holenderskiego MSZ, który ma dostęp do informacji niejawnych w swoim resorcie.

Poeteray jest żonaty i ma dwójkę dzieci. Znajduje się w trudnej sytuacji finansowej. Saldo na jego koncie zawsze pokazuje wartości ujemne. Poeteray ma liczne zobowiązania finansowe, których nie jest w stanie spłacić. Trzy firmy windykacyjne dobijają się do jego drzwi. Ponadto jest on uzależniony od hazardu oraz ma zaburzone preferencje seksualne. Te okoliczności sprawiają, iż Poeteray jest „idealnym kandydatem” dla SWZ, która nadaje mu pseudonim „BR”.

Andreas Anschlag i wymieniony pracownik holenderskiego MSZ spotkali się ze sobą 20–30 razy. Miejscami spotkań były zazwyczaj Amsterdam, Haga oraz strefa nadgraniczna pomiędzy Niemcami i Holandią. W ich trakcie Poeteray przekazywał Rosjaninowi niejawne dokumenty dotyczące m.in. obrony przeciwrakietowej NATO, reform w strukturze obronnej Sojuszu i jego dowództw wojskowych czy zaangażowania NATO w Kosowie, Afganistanie i Libii. Poza dokumentami niejawnymi NATO Poeteray dostarczał również podobne materiały z UE, np. dotyczące prowadzonej misji policyjnej w Kosowie – EULEX (European Union Rule of Law Mission). Poeteray przekazywał Anschlagowi niejawne dokumenty NATO i UE na nośniku USB.

Prawie po każdym spotkaniu, na którym następowało przekazanie materiałów, Poetaray wpłacał na swoje konto stosunkowo duże kwoty, jeśli wziąć pod uwagę jego trudną sytuację finansową. Były to kwoty od 1 tys. do 7 tys. euro. Dane kontaktowe Holendra Anschlagowie przechowywali w pamięci swojego laptopa oraz w telefonie komórkowym pod nagłówkiem „RAY”. Uznać to można za jeden z podstawowych błędów w sztuce wywiadowczej.

Anschlagowie regularnie wysyłali meldunki do centrali SWZ dotyczące ich cenego osobowego źródła informacji, jak również jego przyjaciół i znajomych. W meldunkach szczegółowo opisywali jego problemy zdrowotne i preferencje seksualne. Równocześnie w centrali SWZ w Moskwie zastanawiano się, jak przyspieszyć karierę zawodową Poetaraya, co polegałoby na przeniesieniu go do Departamentu NATO w holenderskim MSZ.

Andreas Anschlag nie ograniczał się wyłącznie do obsługiwanie osobowych źródeł informacji. Jako dyplomowany inżynier uczęszczał na spotkania, wykłady i dyskusje organizowane przez Fundację Konrada Adenauera, Stowarzyszenie na rzecz Obrony i Polityki Bezpieczeństwa czy nawet Klub Literacki. Tematyka spotkań i dyskusji obejmowała kwestie polityki bezpieczeństwa oraz relacje UE, USA i NATO z Federacją Rosyjską.

Oprócz skrupulatnego notowania przebiegu dyskusji w trakcie tych spotkań Anschlag nawiązuje kontakty z „interesującymi” osobami. Sporządza ich charakterystyki i przesyła do centrali SWZ. Osoby te traktowane są jako potencjalne źródła informacji. Na liście Anschlaga znalazł się m.in. były szef niemieckiego kontrwywiadu wojskowego (MAD) w randze generała brygady, wysoki rangą przedstawiciel Ministerstwa Obrony, a także emerytowany żołnierz Bundeswehry.

W październiku 2010 r. Anschlagowie po raz ostatni przed aresztowaniem zmieniają miejsce zamieszkania. Tym razem przeprowadzają się do domu jednorodzinnego w miejscowości Marburg, dystrykt Michelbach, u podnóża góry Rothaar w regionie Hesse. Na zorganizowanej przez siebie imprezie zapoznawczej z sąsiadami, na której pojawiło się kilkanaścioro osób z dziećmi, Andreas Anschlag wygłasza mowę powitalną, podczas której nie zapomina wytłumaczyć się ze swojego akcentu: urodził się w Argentynie i wychowywał w Meksyku.

Z relacji sąsiadów wynikało, iż Heidrun Anschlag zaczęła w tamtym czasie studiować nauki polityczne na jednej z uczelni w systemie korespondencyjnym. Często widywali ją w ogrodzie z laptopem i książkami. W ocenie sąsiadów Heidrun prowadziła dość samotne życie. Jej koleżanki z poprzedniego miejsca zamieszkania w Landau złożyły jej tylko jedną krótką wizytę. Z relacji sąsiadów wynika, iż rozrywki Heidrun ograniczały się m.in. do gry w tenisa w tamtejszym klubie i to tylko z ich córką Marią. W niektórych weekendy Andreas Anschlag zabierał żonę i córkę do restauracji The Dombaecker w pobliskiej górskiej miejscowości Amoeneburg. Lokal ten jest polecany m.in. w przewodnikach Michelin. Pięciodaniowy zestaw zawierający pieczony udziec dziczyzny podany w sosie jałowcowym i kieliszek wina kosztuje tam około 50 euro.

Anschlagowie nie byli rozrzutni, jeśli chodzi o wydawanie pieniędzy na własne przyjemności. Z SWZ Andreas Anschlag otrzymywał miesięczną pensję 4,3 tys. euro, a Heidrun 4 tys. euro. Były to oczywiście dochody nieopodatkowane. Do tego dochodziło wynagrodzenie z „legalnej” pracy jako inżynier. Dopiero po ich aresztowaniu sąsiedzi zaczęli przypominać sobie „dziwne” szczegóły dotyczące Anschlagów. Kiedy wyjeżdżali na wakacje, zazwyczaj do Hiszpanii, powierzali sąsiadom tylko klucz od skrzynki pocztowej, podczas gdy zazwyczaj zostawia się również klucze do domu na wszelki wypadek. Od wiosny 2011 r. sąsiedzi rzadko widywali Andreasa, gdyż podjął on pracę

jako inżynier w przedsiębiorstwie Voetsch Industrietechnik w miejscowości Balingen, około 70 km na południe od Stuttgartu. Tam też wynajął dom. Wspólne rodzinne życie Anschlagów, aczkolwiek ograniczone w tym czasie tylko do weekendów, wydaje się nadal toczyć spokojnie i harmonijnie.

Najprawdopodobniej w sierpniu 2011 r. Federalne Biuro Ochrony Konstytucji otrzymuje informacje od czeskiej służby dotyczące rosyjskiej działalności szpiegowskiej. Również Amerykanie przekazują stronie niemieckiej posiadane przez siebie dane. Dzięki specjalnemu oprogramowaniu zdołano przechwycić część komunikacji pomiędzy Anschlagami i centralą w Moskwie. Niemiecki kontrwywiad obejmuje ich całodobową kontrolą operacyjną, włączając w to podsłuch telefonów oraz prześwietlenie kont bankowych.

Z informacji uzyskanych przez magazyn „Die Welt” wynika, iż niedługo potem centrala SWZ w Moskwie nabiera podejrzeń o dekonspirację Anschlagów. W Moskwie opracowywany jest plan wycofania agentów. Fakt ten wskazywać może na niepokojący stopień rozpoznania, jakim dysponowała Moskwa, i jej możliwości docierania do informacji związanych z tą sprawą.

Spotkanie „kryzysowe” odbyło się 20 lub 21 sierpnia 2011 r. w Belgradzie. W stolicy Serbii oficer SWZ nadzorujący działania Anschlagów o pseudonimie „Leonid” ostrzega Andreasa i Heidrun przed niebezpieczeństwem dekonspiracji. Cała trójka omawia możliwe przyszłe działania w tej sytuacji. Pod uwagę brane jest uplasowanie Anschlagów w innym zakątku świata lub powrót do Moskwy. W tym drugim przypadku Andreas Anschlag miałby zapewnioną posadę wykładowcy w centralnym ośrodku szkolenia nielegalistów SWZ w Moskwie. Na zakończenie spotkania w Belgradzie poczyniono ustalenia, iż w nadzwyczajnej sytuacji Andreas i Heidrun mają natychmiast skontaktować się z rosyjskim Konsulatem Generalnym w Bonn i przedstawić się jako „Sasza Rost” i „Olga Rost”. Anschlagowie otrzymują również aparat telefoniczny z zabezpieczeniem antypodsłuchowym.

Wobec zaistniałego zagrożenia centrala SWZ przesyła Anschlagom instrukcje, jaki sprzęt i oprogramowanie nie mogą się dostać w ręce przeciwnika za żadną cenę. Małżeństwo ma zniszczyć odbiorniki radiowe i komputery na małe kawałki i wyrzucić je oddzielnie do głębokich zbiorników wodnych. Gdyby okazało się to niemożliwe, Anschlagowie mają rozrzucić poszczególne fragmenty w trudnodostępnych miejscach.

W kontaktach służbowych i prywatnych Anschlagowie nie dają niczego po sobie poznać. 29 września 2011 r. oboje wyjeżdżają na kilka dni do Rzymu. Po powrocie Heidrun z przejęciem opowiada sąsiadkom o romantycznej podróży do Włoch. Prawdziwym powodem ich wyjazdu było jednak zwołanie przez Moskwę kolejnego spotkania „kryzysowego”. W ocenie Moskwy nie ma czasu na dalsze zwlekanie z wycofaniem agentów i należy zakończyć misję. Z uwagi na chwalebny postawę Andreasa w tak stresujących okolicznościach, centrala SWZ ma zamiar awansować go na szefa departamentu, a jego „żonę” na zastępcę, po ich powrocie do Rosji.

W swoim przedsiębiorstwie Andreas Anschlag jednostronnie wypowiada umowę o pracę z końcem 2011 r. Moskwa nalega na szybsze rozwiązanie, aczkolwiek małżeństwo nie może opuścić Niemiec w pośpiechu. Nadal istnieje szansa, że będą oni mogli opuścić kraj „po cichu”. W tej sytuacji Andreas odbywa rozmowę ze swoim przełożonym w pracy i informuje go, iż jego związek z Heidrun legł w gruzach. Wyjaśnia przełożonemu, iż czuje się przygnębiony całą sytuacją i chciałby wyjechać za granicę. Obaj dochodzą do porozumienia, iż jego umowa o pracę wygaśnie z dniem 31 października 2011 r. Właścicielowi wynajmowanego domu oznajmia, iż jego rodzina zamierza zacząć

nowe życie w Bułgarii lub Rumunii. Wypowiada umowę najmu. Anschlagowie zaczynają pakować swoje rzeczy. Wszystkie ich poczynania są na bieżąco monitorowane i analizowane przez niemiecki kontrwywiad. Prawdopodobnym wytłumaczeniem faktu, iż Anschlagowie po prostu nie „zniknęli”, mogło być ich przeświadczenie, że zdołają wkrótce wyjechać z Niemiec, bez wzbudzania niepotrzebnego zainteresowania wokół siebie i ich córki, co z pewnością miałyby miejsce w przypadku ich nagłego wyjazdu.

18 października 2011 r. o godz. 6.00 antyterrorystyczny oddział policji niemieckiej GSG9 wchodzi do domu Anschlagów. Heidrun zostaje przyłapana „na gorącym uczynku” przy odbiorniku krótkofalowym. Udaje się jej jeszcze wyrwać wtyczkę z gniazdka elektrycznego, przez co otrzymywana właśnie wiadomość z Moskwy nie zostaje zapisana. W mieszkaniu śledczy znajdują m.in. ukrytą w kuchni i sypialni gotówkę: 33 tys. franków szwajcarskich oraz równowartość 35 tys. euro w innych walutach. W tym samym czasie Andreas Anschlag zostaje aresztowany w swoim drugim domu w Balingen.

Decyzją sądu w Karlsruhe Andreas i Heidrun Anschlag zostają aresztowani. W ramach prowadzonego śledztwa niemiecka prokuratura zwróciła się z wnioskiem o pomoc prawną do takich krajów, jak Holandia, Austria, Czechy, Turcja, Wenezuela, Argentyna czy Meksyk. Ustalono, iż Anschlagowie zdołali zgromadzić kwotę rzędu 700 tys. euro. Większa część tej sumy została prawdopodobnie zainwestowana w Rosji.

24 marca 2012 r. na amsterdamskim lotnisku Schiphol pojawia się Raymond Poeteray z zamiarem wylotu przez Wiedeń do Bangkoku. Zostaje jednak aresztowany przez holenderską policję. Jest to wynik informacji zgromadzonych przez niemieckich śledczych. W bagażu tego 60-letniego pracownika MSZ znajdowało się kilka nośników danych USB z zapisanymi na nich niejawnymi dokumentami. W domu Poeteraya śledczy odnajdują około 450 niejawnych dokumentów.

W areszcie śledczym Anschlagowie przyznają, że są obywatelami rosyjskimi. Twierdzą, iż ich prawdziwe dane to „Sasza Rost” i „Olga Rost” – zgodnie z ustaleniami poczynionymi na spotkaniu w Belgradzie. Anschlagowie nie przyznali się do stawianych im zarzutów szpiegostwa. Bezpośrednio po aresztowaniu Heidrun zapytana o zakodowane wiadomości radiowe stwierdziła, prawdopodobnie będąc jeszcze w szoku, iż wymazywała wszystkie przekazy zaraz po przeczytaniu ich przez męża. Oświadczyła, iż była odpowiedzialna tylko za stronę techniczną. Później wszystkiego się wyparła.

Skazanie Anschlagów przez niemiecki sąd nie znaczy wcale, iż odbędą oni całość tej kary. Mogą być później wymienieni na innych agentów przebywających w rosyjskich więzieniach. Z informacji uzyskanych przez „Die Welt” wynika bowiem, iż jeszcze przed postawieniem zarzutów Anschlagom przez prokuraturę strona niemiecka miała złożyć Moskwie ofertę „cichej wymiany”. Moskwa nie zdecydowała się jednak na jej przyjęcie. Można się domyślać, iż jednym z powodów takiej postawy strony rosyjskiej mógł być fakt, iż proces o szpiegostwo stanowił dla SWZ idealne źródło informacji o tym, czego dowiedział się niemiecki kontrwywiad o metodach pracy rosyjskich szpiegów.

Podkreślić należy kluczowe znaczenie międzynarodowej współpracy ze służbami partnerskimi. Z pewnością pozwala to na skuteczniejszą walkę z działalnością szpiegową przeciwko UE czy NATO, tak jak to miało miejsce w opisanym przypadku. W dzisiejszych czasach często więcej pożytku może przynieść podzielenie się daną informacją z partnerami z UE czy NATO i zestawienie tego z rozpoznaniem przez nich posiadanym, niż zamknięcie jej w szafie na cztery spusty i liczenie na to, że za kilka lat będzie ona dla nas równie przydatna jak obecnie.

Leszek Pawlikowicz

Organizacja, zadania oraz wybrane problemy funkcjonowania legalnych rezydentur zagranicznych wywiadu KGB w latach 1954–1991

Mimo niezwykle częstego posługiwania się terminem „rezydentura” w setkach monografii i artykułów dotyczących szeroko rozumianych studiów nad wywiadem ZSRR doby zimnej wojny, zarówno struktury i funkcje, jak również wpływ legalnych rezydentur na bieżącą pracę służących w nich oficerów nie były, jak dotąd, przedmiotem odrębnych opracowań naukowych, choć niejednokrotnie wspomniano o nich incydentalnie, zwłaszcza przy opisywaniu konkretnych operacji wywiadowczych¹.

Niniejszy artykuł jest zatem pierwszą próbą przedstawienia roli, organizacji, zadań oraz specyfiki funkcjonowania zlokalizowanych za granicą legalnych rezydentur radzieckiego wywiadu cywilnego w okresie poststalinowskim.

Podstawową bazę źródłową stanowił raport CIA z 1984 r., w którym opisano strukturę i *modus operandi* wszystkich pionów Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) ZSRR, ze szczególnym uwzględnieniem 1. Zarządu Głównego, oraz bogata literatura wspomnieniowa, oparta zwłaszcza na relacjach uciekinierów z KGB².

Pomiędzy marcem 1954 r. a październikiem 1991 r. legalna rezydentura (*легальная резидентура*) stanowiła podstawową jednostkę organizacyjną 1. Zarządu Głównego (ds. wywiadu zagranicznego) KGB przeznaczoną do wykonywania – za pośrednictwem

¹ Zob. choćby najbardziej fundamentalne prace: C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Hodder & Stoughton, London 1990 (wyd. polskie – C. Andrew, O. Gordijewski, KGB, Bellona, Warszawa 1997); *Comrade Kryuchkov's Instructions. Top Secret Files on KGB Foreign Operations 1975–1985* (red. C. Andrew, O. Gordievsky), Stanford Univ. Press, Stanford 1992; *More Instructions from the Centre: Top Secret Files on KGB Global Operations 1975–1985* (red. C. Andrew, O. Gordievsky), Routledge, London 1992; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000 (wyd. polskie – C. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina: KGB w Europie i na Zachodzie*, Wyd. Literackie – Muza S.A., Warszawa 2001); C. Andrew, V. Mitrokhin, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World*, Basic Books, New York 2005 (wyd. polskie – C. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina II: KGB i świat*, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań 2006).

² AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”*, październik 1984 r., k. 191. Kopię raportu dostarczył w 1985 r. oficerom 1. Zarządu Głównego ówczesny szef sekcji radzieckiej kontrwywiadu w Wydziale Radzieckim/Europy Wschodniej Zarządu Operacyjnego CIA, Aldrich Ames. Rosjanie przekazali go następnie polskiemu służbom, i tam, dopiero w 1990 r., został przetłumaczony na język polski. O jego zgodności z oryginałem świadczy zawartość opublikowanego w Stanach Zjednoczonych pełnego, trzystronnicowego spisu treści wspomnianego dokumentu, który jest identyczny z polskim tłumaczeniem (oba zawierają taką samą cyfrowo-literową numerację, tytuły rozdziałów, podrozdziałów, schematów i fotografii, z analogiczną kolejnością i dosłownym – niekiedy dość sztucznie brzmiącym w języku polskim – przekładem). Oficjalnie potwierdzono także fakt dostarczenia go przez Amesa KGB. W tym przypadku, zważywszy na ogromną skalę szkód wyrządzonych wywiadowi amerykańskiemu przez wzmiankowanego „kreta”, nie sposób przyjąć, iż raport ten mógł być elementem jakiegokolwiek potencjalnej dezinformacji ze strony CIA, tym bardziej, że jego zakres przedmiotowy (dane o KGB i GRU) wykluczał wszelką możliwość wprowadzenia w błąd jej adresata (KGB), gdyż jedynie ten ostatni dysponował autentycznymi informacjami źródłowymi. Z perspektywy niemal trzech dekad od chwili wytworzenia tego dokumentu i po skonfrontowaniu go z kilkuset innymi źródłami (w tym również rosyjskimi), głównie o charakterze dokumentalnym, można stwierdzić, iż raport w aspekcie opisu struktur oraz *modus operandi* trafnie odzwierciedlał stan faktyczny 1. Zarządu Głównego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego według stanu z 1983 r. Odnośnie do zawartości spisu treści dokumentu oraz przekazaniu go przez Amesa KGB zob. J.T. Richelson, *U.S. Intelligence Community*, Westview Press, Boulder–San Francisco–Oxford 1995, s. 334–336; D. Wise, *Nightmover: How Aldrich Ames Sold the CIA to the KGB for \$4,6 Million*, Harper Collins, New York 1995, s. 125. Dane bibliograficzne wykorzystanych źródeł wspomnieniowych i relacji zaprezentowano w poszczególnych przypisach oraz odnośnikach tabelarycznych.

delegowanych do niej oficerów – zadań operacyjnych na terytorium obcego państwa³. Charakterystyczną cechą każdej legalnej rezydentury był fakt wykorzystywania przez jej oficerów przedstawicielstw dyplomatycznych, konsularnych, handlowych oraz innych oficjalnych organizacji (np. agencji prasowych, redakcji gazet czy biur podróży) Związku Radzieckiego jako instytucji „przykrycia” dla realizowanych operacji. Choć – zgodnie z przepisami międzynarodowego prawa publicznego – zapewnienie całkowitego bezpieczeństwa działających za granicą oficerów operacyjnych wywiadu wiązało się formalnie z koniecznością jednoczesnego pełnienia przez nich oficjalnych funkcji dyplomatycznych (tylko wówczas mogli bowiem legalnie korzystać z ochrony gwarantowanej przez immunitet dyplomatyczny), to w praktyce nawet zatrzymanie na gorącym uczynku przez miejscowe służby kontrwywiadu funkcjonariuszy KGB wykorzystujących inne rodzaje „przykryć” (np. biur „Aeroflotu”) kończyło się zazwyczaj jedynie ich wydaleniem⁴.

1. Rezydent i jego zastępcy. Sztab rezydentury

Ogólne kierownictwo nad pracą rezydentury sprawował rezydent (*резидент*), przeważnie w randze pułkownika lub generała majora, podległy bezpośrednio naczelnikowi właściwego wydziału „liniowego” (geograficznego) w centrali I. Zarządu Głównego KGB. Zwykle posiadał rangę I lub II sekretarza ambasady (rządziej radcy), co jednocześnie zapewniało mu łatwy dostęp do obcokrajowców. Poza koordynowaniem bieżącej działalności poszczególnych pionów, zatwierdzaniem projektów operacji oraz regularnym kontrolowaniem ich przebiegu i rezultatów sporządzał plany pracy jednostki (stanowiące odzwierciedlenie zapotrzebowań informacyjnych centrali przesyłanych w postaci konkretnych instrukcji, ocen pracy oraz kwestionariuszy pytań), okresowe sprawozdania z realizacji zadań, jak również podpisywał każdą „wychodzącą” z rezydentury depeşe. Ponadto jako jedyny z oficerów miał pełny wgląd do wszystkich materiałów przekazywanych drogą radiową bądź za pośrednictwem poczty dyplomatycznej, mógł sprawdzić obieg wszystkich klauzulowanych dokumentów, a także decydować o ewentualnym „odesłaniu” do Związku Radzieckiego jakiegokolwiek oficera wykazującego najmniejsze oznaki niesubordynacji lub braku dyscypliny (np. za nadużywanie alkoholu czy wdanie się w romans z pracownicą ambasady). Oprócz tego rezydent był zobowiązany do natychmiastowego informowania centrali o nadzwyczajnych wydarzeniach dotyczących samej rezydentury (np. o dezercji oficera) lub kraju urzędowania (np. zamachu bombowym) oraz utrzymywania poprawnych kontaktów z ambasadorem i miejscowym przedstawicielem wywiadu wojskowego GRU⁵.

³ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 97.

⁴ Tamże, k. 81–82, 97; H. Romerstein, S. Levchenko, *The KGB Against the Main Enemy: How the Soviet Intelligence Service Operates Against the United States*, Lexington Books, Lexington–Toronto 1989, s. 277; C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story...*, s. 614; KGB Lexicon. *The Soviet Intelligence Officer's Handbook* (opr. V. Mitrokhin), Frank Cass, London–Portland 2002, s. 59, 241. W niektórych państwach (np. w Kanadzie) praktyki polegające na ekspulsjach złapanych na „gorącym uczynku” oficerów wywiadu niechronionych immunitetem dyplomatycznym wychodziły poza sferę „zwyczaju” i stawały się przedmiotem konkretnych uregulowań prawnych (obowiązujących na zasadzie wzajemności) dołączanych do dwustronnych umów międzynarodowych. Zob. J. Sawatsky, *Men in the Shadows: The RCMP Security Service*, Doubleday, Toronto 1980, s. 158.

⁵ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 98–99, 100; J. Richelson, *Sword and Shield: The Soviet Intelligence and Security Apparatus*, Ballinger, Cambridge 1986, s. 77; W. Kuziczkin, *KGB bez maski*, Alfa, Warszawa 1991, s. 138–139; T. Wolton, *Le KGB en France*, Bernard

Do jego najbliższych współpracowników należeli naczelnicy poszczególnych pionów placówki, z których część piastowała zwykle funkcje zastępców. Wraz z jednym bądź dwoma pomocnikami rezydenta tworzyli oni tzw. sztab rezydentury pełniący rolę pomocniczego organu konsultacyjnego⁶. Do początku lat sześćdziesiątych w większości legalnych ekspozytur komitetu funkcjonował zwykle tylko jeden zastępca (ds. wywiadu politycznego), w późniejszym czasie z reguły powoływano także drugiego (ds. kontrwywiadu)⁷. Jednakże od lat siedemdziesiątych liczba zastępców rezydenta wzrosła w największych placówkach (tzw. głównych rezydenturach) do trzech (mianowano tam dodatkowo zastępcę ds. wywiadu naukowo-technicznego), a nawet czterech (sporadycznie nominowano bowiem także zastępcę ds. wywiadu nielegalnego)⁸.

2. Poszczególne pion operacyjny i pion wsparcia

Poza sztabem w skład rezydentury wchodziłi oficerowie pionów operacyjnych i wsparcia. Poprzez pion operacyjny pozyskiwano większość informacji wywiadowczych, a ich struktura oparta była początkowo na tzw. grupach (*группы*) będących odpowiednikami najważniejszych wydziałów w centrali⁹. W każdej z rezydentur obligatoryjnie tworzone grupy:

- anglo-amerykańską;
- ds. antyradzieckich organizacji emigracyjnych;
- ds. tzw. kolonii radzieckiej (odpowiadającą za sprawy bezpieczeństwa wewnętrznego na terenie radzieckich placówek dyplomatycznych, konsularnych i handlowych);
- ds. wywiadu nielegalnego¹⁰.

Do tego dochodziła grupa „liniowa” zajmująca się prowadzeniem działań wywiadowczych przeciwko państwu, na którego terytorium zlokalizowano placówkę (np. w Austrii – grupa austriacka itp.)¹¹.

Od początku lat sześćdziesiątych podstawowymi jednostkami pionów operacyjnych stały się tzw. linie (*линия*), natomiast grupy zaczęły pełnić rolę komórek niższego

Grasset, Paris 1986, s. 133; Л. Млечин, *Особая папка: Служба внешней разведки. Самые знаменитые операции советской и российской разведки*, Яуза-Эксмо, Москва 2003, s. 269–271; M. Chalet, T. Wolton *Les Visiteurs de L'ombre*, Bernard Grasset, Paris 1990, s. 134–135; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek – egzekucja*, Bellona, Warszawa 2001, s. 111, 187, 206, 225; N. West, *Games of Intelligence: The Classified Conflict of International Espionage*, Crown Publ., New York 1989, s. 87; O. Пеньковский, *Записки из тайника*, Центрограф, Москва 2000, s. 58; *KGB Lexicon...*, s. 120, 354.

⁶ V. Mitrokhin, *The KGB in Afghanistan*, „Cold War International History Project Working Papers” nr 40 (February 2002), s. 21.

⁷ O. Калугин, *Прошай, Лубянка!*, Олимп, Москва 1995, s. 117; А. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России*, Нева-Олма-Пресс, Санкт-Петербург–Москва 2001, s. 82; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина до Путина*, Нева, Санкт-Петербург 2005, s. 110; S. Levchenko, *On the Wrong Side: My Life in the KGB*, Dell Publ., New York 1989, s. 107; J. Barron, *KGB dzisiaj: Niewidzialna ręka*, Volumen, Warszawa 1991, s. 70; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 139; Y. Shvets, Washington Station. *My Life as a KGB Spy in America*, Simon & Schuster, New York–London–Toronto 1994, s. 28; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 98.

⁸ С. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story...*, s. 507; А. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России...*, s. 82; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина...*, s. 110–111; С. Чертопруд, *Андропов и КГБ*, Яуза-Эксмо, Москва 2004, s. 451; А. Север, *История КГБ*, Алгоритм, Москва 2008, s. 204–205.

⁹ P. Deriabin, F. Gibney, *The Secret World*, Ballantine Books, New York 1987, s. 288.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

szczebla¹². W rezultacie struktury operacyjne funkcjonujące w niewielkich oraz średnich rezydenturach przedstawiały się następująco:

- Linia ds. wywiadu politycznego (tzw. linia „PR”) – jej oficerowie zajmowali się pozyskiwaniem informacji politycznych, gospodarczych oraz wojskowych (o charakterze strategicznym), a także realizacją zadań z zakresu tzw. działań aktywnych. Była niezmiennie najliczniejszą (obejmującą co najmniej 40 proc. stanu liczebnego) i najbardziej rozbudowaną spośród wszystkich pionów rezydentury. W jej składzie funkcjonowały następujące grupy:
 - a) ds. politycznych i gospodarczych – poza informacjami politycznymi (otrzymywanymi również na drodze oficjalnych kontaktów dyplomatycznych w miejscowym Ministerstwie Spraw Zagranicznych) oraz gospodarczymi epizodycznie pozyskiwano za jej pośrednictwem także ważne dane dotyczące zagadnień wojskowych odnoszących się do kraju urzędowania;
 - b) ds. „działań aktywnych”¹³ – jej oficerowie skrycie rozpowszechniali przygotowane uprzednio w centrali wywiadu KGB pogłoski, inspirowali materiały prasowe o prowokacyjno-dezinformującym charakterze, utrzymywali kontakty z przedstawicielami miejscowych partii komunistycznych oraz zadaniowali ewentualną „agenturę wpływu” (także w odniesieniu do kraju pobytu);
 - c) ds. Stanów Zjednoczonych (tzw. grupa głównego przeciwnika) – w jej ramach prowadzono operacje werbunkowe skierowane przeciwko obywatelom amerykańskim (z wyjątkiem oficerów służb specjalnych).

Ponadto od drugiej połowy lat sześćdziesiątych w ramach linii „PR” większości rezydentur powstała grupa ds. Chińskiej Republiki Ludowej (tzw. „grupa K”) – jej oficerowie zajmowali się werbowaniem obywateli ChRL.

Dodatkowo w większych rezydenturach na etacie linii ds. wywiadu politycznego zatrudniano tzw. oficera sprawozdawczego (delegowanego przez pion informacyjno-analityczny), którego zadaniem było sporządzanie raportów politycznych (najczęściej jednego do dwóch dziennie) dotyczących zagadnień budzących szczególne zainteresowanie centrali¹⁴.

¹² O. Калугин *Прошай, Лубянка...*, s. 83; А. Максимов, *Операция „Турнир”*. *Записки чернорабочего разведки*, Гея-Итэрум, Москва 1999, s. 42.

¹³ Pod pojęciem „działań aktywnych” (*активные мероприятия*) rozumiano tajne przedsięwzięcia agenturalne o charakterze dezinformacyjnym lub destabilizującym, wynikające z realizacji aktualnych priorytetów radzieckiej polityki zagranicznej, a mające na celu uzyskanie możliwości wpływania na żywotne sfery szeroko rozumianego życia publicznego innych państw. Zob. J. Larecki, *Wielki leksykon służb specjalnych świata. Organizacje wywiadu, kontrwywiadu i policji politycznych świata, terminologia profesjonalna i żargon operacyjny*, Książka i Wiedza, Warszawa 2007, s. 527; *KGB Lexicon...*, s. 13; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „WywiadRa dziecki - KGB i GRU”...*, k. 162.

¹⁴ А. Максимов, *Операция „Турнир”...*, s. 42; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 81, 92, 98; J. Richelson *Sword and Shield...*, s. 79; H. Romerstein, S. Levchenko, *The KGB Against the Main Enemy...*, s. 277–278, 298; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 292, 743; C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story...*, s. 617; А. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России...*, s. 82; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина...*, s. 110–111; С. Чертопруд *Андропов и КГБ...*, s. 451; А. Север, *История КГБ...*, s. 204; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 141–142, 185, 193, 206–208; S. Levchenko, *On the Wrong Side...*, s. 100, 107; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 70, 73; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 139; P. Earley, *Towarzysz J. Tajemnice szefa rosyjskiej siatki szpiegowskiej w Stanach Zjednoczonych po zimnej wojnie*, Rebis, Poznań 2008, s. 87; Y. Shvets, *Washington Station...*, s. 28; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, Robson Books, London 1990, s. 331; N. West, *Games of Intelligence...*, s. 85, 87; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 133.

- Linia ds. kontrwywiadu (tzw. linia „KR”) – odpowiadała za sprawy kontrwywiadu zagranicznego (oficerowie tej linii znaczną część czasu poświęcali na rutynowe poszukiwanie dogodnych miejsc do lokalizacji tzw. martwych skrzynek oraz budynków z kilkoma wyjściami umożliwiającymi pozbycie się „ogona” służb obserwacji), bezpieczeństwa wewnętrznego miejscowych rezydentur KGB, GRU i personelu tamtejszych placówek dyplomatycznych, a dodatkowo za jej pośrednictwem rozpracowywano antyradzieckie organizacje emigracyjne oraz byłych uciekinierów z ZSRR. Pod względem liczebności ustępowała jedynie linii „PR” (obejmując do 30 proc. składu osobowego rezydentury). Szczególną rolę w ramach linii ds. kontrwywiadu pełnił tzw. obiektowy oficer ds. bezpieczeństwa, zajmujący się nadzorem nad służbami ochrony ambasady (w szczególności pracownikami służącymi w recepcji oraz żołnierzami Wojsk Pogranicznych KGB pilnującymi gmachu), monitorowaniem zachowań wszystkich osób zatrudnionych wewnątrz placówki (zwłaszcza w zakresie dotyczącym częstotliwości oraz charakteru ich kontaktów z obcokrajowcami, nadużywania alkoholu, skłonności do romansów pozamałżeńskich, jak również prawomyślności i lojalności), włącznie z ambasadorem, a także werbowaniem i łącznikowaniem informatorów spośród pracowników ambasady oraz członków ich rodzin (najczęściej przy okazji przeprowadzania rutynowych rozmów „profilaktycznych”). W razie jakiegokolwiek odmowy kontrasygnaty jego raportu przez rezydenta przysługiwało mu prawo do samodzielnego przesłania depechy do centrali.
- Linia ds. wywiadu naukowo-technicznego (tzw. linia „X”) – jej oficerowie specjalizowali się w zdobywaniu dokumentacji, patentów, części oraz różnorodnych danych o najnowszych cywilnych i wojskowych technologiach oraz odkryciach naukowych. Od połowy lat siedemdziesiątych jej przeciętna liczebność znacznie wzrosła, a dekadę później była już niemal porównywalna ze stanem linii „KR” (obejmując w rezydenturach operujących na terenie najbardziej uprzemysłowionych krajów świata niemal 30 proc. ich składu osobowego).
- Linia ds. wywiadu nielegalnego (tzw. linia „N”) – za jej pośrednictwem udzielano wsparcia miejscowym rezydenturom wywiadu nielegalnego oraz pojedynczym „nielegałom”¹⁵ (głównie poprzez obsługę wykorzystywanych

¹⁵ „Nielegałowie” (*нелегалы*), byli osobami poddanymi zindywidualizowanemu, kilkuletniemu procesowi szkolenia, a następnie – po przyjęciu przybranej tożsamości obywateli państw obcych (najczęściej potomków uprzednich emigrantów) oraz po co najmniej kilkumiesięcznym pobycie w krajach „trzecich” – kierowani na terytorium państwa „docelowego”. Po „wtopieniu się” w nowe środowisko nie utrzymywali oficjalnych kontaktów z radzieckimi placówkami dyplomatycznymi, dzięki czemu z zasady nie wchodzili w pole zainteresowań miejscowych służb kontrwywiadu. Jednakże, w przeciwieństwie do oficerów legalnych rezydentur, w przypadku aresztowania nie mogli korzystać z immunitetu dyplomatycznego. Byli łącznikowani nie częściej niż raz na kilka miesięcy za pośrednictwem własnych radiostacji lub poprzez bezpośrednie kontakty w krajach „trzecich” z oficerami przybyłymi z centrali. Choć z zasady „nielegałami” byli oficerowie KGB (*разведчики-нелегалы*), to zdarzało się, iż w ich rolę wcielali się obywatele radzieccy będący jedynie informatorami KGB (*агенты-нелегалы*), zwykle w celu wykonania jednorazowego zadania, bądź nawet współpracujący z wywiadem obcokrajowcy (wówczas po przeszkoleniu w ZSRR korzystali z własnych dokumentów i rzeczywistej biografii). Zob. J. Larecki, *Wielki leksykon służb specjalnych...*, s. 429–430; *KGB Lexicon...*, s. 74, 112; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 108–109, 163; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 89.

do łączności z nimi „martwych skrzynek”), a w razie potrzeby można było prowadzić ewentualne działania dywersyjne. Z reguły była to najmniej liczna jednostka spośród wszystkich pionów operacyjnych rezydentury¹⁶.

W większych legalnych placówkach KGB ze struktur linii „KR” i „N” wyodrębniano bardziej wyspecjalizowane komórki obejmujące znacznie węższe zakresy zadań. Wśród nich znajdowały się:

- linia ds. emigracji (tzw. linia „EM”) – jej oficerowie zajmowali się monitorowaniem antyradzieckich organizacji emigracyjnych;
- linia ds. „kolonii radzieckiej” (tzw. linia „SK”) – koncentrowała się na kwestiach bezpieczeństwa wewnętrznego personelu placówek dyplomatycznych, konsularnych i handlowych Związku Radzieckiego;
- linia ds. dywersji (tzw. linia „F”) – za jej pośrednictwem przygotowywano na wypadek wojny lub innych sytuacji kryzysowych przedsięwzięcia dywersyjno-sabotażowe przeciwko ważnym obiektom wojskowym i cywilnym kraju pobytu¹⁷.

Od lat siedemdziesiątych w większości rezydentur pojawili się ponadto oficerowie rezerwy specjalnej – będący głęboko zakonspirowanymi (wśród personelu dyplomatycznego) oficerami II linii. W zakresie prowadzonej działalności operacyjnej nie odpowiadali jednak przed rezydentem, lecz podlegali bezpośrednio (rezydującemu w moskiewskiej centrali) kierownictwu Wydziału „R” (ds. rezerwy kadrowej) w 1. Zarządzie Głównym KGB¹⁸.

Z kolei w ramach pionów wsparcia, poza działaniami sprawozdawczo-łącznościowymi oraz finansowo-administracyjnymi, realizowano przedsięwzięcia związane z instalowaniem i obsługą środków techniki operacyjnej oraz nasłuchu łączności, poszerzając, niekiedy znacząco, zasób pozyskiwanych informacji wywiadowczych¹⁹. W latach pięćdziesiątych w ich składzie znalazły się początkowo następujące grupy:

- ds. środków techniki operacyjnej;
- ds. obróbki fotolaboratoryjnej;
- ds. szyfrów;
- ds. administracyjno-finansowych²⁰.

¹⁶ A. Максимов, *Операция „Турнир”...*, s. 42; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 90, 97–98; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 80; H. Romerstein, S. Levchenko, *The KGB Against the Main Enemy...*, s. 278; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 79–80; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 195, 225; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 331–333; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 133; M. Chalet, T. Wolton, *Les Visiteurs de L'ombre...*, s. 134–135; V. Sheymov, *Tower of Secrets*, Harper Paperbacks, New York 1994, s. 90; S. Levchenko, *On the Wrong Side...*, s. 107, 113–114; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 72–73; Y. Shvets, *Washington Station...*, s. 28; C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story...*, s. 617; Л. Млечин, *Особая папка...*, s. 262–264; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 743; A. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России...*, s. 82; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина...*, s. 110–111; С. Чертопруд, *Андропов и КГБ...*, s. 451; А. Север, *История КГБ...*, s. 205; О. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 58, 76–77; *KGB Lexicon...*, s. 94, 295–296.

¹⁷ C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 467, 488, 511, 743; A. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России...*, s. 82; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина...*, s. 110–111; С. Чертопруд, *Андропов и КГБ...*, s. 451; А. Север, *История КГБ...*, s. 205; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 98; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union...*, s. 331; A. Колпакиди, *Ликвидаторы КГБ. Спецоперации советских спецслужб 1941–2004*, Яуза-Эксмо, Москва 2003, s. 476.

¹⁸ J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 391; P. Earley, *Towarzysz J...*, s. 188–190.

¹⁹ P. Deriabin, F. Gibney, *The Secret World...*, s. 288; A. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России...*, s. 82–83; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина...*, s. 111.

²⁰ P. Deriabin, F. Gibney, *The Secret World...*, s. 288.

Począwszy od lat sześćdziesiątych obok grup zaczęto również tworzyć linie bądź uzupełniać je pojedynczymi oficerami. W rezultacie struktura pionów wsparcia w średniej wielkości rezydenturze prezentowała się w sposób następujący:

- oficer wsparcia operacyjno-technicznego (tzw. linii „OT”) – poza wykrywaniem ewentualnych podsłuchów uczestniczył w operacjach ofensywnych (zakładaniu własnych środków techniki operacyjnej), jak również prowadził laboratorium fotograficzne i odpowiadał za wywoływanie mikrofilmów przychodzących z centrali oraz mikrofilmowanie materiałów wysyłanych do Moskwy za pośrednictwem poczty dyplomatycznej. Po potwierdzeniu otrzymania i wywołania poczty w Moskwie oryginalne dokumenty operacyjne przechowywane w referenturze były ostatecznie niszczone, dzięki czemu ilość dostępnych na miejscu klauzulowanych materiałów ograniczano do niezbędnego minimum;
- grupa ds. monitoringu łączności zespołów obserwacji miejscowego kontrwywiadu i policji (tzw. grupa „Impuls”) – zajmowała się nasłuchem częstotliwości obcych służb kontrwywiadowczo-policyjnych oraz stałym aktualizowaniem dyslokacji ekip obcych służb prowadzących obserwacje oficerów rezydentury. W przypadku potwierdzenia obecności „ogona” ciągnącego się za oficerem udającym się na spotkanie z agentem podejmowano kroki mające na celu przerwanie operacji (od lat siedemdziesiątych wykorzystywano w tym celu miniaturowe aparaty radiowe umieszczane w kieszeniach garniturów pracowników operacyjnych);
- oficer linii ds. wywiadu sygnałowego (tzw. linii „PR”) – obsługujący zlokalizowane na dachu placówki dyplomatycznej urządzenia nasłuchu elektronicznego (przechwytyjące zaszyfrowane depeze radiowe kluczowych ministerstw kraju pobytu) pracujące na potrzeby 8. Zarządu Głównego (ds. kryptografii i dekryptażu) KGB, a od czerwca 1973 r. na rzecz 16. Zarządu (ds. wywiadu sygnałowego) KGB;
- oficer pionu komputeryzacji i zarządzania danymi (tzw. linii „I”) – poza zbieraniem i systematyzowaniem wszelkich napływających do rezydentury informacji zwykle sprawował nadzór nad tymczasowym przechowywaniem wszystkich klauzulowanych dokumentów;
- szyfrant – obok szyfrowania oraz odszyfrowywania depeze przyjmował i nadawał przesyłki za pośrednictwem poczty dyplomatycznej (w centrali trafiały one do pionu informacyjno-analitycznego, a za jego pośrednictwem także do innych jednostek, w większości wydziałów „liniowych”) oraz był odpowiedzialny za zachowanie w tajemnicy wszelkich informacji dotyczących szyfrów i urządzeń szyfrujących, jak również treści wszystkich dokumentów podlegających procedurze szyfrowania;
- radiooperator;
- kierowca rezydentury (tzw. operacyjny) – poza wysokimi kwalifikacjami w zakresie techniki jazdy miał szczegółowo poznać miasto pobytu oraz dysponować zdolnościami do szybkiej identyfikacji samochodów miejscowych służb obserwacji;
- sekretarka-maszynistka – wykonywała prace administracyjno-biurowe (prywatnie była zwykle żoną jednego z oficerów KGB);
- pracownik księgowy-kasjer – zbierał i zestawiał rachunki, dokonywał rozliczeń księgowych oraz wypłacał poszczególnym oficerom zaliczki z funduszu

operacyjnego²¹.

W największych rezydenturach w ramach poszczególnych linii („OT”, „PR” oraz „I”) służyło po dwóch, a nawet trzech oficerów KGB, jak również dwóch szyfrantów, dwóch kierowców operacyjnych, tyleż samo radiooperatorów i sekretarek-maszynistek. Zatrudniano też niekiedy dodatkowego oficera pionu informacyjno-analitycznego. Z kolei w mniejszych zwykle nie było odrębnego, stałego etatu dla oficera wsparcia operacyjno-technicznego (w razie potrzeby dojeżdżał z „legalnej” rezydentury położonej w sąsiednim państwie) oraz sekretarki-maszynistki²².

3. Rodzaje „przykryć” wykorzystywanych przez oficerów rezydentury i ich wpływ na pracę operacyjną

Większość operujących za granicą funkcjonariuszy komitetu wykorzystywała „przykrycia” dyplomatyczne bądź konsularne, choć każdy z pionów rezydentury obsadzał w ambasadach nieco inne działy. Oficerowie linii „PR” pracowali najczęściej w sekcjach: politycznej, kulturalnej i prasowej, pionu „X” – w misjach handlowych, natomiast oficerów linii „N” zatrudniano zwykle w sekcjach konsularnych. Z kolei funkcjonariusze służący w pionach pomocniczych, obejmujących zagadnienia administracji, finansów i zaopatrzenia, mieli status niższej rangi urzędników (stażystów dyplomatycznych lub konsularnych)²³. Większość zajmowała jednak rangi od attaché do radcy (zob. Tabela 1).

Tabela 1. Rangi dyplomatyczne obowiązujące w placówkach dyplomatycznych podległych Ministerstwu Spraw Zagranicznych ZSRR w latach 1954–1991

Ranga (nazwa rosyjskojęzyczna)
Ambasador (<i>посол</i>)
Minister pełnomocny (<i>посланник</i>)
Starszy radca (<i>старший советник</i>)
Radca (<i>советник</i>)
I sekretarz (<i>I секретарь</i>)

²¹ C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 743; A. Колпакиди, Д. Прохоров, *Внешняя разведка России...*, s. 82–83; Д. Прохоров, *Разведка от Сталина...*, s. 111; С. Чертопруд, *Андропов и КГБ...*, s. 451–452; А. Север, *История КГБ...*, s. 205; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 98, 101; J. Richelson, *Sword and Shield...*, s. 77–79; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 113, 120–121, 185, 225; C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story...*, s. 507; M. Chalet, T. Wolton, *Les Visiteurs de L’ombre...*, s. 135; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 290–291; N. West, *Games of Intelligence...*, s. 87; S. Levchenko, *On the Wrong Side...*, s. 114; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 141–142, 149; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 74–75; Л. Млечин, *Особая папка...*, s. 271.

²² AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 88, 92–94, 98; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 149; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 73.

²³ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 100; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 113; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 64; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 136, 139; G. Knopp, *Elita szpiegów*, Bellona, Warszawa 2004, s. 12.

II sekretarz (<i>II секретарь</i>)
III sekretarz (<i>III секретарь</i>)
Attaché (<i>амташе</i>)
Stażysta (<i>стажёр</i>)

Źródło: *USSR Facts & Figures Annual*, Vol. 2, 1978 (opr. J. Scherer), Academic International Press, Gulf Breeze 1978, s. 41; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek – egzekucja*, Bellona, Warszawa 2001, s. 141.

Przeciętnie w ramach danej placówki oficerowie wywiadu KGB stanowili około 30–45 proc. jej personelu (kolejne 15–25 proc. zajmowali oficerowie GRU)²⁴.

Lista radzieckich instytucji „przykrywkowych”, które wykorzystywano dla potrzeb 1. Zarządu Głównego za granicą, nie ograniczała się jednak do funkcji *stricte* dyplomatycznych oraz dyplomatyczno-handlowych, lecz obejmowała również agencje telegraficzne i prasowe, instytucje naukowe, kulturalne, biura podróży, przedstawicielstwa linii lotniczych, a nawet organizacje młodzieżowe, kobiece oraz humanitarne (zob. Aneks).

Komitet korzystał też z przysługujących Związkowi Radzieckiemu stanowisk w organizacjach międzynarodowych (zwłaszcza ONZ oraz jej agendach pomocniczych)²⁵.

Specyfika pracy poszczególnych pionów miała bezpośredni wpływ na zakres wykorzystania funkcji „przykrywkowych” do prowadzenia działalności wywiadowczej. Operujący z terenu ambasady oficerowie linii ds. wywiadu politycznego oraz naukowo-technicznego znaczną część pozyskiwanych informacji zdobywali jawnie (według analiz CIA odsetek ten dla linii „PR” oscylował nawet na poziomie ok. 50 proc.), poświęcając zarazem większość czasu na rozwijanie i kultywowanie kontaktów z przedstawicielami kręgów dyplomatycznych oraz naukowych. Z kolei oficerowie linii ds. wywiadu nielegalnego i kontrwywiadu niemal wszystkie operacje prowadzili w oderwaniu od swoich stanowisk „przykrycia”, wyraźnie ograniczając przy tym zadania dyplomatyczne (dotyczyło to w głównej mierze oficerów linii „KR”). Odrębnie traktowano natomiast młodych oficerów delegowanych za granicę po raz pierwszy. Przez sześć mie-

²⁴ О. Пеньковский, *Записки из тайника...*, s. 57–58; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 112; W. Suworow, *GRU: Radziecki wywiad wojskowy*, Adamski & Bieliński, Warszawa 1999, s. 131. Według opublikowanych w 1973 r. badań londyńskiego Instytutu Studiów nad Konfliktem (Institute for the Study of Conflict) aż 72 proc. z 2146 członków radzieckiego personelu dyplomatycznego akredytowanego ówczesnie na terytorium krajów NATO korzystało przy wykonywaniu swych zadań z różnego typu technik wywiadowczych. Z kolei analogiczny wskaźnik odnoszący się do pozostałych pracowników zatrudnionych w radzieckich misjach handlowych, biurach podróży, przedstawicielstwach linii lotniczych oraz agencjach prasowych (na terenie wspomnianych państw) wynosił „zaledwie” 45 proc. Zob. W. Corson, R. Crowley, *The New KGB: Engine of Soviet Power*, William Morrow & Co., New York 1985, s. 483.

²⁵ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 81; *Expose of Soviet Espionage*, Prepared by the Federal Bureau of Investigation United States Department of Justice and Transmitted by Direction of the Attorney General for use of the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal security Laws of the Committee on the Judiciary United States Senate, Eighty-Sixth Congress, Second Session, July 2, 1960, U. S. Government Printing Office, Washington 1960, s. 2, 4; D. Wise, T. Ross, *The Espionage Establishment*, Random House, New York 1967, s. 21.

sięcy z reguły nie uczestniczyli bowiem w żadnych przedsięwzięciach wywiadowczych, a koncentrowali się wyłącznie na pracy „przykrywkowej” i doskonaleniu języka, starając się zarazem dobrze poznać miejsce pobytu²⁶.

Najwięcej spotkań, w tym także operacyjnych, przeprowadzano w porze obiadowej oraz późnym popołudniem, wykorzystując naturalny rytm dnia. Często jednak oficerowie KGB (szczególnie służący w ramach linii „KR” i „N”) wykazywali skłonność do realizacji niektórych przedsięwzięć operacyjnych także po zapadnięciu zmroku, zwłaszcza w weekendy. Wynikało to z głównie faktu odnotowywania w tym czasie niższej aktywności miejscowych służb obserwacji, choć – z drugiej strony – zbyt duża liczba „nocnych eskapad” zwiększała ryzyko identyfikacji ich faktycznej przynależności organizacyjnej²⁷. Do elementów odróżniających oficerów komitetu działających pod „przykryciem” dyplomatycznym od typowych dyplomatów należały ponadto: częstsze i dłuższe pobyty poza siedzibą ambasady (konsulatu, misji handlowej), chętnie nawiązywanie kontaktów z osobami wywodzącymi się spoza kręgów dyplomatycznych kraju pobytu, posiadanie przez pracownika personelu dyplomatycznego lub konsularnego samochodu służbowego przeznaczonego wyłącznie do własnej dyspozycji, ograniczenie prywatnego kręgu towarzyskiego jedynie do wybranych pracowników macierzystej rezydentury (w odróżnieniu od dwóch pozostałych kręgów tworzonych przez oficerów GRU oraz „czystych” dyplomatów), wykorzystywanie przez tę samą osobę podczas misji wykonywanych w różnych krajach merytorycznie niepowiązanych ze sobą funkcji „przykrycia” (np. stanowisk attaché kulturalnego i radcy handlowego)²⁸. Czynnikiem ułatwiającym zachodnim służbom kontrwywiadowczym identyfikację *razwiedczikow* będących formalnie na liście płac radzieckiego MSZ było ponadto wykorzystanie przez wyjeżdżających i przybywających oficerów kolejno tego samego (zwykle stosunkowo niskiej rangi) stanowiska dyplomatycznego w konkretnej placówce (np. radcy sekcji prasowej radzieckiej ambasady w Kopenhadze). W rezultacie, gdy zdołano już zidentyfikować określonego oficera KGB, było niemal pewne, że jego następca będzie również funkcjonariuszem Komitetu²⁹.

4. Lokalizacja pomieszczeń i bieżące funkcjonowanie rezydentury

Ścisłe strzeżone pomieszczenia wchodzące w skład „legalnych” rezydentur KGB były zwykle sytuowane na wyższych piętrach radzieckich placówek dyplomatycznych (sąsiadując często z analogicznymi, choć mniejszymi rezydenturami GRU)³⁰. Poza gabinetem rezydenta, gabinetami naczelników pionów oraz sekretariatem mieściły również, odrębne dla każdej linii, kilku- lub kilkunastoosobowe pokoje przeznaczone do rutynowego sporządzania raportów. Od lat siedemdziesiątych ich sufity i ściany zabezpieczano specjalnymi, dźwiękoszczelnymi płytami, natomiast w oknach instalowano szyby z matowego, karbowanego szkła z wtopioną metalową siatką. Nie prowadzono w nich jednak rozmów operacyjnych ani nie przechowywano na stałe żadnych (nawet jawnych)

²⁶ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 101; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 111–112; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 147; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 72–73.

²⁷ O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 114; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 72–73; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 103–104.

²⁸ J. Sawatsky, *Men in the Shadows...*, s. 163.

²⁹ P. Earley, *Towarzysz J...*, s. 177–178, 293–294.

³⁰ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 99; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 155; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 132, 137.

dokumentów z wyjątkiem tych, które na krótko przynosili sami oficerowie. Oprócz szafy pancерnej przeznaczonej wyłącznie do magazynowania sprzętu fotograficznego znajdował się tam zawieszony na ścianie dokładny plan miasta, kilka zwykłych stołów (często z bocznymi przegródkami zapewniającymi większą dyskrecję pracy), a także obsługiwane w przyległym pomieszczeniu przez oficera wsparcia operacyjno-technicznego podręczne laboratorium fotograficzne (od lat siedemdziesiątych instalowano w nich również pierwsze fotokopiarki). Raporty sporządzano ręcznie, gdyż we wszystkich ambasadach zakazywano używania elektrycznych maszyn do pisania z obawy przed ewentualną możliwością ich „dekryptażu” za pomocą specjalnych urządzeń dekodujących rytm uderzeń w klawisze. Z klasycznej maszyny korzystała natomiast sekretarka-maszynistka. W niewielkim pomieszczeniu sekretariatu umieszczano także fotografie zidentyfikowanych oficerów miejscowych służb kontrwywiadowczo-obsługowych, jak również tablice rejestracyjne ich samochodów i pojazdów wykorzystywanych w danym kraju przez oficerów CIA³¹.

Najważniejszym miejscem każdej rezydentury KGB była zupełnie pozbawiona okien i odizolowana od reszty pomieszczeń pancernymi drzwiami (z charakterystycznym przeszklonym „judaszem” oraz bez zewnętrznej klamki) tzw. referentura. Mieściły się w niej urządzenia łączności ze sprzętem szyfrującym, dwa odrębne pokoiki do tymczasowego przechowywania materiałów klauzulowanych, niewielka czytelnia tajna oraz specjalne pomieszczenia do prowadzenia rozmów operacyjnych (tzw. klatki bezpieczeństwa). Całość chroniona była zwykle kilkoma niezależnymi systemami alarmowymi (sprzężonymi z elektrycznym zamkiem przy wejściu) oraz regularnie monitorowana przez oficera wsparcia operacyjno-technicznego w celu wykrycia ewentualnych urządzeń podsłuchowych³².

Referentura służyła nie tylko na potrzeby KGB, lecz także GRU, jak również ministerstw: Spraw Zagranicznych i Handlu Zagranicznego. Była czynna całą dobę przez wszystkie dni w roku. Zwykle kierował nią były szyfrant w randze attaché, który odpowiadał za swą działalność przed ambasadorem oraz obiektywnym oficerem KGB ds. bezpieczeństwa. Podlegał mu radiooperator oraz, w większych placówkach, drugi szyfrant³³.

Część przeznaczona do obsługi łączności i szyfrów obejmowała: dalekopis (od lat siedemdziesiątych używano zwykle wschodnioniemieckiego urządzenia T-51), maszynę kodującą systemem Morse’a (tzw. DKM), urządzenia przekaźnikowe oraz sprzęt odbiorczy. Obok znajdował się zamykany od wewnątrz niewielki pokój przeznaczony dla szyfranta. W połowie lat siedemdziesiątych zaczęto dodatkowo instalować w referenturach system łączności satelitarnej typu *Striela*³⁴.

³¹ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 99, 182; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 190; J. Barron, *KGB dzisiaj...*, s. 72–74; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 137–139, 141; Y. Shvets, *Washington Station...*, s. 28; V. Sheymov, *Tower of Secrets...*, s. 109; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 289.

³² J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Volumen, Warszawa 1991, s. 247; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 99, 182; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 112–113, 190; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 138–140; V. Sheymov, *Tower of Secrets...*, s. 109–110; N. West, *Games of Intelligence...*, s. 88; V. Sakharov, U. Tos, *High Treason*, Ballantine Books, New York 1981, s. 197.

³³ J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 247; tenże, *KGB dzisiaj...*, s. 75; V. Sheymov, *Tower of Secrets...*, s. 110; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 99; N. West, *Historical Dictionary of Cold War Counterintelligence*, Scarecrow Press., Lanham–Toronto–Plymouth 2007, s. 281.

³⁴ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 182.

Wszelkie dokumenty operacyjne, podręczne kartoteki agentów oraz szyfry składowano natomiast w niewielkim pomieszczeniu w czterech ogniotrwałych szafach pancernych przeznaczonych dla rezydentów KGB i GRU, a także szyfrantów obu służb. Pod koniec każdego dnia pracy oraz w czasie przerwy obiadowej oficer pionu „I” bądź szyfrant znosili tam również wszystkie aktówki z dokumentami wypożyczonymi do czytelnicy tajnej. Dokumenty MSZ i MHZ przechowywano w podobnych warunkach, lecz w odrębnym pomieszczeniu. Na wypadek sytuacji nadzwyczajnych (zwłaszcza wybuchu wojny bądź w razie szturmowania ambasady przez wrogi tłum) obok szaf pancernych rutynowo instalowano wysoko wydajne piece (zasilane tlenem ze specjalnych, wymiennych butli) do szybkiego spopielenia papieru³⁵. W takich przypadkach wszelkie tajne urządzenia wykorzystywane do łączności, nasłuchu radiowego i wywiadu sygnałowego miały zostać jak najszybciej potłuczone przez obsługę za pomocą zwykłych młotków, a złom wywieziony (za pośrednictwem poczty dyplomatycznej) do centrali³⁶.

Z kolei pomieszczenia przeznaczone do prowadzenia „bezpiecznych” rozmów operacyjnych były wytłumione specjalną matą dźwiękoszczelną oraz obudowane arkuszami blachy. Od lat siedemdziesiątych na ich wyposażeniu znajdowały się ponadto urządzenia elektroniczne wytwarzające fale dźwiękowe pracujące na częstotliwościach zakłócających aparaty podsłuchowe oraz specjalne głośniki z charakterystycznym „charkotem”, włączane automatycznie po wejściu do pokoju. Mimo to niektóre rozmowy rezydentów z wybranymi oficerami pełniącymi funkcje dyplomatyczne odbywały się w niedysponujących podobnymi zabezpieczeniami gabinetach „przykrywkowych” na terenie ambasady. Analogicznie postępowali też naczelnicy pionów operacyjnych³⁷.

Dostęp do referentury przysługiwał jedynie wybranym urzędnikom placówki: ambasadorowi, rezydentom KGB i GRU, obiektowemu oficerowi KGB ds. bezpieczeństwa, jak również szyfrantom, radiooperatorowi, oficerowi pionu komputeryzacji i zarządzania danymi oraz osobom przez nich upoważnionym. Nie mogli oni jednak wносить do niej żadnych teczek, aparatów fotograficznych i magnetofonów ani też wnosić jakichkolwiek tajnych dokumentów. Z kolei szyfranci ze względów bezpieczeństwa w praktyce nie wychodzili poza teren placówki (na rzadkie wizyty w pobliskich sklepach zezwalano im jedynie w otoczeniu kilkusobowej, uzbrojonej eskorty strażników), a w czasie dyżuru obowiązani byli przebywać wyłącznie w obrębie referentury³⁸.

Zewnętrzna ochronę ambasady zapewniali natomiast wyposażeni w broń krótką żołnierze Wojsk Pogranicznych KGB, którzy regularnie sprawdzali w nocy m.in. dachy pilnowanych obiektów³⁹. Dodatkowo radzieckie przedstawicielstwa dyplomatyczne starano się ogradzać wysokim murem, a nad bramami wejściowymi montowano kamery rejestrujące każdą osobę wchodzącą do sali recepcyjnej⁴⁰.

Oficerowie rezydentury ze względów operacyjnych korzystali głównie z samochodów najczęściej użytkowanych na terenie danego kraju. W większości przypadków

³⁵ Tamże, k. 99–100, 182; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 155, 188; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 290; W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 296.

³⁶ W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 296.

³⁷ J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 247; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 99–100; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 190–191.

³⁸ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 99; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 247; O. Gordijewski, *Ostatni przystanek...*, s. 113; M. Chalet, T. Wolton, *Les Visiteurs de L'ombre...*, s. 135; T. Wolton, *Le KGB en France...*, s. 320.

³⁹ AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”...*, k. 98; J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 247.

⁴⁰ J. Barron, *KGB. Tajna działalność...*, s. 247; tenże, *KGB dzisiaj...*, s. 69, 74.

były to wozy zachodnich marek: mercedesy, BMW, peugeoty, a od lat siedemdziesiątych także toyoty. W gorszych samochodach rutynowo podrasowywano silniki, by w razie konieczności mogły zniknąć z pola widzenia miejscowych służb obserwacji⁴¹.

W okresie ponad 37 lat istnienia 1. Zarządu Głównego KGB zdecydowaną większość informacji pozyskiwanych przez tę służbę otrzymywano za pośrednictwem zlokalizowanych za granicą ZSRR legalnych rezydentur KGB. Przy ich pomocy realizowano także większość działań operacyjnych o charakterze pozainformacyjnym. Z tego względu przykładano wielką wagę do nieustannego dostosowywania funkcji i struktur wspomnianych rezydentur do dynamicznie zmieniających się okoliczności w szeroko rozumianym świecie zewnętrznym, a poprzez doskonalenie warunków pracy służących w nich oficerów usiłowano wpłynąć na zwiększenie efektywności funkcjonowania całego wywiadu KGB.

Aneks

Radzieckie instytucje „przykrywkowe” wykorzystywane przez oficerów 1. Zarządu Głównego KGB oraz wywiadu wojskowego GRU do prowadzenia działań wywiadowczych w latach 1954–1991

Nazwa instytucji (rosyjskojęzyczna)	Rodzaj oficjalnie prowadzonej działalności
Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR (<i>Министерство иностранных дел СССР – МИД СССР</i>)	Dyplomatyczna
Ministerstwo Handlu Zagranicznego ZSRR (<i>Министерство внешней торговли СССР</i>)	Dyplomatyczno- -handlowa
Państwowy Komitet ds. Zagranicznej Współpracy Gospodarczej ZSRR (<i>Госкомитет по внешним экономическим связям СССР</i>)	Handlowa
Izba Handlowo-Przemysłowa ZSRR (<i>Торгово-промышленная палата СССР</i>)	Handlowa
Towarzystwo Akcyjne „Amerykańska Organizacja Handlowa” – Amtorg (<i>Акционерное общество „Американская Торговая Организация” – Амторг</i>)	Handlowa na terytorium Stanów Zjednoczonych
Moskiewski Bank Ludowy (<i>Московский народный банк</i>)	Bankowa

⁴¹ W. Kuziczkin, *KGB bez maski...*, s. 148–149.

Państwowy Komitet Rady Ministrów ZSRR ds. Nauki i Techniki (Государственный комитет Совета министров СССР по науке и технике – ГКНТ)	Zakup nowoczesnych technologii cywilnych oraz koordynowanie wymiany naukowo-technicznej
Akademia Nauk ZSRR (Академия наук СССР)	Naukowa
Ministerstwo Kultury ZSRR (Министерство культуры СССР)	Nadzór nad działalnością kulturalną
Państwowy Komitet ZSRR ds. Współpracy Kulturalnej z Zagranicą (Государственный комитет СССР по культурным связям с зарубежными странами)	Wymiana kulturalna z zagranicą
Agencja Telegraficzna Związku Radzieckiego (Телеграфное агентство Советского Союза – ТАСС)	Agencja telegraficzna
Agencja Prasowa „Nowosti” (Агентство печати „Новости”)	Agencja prasowo- -fotograficzna
Państwowy Komitet Rady Ministrów ZSRR ds. Telewizji i Radiofonii (Государственный комитет Совета министров СССР по телевидению и радиовещанию)	Telewizyjna i radiowa
Radio Moskwa (Радио Москва)	Radiowa
Dziennik – centralny organ KPZR „Prawda” (ежедневный центральный орган КПСС „Правда”)	Prasowa
Dziennik Komsomołu „Komsomolskaja Prawda” (ежедневный центральный орган Комсомола „Комсомольская Правда”)	Prasowa
Dziennik społeczno-polityczny „Izwestija” (ежедневная общественно-политическая газета „Известия”)	Prasowa
Tygodnik społeczno-polityczny „Nowe Czasy” (еженедельный общественно-политический журнал „Новое время”)	Prasowa
Dziennik ekonomiczno-polityczny „Przemysł Socjalistyczny” (ежедневная экономическо-политическая газета „Социалистическая индустрия”)	Prasowa
Radzieckie Linie Lotnicze „Aeroflot” (Советские авиалинии „Аэрофлот”)	Przewozy lotnicze
Ministerstwo Żeglugi Morskiej ZSRR (Министерство морского флота СССР)	Transport morski

Centralny Urząd Telegraficzny ZSRR (<i>Центральный телеграф СССР</i>)	Telekomunikacyjna
Wszechzwiązkowe Zrzeszenie ds. Eksportu i Importu Filmów „Soweksportfilm” (<i>Всесоюзное объединение по экспорту и импорту кинофильмов „Совэкспортфильм”</i>)	Wymiana w zakresie kinematografii
Wszechzwiązkowe Zrzeszenie „Międzynarodowa Książka” (<i>Всесоюзное объединение „Международная книга”</i>)	Wydawniczo-handlowa
Państwowe Towarzystwo Akcyjne „Intourist” (<i>Государственное акционерное общество „Интурист”</i>)	Biuro podróży
Związek Towarzystw Czerwonego Krzyża i Czerwonego Rółksiężycy ZSRR (<i>Союз обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР</i>)	Humanitarna
Związek Radzieckich Stowarzyszeń Przyjaźni i Relacji Kulturalnych z Zagranicą (<i>Союз советских обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами – ССОД</i>)	Wymiana kulturalno-naukowo-sportowa z zagranicą
Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. Łomonosowa (<i>Московский государственный университет им. Ломоносова</i>)	Naukowa
Uniwersytet Przyjaźni Narodów im. Patrice’a Lumumby (<i>Университет дружбы народов им. Патриса Лумумбы</i>)	Naukowo-ideologiczna
Radziecki Komitet Obrony Pokoju (<i>Советский комитет защиты мира</i>)	Propagandowa
Radziecki Komitet Światowej Federacji Związków Zawodowych (<i>Советский комитет Всемирной федерации профсоюзов</i>)	Związkowa
Komitet Organizacji Młodzieżowych ZSRR (<i>Комитет молодёжных организаций СССР</i>)	Stowarzyszenie młodzieży
Komitet Kobiet Radzieckich (<i>Комитет советских женщин</i>)	Stowarzyszenie kobiet
Komitet ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR (<i>Комитет по делам религий при Совете Министров СССР</i>)	Nadzór nad kościołami i wyznaniem religijnymi

Źródła: *Expose of Soviet Espionage*, Prepared by the Federal Bureau of Investigation United States Department of Justice and Transmitted by Direction of the Attorney General for use of the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and other Internal security Laws of the Committee

on the Judiciary United States Senate, Eighty-Sixth Congress, Second Session, July 2, 1960, U.S. Government Printing Office, Washington 1960, s. 5–6; *Conditions in the Soviet Union the „New Class”: Further Testimony of Aleksandr Y. Kaznacheyev*, Hearing before the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and other Security Laws of the Committee on the Judiciary United States Senate, Eighty-Sixth Congress, Second Session, January 22, 1960, U.S. Government Printing Office, Washington 1960, s. 2; *Expulsions of Soviet Officials 1986*, w: *Congressional Record*, House of Representatives, One Hundredth Congress, First Session, Part 12, June 18, 1987, U.S. Government Printing Office, Washington 1987, s. 16703; О. Пеньковский, *Записки из тайника*, Центолиграф, Москва 2000, s. 56–57; O. Kalugin, F. Montaigne, *Spy Master. My 32 Years in Intelligence And Espionage Against the West*, Smith Gryphon, London 1994, s. 33–34, 215; O. Kalugin, *Прошай, Лубянка!* Олимп, Москва 1995, s. 77; D. Wise, T. Ross, *The Espionage Establishment*, Random House, New York 1967, s. 19–21; J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Volumen, Warszawa 1991, s. 26, 35, 64; tenże, *KGB dzisiaj: Niewidzialna ręka*, Volumen, Warszawa 1991, s. 165, 350; J. Richelson, *Sword and Shield: The Soviet Intelligence and Security Apparatus*, Ballinger, Cambridge 1986, s. 81–82; P. Deriabin, T.H. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, Robson Books, London 1990, s. 391; C. Pincher, *Too Secret too Long: The Great Betrayal of Britain's Crucial Secrets and the Cover-up*, St. Martin's Press, New York 1984, s. 411; N. West, *At Her Majesty's Secret Service: The Chiefs of Britain's Intelligence Agency MI6*, Greenhill Book-Naval Institute Press, London–Annapolis 2006, s. 139; V. Sakharov, U. Tosi, *High Treason*, Ballantine Books, New York 1981, s. 188; AIPN, sygn. IPN 01538/9, *Raport CIA „Wywiad Radziecki – KGB i GRU”*, październik 1984 r., k. 81–82.

Michał Wojnowski

„Neobizantyzm”: polityczna utopia czy nowa ideologia elit Federacji Rosyjskiej w XXI wieku?

Bizantyński duch, bizantyńskie zasady i wpływy jak twórcza tkanka systemu nerwowego przenikają do cna cały wielkoruski społeczny organizm¹.
Konstantin Leontjew (1831–1891)

Wszystkie przyrządy miernicze podczas pomiaru Rosjanina psują się².
Aleksandr Dugin (1962–)

Rozpad Związku Radzieckiego i związane z tym procesem następstwa, jakie dotknęły społeczeństwo rosyjskie w każdej dziedzinie życia, spowodowały m.in. konieczność budowy nowej przestrzeni kulturowej, określenia własnej tożsamości a przede wszystkim stworzenia nowych koncepcji skutecznej polityki zagranicznej, która pozwoliłaby odbudować prestiż i pozycję państwa, zwłaszcza w obliczu postępujących procesów globalistycznych³. Szczególnie istotnym czynnikiem ułatwiającym władzom reintegrację społeczeństwa rosyjskiego jest ciągle obecna nostalgia za utraconym imperium, co powoduje, że silne państwo w świadomości sporej liczby Rosjan utożsamiane jest z wielkim obszarem i autokratycznymi rządami, traktowanymi jako polityczne kryterium siły mocarstwowej. Z kolei decentralizacja i demokratyzacja państwa postrzegane są jako procesy dezintegracyjne, prowadzące do jego rozpadu. Przynależność do wielkiego mocarstwa ciągle pozostaje ważnym składnikiem samoidentyfikacji wielu Rosjan, dlatego też opinia publiczna jest szczególnie wrażliwa na punkcie międzynarodowego statusu Federacji Rosyjskiej oraz jej udziału w procesie podejmowania najważniejszych decyzji dotyczących porządku światowego. Imperialna przestrzeń Rosji/Związku Radzieckiego, na którą składają się także komponenty, których wymiar przestrzenny w innych kulturach nie jest oczywisty (np. hierarchiczna struktura władzy państwowej, administracja kościelna) oraz konieczność jej integracji, nadal określa sens komunikacji i zachowań społecznych, dlatego też aby lepiej zrozumieć współczesną

¹ *Византийский дух, византийские начала и влияния, как сложная ткань нервной системы, проникают насквозь весь великорусский общественный организм.* Cyt. za: В. Урбан, *Новая идеология для Российской Империи: Византизм К.Н. Леонтьева*, <http://www.sgu.ru/files/nodes/9877/13.pdf>, s. 1 [dostęp: 27 VI 2013].

² *Все приборы при измерении русского человека ломаются.* Tak brzmi jeden z aforyzmów Aleksandra Dugina. Cyt. za: <http://www.anticompromat.org/dugin/duginbio.html> [dostęp: 27 VI 2013].

³ D. Trenin, *The End of Eurasia. Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*, Washington 2001, s. 87–129; Ch. Thorun, *Explaining Change in Russian Foreign Policy. The Role of Ideas in Post-Soviet Russia's conduct towards the West*, London–New York 2009, s. 32–50; L.N. Klepatskii, *The New Russia and the New World Order*, w: *Russia Between East and West. Russian Foreign Policy on the Threshold of the Twenty-First Century*, G. Gorodetsky (red.), London 2003, s. 2–11; A. Kaehne, *Political and Social Thought in Post-Communist Russia*, London–New York 2007, s. 71–140; S. White, *Soviet Nostalgia and Russian Politics*, „Journal of Eurasian Studies” 2010, nr 1, s. 1–9; М.М. Шамова, *Миссия русской цивилизации „Геополитика и безопасность”* 2011, nr 4, s. 115–119; Л.Г. Ивашов, *Россия в геополитическом контексте XXI века*, „Геополитика и безопасность” 2010, nr 4, s. 20–27.

politykę władz Federacji Rosyjskiej, a w jej kontekście rolę służb specjalnych, należy badać proces imperialnego opanowywania i porządkowania wielkiej przestrzeni⁴. W związku z tym szczególną popularność w Rosji, począwszy od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, zyskuje geopolityka, która jest przede wszystkim nauką o władzy nad przestrzenią wraz z jej wszystkimi zasobami, w tym także ludzkimi⁵.

Początki rosyjskiej geopolityki sięgają XIX stulecia. Nazywano ją wówczas geografią wojskową⁶. W Związku Radzieckim uważano ją za reakcyjną, burżuazyjną naukę, która miała uzasadniać zaborczą politykę kapitalistycznych mocarstw. Pomimo tego prace zachodnich geopolityków, których koncepcje określano wówczas jako strategię wojskową, były analizowane przede wszystkim przez wojskowych i dyplomatów. Wraz z upadkiem ZSRR geopolityka zaczęła się odradzać zwłaszcza w sferze akademickiej. Powstało wiele ośrodków badawczych przy instytutach i uniwersytetach, a także przy Rosyjskiej Akademii Nauk. Ponadto na bazie ogromnego zainteresowania geopolityką utworzono szereg organizacji społecznych, w tym m.in. Międzynarodowy Ruch Eurazjatycki czy Akademię Problemów Geopolitycznych założoną przez gen. Leonida Iwaszowa⁷. Lawinowo wzrasta liczba wydawanych na ten temat publikacji, zaś autorami niektórych z nich są znani politycy, jak choćby Giennadij Ziuganow, Aleksiej Mitrofanow czy Władimir Żyrinowski⁸. Szczególnie

⁴ W. Marciniak, *Przestrzeń jako kategoria dyskursu politycznego w Rosji współczesnej*, Szkoła Główna Handlowa, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne, Katedra Studiów Politycznych, Warszawa 2004, s. 8, 20–31. Por. L. Shevtsova, *Vladimir Putin's Political Choice: Towards Bureaucratic Authoritarianism*, w: *Leading Russia. Putin in Perspective. Essays in Honour of Archie Brown*, A. Pravda (red.), Oxford 2005, s. 229–255; A. Umland, *The Claim of Russian Distinctiveness as Justification for Putin's Neo-Authoritarian Regime*, „Russian Politics and Law” 2012, nr 50, z. 5, s. 3–6; tenże, *Russia's New Special Path after the Orange Revolution. Radical Anti-Westernism and Paratotalitarian Neo-Authoritarianism in 2005–2008*, „Russian Politics and Law” 2012, nr 50, z. 6, s. 19–40.

⁵ I. Isakova, *Russian Governance in 21st Century. Geostrategy, Geopolitics and Governance*, London–New York 2005, s. 10–23. W tym kontekście warto przytoczyć niezwykle istotną definicję pojęcia „geopolityka” zaproponowaną przez Władimira Kołosowa (ur. w 1953 r.) – profesora geografii, pracownika naukowego Instytutu Geografii Rosyjskiej Akademii Nauk, gdzie kieruje jednostką o nazwie Laboratorium Badań Geopolitycznych. Według geografa *geopolityka bada zależność zewnętrzną i wewnętrzną polityki państw oraz stosunków międzynarodowych od systemu powiązań politycznych, wojskowych i ekonomicznych, uwarunkowanych geograficznym położeniem państwa i jego regionów oraz innymi czynnikami fizyczno-ekonomiczno-geograficznymi. [...] Tradycyjnie geopolitykę można rozpatrywać jako naukę o wpływie geoprzestrzeni na polityczne cele i interesy państwa*. Zob. L. Sykulski, *Rosja jest igraszką przyrody. Geneza rosyjskiej geopolityki*, www.geopolityka.net [dostęp: 15 VI 2013].

⁶ P. Eberhardt, *Prekursorzy i twórcy rosyjskiej geopolityki*, „Przegląd Geograficzny” 2006, nr 78, z. 4, s. 455–472.

⁷ S. Mäkinen, *Russian Geopolitical Visions and Argumentation. Parties of Power, Democratic and Communist Opposition on Chechenia and NATO, 1994–2003*, Tampere 2008, s. 34–49; *Renesans Eurazjatyizmu. Rozmowa z Leonidem Sawinem. Rozmawiali P. Sieradzan, L. Sykulski*, „Geopolityka. Biuletyn Analityczny Instytutu Geopolityki” 2011, nr 6, s. 4, 7. Leonid Sawin (ros. Леонид Владимирович Савин), urodzony w 1974 r. dziennikarz mieszkający w Moskwie, ekspert Centrum Badań Konserwatywnych przy Wydziale Socjologicznym Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. Łomonosowa, redaktor naczelny czasopisma „Geopolitika” („Геополитика”) oraz portalu Geopolitica.ru, działacz Eurazjatyckiego Związku Młodzieży. Opublikował ponad tysiąc artykułów w prasie rosyjskiej i ukraińskiej. Prowadzi w Internecie cykl autorskich programów analitycznych pt. „Stratagemy”.

⁸ Zob. dla przykładu В.В. Жириновский, *Этногеополитика: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по гуманитарным специальностям*, Москва 2007; tenże, *Геополитика и русский вопрос*, Москва 1998; В.А. Колосов, *Геополитика и политическая география: учеб. Для студентов вузов, обучающихся по геогр. Специальностям*, Москва 2005; А.В. Митрофанов, *Шаги новой геополитики*, Москва 1997; Г.А. Зюганов, *География победы. Основы российской геополитики*,

istotny z naszego punktu widzenia jest problem interpretacji globalnej przestrzeni przez rosyjskie elity polityczne i intelektualne, ponieważ staje się ona podstawą do działań politycznych. Należy do nich przede wszystkim określenie zarówno aktualnych, jak i potencjalnych przeciwników i sojuszników, wypracowanie sposobów na pozyskanie i utrzymanie sojuszników, przeciwstawienie się przeciwnikom oraz opracowanie metod i form zakomunikowania wizji geopolitycznej powstałej w oparciu o powyższe punkty zarówno własnemu społeczeństwu, jak i opinii międzynarodowej. Szczególną rolę w tym ostatnim aspekcie odgrywają modele świata, mity narodowe i historyczne oraz poglądy na kształt ładu międzynarodowego. Aby realizować wspomniane tu zamierzenia, wyodrębniono trzy główne rodzaje geopolityki. Chodzi przede wszystkim o geopolitykę praktyczną, będącą dziełem polityków, dyplomatów i wojskowych, geopolitykę formalną powstającą głównie w środowiskach akademickich i organizacjach pozarządowych oraz geopolitykę popularną, czyli wyobrażenia odnoszące się do politycznej przestrzeni propagowane przez środki masowego przekazu⁹.

Nie można wykluczyć, że czynnikiem integrującym spójność przekazu większości organizacji i instytucji zajmujących się trzema wspomnianymi tu rodzajami geopolityki są w Federacji Rosyjskiej byli lub obecni funkcjonariusze służb specjalnych i wojskowi oraz osoby wywodzące się z tych środowisk lub z nimi związane, co szczególnie widoczne jest na przykładzie Aleksandra Dugina¹⁰ i Artura Ustia-

Москва 1998; А.Г. Дугин, *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*, Москва 1997; tenże, *Геополитика России учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению 040200 – Социология*, Гаудеамус Акад. Проект, Москва 2012; А.Ш. Кадырбаев, *Центральная Азия и безопасность России: учебное*, Москва 2005; А.А. Козлов, *Политическая география и геополитика: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям и направлениям, и специальности „География”*, Тамбов 2001; Н.А. Нартов, *Геополитика: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлениям „Экономика” и „Управление”*: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям „Государственное и муниципальное управление”, „Международные отношения”, „Регионоведение” (5-е изд.), Москва 2012.

⁹ L. Sykulski, *Geopolityka – zakres znaczeniowy pojęcia*, w: *Przestrzeń i polityka. Czynniki geograficzne w badaniach politologicznych*, L. Sykulski (red.), Częstochowa 2013, s. 25–27; C. Flint, *Introduction to Geopolitics*, New York 2006, s. 54–56; P.J. Taylor, C. Flint, *Political Geography: World-economy, Nation-state, and Locality*, Harlow 2000, s. 62.

¹⁰ Aleksandr Dugin (ros. Александр Гельевич Дугин) urodził się 7 stycznia 1962 r. w Moskwie. Jest filozofem, politologiem i geopolitykiem, doktorem nauk politycznych, profesorem Państwowego Uniwersytetu Moskiewskiego, znawcą ezoteryki, a także poetą tworzącym pod pseudonimem „Aleksander Schternberg”. Życiorys Aleksandra Dugina jest niezwykle bogaty i zawiera wiele niejasnych wątków, jak choćby posądzenia o związki z organizacjami okultystycznymi i satanistycznymi oraz o gloryfikację Heinricha Himmlera. Tutaj ograniczymy się tylko do podania podstawowych wiadomości o nim. Aleksandr Dugin w 1979 r. rozpoczął studia w Moskiewskim Instytucie Lotniczym, których jednak nie ukończył, ponieważ został relegowany z uczelni. W latach 80. ubiegłego stulecia związał się z organizacjami nacjonalistycznymi i prawicowymi. Następnie Aleksandr Dugin był jednym z liderów Partii Nacjonalno-Bolszewickiej i członkiem Rady Centralnej Narodowo-Patriotycznego Frontu „Pamięć”. Organizował historyczno-filozoficzne centrum „EON”, które stało się fundamentem stowarzyszenia i wydawnictwa „Arktogejja”. (zob. www.arcto.ru). Rozpoczął żywioną działalność polityczną i wydawniczą. Stał się znanym komentatorem radiowym i telewizyjnym, propagatorem „idei eurazjańskiej” i zwolennikiem stworzenia wielkiego „imperium eurazjańskiego”. Z jego inicjatywy powstał nowy ruch społeczno-polityczny „Eurazja”, odgrywający ogromną rolę we współczesnej Rosji. Pełnił m.in. funkcję konsultanta przewodniczącego Dumy Federacji Rosyjskiej oraz kierownika Centrum Ekspertyz Geopolitycznych Rady Bezpieczeństwa Narodowego Rosji. Należał do grupy doradców prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina. Zob. <http://www.anticompromat.org/dugin/duginbio.html> [dostęp: 27 VI 2013]; А. Нилюгов, *Александр Дугин. Короткий путь к абсолютному знанию. Библиография как биография*, <http://www.anticompromat.org/dugin/nilogov.html> [dostęp: 27 VI 2013]; L. Sykulski, *Rola paradygmatu geopolitycznego w rozwoju neoeurazjanizmu we współczesnej Rosji*, w: *Między historią, literaturą a polityką*, T. Nodzyński (red.), Częstochowa 2009, s. 151–157; A. Umland, *Aleksandr Dugin's Transformation from*

na¹¹ – czołowych przedstawicieli dwóch szkół geopolitycznych¹², którym poświęcimy jeszcze nieco więcej uwagi, bowiem w Rosji to ideologia legitymizuje władzę

a Lunatic Fringe Figure into a Mainstream Political Publicist, 1980–1998: A Case Study in the Rise of Late and Post-Soviet Russian Fascism, „Journal of Eurasian Studies” 2010, nr 1, s. 144–152; A. Shekhovtsov, *Aleksander Dugin's Neo-Eurasianism: The New Right a la Russe*, „Religion Compass” 2009, nr 3/4, s. 697–716; A. Ingram, Alexander Dugin: *Geopolitics and Neo-Fascism in Post-Soviet Russia*, „Political Geography” 2001, nr 20, z. 8, s. 1034–1036. Oficjalna strona Aleksandra Dugina w internecie: www.dugin.ru [dostęp: 27 VI 2013].

¹¹ Artur Ustian (ros. Артур Рустамович Устьян) urodził się 11 września 1973 r. w Tbilisi w rodzinie rosyjsko-ormiańskiej jako syn wojskowego. W roku 1999 ukończył studia na kierunku politologia (specjalność geopolityka) na Międzynarodowym Niezależnym Ekologiczno-Politologicznym Uniwersytecie w Tbilisi. Edukację kontynuował na Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim w Instytucie Nauk Społecznych, gdzie w 2002 r. obronił rozprawę doktorską pt. *Концептуальные основы внешнеполитической стратегии России в начале XXI века*. Pełni funkcję dziekana w Instytucie Humanistycznym imienia P.A. Stołykina, którego jest profesorem. Posiada spory dorobek naukowy i publicystyczny: *Неовизантизм как евразийская геополитическая стратегия развития России в XXI веке*, Moskwa, Институт Социальных Наук 2002; *Политическая концепция неовизантизма*, Moskwa, Институт Социальных Наук 2003; *Политическая философия неовизантизма*, Moskwa, Институт Социальных Наук 2005; *Основопологающие принципы и подходы по созданию Христианской политической системы и Президентской Монархии в России на основе политической философии неовизантизма и христианского социального учения*, Moskwa 2007; *Политическая философия ареввизма*, Moskwa 2007; *Политическая философия русского византизма и ареввизма*, Moskwa 2009; *Византийская политология: теория и практика*, Moskwa 2009. Oprac. na podstawie: <http://www.mecenat-and-world.ru/avtors/ustyan.htm> [dostęp: 27 V 2013].

¹² O ile w odniesieniu do Artura Ustiana wiadomo, że jest synem wojskowego, o tyle informacje dotyczące powiązań Aleksandra Dugina ze służbami specjalnymi są niejasne i zawierają wiele sprzeczności. Według jednej z wersji Dugin w latach 1990–1992 pracował w tajnych archiwach KGB. Prawdopodobnie zdobył tę pracę dzięki ojcu. Na temat życiorysu ojca Aleksandra Dugina wiemy niewiele. Gielij Dugin (ros. Гелий Александрович Дугин) żył w latach 1935–1998. Odszedł od rodziny, kiedy Aleksandr miał trzy lata. Żona, Galina Wiktorowna Dugina (1937–2000), mająca korzenie ukraińskie (panieńskie nazwisko: Anufrijenko, ros. Ануфриенко) była lekarką. Wpływy Gielija Dugina okazały się po raz pierwszy potrzebne wówczas, gdy, jak głosi jedna z wersji, Aleksandr Dugin był członkiem grupy, która włamywała się do domków letniskowych, a raczej akademików i, złapany, tylko dzięki protekcji ojca uniknął więzienia. Miał w tym podobno pomóc krótki pobyt w szpitalu psychiatrycznym, co pozwoliło mu uniknąć także służby w armii. Prawdopodobnie za popełnienie tych czynów został relegowany z uczelni. Istnieje wersja, jakoby ojciec Aleksandra Dugina posiadał stopień generała GRU (wywiad wojskowy). Zob. L. Sykulski, *Rola paradygmatu...*, s. 152. Jednak bardziej prawdopodobne jest to, że Gielij Dugin był raczej związany ze służbami granicznymi, które w ZSRR wchodziły w skład KGB, a następnie FSB. Zob. <http://www.anticomproamat.org/dugin/duginbio.html> [dostęp: 27 VI 2013]. Anton Szechowcow wskazał na fakt, że zachowały się prace ojca Dugina dotyczące problematyki służb celnych i związanych z nimi zagadnień bezpieczeństwa. Jego zdaniem Gielij Dugin, w stopniu pułkownika lub generała, pełnił funkcję naczelnika organu odpowiadającego za zabezpieczenie obiektów służb granicznych. Tytuły prac jego autorstwa są następujące: *Технические средства таможенного контроля (ТСТК). Учеб.-метод. пособие для сотр. оператив. отделов тамож. служб*, ИПК ГТК России, Moskwa 1993; *Технические средства проверки подлинности таможенных документов и целостности атрибутов таможенного обеспечения: Учеб.-метод. пособие для сотр. оператив. отделов тамож. органов*, ИПК ГТК России, Moskwa 1994; *Досмотровая рентгеновская техника. Учеб.-метод. пособие для сотр. оператив. отделов тамож. органов*, Рос. тамож. акад., Moskwa 1994; *Правовые и организационно-тактические основы применения технических средств таможенного контроля в борьбе с контрабандой и нарушениями таможенных правил: автореферат дис. кандидата*, Moskwa 1997. Kwerenda przeprowadzona w katalogu elektronicznym Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie potwierdza istnienie tych prac. Zob. <http://www.rsl.ru> [dostęp: 1 VII 2013]. Znana jest także wersja, według której Aleksandr Dugin, pracując w archiwach KGB, dokonał kradzieży dokumentów z archiwum SS Ahnenerbe. Organizacja ta zajmowała się w III Rzeszy badaniem mitologii germańskiej, genezy rasy aryjskiej oraz okultyzmem i nadprzyrodzonymi właściwościami poszczególnych kultur i imperiów. Tak więc fascynacja nazizmem i okultyzmem była zauważalna już od wczesnych lat młodości Aleksandra Dugina. Miało mu to posłużyć jako materiał do programów telewizyjnych, które współtworzył z dziennikarzem Jurijem Worobiewskim. Oprac. na podstawie: <http://www.anticomproamat.org/dugin/duginbio.html> [dostęp: 27 VI 2013]. Por. L. Sykulski, *Rola paradygmatu...*, s. 152–154. Na temat SS Ahnenerbe zob. H.M. Kater, *Das „Ahnenerbe” der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches, Studien zur Zeitgeschichte*, Stuttgart 1974, passim; B. Mess, *The Science of the Swastika*, New York 2008, s. 189–217.

i jest przez nią kreowana. Badając koncepcje tworzone przez intelektualne zaplecze władz, można przynajmniej w niewielkim stopniu przewidzieć kierunki prowadzenia realnych działań.

Ogromny wpływ na kształtowanie się czołowych nurtów rosyjskiej myśli geopolitycznej wywarł przede wszystkim stosunek do czterech wielkich tradycji historycznych Imperium Rosyjskiego, będących siłą sprawczą wielu rozwiązań ustrojowych, a także ważnymi punktami odniesienia w poszukiwaniu nowej tożsamości mającej zastąpić sowiecką nostalgię. Chodzi przede wszystkim o dziedzictwo Rusi Kijowskiej, spuściznę Cesarstwa Bizantyńskiego, żywą zarówno na Rusi, jak i w Wielkim Księstwie Moskiewskim, panowanie Mongołów oraz panowanie Piotra I. Tradycje te leżą u podstaw takich szkół geopolitycznych, jak „izolacjonizm”, „neobizantyzm”, „eurazjanizm” i „okcydentalizm”¹³. Celem niniejszego artykułu jest przede wszystkim scharakteryzowanie wybranych aspektów nowego nurtu, który stanowi tzw. neobizantyzm, oraz ewentualnych możliwości jego wykorzystania przez władze i służby specjalne.

Bez wątpienia jednym z głównych czynników kształtujących kulturę rosyjską było dziedzictwo Cesarstwa Bizantyńskiego, którego koncepcje polityczne, religia i rozwiązania ustrojowe (dualizm władzy świeckiej i religijnej) legły u podstaw tworzącej się państwowości ruskiej, a następnie zyskującego na znaczeniu Księstwa Moskiewskiego, co szczególnie odcisnęło swoje piętno na świadomości elit rosyjskich, dążących do sformułowania ideologii, która miała legitymizować dążenie do władzy globalnej¹⁴. Funkcję tę pełniła mesjanistyczna koncepcja Moskwy – „Trzeciego Rzymu”, która łączyła dwa aspekty: polityczny (Moskwa jako stolica imperium) i religijny (Moskwa jako centrum chrześcijaństwa i teokratyczne miasto świętości). Jej urzeczywistnieniem miało być uniwersalne, ponadnarodowe imperium chrześcijan. Przenikanie się idei sakralnych i politycznych, co związane było przede wszystkim z działalnością prawosławnego duchowieństwa, spowodowało, że elity Wielkiego Księstwa Moskiewskiego postrzegały to państwo jako spadkobiercę Bizancjum. To z kolei umacniało pozycję Rosji jako protektora wszystkich prawosławnych ludów i powodowało, że w orbicie zaintereso-

¹³ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, passim; tenże, *Historyczne uwarunkowania rosyjskiej kultury politycznej*, „Cywilizacja i Polityka” 2000, nr 3, s. 239–252.

¹⁴ Literatura dotycząca wpływów bizantyńskich na Rusi i w Wielkim Księstwie Moskiewskim, a także we współczesnej Rosji jest ogromna. Tutaj ograniczymy się do wymienienia najważniejszych opracowań na ten temat. Zob. B. Meyendorff, N.H. Baynes, *The Byzantine Inheritance in Russia*, w: *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilizations*, N.H. Baynes, H.S.L.B. Moss (red.), Oxford 1948, s. 369–392; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in XIV Century*, New York 1981, passim; D. Obolensky, *Modern Russian Attitudes to Byzantium*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft” 1966, nr 15, s. 61–72; tenże, *Byzantium and Russia in Late Middle Ages*, w: *Europe in the Late Middle Ages*, J.R. Hale, J.R.I. Highfield, B. Smalley (red.), London 1965, s. 248–275; tenże, *Russia's Byzantine Heritage*, „Oxford Slavonic Papers” 1950, nr 1, s. 37–63; J. Meyendorff, *From Byzantium to Russia. Religious and Cultural Legacy*, „Studia Byzantino-Slavica and Mediaevalia Europensia” 1988, nr 1, s. 105–115; tenże, *The Byzantine Legacy in Orthodox Church*, New York 1982; A. Carile, *Byzantine Political Ideology and the Rus' in the Tenth–Twelfth Centuries*, „Harvard Ukrainian Studies” 1988/1989, nr 12/13, s. 400–413; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas in Kievan Russia*, „Dumbarton Oaks Papers”, 1956, nr 9/10, s. 73–121; K.C. Gustafson, *Echo of Empires: Russia's Inheritance of Byzantine Security Culture*, „The Journal of Slavic Military Studies” 2010, nr 23, z. 4, s. 574–576; M. Чернявский, *Хан или василевс: один из аспектов русской средневековой политической теории*, w: *Из истории русской культуры. Языки славянской культуры, Т. II. Киевская и Московская Русь*, А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский (red.), Москва 2002, s. 442–457.

wania geopolitycznego Moskwy znalazły się kraje związane kulturowo i politycznie z Bizancjum, a także obszar samego Cesarstwa. W dalszej perspektywie czasu próbą praktycznej realizacji tych założeń był m.in. tzw. projekt grecki carycy Katarzyny II, próba opanowania Istambułu w okresie rządów Mikołaja I oraz działania rosyjskie podczas I wojny światowej¹⁵.

Należy podkreślić, że dziedzictwo Bizancjum, a szczególnie koncepcja „Trzeciego Rzymu” wywierały poważny wpływ na świadomość elit intelektualnych i politycznych Rosji oraz jej wyobrażenia o świecie. W XIX stuleciu wśród części inteligencji rosyjskiej zaczął kształtować się nowy nurt nazwany „bizantyzmem”¹⁶. Twórcą „bizantyzmu” był Konstantin Leontjew (1831–1891) – filozof, literat i publicysta, jeden z czołowych reakcjonistów epoki cara Aleksandra III, który pełnił służbę dyplomatyczną na Bliskim Wschodzie, m.in. w Istambule, gdzie przebywał w latach 1872–1874. Niewątpliwie czynnikiem, który wpłynął na formułowane przezeń poglądy, było cudowne ozdrowienie, którego doświadczył, co zaowocowało żarliwym nawróceniem na prawosławie¹⁷. W roku 1875 Leontjew opublikował niewielkie studium, które nosiło tytuł *Bizantyzm i słowiaństwo*¹⁸. Wkrótce stało się ono manifestem nowego nurtu. Według Leontjewa „bizantyzm” to ciągle żywotne dziedzictwo kulturowe Bizancjum w Rosji, które jest przede wszystkim uzyskaną w wyniku wiedzy o tej spuściźnie kulturą polityczną, formą poglądów na funkcjonowanie współczesnego mu państwa w poszczególnych jego obszarach. W sensie ustrojowym „bizantyzm” według Leontjewa jest utożsamiany z silną władzą państwową (ros. *самодержавие*), w sensie religijnym zaś z prawosławiem¹⁹. Jak zobaczymy,

¹⁵ Д.Н. Замятин, *Историко-географические образы России. Стратегии интерпретации историко-географических образов России*, „Мир России” 2002, nr 2, s. 111–115; J. Lotman, B. Uspienski, *Pogłoty koncepcji „Moskwa – Trzeci Rzym” w ideologii Piotra I (w sprawie tradycji średniowiecznej w kulturze baroku)*, w: *Semiotyka dziejów Rosji*, B. Żyłko (red.), Łódź 1993, s. 158; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – Między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001, passim; Н.В. Сеницына, *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*, Москва 1998, passim; Д. Стрёмухов, *Москва — Третий Рим: источники доктрины*, w: *Из истории русской культуры...*, s. 425–442; R. Frötschner, *Heilige Rus’ – Neues Israel – Drittes Rom. Die Verehrung der Gottesmutterikone von Tichvin als Element der politischen Mythologie des Moskauer Reiches unter Großfürst Vasilij III. und Zar Ivan IV*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2004, nr 52, z. 2, s. 188–234; C. Toumanoff, *Moscow the Third Rome: Genesis and Significance of a Politico-Religious Idea*, „The Catholic Historical Review” 1955, nr 40, z. 4, s. 411–447; M. Salamon, *Powstanie i losy idei Wschodniego Rzymu (IV–XVI wieku)*, w: *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie, 35/1–2 (styczeń–grudzień 1991)*, Kraków 1993, s.10–11; A. Laats, *The Concept of the Third Rome and its Political Implications*, w: *Religion and Politics in Multicultural Europe: Perspectives and Challenges*, A. Kilp (red.), A. Saumets, Tartu 2009, s. 98–113; P.J.S. Duncan, *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*, London–New York 2002, s. 11–12.

¹⁶ Ros. *византизм, византийность, византийство*.

¹⁷ В.Ш. Сургуладзе, *Грани российского самосознания. Империя, национальное сознание, мессианизм и византизм России*, Москва 2010, s. 119–208; Ю.П. Иваск, *Константин Леонтьев (1831–1891). Жизнь и творчество*, w: *К.Н. Леонтьев: pro et contra*, t. 2, Санкт-Петербург 1995, s. 229–600; D. Stamatopoulos, *From the Byzantism of K. Leont’ev to the Byzantinism of I. I. Sokolov: The Byzantine Orthodox East as a Motif of Russian Orientalism*, w: *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l’époque moderne et contemporaine*, O. Delouis, P. Guran (red.), Athens 2013, s. 321–340.

¹⁸ Po raz pierwszy opublikowano jako: К.Н. Леонтьев, *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей оссийских при Московском университете*, Москва, 1875, nr 3, отдельное издание, Москва 1876. W niniejszym opracowaniu wykorzystano wydanie dzieła, które ukazało się w wydanej współcześnie antologii tekstów Konstantego Leontjewa. Zob. К.Н. Леонтьев, *Византизм и славянство*, w: *Восток, Россия и Славянство*, Москва 2002, s. 94–155.

¹⁹ К. Н. Леонтьев, *Византизм и славянство...*, s. 94; D. Stamatopoulos, *From the Byzantism...*, s. 327–328.

definicja ta jest kluczowa dla zrozumienia istoty współczesnego „neobizantyizmu”, z tym że nieco inaczej będzie on określał rolę i znaczenie państwa. Silna władza cara i prawosławie, zdaniem Leontjewa, określały i nadal określają wewnętrzną siłę Rosji, która wspólnie z ludami stepowymi ma stworzyć imperium ze stolicą w Konstantynopolu, by przynieść światu nową kulturę „bizantyńsko-słowiańską”, mającą zastąpić „zgniłą” cywilizację „romano-germańską”. Tak więc „Zachodowi” (utożsamianemu tutaj z państwami Europy Zachodniej, z jej liberalnymi wartościami i kapitalizmem) może przeciwstawić się ortodoksyjny Wschód i zachowawcza Azja pod egidą rosyjskiego samodzierżawia²⁰.

Znaczenie myśli Leontjewa polega na tym, że koncepcji „bizantyizmu” nadał on skrajnie konserwatywny i antyzachodni charakter. Poszukując symbolu, który mógłby stać się przeciwwagą dominacji zachodnioeuropejskiej kultury, zwrócił on uwagę na dziedzictwo bizantyńskie jako podstawowy element rosyjskiej tożsamości. Obraz Rosja – Bizancjum stał się sposobem na poszukiwanie różnic i podkreślenie własnej odrębności od świata Zachodu. Był to bowiem paradoks, ponieważ cywilizacja bizantyńska poprzez język i kulturę helleńską oraz przywiązanie do tradycji klasycznej była po części cywilizacją europejską. Ułatwiłoby to potencjalne zbliżenie Rosji z Zachodem na zasadzie budowania wspólnych archetypów i tożsamości (taką koncepcję propagował współczesny Leontjewowi Iwan Sokołow)²¹. Leontjew uczynił jednak z kultury bizantyńskiej i jej dziedzictwa w Rosji antytezę Zachodu, co wynikało z pobudek filozoficznych i historycznych. Według Leontjewa autorytarno-patriarchalna tradycja władzy i ortodoksyjne chrześcijaństwo były głównymi czynnikami decydującymi o istocie „rosyjskości”, odejście zaś od tych zasad doprowadziłoby do zniszczenia imperium rosyjskiego²².

Idee Leontjewa odżyły na nowo w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Poszukując alternatywy dla prozachodniej polityki pierwszego prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna, zaczęto w debacie na temat międzynarodowej tożsamości nowego państwa wykorzystywać „bizantyzm” jako alternatywę wobec „atlantyizmu”. Co więcej, odrodzenie zainteresowania „bizantyżmem” jest związane z rozczarowaniem wobec „okcydentalistycznej” polityki lat dziewięćdziesiątych przejawiającej się m.in. w decentralizacji władzy, odideologizowaniu życia politycznego i osłabieniu tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych. Szczególnie istotna w sferze polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej okazała się wojna w Bośni i konflikt wokół Kosowa. Wydarzenia te dla rosyjskiej opinii publicznej stały się dowodem na słabość Rosji i nieliczenie się z nią na arenie międzynarodowej, czego wynikiem był „symboliczny akt rozpacz” w postaci wejścia wojsk gen. Leonida Iwaszowa do Prisztiny w 1999 r. Federacja Rosyjska, sympatyzująca z Serbami, nie mogła bowiem obronić swoich „prawosławnych braci” przed agresją NATO, którą postrzegano jako wojnę Zachodu przeciwko „słowiańsko-bizantyńskiej” wspólnoty. Dlatego też odżyły idee sojuszu państw prawosławnych, konflikt zaś stał się powodem rozłamu pomiędzy Federacją Rosyjską

²⁰ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 163.

²¹ И.И. Соколов, *О византизме в церковно-историческом отношении: вступительная лекция по кафедре истории греко-восточной церкви*, Санкт-Петербург 1903, passim.

²² J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 170–171.

a Europą Zachodnią w latach dziewięćdziesiątych i przyczyną poszukiwania alternatyw dla prozachodniego kursu polityki państwa²³.

Wydarzenia te przyczyniły się do odrodzenia „bizantyźmu”, który na początku XXI w. został określony nazwą „neobizantyźm”²⁴. Jego twórcą i głównym propagatorem jest politolog Artur Ustian. Zwolenników nowego nurtu, do których należą intelektualiści oraz prawosławni duchowni, skupia Klub „Katehon”²⁵. W swoich pracach Ustian dokonał swoistej syntezy poglądów Leontjewa z paradygmatem geopolitycznym, co stanowi zupełnie nową jakość. W Polsce problematyka ta znalazła odzwierciedlenie w pracach gdańskiego politologa Jakuba Potulskiego, który wskazał na recepcję osadzonej głęboko w dziedzictwie bizantyńskim (zwłaszcza koncepcja „Trzeciego Rzymu”) myśli Konstantina Leontjewa we współczesnej sytuacji społeczno-politycznej Federacji Rosyjskiej. Jego myśl uzyskała wspomniany paradygmat geopolityczny w postaci „wyjścia Rosji na Ocean Indyjski” i sojuszu z „krajami Południa”. Prace Leontjewa stanowią podstawę koncepcji „neobizantyźmu”, która opowiada się za odrodzeniem idei „Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów”, czyli kontynentalnego bloku państw prawosławnych zorientowanych na sojusz z Rosją i krajów muzułmańskich pod przewodnictwem Rosji będącej politycznym i kulturowym spadkobiercą Cesarstwa Bizantyńskiego²⁶. Jakub Potulski, bazując na stereotypowym wizerunku cywilizacji bizantyńskiej we współczesnym świecie, która utożsamiana jest z totalitaryzmem, omnipotencją biurokratycznego aparatu państwa, zdominowaniem społeczeństwa przez władzę i brakiem autonomii jednostki²⁷, uznał, że koncepcja „neobizantyźmu” opiera się na wartościach, które nie mogą stanowić odpowiedzi na wyzwania XXI w. i dlatego jest mocno ograniczona, pole jego oddziaływania zaś bardzo niewielkie²⁸. W Polsce postrzeganie cywilizacji bizantyńskiej w wyżej wymienionych kategoriach jest przede wszystkim rezultatem mocno zideologizowanych i upolitycznionych poglądów Feliksa Konecznego, którego zdaniem Bizancjum z jednej strony przyjęło pojęcie prawa prywatnego, oddzielonego od publicznego, z drugiej zaś było centralistyczne, sformalizowane i wrogie indywidualizmowi. Poprzez wszechobecność etykiety i bogatego ceremoniału Cesarstwo przez wieki pozornie górowało nad średniowiecznym Zachodem. Element formy dominował jednak nad treścią, a rozszerzenie uniwersalizmu i standaryzacji ograniczało swobodny rozwój społeczeństwa. W efekcie wykształcił się typ biurokratycznego państwa, które aby utrzymać swą jedność i zwartość, stosowało autokratyczne metody rządzenia²⁹.

²³ Tamże, s. 172. Szerzej na ten temat: R. Brannon, *Russian Civil-Military Relations*, Ashgate 2009, s. 73–99; V. Pouliot, *International Security in Practice: The Politics of NATO–Russia Diplomacy*, Cambridge 2010, s. 194–231.

²⁴ Ros. *неовизантизм*.

²⁵ Oficjalna strona internetowa klubu: <http://www.katehon.ru/> [dostęp: 26 VI 2013].

²⁶ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 153–204; tenże, *Neobizantyźm jako geopolityczna strategia dla współczesnej Rosji*, „Europeistyka” 2006, nr 1, s. 67–82; tenże, *Rosyjskie wyobrażenia geopolityczne – Skandobizancjum*, „Studia Gdańskie” 2009, nr 25, s. 237–244.

²⁷ Zob. np. A. Gurevich, *Why am I not a Byzantinist?*, „Dumbarton Oaks Papers” 1992, nr 46, s. 89–96; I. Ševcenko, *Constantinople Viewed from the Eastern Provinces in the Middle Byzantine Period*, w: *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students*, I. Ševcenko, F.E. Sysyn (red.), „Harvard Ukrainian Studies” 1979/1980, nr 3–4 s. 712–741.

²⁸ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 183–184.

²⁹ P. Eberhardt, *Koncepcja granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską na kontynencie europejskim*, „Przegląd Geograficzny” 2004, nr 76, z 2, s. 171; M. Salamon, *Bizancjum Feliksa Konecznego*, w: *Feliks Koneczny dzisiaj*, J. Skoczyński (red.), Kraków 2000, s. 167–186.

Trzeba jednak zaznaczyć, że koncepcja „neobizantyzmu” ulega ciągłej ewolucji, co ma miejsce zwłaszcza w kontekście takich wyzwań, jak globalizacja i światowy kryzys ekonomiczny. Ponadto pewne jej założenia widoczne są w oficjalnych stanowiskach Kremla oraz ugruntowują legitymizację działań rosyjskich służb specjalnych, prowadzonych za pośrednictwem cerkwi prawosławnej, zwłaszcza poza granicami Federacji Rosyjskiej. Problematyka ta jest bardzo istotna, dlatego też należy poświęcić jej więcej uwagi. O ile związki pomiędzy służbami specjalnymi a cerkwią prawosławną w ZSRR nie stanowią już tajemnicy³⁰, o tyle kontrola KGB nad strukturami kościoła ortodoksyjnego za granicą stanowi zdaniem Olega Kaługina³¹, wysokiej rangi funkcjonariusza radzieckich służb, „najbardziej ohydny i najmniej znany rozdział w historii” rosyjskich organów bezpieczeństwa³². W wywiadzie udzielonym 16 lipca 2010 r. Kaługin podkreślił, że wraz z upadkiem ZSRR nasiliła się inwigilacja środowisk rosyjskiej emigracji, której liczebność i znaczenie, zwłaszcza w świecie biznesu, stale rosną, co ma miejsce szczególnie w Stanach Zjednoczonych. Głównymi obiektami zainteresowania rosyjskich służb były i nadal są prasa, radio i telewizja. Ponadto stwierdził enigmatycznie, że kościół ortodoksyjny zawsze odgrywał w tym procederze znaczną rolę, obecnie zaś jego udział w tego rodzaju działaniach jest jeszcze większy³³.

Problematyka werbowania rosyjskich emigrantów przez Służbę Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej po 1991 r.³⁴ oraz infiltracji kościoła ortodoksyjnego zarówno w kraju, jak i za granicą przez KGB/FSB znalazła szerszy wyraz w publicystycznej działalności Konstantina Priobrażeńskiego³⁵,

³⁰ Zob. Ch. Andrews, V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York 2001, s. 486–508.

³¹ Oleg Kaługin (ros. Олег Данилович Калугин) urodził się 6 września 1934 r. w Leningradzie w rodzinie oficera NKWD. W tym mieście ukończył także Państwowy Uniwersytet. W organach bezpieczeństwa od 1952 r. Następnie trafił do 1. Zarządu Głównego KGB. Po przeszkoleniu został wysłany do USA, gdzie przebywał do roku 1965. Studiował tam m.in. dziennikarstwo na Columbia University, był także korespondentem Radia Moskwa. Następnie powrócił do Moskwy i znalazł zatrudnienie w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Wkrótce wyjechał do USA. Pełnił funkcję rezydenta Ambasady ZSRR w Waszyngtonie. W roku 1974 jako najmłodszy w historii oficer otrzymał stopień generała KGB. Przebieg służby Kaługina wygląda następująco: oficer rezydentury KGB w Nowym Jorku od połowy 1960 r. do marca 1964 r.; zastępca rezydenta KGB ds. wywiadu politycznego w Waszyngtonie od lipca 1965 r. do lutego 1970 r. i jednocześnie p.o. rezydenta w Waszyngtonie od sierpnia 1968 r. do maja 1969 r.; zastępca naczelnika służby nr II Zarządu „K” (ds. kontrwywiadu zagranicznego) 1. Zarządu Głównego KGB od lutego 1970 r. do lutego 1973 r.; naczelnik Zarządu „K” od marca 1973 r. do listopada 1979 r. oraz I zastępca naczelnika Zarządu KGB RFSRR ds. Leningradu i obwodu leningradzkiego od grudnia 1979 r. do końca 1987 r. W wyniku intryg, których stał się ofiarą, jego rola uległa znacznemu ograniczeniu. Po 1991 r. zasłynął jako krytyk metod i roli rosyjskich służb specjalnych w Rosji. W 1995 r. wyjechał do USA, gdzie pozostał na stałe, przyjmując funkcje wykładowcy na The Catholic University of America w Waszyngtonie. W roku 2002 został zaocznie skazany na 15 lat więzienia w Moskwie za „zdradę”. Autor licznych książek i artykułów. Oprac. na podstawie: O. Kalugin, *Spymaster. My Thirty-two Years in Intelligence and Espionage Against the West*, New York 2009, passim; L. Pawlikowicz, *Pion kontrwywiadu zagranicznego I Zarządu Głównego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1954–1991 – funkcje, struktury i kadry. Zarys problematyki*, „Przeгляд Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2012, nr 7, s. 206.

³² O. Kalugin, *Spymaster...*, s. 225–226.

³³ *KGB General: Russian Orthodox Church and Radio Liberty are Nests of Russian Espionage*, <http://www.kavkazcenter.com/eng/content/2010/07/18/12297.shtml> [dostęp: 29 VI 2013].

³⁴ Ros. *Служба внешней разведки Российской Федерации*. Na temat jej zadań, organizacji oraz okoliczności powstania zob. uwagi w: B. Renz, *Russia's Force Structures and the Study of Civil-Military Relations*, „Journal of Slavic Military Studies” 2005, nr 18, s. 563, 572–573. Oficjalna strona służby: www.svr.gov.ru.

³⁵ Konstantin Priobrażeński (ros. Константин Георгиевич Преображенский) urodził się w 1953 r. w Moskwie. Był funkcjonariuszem KGB, znawcą wywiadu i kultury japońskiej, autor kilku książek i licznych

byłego funkcjonariusza rosyjskich służb specjalnych przebywającego w USA. Konstantin Prieobrażeński jest autorem kilku książek i licznych wywiadów udzielanych mediom. Zdaniem Prieobrażeńskiego prawosławnymi duchownymi za granicą zajmował się pion wywiadu zagranicznego KGB³⁶. Celem służb było nie tylko szpiegowanie rosyjskiej emigracji, lecz przede wszystkim werbowanie agentury i tworzenie legend dla funkcjonariuszy i agentów³⁷. Według Prieobrażeńskiego werbowanie duchownych było absurdem i wynikało tylko i wyłącznie z przesłanek ideologicznych. Komunistyczne władze uważały cerkiew za wrogie środowisko, podobnie jak mafię, dlatego też werbunek agentury był w tym kontekście szczególnie wskazany. Pozyskane w kościele ortodoksyjnym osobowe źródła informacji określano jako „agenturę we wrogim środowisku”³⁸. Obecnie, wyjaśnia Prieobrażeński, istnieje w Rosji „symfonia” władzy państwowej i cerkwi, co w praktyce oznacza brak konieczności werbunku, ponieważ duchowni i tak wypełniają każde polecenie³⁹. Warto w tym miejscu wyjaśnić znaczenie użytego przez Prieobrażeńskiego terminu „symfonia”. Pojęcie to, znane w Rosji jako „symfonia władz”⁴⁰, jest częścią dziedzictwa bizantyńskiego i odnosi się do jedności i „harmonijnego” współdziałania oraz uzupełniania się władzy świeckiej i religijnej utożsamianej w Bizancjum przez cesarza i patriarchę, co zostanie jeszcze szerzej omówione. Zasada ta, znana obecnie w Federacji Rosyjskiej także jako „bizantyzm”, legła u podstaw ustroju państwa rosyjskiego i legitymizowała absolutną, niepodzielną władzę

artykułów o rosyjskich służbach specjalnych. W 1976 r. ukończył studia w Instytucie Krajów Azji i Afryki na Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim, a następnie rozpoczął pracę w 1. Zarządzie Głównym KGB jako doradca Leonida Zajcewa, kierownika wywiadu naukowo-technicznego w sprawach Chin, Japonii i Korei. W latach 1980–1985 pracował pod przykryciem jako korespondent agencji TASS na placówce KGB w Tokio. Werbował chińskich uczonych na potrzeby sowieckiego wywiadu naukowo-technicznego. W lipcu 1985 r. został aresztowany przez japońskiego policjanta podczas spotkania z chińskim agentem, po czym deportowano go do Moskwy. Zob. К. Преображенский, *КГБ в Японии. Шпион, который любил Токио*, Центрполиграф, Токио 2000, passim. W 1991 r. Prieobrażeński opuścił KGB i rozpoczął pisanie książek oraz artykułów poświęconych rosyjskim służbom specjalnym i ich funkcjonowaniu w Federacji Rosyjskiej. W latach 1993–2002 pracował jako felietonista gazety „The Moscow Times”. W 2003 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych po kilkukrotnym nachodzeniu go przez rosyjskie służby bezpieczeństwa. W marcu 2006 r. przyznano mu azyl polityczny. Jest stałym komentatorem „Głosu Ameryki”, wykładał na Columbia University, Georgetown University oraz Johns Hopkins University, gdzie nadal prowadzi seminarium „Bezpieczeństwo Azji”. Został zaproszony jako prelegent na coroczną konferencję The Intelligence Summit. Regularnie udziela wywiadów i publikuje w następujących periodykach: „The Associated Press”, „Association of Former Intelligence Officers Weekly – Intelligence Notes”, BBC, „Boston Globe”, „Christian Science Monitor”, East-Asia-Intel.com, „Financial Times”, Japanese Media, „Los Angeles Times”, „Spy Tech Agency Intel Bulletin”, „Russia Reform Monitor”, „American Foreign Policy Council”, „Newsweek”, „London Observer”, NewsMax.com, „The New American”, Reuters, „The Russia Journal”, SKY News, „The Weekly Standard” oraz „The Washington Post”. Autor książek: *Каратэ начинается с поклонов*, Москва 1975; *Очень новая старая погода*, Москва 1975; *Бамбуковый меч*, Москва 1982; *Спортивное кимоно*, Москва 1985; *Как стать японцем*, Москва 1989; *Неизвестная Япония*, Москва 1993; *КГБ в Японии. Шпион, который любил Токио*, Центрполиграф, Токио 2000; *КГБ в русской эмиграции*, Нью-Йорк 2006; *KGB/FSB's New Trojan Horse: Americans of Russian Descent*, Gerard Group Publishing, 2009. Oprac. na podstawie: A. Jack, *Inside Putin's Russia: Can There Be Reform Without Democracy?* Oxford 2005, s. 58; К.Г. Преображенский, *КГБ в русской эмиграции*. Электронное издание, 2010 г., Русский Обще-Воинский Союз (РОВС), 2010, s. 6; К. Преображенский, *Biographical Sketch*, <http://www.intelligencesummit.org/speakers/KP.php> [dostęp: 27 VI 2013].

³⁶ К. Преображенский, И. Дубинская, *Русская Православная Церковь и КГБ: всё в прошлом?* <http://www.golos-ameriki.ru/content/a-33-2005-08-18-voa7/598944.html> [dostęp: 27 VI 2013].

³⁷ Zob. Ch. Andrews, V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield...*, s. 497–498.

³⁸ Ros. „агентура во враждебной среде”.

³⁹ К. Преображенский, И. Дубинская, *Русская Православная Церковь...*

⁴⁰ Ros. „симфония властей”.

poprzez nadanie jej sakralnego charakteru niemal od samych początków istnienia Imperium Rosyjskiego⁴¹. W tym kontekście niezwykle interesująca wydaje się interpretacja tego terminu dokonana przez Aleksandra Dugina, który pojęcie „symfonia władz” włącza do posiadającego szersze znaczenie „bizantyizmu”, który pod względem politycznym stanowi właśnie „symfonię władz”, pod względem geopolitycznym utożsamiany jest natomiast z konfrontacją Wschodu (Rosja) z Zachodem (USA i Unia Europejska oraz ich sojusznicy), pod względem społecznym zaś z personalizmem i wspólnotowością jako przeciwieństwami indywidualizmu i egoizmu charakterystycznego dla cywilizacji Zachodu⁴². Jak zobaczymy, poglądy te są w dużej mierze zbieżne z koncepcją „neobizantyizmu” Artura Ustiana. Lansowany przez intelektualne elity model doprowadził do powstania w Federacji Rosyjskiej nowej formy stosunków ustrojowych stanowiących specyficzną syntezę nostalgii sowieckiej, wpływów służb specjalnych, prawosławia i obyczajowego tradycjonalizmu (tzw. orientacja prawosławno-siłowa)⁴³. Cerkiew wywiera coraz znaczniejszy wpływ na ideologię państwa, staje się także głównym propagatorem wartości patriotycznych i pro państwowych, zwłaszcza poprzez edukację⁴⁴. Taki obraz relacji państwo–kościół wyłania się z książek Prieobrażeńskiego. Opisuje on przede wszystkim stopień zależności ekonomicznej i politycznej cerkwi od państwa, a także uwikłanie Patriarchatu Moskiewskiego w działania służb specjalnych. W swojej książce *KGB na emigracji* w rozdziale o znamienym tytule „Wywiad i ekumenizm”⁴⁵ posądza obecnego patriarchę Cyryla o agenturalną przeszłość⁴⁶ oraz podaje, że kontrkandydat Cyryla, metropolita Metody popierany przez Kreml, nie jest agentem KGB, lecz oficerem kadrowym GRU, określonym przez autora jako „oficer pod głębokim przykryciem”, który wywiera także wpływ na ideologizację armii⁴⁷. We wspomnianej książce Prieobrażeński przedstawia kulisy operacji o kryptonimie „Zagraniczna Cerkiew”⁴⁸ – działania operacyjne Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej wobec emigracji, któ-

⁴¹ А.В. Ерёмин, „Византизм” как теоретико-методологическая и политическая основа взаимодействия государства и Русской Православной Церкви в культурно-историческом развитии России (X–XVII вв.), „Ярославский педагогический вестник” 2011, nr 1, z. 2, s. 7–11; Б.А. Успенский, Царь и патриарх. Харизма власти, Москва 1998, passim; А.Е. Бусс, *The Russian Orthodox Tradition and Modernity*, Leiden–Boston 2003, s. 106–116, 138–139.

⁴² А.Г. Дугин, *Абсолют византизма*, w: *Русская Весть. Очерки национальной философии*, А.Г. Дугин (red.), t. 1, cz. 2, Москва 2001, s. 72.

⁴³ Ros. „православно-силовая ориентация”. Zob. W. Marciniak, *Przestrzeń jako kategoria dyskursu politycznego...*, s. 36–37; B. Renz, *The Siloviki in Russian Politics: Political Strategy or a Product of the System?*, „Russian Analytical Digest” 2007, nr 17, s. 2–5; C. Vendil Pallin, *The Russian Power Ministries: Tool and Insurance of Power*, „Journal of Slavic Military Studies” 2007, nr 20, z. 1, s. 1–25; M. Laruelle, *In the Name of the Nation. Nationalism and Politics in Contemporary Russia*, New York 2009, s. 160–188.

⁴⁴ Z. Knox, *Russian Society and the Orthodox Church. Religion in Russia after Communism*, New York 2005, s. 75–156; J. Garrard, C. Garrard, *Russian Orthodoxy Resurgent: Faith and Power in the New Russia* Oxford 2008, passim; A. Agadjanian, *Breakthrough to Modernity. Apologia for Traditionalism: The Russian Orthodox View of Society and Culture in Comparative Perspective*, „Religion, State and Society” 2003, nr 31, z. 4, s. 327–346; K. Rousselet, *L’Église orthodoxe russe et le territoire*, „Revue d’études comparatives Est-Ouest” 2004, nr 4, s. 149–171; V. Chaplin, *Orthodoxy and the Societal Ideal*, w: *Burden or Blessing: Russian Orthodoxy and the Construction of Civil Society and Democracy*, C. Marsh (red.), Boston 2004, s. 31–36; P.R. Glanzer, *Russian Orthodoxy, the Russian Ministry of Education, and Post-Communist Moral Education*, w: *Burden or Blessing...*, s. 53–60.

⁴⁵ К.Г. Преображенский, *КГБ в русской эмиграции. Электронное издание, 2010 г...*, s. 34–40.

⁴⁶ Tamże, s. 37.

⁴⁷ Tamże, s. 37: „У нас таких людей называют офицерами глубокого прикрытия”.

⁴⁸ Tamże, s. 17–72.

re rozpoczynają się zwykle od szerzenia dezinformacji poprzez znajdujące się pod kontrolą służb media⁴⁹. Podstawą do prowadzenia działań jest Rosyjska Cerkiew Prawosławna za Granicą, skupiająca wiernych w Ameryce Północnej, Nowej Zelandii, Niemczech i Francji, która od 17 maja 2007 r. podlega Patriarchatowi Moskiewskiemu⁵⁰. Zwolennikiem zjednoczenia obu kościołów był metropolita Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej za Granicą Ławr, uważany za człowieka powiązanego z Kremlem⁵¹. Sporo miejsca tym wydarzeniom poświęca Priebrażeński w swojej najnowszej książce *Nowy koń trojański KGB/FSB: Amerykanie rosyjskiego pochodzenia*. Dzięki przejściu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej za Granicą pod jurysdykcję Patriarchatu Moskiewskiego do cerkwi zagranicznej mogą przenikać kapłani wywodzący się z Patriarchatu Moskiewskiego, przybywający pod pozorem wsparcia „owczarni” w USA. Priebrażeński wyjaśnia także, w jaki sposób rosyjski wywiad wprowadza do zagranicznych ośrodków kościelnych kapłanów będących w istocie agentami lub oficerami operacyjnymi⁵². Można więc zaryzykować opinię, że „bizantyzm” współcześnie oznacza posługiwanie się kościołem do realizacji celów państwowych nie tylko wewnątrz państwa, ale także poza jego granicami. Tego rodzaju sposób działania stanowi część spuścizny bizantyńskiej w Rosji, co daje służbom specjalnym możliwość wykorzystania cerkwi do własnych celów, w realiach „symfonii” bowiem władza posiada sakralny charakter i jest najwyższym zwierzchnikiem państwa i narodu, a zatem jej polecenia należy wykonywać.

Współczesny „neobizantyzm” odwołuje się nie tyle do dziedzictwa bizantyńskiego w Rosji, ile bezpośrednio do cywilizacji samego Cesarstwa, wykorzystując dorobek naukowy profesjonalnych badaczy dziejów Bizancjum, historyków – bizantynologów. Dlatego też zasadne wydaje się zwrócenie uwagi na wspomniane tu zagadnienia, które przybierają formę pragmatycznych działań. Dzięki rzetelnym badaniom prowadzonym w wielu ośrodkach bizantynologicznych na świecie, w tym szczególnie w Rosji, gdzie bizantynistyka przeżywa obecnie renesans, dysponujemy kompleksową wiedzą na temat cywilizacji bizantyńskiej⁵³. Aby zrozumieć w pełni istotę współczesnego „neobizantyizmu”, konieczne jest zatem przybliżenie tych cech, do których ta koncepcja się odwołuje.

⁴⁹ Tamże, s. 34–35.

⁵⁰ Zob. T. Fitzgerald, *Orthodoxy in the United States of America*, w: *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, J.A. McGuckin (red.), Chichester 2011, s. 609–618; J.A. McGuckin, *Orthodoxy in the Western Europe*, w: *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity...*, s. 630–635; T. Batrouney, *Orthodoxy in Australia: Current and Future Perspectives*, w: *The Orthodox Christian World*, A. Casiday (red.), New York 2012, s. 179–187; J. Meyendorff, *The Orthodox Church. Its Past and Its Role in the World Today*, New York 1981, s. 165–173; L. Kishkovsky, *Patriarch Tikhon: A Vision of Orthodox Mission in the New World*, w: *The Legacy of St. Vladimir: Byzantium, Russia, America. Papers Presented at a Symposium Commemorating the 15th Anniversary of St. Vladimir Theological Seminary, Crestwood, New York September 27-October 1 1988*, J. Breck, J. Meyendorff, F. Silk (red.), New York 1990, s. 267–275.

⁵¹ К.Г. Преображенский, *КГБ в русской эмиграции. Электронное издание, 2010 г...*, s. 34.

⁵² K. Preobrazhensky, *KGB/FSB's New Trojan Horse: Americans of Russian Descent*, Gerard Group Publishing, 2009, passim; C. Lopez, *FSB's New Trojan Horse: Americans of Russian Descent takes its Place on the Bookshelf of Important Intelligence Chronicles*, <http://www.gerardgroup.com/newsletter/nl2009-06-10.php#Review.213> [dostęp: 27 VI 2013].

⁵³ С.П. Карпов, *Российское византиноведение сегодня: школы, итоги и перспективы*, w: *Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. Национальный комитет византинистов Российской Федерации, Исторический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, Институт всеобщей истории РАН, С.П. Карпов (red.)*, Москва 2011, s. 3–13.

Cesarstwo Bizantyńskie, znajdujące się na styku trzech kontynentów: Europy, Afryki i Azji, w opinii rosyjskich elit było pierwszym państwem „eurazjatyckim”⁵⁴. Wbrew rozpowszechnionym poglądom ewolucję państwa bizantyńskiego cechował silny dynamizm, ulegało ono ciągłym zmianom i przebudowie. Pod koniec swojej historycznej ewolucji nie miało już nic wspólnego z Cesarstwem Rzymskim poza nazwą i tradycją. Kultura bizantyńska była kulturą eklektyczną, łączącą w sobie rzymski system prawno-ustrojowy, kulturę helleńską, religię chrześcijańską, a także elementy kultury perskiej i arabskiej⁵⁵. Eklektyzm szczególnie widoczny był w sztuce wojennej, która stanowiła syntezę antycznych tradycji i rozwiązań przejmowanych od przeciwników Cesarstwa⁵⁶. Podstawą hegemonii Bizancjum była nie tylko silna armia i flota (Cesarstwo było państwem zorientowanym na morze), lecz przede wszystkim pragmatyczna i skuteczna dyplomacja, której działalność polegała głównie na osiągnięciu zamierzonego celu minimalnym nakładem sił i środków przy wykorzystaniu wszelkich dostępnych sposobów i miała miejsce na wielu płaszczyznach (powstrzymanie wrogich najazdów za pomocą innych niż militarne metod, funkcje informacyjne i wywiadowcze, posługiwanie się czynnikami kulturowymi i religijnymi w celu stworzenia sieci uzależnionych od Cesarstwa satelickich organizmów państwowych)⁵⁷. Potrzeba posiadania silnej armii powodowała, że na terenie Cesarstwa osiedlano przedstawicieli wielu różnych ludów, których część asymilowano, co sprawiało, że Bizancjum było mozaiką licznych i różnorodnych grup etnicznych zachowujących własną kulturę i tradycję, których więź z Cesarstwem ograniczała się w zasadzie do uznania władzy cesarskiej i poczucia przynależności do świata chrześcijańskiego⁵⁸. Misją cywilizacji bizantyńskiej było

⁵⁴ J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch – Geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Wien 2001, s. 76–98.

⁵⁵ A. Cameron, *The Byzantines*, London–New York 2006, s. 1–20, 96–116; W.E. Kaegi, *Sklerosis and Flexibility*, „Byzantinische Forschungen” 1993 nr 19, s. 87–105; A. Cutler, A. Kazhdan, *Continuity and Discontinuity in Byzantine Culture*, „Byzantion”, 52, 1982, s. 429–478; J.F. Haldon, *Byzantium in the 7th Century: The Transformation of a Culture*, New York 1990, s. 254–436; L. Brubaker, J.F. Haldon, *Byzantium in Iconoclast Era c. 600–800*, Cambridge 2012, s. 453–787.

⁵⁶ Zob. dla przykładu J.F. Haldon, *Warfare, State and Society In the Byzantine World 565–1204*, London 1999; W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284–1081*, Stanford 1995; M.C. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society 1204–1453*, Philadelphia 1992; J.W. Birkenmeyer, *The Development of Komnenian Army 1081–1180*, Leiden–Boston–Köln 2002; S. Kyriakidis, *Late Byzantine Warfare 1204–1453*, Leiden–Boston 2011.

⁵⁷ Na temat floty zob. H. Glykati-Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles*, Paris 1966; I. Jeffreys, J. Pryor, *The Age of the Dromon. The Byzantine Navy ca. 500–1204*, Leiden 2006; J. Koder, *Aspekte der thalassokratia der Byzantiner in der Ägäis*, w: *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposium in Frankfurt im Dezember 1996*, E. Chrysos et al (red.), Mannheim, s. 101–109. Odnośnie do dyplomacji zob. J.F. Haldon, *Blood and Ink: Some Observations on Byzantine Attitudes Towards Warfare and Diplomacy*, w: *Byzantine Diplomacy, Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Cambridge, March 1990, J. Shepard, S. Franklin (red.), Aldershot 1992, s. 281–295; N. Koutrakou, *Diplomacy and Espionage: Their Role in Byzantine Foreign Relations 8th–10th Centuries*, „Graeco-Arabica” 1995, nr 6, s. 125–144; F. Droucourt, *Passing on Political Information between Major Powers: The Key Role of Ambassadors between Byzantium and some of its Neighbours*, „Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean” 2012, nr 24, z. 1, s. 91–112; E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge–London 2009, s. 17–49; 95–197.

⁵⁸ P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, w: *Studies on the Demography of the Byzantine Empire. Collected Studies with a Preface by Speros Vryonis Jr.*, P. Charanis (red.), London 1972, s. 147–148; S. Vryonis, *Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower*, w: *War, Technology and Society in the Middle East*, V.J. Parry, M.E. Yapp (red.), London–New York–Toronto 1975, s. 129–133; G. Dagron, *Minorités ethniques et religieuses dans l’Orient Byzantin à la fin du Xe et aux XIe siècle: l’immigration syrienne*, „Travaux et Mémoire” 1976, nr 6, s. 177–216.

stworzenie uniwersalnego społeczeństwa chrześcijańskiego rządzonego przez cesarza i będącego pod religijnymi auspicjami kościoła. Idea ta łączyła uniwersalizm rzymski i chrześcijański w jednym organizmie społeczno-politycznym. Opierała się na teologicznym założeniu, że człowiek jest istotą teocentryczną i odpowiada za los całego stworzenia. Dualizm władzy świeckiej i kościelnej miał swoje uzasadnienie we Wcieleniu Chrystusa, które łączyło naturę boską i ludzką. Chrystus był więc wspólnym źródłem obu hierarchii – państwowej i kościelnej – utożsamianych przez cesarza i patriarchę, co znajduje odzwierciedlenie w bizantyńskim prawodawstwie i świadomości elit: cesarstwo jest ziemską emanacją Królestwa Bożego⁵⁹. Bizantyńska myśl chrześcijańska dopuszczała także istnienie zła – zarówno tego indywidualnego, jak i społecznego – lecz przyjmowała, że zło takie można kontrolować, poddając całą zamieszkałą ziemię władzy jednego chrześcijańskiego cesarza i religijnemu autorytetowi jednego ortodoksyjnego kościoła⁶⁰. Ta uniwersalistyczna koncepcja legitymizowała dążenie Cesarstwa (gr. *rōmaikē epikrateia*) do politycznej i religijnej reintegracji wszystkich obszarów pod panowaniem bizantyńskim, które należały w przeszłości do cesarstwa rzymskiego (gr. *rōmaikē archē*), a także terytoriów położonych znacznie dalej, niż władztwo to sięgało⁶¹. Oczywiście, w realiach średniowiecza pomysł terytorialnej restauracji imperium rzymskiego wydawał się anachroniczny, jednakże ideologia ta, łącząc z pozoru dwie przeciwstawne postawy (negatywny stosunek kościoła wschodniego do kwestii wojen i zabijania oraz ekspansjonistyczne dążenia bizantyńskich elit, w szczególności arystokracji wojskowej), legitymizowała wszelkie pragmatyczne działania czy to dyplomatyczne, czy militarne, mające na celu ekspansję. Tego rodzaju posunięcia były określane przez autorów bizantyńskich specyficznym językiem noszącym znamiona moralnego usprawiedliwiania podejmowanych działań zbrojnych: „wyzwolenie” (gr. *eleutheria*), „odzyskanie” (gr. *anaktēsis*) lub „zemsta” (gr. *ekdikēsis*)⁶². Z tą uniwersalistyczną koncepcją wiąże się także postrzeganie całego zamieszkałego świata (gr. *oikoumenē*) nie tylko jako geograficznej przestrzeni, lecz także w sensie sakralnym jako miejsca aktywności Chrystusa poprzez działanie sakramentów świętych⁶³. W XIII–XV stuleciu uniwersalistyczna koncepcja władzy cesarza i patriarchy zo-

⁵⁹ *Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri edidit C. E. Zachariae von Lingenthal*, Lipsiae 1852, s. 61–69; J. Sharf, *Photios und die Epanagoge*, „Byzantinische Zeitschrift” 1956, nr 49, s. 385–400.

⁶⁰ J. Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York 1979, s. 213–217; D. Angelov, J. Herrin, *The Christian Imperial Tradition – Greek and Latin*, w: *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, P. Bang, D. Kołodziejczyk (red.), Cambridge 2012, s. 149 – 175.

⁶¹ O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats – u. Reichsgedanken*, Darmstadt 1956, s. 158–167; H. Ahrweiler, *L'idéologie de l'empire byzantine*, Paris 1975, s. 9–24; J. Koder, *Byzanz, der Mittelmeerraum und Europa. Ökumenische Ideologie und Militärische Realpolitik*, w: *Krieg und Akkulturation*, T. Kolnberger, I. Steffebauer, G. Weigl (red.), Wien 2004, s. 17–35; G. Schmalzbauer, *Überlegungen zur Idee der Ökumene in Byzanz*, w: *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik: Beiträge zum Symposium Vierzig Jahre Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien im Gedenken an Herbert Hunger, (Wien, 4.–7. Dezember 2002)*, W. Horandner (red.), Vienna 2004, s. 408–419; I. Stouraitis, *Krieg und Frieden in der politischen und ideologischen Wahrnehmung in Byzanz*, Vienna 2009, s. 201–204; T. Lounghis, *Die byzantinische Ideologie der 'begrenzten Ökumene' und die römische Frage im ausgehenden 10. Jahrhundert*, „Byzantinoslavica” 1995, nr 56, s. 117–128.

⁶² I. Stouraitis, *'Just War' and 'Holy War' in the Middle Ages. Rethinking Theory through the Byzantine Case-Study*, „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik” 2012, nr 62, s. 250 – 254.

⁶³ A. Kazhdan, *Oikoumene*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. Kazhdan (red.), Oxford 1991, t. 1, s. 1518.

stała zastąpiona przez dualistyczny symbol Konstantynopola jako stolicy imperium i chrześcijaństwa. Zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 r. wpłynęło m.in. na powstanie koncepcji „Nowej Jerozolimy” i „Narodu Wybranego”, bazując bowiem na starym testamencie Bizantyńczycy postrzegali siebie jako „Naród Wybrany”, pozbawiony stolicy i państwa, który skazany jest na życie w diasporze⁶⁴.

Omówione powyżej cechy cywilizacji bizantyńskiej znajdują silne odzwierciedlenie w nurcie współczesnego „neobizantyizmu”. Bizantyński uniwersalizm oraz dualistyczne postrzeganie przestrzeni determinowały rosyjski mesjanizm (szczególnie teorię „Trzeciego Rzymu”) w ciągu wieków, obecnie zaś leżą u podstaw poglądów części rosyjskich elit na przestrzeń i tzw. geopolityki prawosławia, co wyraża się także w popularności nowej dziedziny wiedzy, którą stanowi „geografia sakralna” dostarczająca argumentacji rosyjskim teoriom geopolitycznym. Znakomitym tego przykładem są choćby poglądy Aleksandra Dugina, znajdujące odzwierciedlenie w politycznych działaniach Kremla⁶⁵.

Jak już powiedziano, twórcą i głównym propagatorem współczesnego „neobizantyizmu” jest Artur Ustian, który swoją koncepcję adresuje przede wszystkim do elit politycznych i intelektualnych Federacji Rosyjskiej. Spośród licznych dorobków naukowych i publicystycznych Ustiana na szczególną uwagę zasługuje nie-

⁶⁴ D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204–1330*, Cambridge 2010, s. 98–99.

⁶⁵ А.Г. Дугин, *Основы Геополитики*, Москва 2000, s. 222–233, 267–280. Por. R. Bäcker, *Współczesny antyokcydentalizm rosyjski*, w: *Europa i Rosja*, Z. Anculewicz, J. Sobczak (red.), Olsztyn 2003, s. 263–273; P. Eberhardt, *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przeгляд Geograficzny” 2010, nr 82, z. 2, s. 221–240; B. Sienkiewicz, „Satanistyczny predyktor”, czyli szkic o przenikaniu się różnych porządków, „Teologia Polityczna” 2006–2007, nr 4, s. 161–166. Mianem „geografii sakralnej” (ang. *sacred geography*) określa się wiedzę o przestrzeni i jej właściwościach zawartą w różnych religiach i mitologiach. Nauka ta bada sakralne właściwości różnych form ukształtowania powierzchni ziemi, powstaje poprzez umiejscowienie w przestrzeni geograficznej archetypów religijnych zaczerpniętych z mitologii. O ile badacz geografii religii opisuje jej przestrzenny rozkład, o tyle uczony zajmujący się geografiami sakralną postępuje odwrotnie, analizując religijny sens przestrzeni. Obok dwóch indyjskich uczonych (Rana Sing i Ravi Sing) za największego znawcę geografii sakralnej uchodzi Aleksandr Dugin. W koncepcjach Dugina geografia sakralna nabiera znaczenia ezoterycznego, okultystycznego, wręcz demonicznego, dostarczając mistycznej argumentacji jego teoriom politycznym, co potwierdza zresztą wypowiedź Dugina udzielona na łamach polskiego czasopisma „Fron-da”, którą przytoczono w dalszej partii niniejszego artykułu. Zdaniem filozofa i ezoteryka toczy się zacięta wojna między potęgami Lądu i Morza, między „Wielorybem” i „Niedźwiedziem”, odbywa się planetarne starcie dwóch biblijnych potworów: Behemota, tzn. Rosji, kreującej cywilizację lądową (tellulokratyczną), i Lewiatana, czyli Stanów Zjednoczonych, tworzących cywilizację morskiego imperium (talassokratyczną). Przejawami tej wojny toczony przez „Żywioł Ziemi” i „Żywioł Wody” jest szereg konfliktów: „eurazjanizmu” z „euratlantyzmem”, ideokracji z demokracją, socjalizmu z kapitalizmem, kolektywizmu z indywidualizmem, materializmu z idealizmem, wreszcie „Dobra” ze „Złem”, oczywiście przy założeniu, że „Antychrystem” są Stany Zjednoczone i Unia Europejska, natomiast „Imperium Dobra” stanowi Rosja. Popularność takich poglądów wynika z uwarunkowań kulturowych, ponieważ świat Imperium Rosyjskiego w wyobrazeniach elit rosyjskich postrzegany był poprzez pryzmat świętości i mistycyzmu. Dla ludzi Zachodu tego rodzaju opinie wydają się często niezrozumiałe lub traktuje się je z ironią; trzeba jednak pamiętać, że w kulturach orientalnych posiadają znaczną siłę oddziaływania, a kultura rosyjska jest częściowo kulturą orientalną. Zob. A. Danek, *Przestrzeń jako ciało: archetyp geografii sakralnej*, w: *Przestrzeń i polityka...*, s. 34–35; D. Madejski, „Pocątunek mongolskiego księcia”. *Eurazjatyzm Rosji w myśli Aleksandra Dugina*, „Geopolityka” 2009, nr 1, s. 87–100; А.Г. Дугин, *Основы Геополитики...*, s. 222–233; O. Tarasov, *Icon and Devotion: Sacred Spaces in Imperial Russia*, Marlborough 2002, s. 37–119; M. Todorova, *Does Russian Orientalism Have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid*, w: *Orientalism and Empire in Russia, Kritika Historical Studies 3*, M. David-Fox, P. Holquist, M. Alexander (red.), Bloomington 2006, s. 717–727; H. DeNio Stephens, *The Occult in Russia Today*, w: *The Occult in Russian and Soviet Culture*, B. Glatzer Rosenthal (red.), New York 1997, s. 357–378; M. Laruelle, *The Orient in Russian Thought at the Turn of the Century*, w: *Russia between East and West. Scholarly Debates on Eurasianism*, D. Shlapentokh (red.), Leiden–New York 2007, s. 9–39.

wielkie studium opublikowane na łamach periodyku „Bezpieczeństwo Eurazji” w 2007 r., które stanowi próbę praktycznego odniesienia koncepcji „neobizantyztu” do realiów współczesności⁶⁶. Poglądy Ustiana są syntezą koncepcji filozoficznych, ustrojowych, a zwłaszcza geopolitycznych, co stanowi istotne novum w porównaniu z poglądami Konstantina Leontjewa. Współczesny „neobizantyztu”, podobnie jak poprzedzający go nurt stworzony przez Leontjewa, wiąże się z odrzuceniem porozumienia z Zachodem i opiera się na szczegółowo uzasadnionej krytyce i negacji tych cech, które zdaniem Artura Ustiana – głównego ideologa nowego nurtu – utożsamiane są z „atlantyzmem”, czyli liberalizmu, prymatu wartości materialnych nad duchowymi, indywidualizmu, a zwłaszcza „dzikiego kapitalizmu”. Jako alternatywę Ustian proponuje budować wszelkie relacje społeczne na tzw. personalizmie opierającym się na wartościach prawosławia. Jednak „cerkiewno-państwowa” ideologia to za mało, by przekonać elity do takiej wizji państwa. Dlatego też Ustian proponuje, aby w budowie ładu społecznego tworzonego przez ludzi o różnych światopoglądach i tradycjach kulturowych uwzględniać najnowsze zdobycze nauki i techniki, wiedzę i postęp we wszystkich dziedzinach życia⁶⁷. Zdaniem Artura Ustiana Federacja Rosyjska może sprostać współczesnym procesom globalizacyjnym tylko jako odrzucające nacjonalizm bazujący na czynniku etnicznym „kosmopolityczne” imperium⁶⁸, które poprzez wpływy kulturowe i gospodarcze może dokonać „reorganizacji” geopolitycznej przestrzeni wokół własnych granic, odrzucając dzięki temu wariant ekspansji terytorialnej (*sic!*)⁶⁹. Warto podkreślić, że w opinii rosyjskich elit globalizacja utożsamiana jest z ekspansją szeroko pojętego „Zachodu” (Stany Zjednoczone i Unia Europejska), który próbuje narzucić własną dominację pozostałym uczestnikom stosunków międzynarodowych. We współczesnej Rosji „Zachód” rozumiany jest przez część elit politycznych i intelektualnych jako twór o wyrazistym zasięgu przestrzennym i kulturowym: „Zachód” wywodzi się z kultury i ustroju społecznego Europy Zachodniej i „cywilizacji łacińskiej”. Jeśli wziąć pod uwagę aspekty geopolityczne i geoeconomiczne, to obejmuje on nie tylko państwa chrześcijańskie, ale również Turcję, Japonię, Koreę Południową, Singapur i inne. Państwem wiodącym (pod względem gospodarczym, politycznym i militarnym) jest największe mocarstwo morskie na świecie – Stany Zjednoczone. Za Europę Zachodnią uznaje się te kraje, które od XI w. znalazły się w sferze oddziaływania kościoła rzymskokatolickiego⁷⁰. Interesującą interpretację „Zachodu” pod względem religijnym, która rzuca pewne światło na sposób postrzegania kultury zachodniej przez część elit rosyjskich stanowiących intelektualne zaplecze władzy, jest wypowiedź Aleksandra Dugina opublikowana na łamach polskiego czasopisma „Frona”: *W rzeczywistości prawosławnej istnieje synergia między modelami świata – przedchrześcijańskim i chrześcijańskim – które nakładają się na siebie homologicz-*

⁶⁶ А.Р. Устьян, *Неовизантизм: цивилизационная миссия России в XXI веке*, „Журнал Личной, Национальной и Коллективной Безопасности. Безопасность Евразии” 2007, nr 4, s. 350–366.

⁶⁷ Тамże, s. 350–356, 359–360.

⁶⁸ Ros. „национал-космополитическая держава”.

⁶⁹ А.Р. Устьян, *Неовизантизм: цивилизационная миссия России...*, s. 360–362.

⁷⁰ Zob. W. Michajłow, *O europejskiej tożsamości i anachronizmach w dialogu między europejskim Wschodem a Zachodem*, w: *Europa od Atlantyku do Pacyfiku. Europejska myśl integracyjna po 2004 roku*, L. Sykulski, A. Meller (red.), Częstochowa 2013, s. 91; L. Sawin, *Przyszłość Eurazji: prologomena do geopolitycznej integracji kontynentu*, w: *Europa od Atlantyku do Pacyfiku...*, s. 119–131.

nie, bezkonfliktowo. Różne figury i zjawiska z różnych porządków nakładają się na siebie bezboleśnie, a nawet harmonijnie. W przypadku Polski między tymi dwoma modelami zachodzi relacja o wiele bardziej konfliktowa, a to za sprawą katolicyzmu, który jest tradycją zupełnie inną niż prawosławie. René Guenon rozdziela wyraźnie tradycję od religii. Tradycja jest pojęciem szerszym niż religia. Prawosławie jest tradycją, katolicyzm jest religią. Tradycja jest zdolna wchłaniać w siebie elementy innych wierzeń religijnych bezkonfliktowo. Religia wchodzi natomiast z innymi wierzeniami w konflikt. Jest to związane z innym doświadczeniem historycznym Kościoła Wschodniego i Zachodniego po wielkiej schizmie. Zachód bowiem nie zawsze był czysto religijny, katolicki, był okres, kiedy był bardziej tradycyjny, prawosławny. Po wielkiej schizmie jednak katolicyzm odszedł od tradycji i zawężył się do religii. Taka jest przynajmniej nasza bizantyńska wersja. Jak się ma to do geografii sakralnej? Otóż w naszym rozumieniu Zachód pojmowany jako terytorium, na którym dominują katolicyzm i protestantyzm, znajduje się w relacji przeciwnej wobec norm i elementów religijnych. Oczywiście na Zachodzie występuje wiele pierwiastków innych religii, ale egzystują one w konflikcie z religią katolicką. Instytucje, które zajmują się geografiami sakralną albo pozostałościami przedchrześcijańskiej tradycji, na Zachodzie po wielkiej schizmie zostały zepchnięte do sfer autonomicznych – do magii, ezoteryki, zakonów hermetycznych. W prawosławiu do takiego rozszczepienia nie doszło. W tym kontekście Polska znajduje się na granicy między światem katolickim a prawosławnym. Z mojego eurazjatyckiego punktu widzenia archetyp geografii sakralnej Polski jest głęboko dualistyczny: z jednej strony tradycja przedchrześcijańska, pogańska, magiczna, heterodoksyjna, której korzenie pozostają słowiańskie; z drugiej – katolicyzm o rodowodzie germano-romańskim. Między nimi występuje konflikt. Sytuacja Polski jest sytuacją graniczną. Ona nie może zjednoczyć się ze światem wschodnim religijnie, a z zachodnim etnicznie⁷¹. Koncepcje geopolityczne „neobizantyztu” dotyczą przede wszystkim tych organizmów państwowych, które są usytuowane na terytoriach pozostających w strefie wpływów lub należących do Cesarstwa Bizantyńskiego. Szczególnie dotyczy to państw znajdujących się na Półwyspie Bałkańskim, które ze względu na swoje bizantyńskie dziedzictwo w oczywisty sposób znalazły się w orbicie zainteresowania „neobizantyztu”. Należy nadmienić, że wątek „bałkański” jest częścią szerszej koncepcji geopolitycznej „neobizantyztu”, która ma na celu sojusz „z krajami Południa” oraz porozumienie z państwami muzułmańskimi poprzez dialog prawosławia i islamu. Ma to spowodować przede wszystkim wyparcie wpływów USA z rejonu Bliskiego Wschodu, który w opinii Artura Ustiana ma dla Rosji kluczowe znaczenie polityczne i ekonomiczne⁷².

Artur Ustian dostrzega procesy polityczne i społeczne, które zaszły w krajach prawosławnych, zwłaszcza bałkańskich (rozszerzenie UE, dezintegracja prawosławia,

⁷¹ Zob. Czekam na Iwana Groźnego – rozmowa z Aleksandrem Duginem. Rozmowę przeprowadził Grzegorz Górny, „Frona. Pismo Poświęcone” 1998, nr 11/12, s. 131–132. Szerzej na temat poglądów Aleksandra Dugina dotyczących Polski pisze D. Kostianowska, *Polska w tekstach Aleksandra Dugina i jego zwolenników*, „Przeгляд Dyplomatyczny” 2001, nr 1, z. 4, s. 159–170.

⁷² А.Р. Устьян, *Неовизантизм: цивилизационная миссия России...*, s. 364–365. Szerzej na ten temat J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 177–178. Pojęcie „Południe” jest rozumiane w Rosji dwojako: pierwszy (w szerszym znaczeniu) odwołuje się do podziału świata na skonfliktowane ze sobą obszary „Południa” i „Północy”, co jest rezultatem ładu ukształtowanego po zakończeniu „zimnej wojny”. Drugie znaczenie nazwy „Południe” odnosi się natomiast do państw muzułmańskich. Zob. J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 186.

powiązania gospodarcze lokalnych elit z Zachodem). Sytuacja ta powoduje, że konieczne staje się wypracowanie nowych metod prowadzenia polityki⁷³. W tym celu Ustian sięgnął do koncepcji, której twórcą był Dmitrij Oboleński – jeden z najwybitniejszych bizantynologów rosyjskich, który swoje życie naukowe związał z Londynem, gdzie w 1971 r. opublikował dzieło swojego życia – monografię *The Byzantine Commonwealth*⁷⁴. W pracy tej Oboleński przedstawił proces oddziaływania kulturowego i religijnego Bizancjum w średniowieczu na obszarze (głównie Bałkany), który dziś pokrywa się z granicami takich państw jak Bułgaria, Grecja, Macedonia, Ruś, Serbia, Rumunia, Ukraina, Białoruś a na Wschodzie – Gruzja, co było rezultatem działalności misjonarzy bizantyńskich. W opinii Oboleńskiego organizmy państwowe znajdujące się w tym rejonie tworzyły coś, co nazwał „Bizantyńską Wspólnotą Narodów”. Mimo że zachowały polityczną niezależność, przejęły jednak w dużej mierze wzorce ustrojowe, prawo, alfabet oraz szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe, zwłaszcza w zakresie sztuki z Bizancjum, co jest zresztą głównym tematem rzetelnego opracowania Oboleńskiego. Cesarstwo Bizantyńskie, wykorzystując zwłaszcza strukturę kościelną i zależność lokalnych ośrodków prawosławia od Konstantynopola, wpływało niejednokrotnie na politykę wewnętrzną i zewnętrzną tych państw⁷⁵. Tego rodzaju politykę nazywa Ustian „bizantyńskim imperializmem kulturowym”⁷⁶. Powołanie, a w zasadzie reaktywowanie podobnej wspólnoty w realiach XXI stulecia jest jednym z głównych celów „neobizantyźmu”. Miejsce Cesarstwa ma zająć oczywiście Federacja Rosyjska jako spadkobierca cywilizacji bizantyńskiej. Zdaniem Ustiana, aby wizerunek Rosji był pozytywny, należy odrzucić koncepcję „Moskwy – Trzeciego Rzymu”, gdyż jej „apokaliptyczne” znaczenie u progu XXI stulecia jest bardzo negatywne⁷⁷. Wydaje się, że odrzucenie tej znanej od stuleci koncepcji wynika z czysto pragmatycznych pobudek, jakkolwiek trzeba zaznaczyć, że wśród elit rosyjskich poważnym uznaniem cieszy się prawosławna filozofia Mikołaja Fiodorowa (1829–1903), według którego Apokalipsa ma charakter wyłącznie warunkowy, a nie ostateczny, jej nadejście jest związane z aktywnością bądź biernością chrześcijan⁷⁸. Zresztą kolejne wywody Ustiana nie są wolne od syntezy mistycyzmu (oś Moskwa–Izrael–Erewań jako rezultat urzeczywistnienia teorii „Nowej Jerozolimy” i rosyjskie „okno na Azję”) z pragmatycznymi koncepcjami i wiedzą uzyskaną w oparciu o rzetelne badania naukowe. Zdaniem Ustiana z cerkwią prawosławną

⁷³ А.Р. Устьян, *Неовизантизм: цивилизационная миссия России...*, s. 360

⁷⁴ Ros. „византийский культурный империализм”. Zob. А.Р. Устьян, *Неовизантизм как евразийская геополитическая стратегия развития России в XXI веке*, Москва 2002, s. 74–89.

⁷⁵ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, Oxford 1971, s. 1–4, 202–237, 272–322. Por. S. Brezeanu, *A Byzantine Model for Political and State Structure in Southeastern Europe between 13th and 15th Centuries*, w: *Studies on Science and Culture. Politics and Culture in Southeastern Europe*, R. Theodorescu, L.C. Barrows (red.), Bucarest 2001, s. 63–93; Δ. Σταματοπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα 2009, passim.

⁷⁶ А.Р. Устьян, *Неовизантизм: цивилизационная миссия России...*, s. 359.

⁷⁷ Tamże, s. 360–361.

⁷⁸ L. Sykulski, *Rosja i postczłowiek. Rosyjski transhumanizm i idea Nieśmiertelności*, www.geopolityka.net [dostęp: 23 VI 2013]; J. Dobierzewski, *Nikołaj Fiodorow – ekscesy zmartwychwstania*, w: *Wokół Szeszowa i Fiodorowa, Seria: Almanach myśli rosyjskiej*, J. Dobierzewski (red.), Warszawa 2007, s. 71–84; A. Sawicki, *Wskreszenie zmarłych przodków czy wieczny powrót? Nikołaj Fiodorow jako krytyk poglądów Fryderyka Nietzschego*, w: tamże, s. 85–102; N. Fiodorow, *Filozofia wspólnego czynu (Fragmenty Kantowskie)*, przeł. B. Szulecka i P. Kosiorek, w: tamże, s. 197–238; N. Fiodorow, *Filozofia wspólnego czynu (Fragmenty Nietzscheańskie)*, przeł. A. Sawicki, w: tamże, s. 239–306.

na Bałkanach trzeba raczej budować relacje na zasadzie „wspólnoty” lub „federacji”, akceptując ich odrębność, i nie narzucać zwierzchnictwa Moskwy. Ponadto Rosja powinna wspierać w krajach bałkańskich te grupy społeczne i religijne, które utożsamiają własne interesy z interesami Rosji⁷⁹. Wydaje się, że podkreślenie jedności wyznawców prawosławia, pomimo jego daleko posuniętej dekompozycji, jest istotne ze względu na dalekosiężne cele polityczne: z Federacją Rosyjską będą się utożsamiały nie tylko kraje postrzegane jako „prawosławne” (np. te znajdujące się na Półwyspie Bałkańskim), lecz wspólnoty wiernych kościoła ortodoksyjnego, a także w krajach islamskich. Według Ustiana prawosławie jest religią obecną w państwach islamu znajdujących się niegdyś pod dominacją polityczno-kulturową Bizancjum i może to stanowić podstawę do współpracy. Co istotne, za ekspansją kulturową i religijną powinna iść także ekspansja ekonomiczna związana z napływem rosyjskiego kapitału i przedsiębiorstw⁸⁰. „Neobizantyzm” stanowi więc koncepcję wpisującą się w tzw. geopolitykę kulturową, która w odróżnieniu od klasycznej geopolityki opiera się na wykorzystaniu czynników „ponadnarodowych”, jak kościoły, stowarzyszenia religijne i związki wyznaniowe, instytucje nauki i kultury, a także wielkie korporacje i przedsiębiorstwa. Geopolityka kulturowa odwołuje się także do obrazów i mitów narodowych⁸¹. Wydaje się, że „neobizantyzm”, podobnie jak i „neoeurazjanizm” Aleksandra Dugina, stanowi próbę ideologicznego uzasadnienia koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, która polega m.in. na zacieśnieniu stosunków oraz współpracy militarnej i technologicznej z Iranem i Syrią⁸².

W sferze ideologicznej więc „neobizantyzm” utożsamiany jest raczej z „pragmatyzmem” i tzw. geopolityką kulturową w rosyjskiej polityce zagranicznej, która kładzie nacisk na wykorzystanie czynników kulturowych, religijnych i ekonomicznych, ze szczególnym uwzględnieniem prawosławia. Podobne poglądy na wykorzystanie prawosławia reprezentuje także powiązany z prezydentem Władimirem Putinem Aleksandr Dugin, twórca „neoeurazjanizmu”, na zachodzie Europy uważany za „faszystę” i rosyjski odpowiednik tzw. Nowej Prawicy. Literatura dotycząca myśli i dorobku intelektualnego Aleksandra Dugina jest bardzo bogata, jego koncepcje zaś poddawane były gruntownym analizom⁸³. Natomiast warto wskazać

⁷⁹ А.Р. Устьян, *Неовизантизм: цивилизационная миссия России...*, s. 361–365. Por. О. Раку, *Балканский Союз — альтернатива Союзу Европейскому*, w: *Геополитика: Сборник статей, опубликованных в 2010–2011 гг. В информационно-аналитическом журнале „Геополитика”*, А.Г. Дугин (red.), Москва 2012, s. 183–190.

⁸⁰ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej...*, s. 177–178.

⁸¹ K. Matsuzato, *Cultural Geopolitics and the New Border Regions of Eurasia*, „Journal of Eurasian Studies” 2010, nr 1, s. 42–53.

⁸² Zob. А.Г. Дугин, *Ось Москва—Тегеран*, w: *Геополитика: Сборник статей, опубликованных в 2010–2011 гг. В информационно-аналитическом журнале „Геополитика”*, А.Г. Дугин (red.), Москва 2012, s. 393–401; Л. Савин, *Кто вооружает свободную сирийскую армию?*, „Геополитика” 2012, nr 15, s. 27–32; D. Shlapentokh, *Russian Elite Image of Iran: From the Late Soviet Era to the Present*, Carlisle 2009, s. 31–66; H. Belopolsky, *Russia and the Challengers Russian Alignment with China, Iran, and Iraq in the Unipolar Era*, London–New York 2009, s. 97–116.

⁸³ Jest autorem m.in. następujących książek: *Пути абсолюта*, Москва 1991; *Конспирология*, Москва 1992; *Гиперборейская теория*, Москва 1993; *Консервативная революция*, Москва 1994; *Мистерии Евразии*, Москва 1996; *Метафизика благой вести*, Москва 1996; *Тамплиеры Пролетариата*, Москва 1997; *Абсолютная Родина*, Москва 1999; *Основы Геополитики*, Москва 2000; *Русская Вещь*, Москва 2001; *Философия Традиционализма*, Москва 2002; *Основы Евразийства*, Москва 2002; *Проект „Евразия”*, Москва 2004; *Философия Политики* Москва 2004; *Философия Войны*, Москва 2004; *Евразийская миссия Нурсултана Назарбаева*, Москва 2004; *Конспирология*, Москва 2005; *Обществоведение для граждан Новой России*, Москва 2007; *Геополитика Постмодерна*, Москва 2007; *Постфилософия*, Москва 2009;

na ściśle powiązania Dugina z rosyjskimi służbami specjalnymi. Nie jest tajemnicą poparcie, jakiego Duginowi udzielają przedstawiciele generalicji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, w tym Sztabu Generalnego, a także przedstawiciele służb specjalnych. Chodzi przede wszystkim o gen. Nikołaja Kłokotowa, Nikołaja Piszczewa, Władysława Iminowa czy gen. Leonida Iwaszowa. Dugin utrzymywał także bliskie związki ze środowiskiem miesięcznika „Orientir” (ros. *Ориентир*), wydawanego przez Ministerstwo Obrony Federacji Rosyjskiej. Generał Leonid Iwaszow, pełniący m.in. funkcję prezesa wspomnianej już Akademii Problemów Geopolitycznych⁸⁴, przejął zarówno język, jak i podejście metodologiczne charakterystyczne dla myśli i koncepcji geopolitycznych Aleksandra Dugina. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż wśród osób z najbliższego otoczenia Dugina (w kierownictwie ruchu „eurazjańskiego”) jest także wielu przedstawicieli cywilnych służb specjalnych, jak np. płk Piotr Susłow⁸⁵, wywodzący się ze Służby Wywiadu Zagranicznego, czy płk Michaił Margielow⁸⁶, a także Achmed Nuchajew, wicepremier i szef wywiadu zagra-

Четвертая политическая теория. Россия и политические идеи XXI века, Санкт-Петербург 2009. Równie ogromna jest literatura poświęcona poglądom i koncepcjom samego filozofa. Dla przykładu zob. ważniejsze prace: A. Umland, *Post-Soviet „Uncivil Society” and the Rise of Aleksandr Dugin A Case Study of the Extraparliamentary Radical Right in Contemporary Russia*, Kyiv 2007, passim; M. Laruelle, *Aleksandr Dugin: A Russian Version of the European Radical Right?* Washington 2009; A. Shekovtsov, A. Umland, *Is Aleksandr Dugin a Traditionalist? „Neo-Eurasianism” and Perennial Philosophy*, „The Russian Review” 2009, nr 68, s. 662–678; D. Shlapentokh, *Dugin Eurasianism: A Window on the Minds of the Russian Elite or an Intellectual Ploy?* „Studies in East European Thought” 2007, nr 59, z. 3, s. 215–236; M. Laruelle, *Alexandre Dugin: esquisse d’un eurasisme d’extrême-droite en Russie post-soviétique*, „Revue d’études comparatives Est-Ouest” 2001, nr 32, s. 85–103; A. Умланд, „Евразийские” проекты Путина и Дугина – сходства и различия: об истоках и роли правоэкстремистского интеллектуализма в неоавторитарной России, „Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание” 2012, nr 2, s. 401–407; Ш. Видеркер, „Континент Евразия”: классическое евразийство и геополитика в изложении Александра Дугина, „Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание” 2010, nr 1, s. 5–14; A. Umland, *Der Neoeurasismus des Aleksander Dugin: zur Rolle des Integralen Traditionalismus und der Orthodoxie für die russische Neue Rechte*, w: *Macht. Religion. Politik. Zur Renaissance religiöser Praktiken und Mentalitäten*, M. Jäger, J. Link (red.), Münster 2006, s. 141–157. Zob. także biogram A. Dugina zamieszczony w niniejszym artykule.

⁸⁴ Ros. *Академия геополитических проблем* (<http://akademiagp.ru>).

⁸⁵ Sporządzając biogramy Michaiła Margielowa, Piotra Susłowa i Achmeda Nuchajewa wykorzystano głównie informacje pochodzące z portali compromat.ru, anticompromat.org i anticompromat.ru, które jako jedyne zawierają zapisy dotyczące powiązań w świecie biznesu, polityki i służb specjalnych oraz przeszłości ww. osób. W opinii autora artykułu informacje te bardzo trudno zweryfikować, jakkolwiek warto je przytoczyć, ponieważ dają pewne wyobrażenie o relacjach panujących we współczesnej Rosji. Zamieszczone w tekście biogramy poruszają głównie tego rodzaju wątki. Piotr Susłow (ros. Пётр Евгеньевич Суслов) urodził się w 1951 r., do 1995 r. wysokiej rangi oficer kadrowy w Służbie Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, obecnie znany ze swoich licznych powiązań z ludźmi z kręgów służb specjalnych, resortów siłowych i świata przestępczego, zwłaszcza w Kraju Krasnodarskim. Dyrektor fundacji „Правопорядок-Центр” i wiceprezes fundacji „Вымпел” (odpowiednik polskiej fundacji GROM). Fundacja „Вымпел” jest uważana za twór FSB, pod jej przykryciem zaś Susłow miał rzekomo rekrutować płatnych zabójców, głównie Czeceńców i ludzi od tzw. mokrej roboty. Bliski współpracownik Achmeda Nuchajewa i jego wspólnik w „naftowych” interesach. Oprac. na podstawie: <http://www.anticompromat.org/dugin/duginbio.html> [dostęp: 27 VI 2013], *Справка об обстановке в Новороссийске*, http://www.compromat.ru/page_25707.htm [dostęp: 27 VI 2013], gdzie można znaleźć szczegółowe informacje o rzekomych powiązaniach i działalności Susłowa, w szczególności o kontaktach z oficerami z kierownictwa FSB.

⁸⁶ Michaił Margielow (ros. Михаил Витальевич Маргелов) urodził się 22 października 1964 r. w Moskwie. Jego dziadek, Wasilij Margielow, w latach 1954–1959 i 1961–1979 pełnił funkcję dowódcy słynnych Wojsk Powietrznodesantowych ZSRR, z kolei ojciec – Witalij Margielow – służył w I. Zarządzie Głównym KGB, następnie pełnił funkcję zastępcy dyrektora Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, w 2003 r. został wybrany na deputowanego do Dumy Państwowej z ramienia partii Jedna Rosja. Michaił Margielow dzieciństwo spędził na Wschodzie. W 1986 r. ukończył studia historyczno-filologiczne (specjalność: hi-

nicznego przy Dżocharze Dudajewie i Zelimchanie Jandarbijewie⁸⁷. Jego działalność skłania do tezy o istnieniu ścisłego związku pomiędzy koncepcjami geopolitycznymi tworzonymi przez różne ośrodki w celu legitymizowania władz rosyjskich. Na tym polu znaczenie „neobizantyztu” jest ważne. Oprócz wątków eurazjańskich w swojej działalności publicystycznej Aleksandr Dugin wielokrotnie nawiązuje do dziedzictwa bizantyńskiego w Rosji (wspomniana już interpretacja „bizantyztu”), akcentując budowę uniwersalistycznego imperium, i poświęca sporo miejsca „geopolityce prawosławia”⁸⁸. Taki tytuł posiada też rozdział jego pracy *Podstawy geopolityki,*

storky orientalista) w Instytucie Krajów Azji i Afryki na Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim. W trakcie studiów wstąpił do KPZR i był jej członkiem do 1991 r. W latach 1986–1989 prowadził lektorat z języka arabskiego w Wyższej Szkole KGB im. F.E. Dzierżyńskiego. Następnie pracował jako dziennikarz, korespondent, dyrektor arabskiej sekcji agencji Informacyjnej TASS. Znany z członkostwa w licznych fundacjach, przedsiębiorstwach i agencjach reklamowych, piastował liczne funkcje polityczne i administracyjne, spośród których warto przede wszystkim wymienić dwie: członek Rady FR jako przedstawiciel Guberni Pskowskiej od 23 października 2004 r. oraz od marca 2011 r. specjalny przedstawiciel prezydenta Federacji Rosyjskiej ds. Afryki. Posiada stopień pułkownika służby granicznej. Zwolennik „neoeurazjanizmu” i poglądów Aleksandra Dugina. W kwestii prowadzenia polityki zagranicznej opowiada się za współpracą z Chinami, na bliskowschodnim teatrze działań popiera Izrael. Oprac. na podstawie: <http://www.anticompromat.org/margelov/margelbio.html> [dostęp: 27 VI 2013].

⁸⁷ Achmed Nuchajew ps. „Hoża” (ros. „Хожя”, Хож-Ахмед Таштамирович Нухаев) urodził się w 1954 r. w m. Kalininskoje (Kirgistan) w rodzinie czeczeńskich repatriantów. Dzieciństwo spędził w Groznm, gdzie ukończył także szkołę. W 1974 r. rozpoczął studia na kierunku prawo na Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim, jednakże został usunięty z uczelni w niejasnych okolicznościach. Pozostał w Moskwie, gdzie trudnił się rabunkiem, wymuszeniami i paserstwem. W latach 70. sponsorował działalność moskiewskiego studenckiego komitetu na rzecz wyzwolenia Czeczenii, na którego czele stał Said-Hassan Abumuslimow, który w latach 80. zajmował się m.in. kolportażem książek Aleksandra Sołżenicyna na terenie Czeczenii. 13 maja 1990 r. został aresztowany za działalność przestępczą (wymuszenia i haracze). Wyrokiem sądu z 15 marca 1991 r. został skazany na 8 lat kolonii karnej. Kara nie trwała długo, bowiem już 7 października 1991 r. został oswobodzony, co, jak głosi jedna z wersji, mogło być rezultatem kontaktu ze służbami specjalnymi (prawdopodobnie chodzi o SWZ), „opiekunem” Nuchajewa miał być rzekomo wspomniany już Piotr Susłow. Po zwolnieniu Nuchajew przebywał w Republice Czeczeńskiej. Prowadził liczne interesy, podróżował do Turcji (Stambuł), Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych. Jest jednym z autorów opartej na prawie szariatu konstytucji Czeczeńskiej Republiki Iczkerii. W roku 1994 Nuchajew został mianowany przez Dżochara Dudajewa szefem wywiadu zagranicznego Czeczeńskiej Republiki Iczkerii. W 1995 r. został ranny w Groznm; po śmierci Dudajewa pełnił funkcję wicepremiera przy Zelimchanie Jandarbijewie. W latach 2001–2002 wchodził w skład kierownictwa ruchu „eurazjańskiego” Aleksandra Dugina. Oprac. na podstawie: *Неуязвимый „Хожя”*, http://www.compromat.ru/page_25278.htm [dostęp: 29 VI 2013]; *Нухаев Хож-Ахмед Таштамирович* <http://www.anticompromat.org/nuhaev/nuhaevbio.html> [dostęp: 30 VI 2013]; *Справка об обстановке в Новороссийске*, http://www.compromat.ru/page_25707.htm [dostęp: 30 VI 2013].

⁸⁸ *Są narody, które umieją rozszerzyć się do rozmiarów cywilizacji. Tracą wówczas swoją tożsamość, rasę, czasami nawet język, ale to jest ryzyko, jakie trzeba podjąć, jeżeli chce się być imperium. Takie są Stany Zjednoczone, taka jest Rosja [...] W prawosławiu chodzi o zbawienie starotestamentowego Adama przez przyjście nowego Adama, czyli Chrystusa, natura, przyroda zaś zbawia się poprzez ludzi. Państwo, zwłaszcza święte państwo, jest instrumentem tego zbawienia. Dlatego rosyjski car to aktywny uczestnik soteriologicznego misterium. Po upadku Bizancjum stał się on ostatnim strażnikiem katehonu, tej tradycji, której uzurpatorem na przełomie VIII i IX w. okazał się Karol Wielki. To przecież bizantyński imperator był prawdziwym cesarzem zarówno Wschodu, jak i Zachodu [...] To była uzurpacja. Dlatego imperialna funkcja Zachodu, czy to za Stauffenbergów, czy za Habsburgów, zawsze pozostawała wątpliwa. Dlatego że ekumena może mieć tylko jednego imperatora. Któryś z nich musi być fałszywy. Według wszystkich norm ortodoksji, taką sakralną, namaszczoneą figurą był, niezależnie od wszelkich negatywnych osobistych cech charakteru, cesarz bizantyjski, a po upadku Konstantynopola car rosyjski. Można powiedzieć, że cała zachodnia filozofia i kultura powstała na odrzuceniu i zignorowaniu tradycji bizantyjskiej. Na Zachodzie nie bierze się w ogóle pod uwagę prawosławnej wersji chrześcijaństwa czy metafizyki, traktuje się je tak, jak gdyby nie istniały [...] Wschodnie imperium – prawowite, zachodnie – apostatyczne. To nie są tylko archetypy. Trwa wielka walka między Bizancjum a Rzymem, Rusią a Zachodem, eurazjatyżmem a atlantyżmem, socjalizmem a kapitalizmem, barbarzyństwem a cywilizacją. My nie reprezentujemy cywilizacji, ale kulturę. My wszyscy – Rosjanie, Serbowie, Tatarzy itd. – reprezentuje-*

która została zalecona jako podręcznik w rosyjskich akademiach wojskowych i dyplomatycznych⁸⁹. Analiza potencjału prawosławia dokonana przez Dugina w dużej mierze pokrywa się z poglądami Ustiana. Co szczególnie istotne, silny kontekst kulturowy, widoczny w wykorzystaniu kościoła prawosławnego do celów politycznych w Bizancjum, w odniesieniu do omówionej tutaj podstawy ideologicznej nabiera nowego znaczenia w Federacji Rosyjskiej. Jeden z analityków amerykańskiego Instytutu Studiów Strategicznych (Strategic Studies Institute, SSI) cytuje opinię Dugina, który zaleca, aby oficerowie rosyjskich służb specjalnych inicjowali wszelkie ruchy separatystyczne i destabilizacyjne zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Narzędziem, które posłuży rosyjskim służbom do penetracji innych państw, ma być właśnie kościół ortodoksyjny⁹⁰. Jak już wspomniano, potwierdzeniem tej metody działania są opinie zawarte w książce Konstantina Priobrażeńskiego, który określił ortodoksyjny kościół w Ameryce jako „schronienie dla rosyjskiego wywiadu”. Sytuacja ta odnosi się zresztą do całego kościoła ortodoksyjnego na świecie, który posiada znaczny potencjał. Jego struktury i wyznawcy mogą stanowić potencjalne źródło pozyskiwania agentów, a także narzędzie szerzenia dezinformacji poprzez związane z kościołem media, organizacje czy stowarzyszenia⁹¹.

Świetnym przykładem wykorzystania „neobizantyizmu” jako czynnika geopolityki kulturowej oraz podstawy do zakomunikowania wizji geopolitycznych usprawiedliwiających bieżącą politykę władz i potrzebę budowy „imperium” są posłania prezydentów Federacji Rosyjskiej Władimira Putina i Dmitrija Miedwiediewa do Dumy Państwowej oraz odniesienia do Bizancjum w mediach, co wskazuje na umiejętne posługiwanie się tą symboliką zarówno przez służby, jak i władze, korzystające z dorobku tzw. geopolityki akademickiej. Wizja państwa jako multietnicznego imperium, które należy utrzymać na „wielkiej przestrzeni”, znajduje odzwierciedlenie w bieżącej propagandzie Kremla. Jak już wspomniano, pojęcie „wielkiej przestrzeni” oznacza zarówno jednolity obszar geograficzny, jak i scentralizowane struktury państwa. Lektura prezydenckich posłań wskazuje, że definicja „Rosjan”, którzy mają tę „wielką przestrzeń” zamieszkiwać, nabiera zupełnie nowego znaczenia. Kluczowym kryterium „rosyjskości” nie jest pochodzenie etniczne lub obywatelstwo, lecz przede wszystkim utożsamianie się z szeroko pojętą kulturą rosyjską, do której należy język, prawosławie, historia, państwo, idea wielkiej i silnej Rosji oraz przekonanie o unikalności i niepowtarzalności cywilizacji rosyjskiej. Co więcej, za „Rosjan” uważa się te grupy etniczne i mniejszości narodowe, których członkowie nie są obywatelami Federacji Rosyjskiej, lecz identyfikują się z rosyjską kulturą. Rosyjski nacjonalizm jest więc formą „nacjonalizmu otwartego”, który stara się integrować i absorbować poszczególne grupy, wykorzystując czynnik kulturowy⁹². Tak więc

my żywioł barbarzyński. Barbarzyństwo to życie, to sakralny świat tradycji. Mieszkamy w szalaszach, bijemy w bębny, pijemy wódkę, a przeciw nam naciera Daniel Bell, postmodernizm, informacyjne społeczeństwo post-protestanckie, Nowy Światowy Porządek. W tym wielkim starciu cywilizacji atlantyckiej i kultury eurazjatyckiej to wszystko, co znajduje się między nami – Polska, Ukraina, Europa Środkowa, a kto wie, może nawet Niemcy – musi zniknąć, zostać wchłonięte. Zob. Czekał na Iwana Groźnego..., s. 134, 137–138.

⁸⁹ А.Г. Дугин, *Основы Геополитики...*, s. 222 – 233.

⁹⁰ Zob. A. Cohen, *Ideology and Soft Power in Contemporary Russia*, w: *Perspectives on Russian Foreign Policy*, S.J. Blank (red.), SSI, Carlisle 2012, s. 204–205.

⁹¹ K. Preobrazhensky, *KGB/FSB's New Trojan Horse...*, passim; C. Lopez, *FSB's New Trojan Horse...*, <http://www.gerardgroup.com/newsletter/nl2009-06-10.php#Review.213> [dostęp: 27 VI 2013]; A. Cohen, *Ideology and Soft Power...*, s. 205–206.

⁹² P. Panov, *Nation-building in Post-Soviet Russia: What Kind of Nationalism is Produced by the Kremlin?*,

„utrzymanie państwa na wielkiej przestrzeni”, o którym mówił prezydent Władimir Putin, nie wyraża się tylko i wyłącznie poprzez integrację i tworzenie hierarchicznej, scentralizowanej struktury władzy (jak zauważył Włodzimierz Marciniak), lecz także poprzez „geopolitykę kulturową”, która stanowi w istocie rzeczy jedną z metod tworzenia imperium, szczególnie tam, gdzie nie jest możliwa ekspansja terytorialna. Bez wątplenia „neobizantyzm” odwołujący się do Bizancjum jak państwa złożonego z mozaiki różnorodnych ludów, ras i kultur pod auspicjami władzy cesarskiej i kościoła ortodoksyjnego jest istotnym elementem tego rodzaju polityki, w której ważną rolę odgrywają media. Przekaz ten jest adresowany głównie do tej części społeczeństwa, która charakteryzuje się tradycjonalistycznymi, konserwatywnymi poglądami. W roku 2008 z inicjatywy duchownego Tichona Szewkunowa (nieoficjalnie mówi się, że jest on spowiednikiem prezydenta Władimira Putina) wyprodukowano film *Upadek imperium. Bizantyńska lekcja*⁹³, który wyemitowano następnie w rosyjskiej telewizji. Film, mimo że dotyczył Cesarstwa Bizantyńskiego, zawierał jednak ewidentne odniesienia do współczesnej sytuacji Rosji. Przesłanie filmu legitymizuje istnienie silnej władzy w Federacji Rosyjskiej opartej na cerkwi prawosławnej: gdy symfonia władzy państwowej i cerkwi była w Bizancjum zachowywana, wówczas państwo było silne i prężnie się rozwijało. Jednak gdy doszło do jej osłabienia, Bizancjum upadło i stało się łupem „łacińskich” najeźdźców. Po emisji filmu miała miejsce ożywiona dyskusja, czego świadectwem stały się m.in. liczne fora internetowe. Znaczna część internautów (niektórzy badacze podkreślają, że Internet w Rosji stanowi jeszcze najmniej podatny na cenzurę środek społecznego przekazu i wymiany opinii)⁹⁴, zwłaszcza o tradycjonalistycznych poglądach, oceniła zawarte w filmie treści pozytywnie, uznając Rosję za spadkobierczynię Bizancjum. Jest to także próba ideologicznego oddziaływania mającego na celu zjednoczyć rosyjską cerkiew oraz część elit, która dostrzega tylko i wyłącznie „pieniądze i gaz”⁹⁵. Wykorzystanie kościoła ortodoksyjnego jako nośnika kultury i tradycji oraz ideologii państwowej ma miejsce także poza granicami Federacji Rosyjskiej, która wspiera jego działalność na emigracji. Ważną rolę oprócz kościoła w rosyjskiej ekspansji kulturowej, która kryje się w koncepcji znanej jako „Rosyjski Świat”, odgrywają media⁹⁶.

Podsumowując, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na praktyczne znaczenie wytworu geopolityki akademickiej, jakim jest koncepcja „neobizantyizmu” zawierająca w sobie aspekt zarówno filozoficzno-historyczny, jak i geopolityczny. Poprzez odwołanie się do dziedzictwa bizantyńskiego w Rosji, a tym samym do geopolitycznej przestrzeni, którą zajmowało Cesarstwo, może ona uzasadniać decyzje i działania rosyjskich władz zwłaszcza w polityce międzynarodowej oraz być skutecznym środkiem w komunikacji pomiędzy władzą a społeczeństwem. Ponadto „neobizantyzm” stanowi

„Journal of Eurasian Studies” 2010, nr 1, s. 85–94. Szerzej na ten temat w: M. Laruelle, *In the Name of the Nation...*, passim.

⁹³ Ros. *Гибель империи. Византийский урок*.

⁹⁴ A. Sanina, *Competing for a Citizen: „Visible” and „Nonvisible” Forms of State Identity in Russia*, „Journal of Eurasian Studies” 2012, nr 3, s. 126–146.

⁹⁵ D. Shlapentokh, *Byzantine History and the Discourse of the Russian Political/Intellectual Underground*, „Journal of Eurasian Studies” 2010, nr 1, s. 80–91. (Oficjalna strona filmu: http://vizantia.info/docs/page299_0.htm).

⁹⁶ A. Kudors, „*Russian World*” – *Russia’s Soft Power Approach to Compatriots Policy*, „Russian Analytical Digest” 2010, nr 87, s. 2–5; R. W. Ortung, *Russia’s Use of PR as a Foreign Policy Tool*, „Russian Analytical Digest” 2010, nr 87, s. 7–11. Na temat roli mediów we współczesnej Rosji zob. S. White, *Media, Culture and Society in Putin’s Russia*, New York 2008, passim.

silny i wyraźny czynnik niezbędny w budowie tożsamości narodowej oraz stwarza możliwość solidnego oparcia ideologicznego wynikającego z długiej tradycji koegzystencji i współpracy państwa i kościoła ortodoksyjnego. „Neobizantyzm” jest także ważnym środkiem propagandowym i punktem odniesienia dla działań prowadzonych przez władze i służby specjalne w szerszym kontekście poprzez tzw. geopolitykę kulturową za pomocą takich czynników, jak kościół prawosławny i wspólnoty wiernych w poszczególnych krajach. Ma to istotne znaczenie w XXI w., kiedy ekspansja koncentruje się na innych aspektach niż tylko przestrzeń geograficzna i znajdujące się na niej zasoby. Ponadto należy zaznaczyć, że współczesny „neobizantyzm” stanowi także pewną kulturę polityczną utożsamianą z „pragmatyzmem”, która polega na uzyskaniu celu skutecznymi metodami przy zaangażowaniu jak najmniejszych sił i środków. Ponadto trzeba zaznaczyć, że motywem przewodnim „neobizantyizmu” jest przede wszystkim polityczne uzasadnienie ekspansji Rosji, dlatego też tego nurtu nie należy lekceważyć. Poglądy Ustiana, w przeciwieństwie do koncepcji Dugina, nie odbiły się jeszcze szerszym echem na Zachodzie, jednakże „neobizantyzm” stanowi uzupełnienie „neoeurazjanizmu”, z którym identyfikują się nie tylko elity, lecz także większa część społeczeństwa Federacji Rosyjskiej, i dla którego Rosja może być jedynie krajem współrządzającym światem jako spadkobierczyni jednego z najznamienitszych imperiów – Cesarstwa Bizantyńskiego.

ANEKS

USTAWA FEDERALNA
***O działalności operacyjno-rozpoznawczej*¹**

Przyjęta przez Dumę Państwową 5 lipca 1995 r.
(z późn. zm.; stan na 28 sierpnia 2013 r.)

(Zbiór ustawodawstwa Federacji Rosyjskiej z 1995 r., nr 33, poz. 3349)

Niniejsza ustawa federalna określa przedmiot działalności operacyjno-rozpoznawczej prowadzonej na terytorium Federacji Rosyjskiej i ustanawia system gwarancji prawnych przy przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych.

ROZDZIAŁ I. POSTANOWIENIA OGÓLNE**Artykuł 1. Działalność operacyjno-rozpoznawcza**

Działalność operacyjno-rozpoznawcza to rodzaj działalności prowadzonej jawnie i niejawnie przez jednostki operacyjne organów państwowych uprawnionych do tego na mocy niniejszej ustawy federalnej (dalej – organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą) w granicach ich uprawnień poprzez stosowanie operacyjno-rozpoznawczych metod pracy w celu ochrony życia, zdrowia, praw i wolności człowieka i obywatela, własności, zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa oraz państwa przed zamachami przestępczymi.

Artykuł 2. Zadania działalności operacyjno-rozpoznawczej

Zadaniami działalności operacyjno-rozpoznawczej są:

- wykrywanie, zapobieganie, udaremnianie i ujawnianie przestępstw, a także wykrywanie i identyfikacja osób, które je przygotowują, popełniają lub popełniły;
- poszukiwanie osób ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości, uchylających się przed odpowiedzialnością karną i administracyjną, a także osób zaginionych bez wieści;
- uzyskiwanie informacji o zdarzeniach lub działaniach (zaniechaniach) stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, wojskowego, ekonomicznego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej;
- ustalanie mienia podlegającego konfiskacie.

Artykuł 3. Zasady działalności operacyjno-rozpoznawczej

Działalność operacyjno-rozpoznawcza opiera się na konstytucyjnych zasadach państwa prawa, poszanowaniu i przestrzeganiu praw i wolności człowieka i obywatela, a także na zasadach konspiracji, łączenia jawnych i niejawnych metod i środków.

Artykuł 4. Podstawa prawna działalności operacyjno-rozpoznawczej

Podstawę prawną działalności operacyjno-rozpoznawczej stanowią Konstytucja Federacji Rosyjskiej, niniejsza ustawa federalna, inne ustawy federalne oraz zgodne z nimi inne normatywne akty prawne federalnych organów władzy państwowej.

¹Oryginalny tekst dokumentu: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docview&page=1&print=1&n-d=102036763&rdk=2...> [dostęp: 10 VIII 2013].

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą wydają w ramach swoich uprawnień zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej akty normatywne regulujące organizację i taktykę prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej.

Artykuł 5. Przestrzeganie praw i wolności człowieka i obywatela w trakcie prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej

Organy (funkcjonariusze) prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą w trakcie wykonywania czynności operacyjno-rozpoznawczych powinny zapewnić przestrzeganie prawa człowieka i obywatela do prywatności życia osobistego i rodzinnego, nietykalności mieszkania i tajemnicy korespondencji.

Nie dopuszcza się prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej dla osiągnięcia celów i wykonania zadań nieprzewidzianych w niniejszej ustawie federalnej.

Osoba, która uważa, że działania organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą doprowadziły do naruszenia jego praw i wolności, ma prawo do skarżenia tych działań w wyższym organie prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, prokuraturze lub sądzie.

Osoba, której nie udowodniono w trybie przewidzianym przez prawo, że jest winna popełnienia przestępstwa, to jest wobec której odmówiono wszczęcia postępowania karnego lub postępowanie karne zostało umorzone z powodu braku dowodów popełnienia przestępstwa albo w związku z brakiem znamion przestępstwa i która dysponuje faktami przeprowadzania w stosunku do niej czynności operacyjno-rozpoznawczych i uważa, że w ich trakcie zostały naruszone jej prawa, ma prawo zażądać od organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą informacji o uzyskanych o niej informacjach w zakresie dopuszczonym przez wymogi konspiracji i wykluczającym możliwość ujawnienia tajemnicy państwowej. W przypadku odmowy dostarczenia wymaganych informacji lub jeśli dana osoba uważa, że uzyskane informacje są niepełne, ma ona prawo odwołać się do sądu. Podczas rozpatrywania sprawy w sądzie obowiązek udowodnienia zasadności odmowy dostarczenia tej osobie informacji, w tym pełnych, spoczywa na właściwym organie prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą.

W celu zapewnienia kompletności i wszechstronności rozpatrzenia sprawy organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą ma obowiązek dostarczenia sędziemu na jego żądanie dokumentów służbowych i operacyjnych dotyczących informacji, których dostarczenia odmówiono wnioskodawcy, z wyjątkiem informacji o tożsamości osób wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, o etatowych niejawnym pracownikach organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz osób udzielających im pomocy na zasadzie poufności.

W przypadku uznania za nieuzasadnioną decyzji organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą o odmowie dostarczenia niezbędnych informacji wnioskodawcy sędzia może zobowiązać dany organ do dostarczenia wnioskodawcy informacji określonych w części czwartej niniejszego artykułu.

Uzyskiwane w trakcie wykonywania czynności operacyjno-rozpoznawczych materiały dotyczące osób, których wina za popełnienie przestępstwa nie została udowodniona, w trybie przewidzianym przez prawo, są przechowywane przez jeden rok, a następnie niszczone, o ile interesy służbowe lub wymiaru sprawiedliwości nie wymagają inaczej. Fonogramy i inne materiały uzyskane w wyniku podsłuchu rozmów telefonicznych i innych osób, wobec których nie zostało wszczęte postępowanie karne, są niszczone w ciągu sześciu miesięcy od daty zakończenia podsłuchu, co jest odnotowywane w odpowiednim protokole. W ciągu trzech miesięcy przed datą

zniszczenia materiałów odzwierciedlających wyniki czynności operacyjno-rozpoznawczych przeprowadzanych na podstawie postanowienia sądowego powiadamiany jest o tym właściwy sędzia.

Organom (funkcjonariuszom) prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą zabrania się:

- przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych w interesie jakiegokolwiek partii politycznej, organizacji społecznej i religijnej;
- niejawnego udziału w pracy federalnych organów władzy państwowej, organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej i organów samorządu terytorialnego, a także w działalności zarejestrowanych w trybie przewidzianym przez prawo i niezakazanych partii politycznych, organizacji społecznych i religijnych w celu wywarcia wpływu na charakter ich działalności;
- ujawniania informacji dotyczących prywatności życia osobistego i rodzinnego, czci i dobrego imienia obywateli, które stały się znane w trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych bez zgody obywateli, z wyjątkiem przypadków przewidzianych przez ustawy federalne;
- podburzania, nakłaniania, zachęcania, bezpośrednio lub pośrednio, do popełnienia czynów zabronionych (prowokacja);
- fałszowania rezultatów działalności operacyjno-rozpoznawczej.

W przypadku naruszenia przez organ (funkcjonariusza) prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą praw i uzasadnionych interesów osób fizycznych i prawnych prokurator lub sędzia zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej mają obowiązek podjęcia działań w celu przywrócenia tych praw i interesów oraz zrekompensowania szkody.

Naruszenia niniejszej ustawy federalnej w trakcie prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej pociągają za sobą odpowiedzialność przewidzianą przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej.

ROZDZIAŁ II. PRZEPROWADZANIE CZYNNOŚCI OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZYCH

Artykuł 6. Czynności operacyjno-rozpoznawcze

W trakcie prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej przeprowadzane są następujące czynności operacyjno-rozpoznawcze:

1. Rozpytanie.
2. Ustalenie.
3. Pobieranie próbek do badania porównawczego.
4. Zakup kontrolowany.
5. Badanie przedmiotów i dokumentów.
6. Obserwacja.
7. Ustalanie tożsamości.
8. Przeszukanie pomieszczeń, budynków, obiektów, terenów i środków transportu.
9. Kontrola przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych.
10. Podśluch rozmów telefonicznych.
11. Przejmowanie informacji z technicznych kanałów łączności.
12. Wprowadzenie operacyjne.
13. Dostawa kontrolowana.
14. Eksperyment operacyjny.

Przytoczony wykaz czynności operacyjno-rozpoznawczych może być zmieniany lub rozszerzany wyłącznie na mocy ustawy federalnej.

W trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych wykorzystuje się systemy informatyczne, nagrania obrazu i dźwięku, zdjęcia filmowe i fotograficzne, a także inne środki techniczne oraz inne środki niewyrządzające szkody życiu lub zdrowiu ludzi i nieszkodliwe dla środowiska.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze związane z kontrolą przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych, podsłuchem rozmów telefonicznych z podłączeniem do aparatury stacjonarnej przedsiębiorstw, instytucji i organizacji niezależnie od form własności, osób fizycznych i prawnych dostarczających usługi i środki łączności oraz z przejmowaniem informacji z technicznych kanałów łączności są przeprowadzane z zastosowaniem operacyjnych i technicznych sił i środków organów federalnej służby bezpieczeństwa, organów spraw wewnętrznych oraz organów zajmujących się kontrolą obrotu środkami narkotykowymi i substancjami psychotropowymi w trybie określonym przez międzyresortowe akty normatywne lub porozumienia między organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Funkcjonariusze organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą wykonują jej zadania poprzez osobiste uczestnictwo w organizowaniu i przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych, korzystając z pomocy urzędników i ekspertów posiadających naukową, techniczną i inną wiedzę specjalistyczną, a także oddzielnych obywateli za ich zgodą w sposób jawny i niejawni.

Zakazane jest przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych i stosowanie technicznych i innych środków specjalnych przeznaczonych (opracowanych, zaadaptowanych, zaprogramowanych) do niejawnego pozyskiwania informacji przez nieuprawnione do tego na mocy niniejszej ustawy federalnej osoby fizyczne i prawne.

Przywóz do Federacji Rosyjskiej i wywóz poza jej granice specjalnych środków technicznych przeznaczonych do niejawnego pozyskiwania informacji przez nieuprawnione do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej osoby fizyczne i prawne podlega licencjonowaniu w trybie określonym przez Rząd Federacji Rosyjskiej.

Wykaz rodzajów specjalnych środków technicznych przeznaczonych do niejawnego pozyskiwania informacji w trakcie prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej jest sporządzany przez Rząd Federacji Rosyjskiej.

Opracowywanie, produkcja, sprzedaż i kupno w celu sprzedaży specjalnych środków technicznych przeznaczonych do niejawnego pozyskiwania informacji przez indywidualnych przedsiębiorców i osoby prawne prowadzące działalność gospodarczą podlega licencjonowaniu zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej.

Artykuł 7. Podstawy do przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych
Podstawami do podjęcia czynności operacyjno-rozpoznawczych są:

1. Wszczęcie postępowania karnego.
2. Wejście w posiadanie przez organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą informacji o:
 - 1) oznakach przygotowań do popełnienia, popełniania lub popełnienia przestępstwa, a także o osobach, które je przygotowują, popełniają lub popełniły, jeśli nie ma wystarczających danych do rozstrzygnięcia kwestii wszczęcia postępowania karnego;
 - 2) wystąpieniu zdarzeń lub działań (zaniechania) stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, ekonomicznego, wojskowego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej;

- 3) osobach ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości lub uchylających się od sankcji karnych;
- 4) osobach zaginionych bez wieści i odkryciu niezidentyfikowanych zwłok.
3. Polecenia śledczego, szefa organu śledczego, dochodzeniowca, organu prowadzącego dochodzenie lub postanowienia sądu dotyczące prowadzonych przez nich postępowań karnych i analizy zawiadomień o przestępstwie.
4. Wnioski od innych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą na podstawach określonych w niniejszym artykule.
5. Decyzja o zastosowaniu środków bezpieczeństwa w stosunku do osób ochraniających, realizowanych przez upoważnione do tego organy państwowe w trybie przewidzianym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej.
6. Wnioski od międzynarodowych organów ścigania i organów ścigania innych państw zgodnie z umowami międzynarodowymi Federacji Rosyjskiej.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą w ramach swoich uprawnień mają także prawo do zbierania danych potrzebnych do podjęcia decyzji:

1. O dopuszczeniu do informacji stanowiących tajemnicę państwową.
2. O dopuszczeniu do prac związanych z eksploatacją obiektów stwarzających podwyższone zagrożenie dla życia i zdrowia ludzi, a także dla środowiska.
3. O dopuszczeniu do udziału w działalności operacyjno-rozpoznawczej lub o dopuszczeniu do materiałów pozyskanych w trakcie jej prowadzenia.
4. W sprawie nawiązania lub utrzymania z osobą udzielającą pomocy stosunków współpracy w przygotowywaniu i przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych.
5. W sprawie zapewnienia bezpieczeństwa organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.
6. O udzieleniu lub cofnięciu licencji na prowadzenie prywatnej działalności detektywistycznej lub ochroniarskiej, ponownej rejestracji dokumentów potwierdzających posiadanie licencji, o wydaniu (przedłużeniu, anulowaniu) legitymacji prywatnego ochroniarza.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą, w przypadku istniejącego wniosku skierowanego zgodnie z ustawą federalną z 25 grudnia 2008 roku nr 273-FZ „O przeciwdziałaniu korupcji” i innymi normatywnymi aktami prawnymi Federacji Rosyjskiej w zakresie działań antykorupcyjnych, w ramach swoich uprawnień przeprowadzają czynności operacyjno-rozpoznawcze w celu pozyskania informacji potrzebnych do podjęcia decyzji:

1. O wiarygodności i kompletności informacji dostarczanych zgodnie z federalnymi ustawami konstytucyjnymi i ustawami federalnymi przez obywateli ubiegającymi się o zajęcie:
 - 1) stanowisk państwowych w Federacji Rosyjskiej, jeśli w federalnych ustawach konstytucyjnych lub ustawach federalnych nie określono innej procedury weryfikacji tych informacji;
 - 2) stanowisk państwowych w podmiotach Federacji Rosyjskiej;
 - 3) obsadzanych na podstawie umów stałych stanowisk szefów jednostek miejskich oraz stanowisk municypalnych;
 - 4) stanowisk federalnej służby państwowej;
 - 5) stanowisk państwowej służby cywilnej Federacji Rosyjskiej;
 - 6) stanowisk służby municypalnej;
 - 7) stanowisk w korporacji państwowej, Funduszu Emerytalnym Federacji Rosyjskiej, Funduszu Ubezpieczeń Społecznych Federacji Rosyjskiej, Federalnym

Funduszu Obowiązkowych Ubezpieczeń Medycznych i innych organizacjach tworzonych przez Federację Rosyjską na podstawie ustaw federalnych;

8) poszczególnych stanowisk obsadzanych na podstawie umowy o pracę w jednostkach organizacyjnych tworzonych w celu wykonywania zadań postawionych przed federalnymi organami państwowymi.

2. O wiarygodności i kompletności informacji dostarczanych przez osoby zajmujące stanowiska, o których mowa w punkcie 1 niniejszej części, jeśli w federalnych ustawach konstytucyjnych lub ustawach federalnych nie określono innej procedury weryfikacji informacji.
3. O przestrzeganiu przez osoby zajmujące stanowiska wymienione w punkcie 1 niniejszej części ograniczeń i zakazów, określonych w ustawie federalnej z 25 grudnia 2008 roku nr 273-FZ „O przeciwdziałaniu korupcji”, wymogów dotyczących zapobiegania lub rozwiązywania konfliktu interesów oraz wykonywania przez nie obowiązków ustanowionych przez federalne ustawy konstytucyjne, ustawy federalne i ustawy podmiotów Federacji Rosyjskiej, jeśli w federalnych ustawach konstytucyjnych lub ustawach federalnych nie określono innej procedury weryfikacji przestrzegania przez wymienione osoby tych ograniczeń i zakazów, wymogów dotyczących zapobiegania lub rozwiązywania konfliktu interesów i wykonywania obowiązków.
4. O wiarygodności i kompletności informacji dostarczanych przez obywatela ubiegającego się o zajęcie stanowiska sędziego.

Artykuł 8. Warunki przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych

Obywatelstwo, narodowość, płeć, miejsce zamieszkania, status majątkowy, zawodowy i społeczny, przynależność do organizacji społecznych, stosunek do religii i poglądy polityczne oddzielnych osób nie stanowią przeszkody dla przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych na terytorium Federacji Rosyjskiej, o ile prawo federalne nie stanowi inaczej.

Przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych, które ograniczają konstytucyjne prawa człowieka i obywatela do prywatności korespondencji, rozmów telefonicznych, komunikatów pocztowych, telegraficznych i innych przesyłanych za pośrednictwem sieci telekomunikacyjnych i pocztowych, a także prawo do nietykalności mieszkania jest dopuszczalne na podstawie postanowienia sądu i przy posiadaniu informacji:

1. O oznakach przygotowywania, popełniania lub popełnienia czynu zabronionego, ściganego z oskarżenia publicznego.
2. O osobach, które przygotowują, popełniają lub popełniły czyn zabroniony ścigany z oskarżenia publicznego.
3. O zdarzeniach lub działaniach (zaniechaniu) stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, wojskowego, ekonomicznego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej.

W przypadkach, które wymagają niezwłocznej reakcji i mogą prowadzić do popełnienia ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, a także jeśli istnieją dane dotyczące zdarzeń i działań (zaniechania), stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa państwowego, wojskowego, ekonomicznego lub ekologicznego Federacji Rosyjskiej, na podstawie umotywowanej decyzji jednego z szefów organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą dopuszcza się przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych, przewidzianych w części drugiej niniejszego artykułu, z obowiązkowym powiadomieniem sądu (sędziego) w ciągu 24 godzin. W ciągu 48 godzin od rozpoczęcia czynności operacyjno-rozpoznawczych przeprowadzający je organ musi otrzymać postanowienie sądu o przeprowadzeniu takiej czynności operacyjno-rozpoznawczej bądź zaprzestać jej wykonywania.

Podśluch rozmów telefonicznych i innych jest dopuszczony wyłącznie w odniesieniu do osób podejrzewanych lub oskarżanych o popełnienie przestępstw średniej wagi, ciężkich lub szczególnie ciężkich, a także osób, które mogą posiadać informacje o takich przestępstwach. Fonogramy podśluchów rozmów telefonicznych i innych są przechowywane pod zamknięciem w warunkach uniemożliwiających ich odsłuchanie i kopiowanie przez osoby nieuprawnione.

W przypadku wszczęcia postępowania karnego przeciwko osobie, której rozmowy telefoniczne i inne są podsłuchiwane zgodnie z niniejszą ustawą federalną, fonogram i papierowy nośnik zapisu rozmów są przekazywane śledczemu w celu dołączenia do akt sprawy jako dowód rzeczowy. Dalsza procedura ich wykorzystania jest określana przez prawo karne procesowe Federacji Rosyjskiej.

W przypadku powstania zagrożenia dla życia, zdrowia i mienia oddzielnych osób na ich wniosek lub za ich zgodą w formie pisemnej zezwala się na podsłuch rozmów prowadzonych z ich telefonów na podstawie decyzji zatwierdzonej przez szefa organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą, z obowiązkowym powiadomieniem sądu (sędziego) w ciągu 48 godzin.

Zakup kontrolowany lub kontrolowana dostawa przedmiotów, substancji i produktów, których wolna sprzedaż jest zakazana lub którymi obrót jest ograniczony, a także eksperyment operacyjny lub wprowadzenie operacyjne funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, jak również osób udzielających im pomocy, są realizowane na podstawie decyzji zatwierdzonej przez szefa organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Przeprowadzenie eksperymentu operacyjnego jest dozwolone wyłącznie w celu wykrycia, zapobiegania, zwalczania i ujawniania przestępstw średniej wagi, ciężkich lub szczególnie ciężkich, a także w celu wykrycia i identyfikacji osób, które je przygotowują, popełniają lub popełniły.

Podczas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych na podstawach określonych w punktach 1–4, 6 i 7 artykułu 7 niniejszej ustawy federalnej zabrania się wykonywania działań wymienionych w punktach 8–11 artykułu 6 niniejszej ustawy federalnej.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą są przeprowadzane zgodnie z niniejszą ustawą federalną i wyłącznie w granicach uprawnień tych organów, określonych w odpowiednich aktach prawnych Federacji Rosyjskiej. Z przyczyn określonych w punkcie 5 części drugiej artykułu 7 niniejszej ustawy federalnej zezwala się na przeprowadzanie czynności wymienionych w punktach 8–11 części pierwszej artykułu 6, bez postanowienia sądu i za pisemną zgodą obywatela.

Artykuł 8-1. Specyfika przeprowadzania przez jednostki operacyjne organów federalnej służby bezpieczeństwa czynności operacyjno-rozpoznawczych w sferze realizacji inwestycji zagranicznych w podmioty gospodarcze o strategicznym znaczeniu dla zapewnienia obronności kraju i bezpieczeństwa państwa

W celu ustalenia faktu przejęcia przez inwestora zagranicznego lub grupę osób, w której skład wchodzi inwestor zagraniczny, kontroli nad podmiotem gospodarczym o znaczeniu strategicznym dla obronności kraju i bezpieczeństwa państwa, a także faktu istnienia między inwestorem zagranicznym a osobami trzecimi umowy i (lub) uzgodnionych działań mających na celu przejęcie takiej kontroli, jednostki operacyjne organów federalnej służby bezpieczeństwa mają prawo do przeprowadzania określonych w artykule 6 niniejszej ustawy federalnej czynności operacyjno-rozpoznawczych. Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej jednostek operacyjnych federalnej służby bezpieczeństwa mogą być wykorzystane w dochodzeniu na drodze sądowej roszczeń określonych w artykule 15 ustawy federalnej

„O trybie realizacji inwestycji zagranicznych w podmioty gospodarcze o strategicznym znaczeniu dla zapewnienia obronności kraju i bezpieczeństwa państwa”.

Artykuł 9. Podstawy i tryb rozpatrywania przez sąd materiałów dotyczących ograniczenia konstytucyjnych praw obywateli w trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych

Materiały dotyczące ograniczenia konstytucyjnych praw obywateli do prywatności korespondencji, rozmów telefonicznych, komunikatów pocztowych, telegraficznych i innych przesyłanych za pośrednictwem sieci telekomunikacyjnych i pocztowych, a także prawa do nietykalności mieszkania w trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych z reguły są rozpatrywane w miejscu przeprowadzania takich czynności lub w miejscu właściwym dla organu wnioskującego o ich przeprowadzenie.

Materiały te są rozpatrywane przez upoważnionego sędziego osobiście i bezzwłocznie. Sędzia nie ma prawa odmówić rozpatrzenia takich materiałów w przypadku ich przedłożenia.

Podstawą do wydania przez sędziego postanowienia o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczej ograniczającej konstytucyjne prawa obywateli, o których mowa w części pierwszej niniejszego artykułu, jest umotywowana decyzja jednego z szefów organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą. Wykaz kategorii takich szefów jest ustanawiany w normatywnych aktach prawnych.

Sędzia może zażądać przedłożenia także innych materiałów odnoszących się do podstaw przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczej, z wyjątkiem danych o osobach wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, niejawnych pracownikach etatowych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz osobach udzielających im pomocy na zasadzie poufności, o organizacji i taktyce przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych.

Po rozpatrzeniu tych materiałów sędzia zezwala na przeprowadzenie odpowiedniej czynności operacyjno-rozpoznawczej, która ogranicza konstytucyjne prawa obywateli, o których mowa w części pierwszej niniejszego artykułu, lub odmawia zgody na jej przeprowadzenie, o czym wydaje umotywowane postanowienie. Postanowienie opatrzone pieczęcią jest wydawane inicjatorowi przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczej z jednoczesnym zwrotem przedłożonych przez niego materiałów.

Ważność postanowienia wydanego przez sędziego jest liczona w dobach od daty jej wydania i nie przekracza sześciu miesięcy, o ile w samym postanowieniu nie ustalono inaczej, przy czym okres ten nie może zostać przerwany. W razie potrzeby przedłużenia okresu ważności postanowienia sędzia wydaje postanowienie sądowe na podstawie ponownie przedłożonych materiałów.

W przypadku jeśli sędzia odmówił zgody na przeprowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczej, która ogranicza konstytucyjne prawa obywateli wymienione w części pierwszej niniejszego artykułu, organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą ma prawo odwołać się w tej sprawie do sądu wyższej instancji.

Szefowie organów sądowniczych stwarzają warunki zapewniające ochronę informacji zawartych w przedłożonych sędziemu dokumentach operacyjnych i służbowych.

Artykuł 10. Zabezpieczenie informacyjne i dokumentowanie działalności operacyjno-rozpoznawczej

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą mogą tworzyć i wykorzystywać systemy informatyczne, a także zakładać sprawy ewidencji operacyjnej.

Sprawy ewidencji operacyjnej są zakładane przy zaistnieniu podstaw określonych w punktach 1–6 części pierwszej artykułu 7 niniejszej ustawy federalnej w celu gromadzenia i porządkowania informacji, kontroli i oceny rezultatów działalności operacyj-

no-rozpoznawczej, a także podejmowania na ich podstawie właściwych decyzji przez organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Fakt założenia sprawy ewidencji operacyjnej nie jest podstawą do ograniczania konstytucyjnych praw i wolności, a także uzasadnionych interesów człowieka i obywatela.

Sprawa ewidencji operacyjnej wygasa po wykonaniu konkretnych zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej przewidzianych w artykule 2 niniejszej ustawy federalnej, a także po ustaleniu okoliczności świadczących o obiektywnej niemożności wykonania tych zadań.

Wykaz spraw ewidencji operacyjnej i tryb ich prowadzenia są uregulowane przepisami organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Artykuł 11. Wykorzystywanie rezultatów działalności operacyjno-rozpoznawczej

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej mogą być wykorzystywane do przygotowania i realizacji postępowań śledczych i sądowych, przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych w celu wykrycia, zapobiegania, ujawniania i udaremniania przestępstw, wykrycia i identyfikacji osób, które je przygotowują, popełniają lub popełnili, a także w celu poszukiwania osób ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości, uchylających się od sankcji karnych i zaginionych bez wieści oraz mienia podlegającego konfiskacie, w celu podjęcia decyzji o wiarygodności przedłożonych przez urzędnika państwowego lub municypalnego bądź obywatela ubiegającego się o stanowisko sędziego informacji wymaganych przez ustawy federalne.

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej mogą służyć jako powód i podstawa wszczęcia postępowania karnego, być przedkładane organowi dochodzenia, śledczemu lub sądowi, prowadzącemu postępowanie karne i analizę zawiadomienia o przestępstwie, a także być wykorzystane jako dowód w postępowaniach karnych zgodnie z przepisami prawa karnego procesowego Federacji Rosyjskiej regulującymi gromadzenie, weryfikację i ocenę dowodów oraz w innych przypadkach określonych w niniejszej ustawie federalnej.

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej mogą być przedkładane organom podatkowym w celu wykorzystania podczas realizacji uprawnień w zakresie kontroli i nadzoru nad przestrzeganiem ustawodawstwa o podatkach i opłatach w części zabezpieczenia interesów państwa w postępowaniach o upadłość, a także podczas realizacji uprawnień w sferze państwowej rejestracji osób prawnych.

Przedkładanie rezultatów działalności operacyjno-rozpoznawczej organowi dochodzenia, śledczemu, organowi podatkowemu lub sądowi odbywa się na podstawie postanowienia szefa organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą w trybie przewidzianym przez przepisy resortowe.

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej wobec osób wymienionych w punktach 1–4 i 6 części drugiej artykułu 7 niniejszej ustawy federalnej są brane pod uwagę przy podejmowaniu decyzji o ich dopuszczeniu do tych rodzajów działalności.

Artykuł 12. Ochrona informacji o organach prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Informacje o wykorzystywanych lub wykorzystanych w trakcie przeprowadzania niejawnych czynności operacyjno-rozpoznawczych siłach, środkach, źródłach, metodach, planach i rezultatach działalności operacyjno-rozpoznawczej, o osobach wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, o niejawnych pracownikach etatowych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz osobach udzielających im pomocy na zasadzie poufności, a także o organizacji i taktyce przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych stanowią tajemnicę państwową i podlegają odtajnieniu wyłącznie na podstawie decyzji szefa organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Upublicznianie informacji o osobach wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, o niejawnym pracownikach etatowych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także o osobach udzielających im pomocy na zasadzie poufności jest dopuszczalne wyłącznie za ich zgodą w formie pisemnej oraz w przypadkach przewidzianych przez prawo federalne.

Postanowienie sądu dotycząca prawa do przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych i materiały będące podstawą do podjęcia takiej decyzji są przechowywane wyłącznie w organach prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Dokumenty operacyjne i służbowe odzwierciedlające rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej są przedkładane sądowi (sędziemu), prokuratorowi sprawującemu nadzór nad zgodnością z prawem działalności operacyjno-rozpoznawczej, śledczemu i organowi dochodzenia, prowadzącym postępowanie karne i analizę zawiadomienia o przestępstwie oraz innym organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, w trybie i w przypadkach określonych w niniejszej ustawie federalnej.

ROZDZIAŁ III. ORGANY PROWADZĄCE DZIAŁALNOŚĆ OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZĄ

Artykuł 13. Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą

Na terytorium Federacji Rosyjskiej prawo do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej mają następujące jednostki operacyjne:

1. Organów spraw wewnętrznych Federacji Rosyjskiej.
2. Organów federalnej służby bezpieczeństwa.
3. (Unieważniony).
4. Federalnego organu władzy wykonawczej w zakresie ochrony państwowej.
5. (Unieważniony).
6. Organów celnych Federacji Rosyjskiej.
7. Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej.
8. Federalnej Służby Wykonywania Kar.
9. Organów do kontroli obrotu środkami narkotykowymi i substancjami psychotropowymi.

Jednostka operacyjna organu wywiadu zagranicznego Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej przeprowadza czynności operacyjno-rozpoznawcze wyłącznie w celu zapewnienia bezpieczeństwa tego organu wywiadu zagranicznego i w przypadku, jeśli przeprowadzenie tych czynności nie należy do uprawnień organów, o których mowa w punktach 1, 2, 4, 6–9 części pierwszej niniejszego artykułu.

Wykaz organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą może być zmieniony lub uzupełniony wyłącznie przez prawo federalne. Szefowie tych organów ustalają wykaz jednostek operacyjnych upoważnionych do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej, ich uprawnienia, strukturę i organizację pracy.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą wykonują określone w niniejszej ustawie federalnej zadania wyłącznie w ramach swoich uprawnień ustanowionych przez odpowiednie akty prawne Federacji Rosyjskiej.

Jednostki operacyjne organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą mają prawo do przeprowadzania wspólnie z pracownikami systemu penitencjarnego czynności operacyjno-rozpoznawczych w aresztach śledczych Ministerstwa Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej.

Artykuł 14. Obowiązki organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Podczas wykonywania określonych w niniejszej ustawie federalnej zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej organy upoważnione do jej prowadzenia są zobowiązane do:

1. Podejmowania w ramach swoich uprawnień wszelkich działań niezbędnych dla ochrony konstytucyjnych praw i wolności człowieka i obywatela, własności, a także zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa.
2. Wykonywania w ramach swoich uprawnień pisemnych poleceń wydanych przez dochodzeniowca, organ dochodzenia, śledczego, szefa organu śledczego dotyczących przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych w zakresie prowadzonych przez nich postępowań karnych i analizy zawiadomień o przestępstwie, a także orzeczeń sądu w sprawach karnych.
3. Wykonywania na podstawie i w trybie przewidzianym przez umowy międzynarodowe Federacji Rosyjskiej wniosków odpowiednich międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego, organów ścigania i służb specjalnych innych państw.
4. Informowania innych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą na terytorium Federacji Rosyjskiej o aktach bezprawnej działalności, jakie stały się im znane, należących do kompetencji tych organów, oraz udzielania tym organom pomocy.
5. Przestrzegania zasad konspiracji podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej
6. Pomagania w zapewnieniu, w trybie określonym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej, bezpieczeństwa i ochrony mienia swoich pracowników, osób udzielających pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, uczestników postępowania karnego, a także członków rodzin i bliskich tych osób przed zamachami przestępczymi.

Artykuł 15. Prawa organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Podczas wykonywania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej organy upoważnione do jej prowadzenia mają prawo do:

1. Przeprowadzania jawnych i niejawnych czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w artykule 6 niniejszej ustawy federalnej, zajmowania w trakcie ich przeprowadzania dokumentów, przedmiotów, materiałów i informacji oraz przerywania świadczenia usług łączności w przypadku powstania bezpośredniego zagrożenia dla życia i zdrowia ludzkiego, a także zagrożenia dla bezpieczeństwa państwowego, wojskowego, ekonomicznego i ekologicznego Federacji Rosyjskiej.

W przypadku zajęcia dokumentów, przedmiotów, materiałów w trakcie przeprowadzania jawnych czynności operacyjno-rozpoznawczych funkcjonariusz dokonujący zajęcia sporządza protokół zgodnie z wymogami kodeksu postępowania karnego Federacji Rosyjskiej.

Jeśli w trakcie przeprowadzania jawnych czynności operacyjno-rozpoznawczych są zajmowane dokumenty, to sporządzane są ich kopie, poświadczane przez funkcjonariusza, który dokonał zajęcia dokumentów, i przekazywane osobie, której dokumenty zostały zajęte, co jest rejestrowane w protokole. W przypadku, jeśli nie jest możliwe sporządzenie kopii lub przekazanie ich jednocześnie z zajęciem dokumentów, funkcjonariusz przekazuje poświadczone kopie dokumentów osobie, której zostały one zajęte, w terminie pięciu dni po zajęciu, co jest rejestrowane w protokole.

W przypadku jeśli po pięciu dniach po zajęciu dokumentów poświadczone kopie dokumentów nie zostały przekazane osobie, której zostały zajęte dokumenty, poświad-

czone kopie dokumentów w ciągu trzech dni powinny zostać wysłane listem poleconym, co jest rejestrowane w protokole, z podaniem numeru nadania listu.

Kopie dokumentów są wysyłane na adres lokalizacji osoby prawnej lub na adres miejsca zamieszkania osoby prywatnej wskazany w protokole.

2. Nawiązywania stosunków współpracy nieodpłatnej bądź płatnej z osobami, które wyraziły zgodę na udzielanie pomocy na zasadzie poufności organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą.

3. Korzystania w trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, na podstawie umowy lub ustnego porozumienia, z pomieszczeń służbowych, majątku przedsiębiorstw, instytucji, organizacji, jednostek wojskowych, a także pomieszczeń mieszkalnych i niemieszkalnych, środków transportu i innego mienia osób prywatnych.

4. Korzystania w celach konspiracyjnych z dokumentów legendujących tożsamość funkcjonariuszy, przynależność resortową przedsiębiorstw, instytucji, jednostek i komórek organizacyjnych, pomieszczeń i środków transportu organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także tożsamość obywateli współpracujących z tymi organami na zasadzie poufności.

5. Tworzenia w trybie ustanowionym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej przedsiębiorstw, instytucji, jednostek i komórek organizacyjnych potrzebnych do wykonania zadań określonych w niniejszej ustawie federalnej.

Oparte na prawie polecenia funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą są wiążące dla osób i podmiotów, którym polecenia takie zostały wydane.

Niewypełnienie opartych na prawie poleceń funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą lub utrudnianie jej zgodnego z prawem wykonania pociąga za sobą odpowiedzialność przewidzianą przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej.

Artykuł 16. Socjalna i prawna ochrona funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Funkcjonariusze organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą objęci są gwarancjami ochrony socjalnej i prawnej dla pracowników tych organów, w których są oni zatrudnieni na etacie.

Nikt nie ma prawa do ingerowania w oparte na prawie działania funkcjonariuszy i organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, z wyjątkiem osób bezpośrednio do tego upoważnionych na mocy prawa federalnego.

Funkcjonariusz upoważniony do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej w trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych podlega wyłącznie swojemu bezpośredniemu przełożonemu. W przypadku otrzymania rozkazu lub instrukcji sprzecznych z prawem funkcjonariusz ma obowiązek kierowania się przepisami prawa.

W celu ochrony życia i zdrowia obywateli, ich konstytucyjnych praw i uzasadnionych interesów, a także w celu zapewnienia ochrony społeczeństwa i państwa przed zamachami przestępczymi dopuszcza się wymuszone okolicznościami naruszenie prawnie chronionych interesów przez funkcjonariusza organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą lub osobę udzielającą mu pomocy, dokonane podczas zgodnego z prawem wypełniania przez tę osobę swojego obowiązku służbowego lub publicznego.

Okres wykonywania przez funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą zadań specjalnych w zorganizowanych grupach przestępczych, a także okres ich służby na stanowiskach etatowych niejawnych pracowników tych organów jest zaliczany do wysługi lat w celu naliczenia emerytury na preferencyjnych warunkach w trybie określonym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej.

Organy władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej i organy samorządu lokalnego mają prawo do ustanawiania dodatkowych rodzajów ochrony socjalnej dla funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.

ROZDZIAŁ IV. POMOC OBYWATELI ORGANOM PROWADZĄCYM DZIAŁALNOŚĆ OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZĄ

Artykuł 17. Pomoc obywateli organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą

Do przygotowywania i przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych mogą być angażowane oddzielne osoby za ich zgodą i z zachowaniem na ich życzenie poufnego charakteru ich pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, w tym na podstawie umowy. Osoby te są zobowiązane do zachowania w tajemnicy informacji, które stały się im znane podczas przygotowywania i przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, i nie mają prawa świadomie przekazywać tym organom nieprawdziwych danych.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą mogą zawierać umowy z pełnoletnimi osobami posiadającymi pełną zdolność do czynności prawnych niezależnie od ich obywatelstwa, narodowości, płci, statusu materialnego, społecznego i służbowego, wykształcenia, przynależności do organizacji społecznych, stosunku do religii i poglądów politycznych.

Zabronione jest korzystanie przez organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą z poufnej pomocy na podstawie umowy deputowanych, sędziów, prokuratorów, adwokatów, duchownych i pełnomocnych przedstawicieli oficjalnie zarejestrowanych stowarzyszeń wyznaniowych.

Artykuł 18. Socjalna i prawna ochrona obywateli udzielających pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą

Osoby udzielające pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą znajdują się pod ochroną państwa.

Państwo gwarantuje osobom, które wyraziły wolę udzielania pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą na podstawie umowy, realizację zobowiązań wynikających z umowy, w tym ochronę prawną związaną ze zgodnym z prawem wypełnianiem przez te osoby zadań publicznych lub powierzonych im obowiązków.

Jeśli istnieje realna groźba bezprawnego zamachu na życie, zdrowie czy mienie tych osób w związku z ich pomocą organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, jak również ich rodzin i bliskich, organy te są zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapobieżenia czynom zabronionym, ustalenia winnych i pociągnięcia ich do odpowiedzialności zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej.

Osoba spośród członków grupy przestępczej, która popełniła czyn zabroniony, nieskutkujący poważnymi następstwami, i została zaangażowana do współpracy z organem prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, czynnie przyczyniła się do wykrycia przestępstw, pokryła spowodowane straty lub w inny sposób naprawiła wyrządzone szkody, nie podlega odpowiedzialności karnej w świetle ustawodawstwa Federacji Rosyjskiej.

Osoby współpracujące z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą bądź udzielające im pomocy w wykrywaniu przestępstw lub ustaleniu ich sprawców mogą otrzymywać wynagrodzenia i inne świadczenia. Otrzymane przez te osoby kwoty wynagrodzeń i innych świadczeń nie podlegają opodatkowaniu i nie są wykazywane w deklaracji o dochodach.

Okres współpracy obywateli na podstawie umowy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą jako główny rodzaj zajęcia jest wliczany do stażu pracy obywateli. Osoby te mają prawo do emerytury zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej.

W celu zapewnienia bezpieczeństwa osób współpracujących z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz członków ich rodzin dopuszcza się stosowanie specjalnych środków ich ochrony w trybie określonym przez akty ustawodawcze i inne normatywne akty prawne Federacji Rosyjskiej.

W przypadku śmierci osoby współpracującej na podstawie umowy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą w związku z jej udziałem w przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych, rodzinie zmarłego i osobom będącym na jej utrzymaniu wypłacane jest jednorazowe odszkodowanie w wysokości dziesięcioletniego wynagrodzenia zmarłego i w trybie ustanowionym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej przyznawana jest renta z tytułu utraty żywiciela rodziny.

W przypadku doznania przez osobę współpracującą na podstawie umowy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą urazu, uszkodzenia ciała, kontuzji, kalectwa, które nastąpiły w związku z jej udziałem w przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych i które wykluczają możliwość jej dalszej współpracy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą, osobie tej wypłacane jest jednorazowe odszkodowanie w wysokości pięcioletniego wynagrodzenia i w trybie ustanowionym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej przyznawana jest renta inwalidzka.

Przy jednoczesnym wystąpieniu, zgodnie z ustawodawstwem Federacji Rosyjskiej, kilku podstaw do wymienionych jednorazowych świadczeń w przypadkach określonych w niniejszym artykule wypłaty są dokonywane na jednej z podstaw, wybranej przez świadczeniobiorcę.

ROZDZIAŁ V. ZABEZPIECZENIE FINANSOWE DZIAŁALNOŚCI OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZEJ

Artykuł 19. Zabezpieczenie finansowe działalności operacyjno-rozpoznawczej

Zabezpieczenie działalności operacyjno-rozpoznawczej, w tym ochrony społecznej i prawnej obywateli udzielających pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, zgodnie z niniejszą ustawą federalną należy do zobowiązań w zakresie wydatków Federacji Rosyjskiej i jest realizowane w trybie ustalonym przez szefów organów państwowych, których jednostki operacyjne są uprawnione do prowadzenia tej działalności.

Kontrolę wydatkowania środków finansowych przeznaczonych na działalność operacyjno-rozpoznawczą sprawują szefowie organów państwowych, w których skład wchodzi jednostki operacyjne prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także upoważnieni do tego przedstawiciele Ministerstwa Finansów Federacji Rosyjskiej.

ROZDZIAŁ VI. KONTROLA I NADZÓR NAD DZIAŁALNOŚCIĄ OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZĄ

Artykuł 20. Kontrola działalności operacyjno-rozpoznawczej

Kontrolę działalności operacyjno-rozpoznawczej sprawują: Prezydent Federacji Rosyjskiej, Zgromadzenie Federalne Federacji Rosyjskiej, Rząd Federacji Rosyjskiej.

skiej w ramach uprawnień określonych w Konstytucji Federacji Rosyjskiej, federalnych ustawach konstytucyjnych oraz ustawach federalnych.

Artykuł 21. Nadzór prokuratorski nad działalnością operacyjno-rozpoznawczą

Nadzór prokuratorski nad wykonaniem niniejszej ustawy federalnej sprawuje Prokurator Generalny Federacji Rosyjskiej i upoważnieni przez niego prokuratorzy.

Na wniosek tych prokuratorów szefowie organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą przedkładają im dokumenty operacyjne i służbowe, obejmujące sprawy ewidencji operacyjnej, materiały dotyczące przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych z wykorzystaniem środków operacyjnych i technicznych, a także dokumentację sprawozdawczą i rejestracyjną oraz przepisy resortowe, regulujące tryb przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych.

Informacje na temat osób wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, niejawnych pracowników etatowych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także osób udzielających pomocy tym organom na zasadzie poufności, są przedkładane właściwym prokuratorom tylko za pisemną zgodą wymienionych osób, z wyjątkiem przypadków wymagających pociągnięcia ich do odpowiedzialności karnej.

Prokuratorzy wymienieni w części pierwszej niniejszego artykułu zapewniają ochronę informacji zawartych w przedłożonych dokumentach i materiałach.

Niezastosowanie się do opartych na prawie poleceń prokuratora, wynikających z jego uprawnień w zakresie nadzoru nad działalnością operacyjno-rozpoznawczą, pociąga za sobą ustawową odpowiedzialność.

Artykuł 22. Kontrola resortowa

Szefowie organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą ponoszą osobistą odpowiedzialność za przestrzeganie prawa w trakcie organizowania i przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych.

Artykuł 23. Wejście w życie niniejszej ustawy federalnej

Niniejsza ustawa federalna wchodzi w życie z dniem jej urzędowej publikacji.

Od dnia wejścia w życie niniejszej ustawy federalnej uznaje się za nieważną ustawę „O działalności operacyjno-rozpoznawczej w Federacji Rosyjskiej” (*Wiedomosti Sjezda narodnych dieputatow Rossijskoj Fiedieracyi i Wierchownogo Sowjeta Rossijskoj Fiedieracyi*, 1992, nr 17, poz. 892; nr 33, poz. 1912).

Proponuje się Prezydentowi Federacji Rosyjskiej oraz zaleca Rządowi Federacji Rosyjskiej dostosowanie ich normatywnych aktów prawnych do niniejszej ustawy federalnej.

Prezydent Federacji Rosyjskiej
Moskwa, Kreml,
12 sierpnia 1995 roku
nr 144-FZ

B. Jelcyn

Przełożyła Małgorzata Zarębska

USTAWA UKRAINY

*O działalności operacyjno-rozpoznawczej*¹

z 18 lutego 1992 r. (z późn. zm.; stan na 28 sierpnia 2013 r.)
(Wiadomości Rady Najwyższej Ukrainy, 1992, nr 22, poz. 303)

Artykuł 1. Zadanie działalności operacyjno-rozpoznawczej

Zadaniem działalności operacyjno-rozpoznawczej jest poszukiwanie i ustalenie faktycznych danych o niezgodnych z prawem działaniach poszczególnych osób i grup, za które grozi odpowiedzialność na podstawie Kodeksu karnego Ukrainy, działalności wywiadowczo-dywersyjnej służb specjalnych innych państw i organizacji w celu zapobiegania przestępstwom oraz w interesie postępowania karnego, a także pozyskiwanie informacji w interesie bezpieczeństwa obywateli, społeczeństwa i państwa.

Artykuł 2. Pojęcie działalności operacyjno-rozpoznawczej

Działalność operacyjno-rozpoznawcza to system jawnych i niejawnych działań rozpoznawczych, wywiadowczych i kontrwywiadowczych prowadzonych z wykorzystaniem środków operacyjnych i operacyjno-technicznych.

Artykuł 3. Podstawa prawna działalności operacyjno-rozpoznawczej

Podstawę prawną działalności operacyjno-rozpoznawczej stanowią Konstytucja Ukrainy, niniejsza ustawa, kodeksy Ukrainy: karny, postępowania karnego, podatkowy i celny, ustawy Ukrainy o prokuraturze, milicji, Służbie Bezpieczeństwa, Państwowej Służbie Granicznej, Państwowej Służbie Więziennej, państwowej ochronie organów władzy państwowej Ukrainy oraz funkcjonariuszy publicznych, statusie sędziów, zapewnieniu bezpieczeństwa osób uczestniczących w postępowaniu karnym, państwowej ochronie pracowników sądowych i organów ochrony porządku prawnego, inne akty ustawodawcze oraz międzynarodowo-prawne umowy i traktaty, których stroną jest Ukraina.

Artykuł 4. Zasady działalności operacyjno-rozpoznawczej

Działalność operacyjno-rozpoznawcza opiera się na zasadach priorytetu prawa, praworządności, poszanowania praw i wolności człowieka.

Artykuł 5. Jednostki prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą

Działalność operacyjno-rozpoznawczą prowadzą jednostki operacyjne:

- Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy – milicja kryminalna, transportowa i specjalna, jednostki specjalne do walki z przestępczością zorganizowaną, jednostki bezpieczeństwa wewnętrznego, milicja sądowa;
- Służby Bezpieczeństwa Ukrainy – kontrwywiad, kontrwywiad wojskowy, ochrona państwa, jednostki specjalne do walki z korupcją i przestępczością zorganizowaną, jednostki operacyjno-techniczne, jednostki bezpieczeństwa wewnętrznego, dokumentowania operacyjnego, walki z terroryzmem i ochrony uczestników postępowania karnego oraz funkcjonariuszy organów ochrony porządku prawnego;
- Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy – jednostki wywiadu agenturalnego, operacyjno-techniczne, bezpieczeństwa wewnętrznego;
- Państwowej Służby Granicznej Ukrainy – organ wywiadowczy wyspecjalizowanego centralnego organu władzy wykonawczej właściwego w sprawach

¹ Oryginalny tekst dokumentu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> [dostęp: 10 VIII 2013].

ochrony granicy państwowej (jednostki wywiadu agenturalnego, operacyjno-techniczne, bezpieczeństwa wewnętrznego), jednostki operacyjno-rozpoznawcze odpowiednio wyspecjalizowanego centralnego organu władzy wykonawczej właściwego w sprawach ochrony granicy państwowej i jego organów regionalnych, jednostki do ochrony granicy państwowej organów ochrony granicy państwowej i ochrony morskiej, jednostki bezpieczeństwa wewnętrznego, dokumentowania operacyjnego i operacyjno-techniczne;

- Zarządu Ochrony Państwowej – jednostka operacyjnego zapewnienia ochrony wyłącznie w celu zapewnienia bezpieczeństwa osób i obiektów, które podlegają ochronie państwowej;
- organów dochodów i podatków – jednostki operacyjne milicji podatkowej i jednostki prowadzące walkę z przemytem;
- organów i instytucji wykonywania kar oraz aresztów śledczych Państwowej Służby Penitencjarnej Ukrainy;
- organu wywiadowczego Ministerstwa Obrony Ukrainy – jednostki operacyjne, operacyjno-techniczne i bezpieczeństwa wewnętrznego;

Prowadzenie działalności operacyjno-rozpoznawczej przez inne jednostki wymienionych organów, jednostki innych ministerstw i resortów, organizacje społeczne i prywatne oraz osoby jest zabronione.

Artykuł 5-1. Współpraca międzynarodowa w sferze działalności operacyjno-rozpoznawczej

Współpraca w sferze działalności operacyjno-rozpoznawczej między ministerstwami, innymi centralnymi organami władzy wykonawczej i organami państwowymi, w których skład wchodzi jednostki operacyjne wymienione w artykule 5 niniejszej Ustawy, oraz organami ochrony porządku prawnego i służbami specjalnymi innych państw, które mają w swoim składzie odpowiednie jednostki, jak również z międzynarodowymi organizacjami ochrony porządku prawnego jest realizowana zgodnie z prawem Ukrainy, umowami międzynarodowymi Ukrainy, a także aktami założycielskimi i przepisami międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego, których członkiem jest Ukraina.

Artykuł 6. Podstawy do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej

Podstawami do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej są:

- 1) posiadanie wystarczających informacji pozyskanych zgodnie z prawem, które wymagają weryfikacji za pomocą czynności i środków operacyjno-rozpoznawczych, o:
 - przygotowywaniu przestępstw;
 - osobach, które przygotowują popełnienie przestępstwa;
 - osobach ukrywających się przed organami postępowania przygotowawczego, sędzią śledczym, sądem lub uchylających się od odbywania kary;
 - osobach zaginionych bez wieści;
 - działalności wywiadowczo-dywerysyjnej służb specjalnych innych państw, organizacji i poszczególnych osób przeciwko Ukrainie;
 - realnym zagrożeniu dla życia, zdrowia, mieszkania i mienia pracowników sądu i organów ochrony porządku prawnego w związku z ich działalnością służbową, a także osób uczestniczących w postępowaniu karnym, członków ich rodzin i bliskich krewnych w celu stworzenia niezbędnych warunków do prawidłowego funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości; współpracowników organów wywiadowczych Ukrainy w związku z działalnością służbową tych osób, ich bliskich krewnych, a także osób, które tajnie współpracują lub

- współpracowały z organami wywiadowczymi Ukrainy, oraz ich rodzin w celu właściwego prowadzenia działalności wywiadowczej;
- 2) wnioski uprawnionych organów państwowych, instytucji i organizacji o weryfikację osób w związku z ich dopuszczeniem do tajemnicy państwowej oraz do pracy z materiałami jądrowymi i w obiektach jądrowych;
 - 3) konieczność pozyskania informacji wywiadowczych w interesie bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa;
 - 4) istnienie uogólnionych materiałów centralnego organu władzy wykonawczej, który realizuje politykę państwa w sferze zapobiegania i przeciwdziałania legalizacji (praniu) dochodów pochodzących z przestępstwa lub finansowaniu terroryzmu, pozyskanych w trybie przewidzianym przez prawo.

Wymienione podstawy mogą być zawarte w oświadczeniach, komunikatach dla obywateli, funkcjonariuszy publicznych, organizacji społecznych, środków masowego przekazu, w pisemnych poleceniach i postanowieniach śledczego, zarządzeniach prokuratora, postanowieniach sędziego śledczego, sądu, materiałach organów ochrony porządku prawnego, we wnioskach i powiadomieniach organów ochrony porządku prawnego innych państw i międzynarodowych organizacji organów ochrony porządku prawnego, a także wnioskach uprawnionych organów państwowych, instytucji i organizacji wyznaczonych przez Gabinet Ministrów Ukrainy o weryfikację osób w związku z ich dopuszczeniem do tajemnicy państwowej oraz do pracy z materiałami jądrowymi i w obiektach jądrowych.

Zabronione jest podejmowanie decyzji o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczych w przypadku braku podstaw wymienionych w niniejszym artykule.

Artykuł 7. Obowiązki jednostek prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Jednostki prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą są zobowiązane do:

- 1) podejmowania w ramach swoich uprawnień, zgodnie z przepisami, stanowiącymi podstawę prawną działalności operacyjno-rozpoznawczej, niezbędnych czynności operacyjno-rozpoznawczych w zakresie zapobiegania, wczesnego wykrywania i udaremniania przestępstw oraz ujawniania przyczyn i warunków sprzyjających ich popełnieniu i wdrażania profilaktyki przestępczości;
- 2) wykonywania pisemnych poleceń śledczego, zarządzeń prokuratora i postanowień sędziego śledczego, sądu oraz realizowania wniosków uprawnionych organów państwowych, instytucji i organizacji dotyczących przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych;
- 3) realizowania w ramach swoich uprawnień wniosków organów ochrony porządku prawnego innych państw lub międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego zgodnie z prawem Ukrainy, umowami międzynarodowymi Ukrainy, a także aktami założycielskimi i przepisami międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego, których członkiem jest Ukraina;
- 4) informowania właściwych organów państwowych o znanych im faktach i danych świadczących o zagrożeniu dla bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa, a także o naruszeniach przepisów odnoszących się do działalności służbowej urzędników;
- 5) współpracowania wzajemnie ze sobą i z innymi organami ochrony porządku prawnego, w tym z właściwymi organami innych państw oraz międzynarodowymi organizacjami antyterrorystycznymi w celu szybkiego i kompleksowego zapobiegania, wykrywania i udaremniania przestępstw;

- 6) zapewniania, przy udziale innych jednostek, bezpieczeństwa pracowników sądu i organów ochrony porządku prawnego, osób, które udzielają pomocy i sprzyjają działalności operacyjno-rozpoznawczej, osób uczestniczących w postępowaniu karnym, członków ich rodzin oraz bliskich krewnych tych osób;
- 7) udziału w realizacji działań w zakresie fizycznej ochrony obiektów jądrowych, materiałów jądrowych, odpadów promieniotwórczych i innych źródeł promieniowania jonizującego, a także w przeprowadzaniu specjalnej kontroli w sprawie dopuszczenia do robót specjalnych.

W przypadku wykrycia oznak przestępstwa jednostka operacyjna prowadząca działalność operacyjno-rozpoznawczą jest zobowiązana do niezwłocznego skierowania zebranych materiałów, w których ustalone zostały faktyczne dane o sprzecznych z prawem działaniach poszczególnych osób i grup, za które odpowiedzialność przewidziana jest w Kodeksie karnym Ukrainy, do odpowiedniego organu postępowania przygotowawczego w celu wdrożenia i przeprowadzenia postępowania przygotowawczego w trybie przewidzianym w Kodeksie postępowania karnego Ukrainy.

W przypadku jeśli oznaki przestępstwa zostały wykryte podczas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, które trwają i których przerwanie może negatywnie wpłynąć na wynik postępowania karnego, jednostka prowadząca działalność operacyjno-rozpoznawczą powiadamia właściwy organ postępowania przygotowawczego i prokuratora o wykryciu oznaki przestępstwa, kończy przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczej, po czym kieruje zebrane materiały, w których ustalone zostały faktyczne dane o sprzecznych z prawem działaniach poszczególnych osób i grup, za które odpowiedzialność jest przewidziana w Kodeksie karnym Ukrainy, do właściwego organu postępowania przygotowawczego.

Jednostki operacyjne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, dochodów i podatków, Państwowej Służby Penitencjarnej Ukrainy, Państwowej Służby Granicznej Ukrainy przeprowadzają czynności śledcze (dochodzeniowe) i niejawnie czynności śledcze (dochodzeniowe) w ramach postępowania karnego na polecenie śledczego, prokuratora w trybie przewidzianym w Kodeksie postępowania karnego Ukrainy. Pisemne polecenia dotyczące przeprowadzania czynności śledczych (dochodzeniowych) i niejawnych czynności śledczych (dochodzeniowych) wydane przez śledczego, prokuratora w zakresie ich kompetencji i w ustanowionym trybie są obowiązkowe do wykonania przez jednostkę operacyjną.

Artykuł 8. Uprawnienia jednostek prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Jednostki operacyjne w celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej przy zaistnieniu podstaw wymienionych w artykule 6 niniejszej ustawy mają prawo do:

- 1) przesłuchiwania osób za ich zgodą, korzystania z ich dobrowolnej pomocy;
- 2) przeprowadzania dostawy kontrolowanej oraz zakupu kontrolowanego i operacyjnego towarów, przedmiotów i substancji, w tym zakazanych do sprzedaży, od osób fizycznych i prawnych niezależnie od formy własności w celu ujawnienia i udokumentowania faktów nielegalnych działań. Przeprowadzenie dostawy kontrolowanej oraz zakupu kontrolowanego i operacyjnego odbywa się zgodnie z przepisami artykułu 271 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy w trybie określonym w aktach normatywnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, centralnego organu władzy wykonawczej odpowiedzialnego za kształtowanie i realizację polityki podatkowej i celnej państwa oraz Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, uzgodnio-

- nych z Prokuraturą Generalną Ukrainy i zarejestrowanych w Ministerstwie Sprawiedliwości Ukrainy;
- 3) podnoszenia w trybie ustawowym kwestii przeprowadzania kontroli działalności finansowej i gospodarczej przedsiębiorstw, instytucji i organizacji niezależnie od formy własności oraz osób prowadzących działalność przedsiębiorczą lub inne rodzaje indywidualnej działalności gospodarczej, a także uczestniczenia w ich przeprowadzaniu;
 - 4) zaznajamiania się z dokumentami i danymi charakteryzującymi działalność przedsiębiorstw, instytucji i organizacji, badania ich kosztem środków przeznaczonych na utrzymanie jednostek prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, sporządzania kopii takich dokumentów na wniosek szefów przedsiębiorstw, instytucji i organizacji – wyłącznie na terenie przedsiębiorstw, instytucji i organizacji, a za zgodą sędziego śledczego w trybie określonym w Kodeksie postępowania karnego Ukrainy – żądania wydania dokumentów i danych charakteryzujących działalność przedsiębiorstw, instytucji, organizacji, a także sposób życia poszczególnych osób podejrzewanych o przygotowanie lub popełnienie przestępstwa, źródło i wielkość ich dochodów, z pozostawieniem kopii takich dokumentów i opisu zajętych dokumentów osobom, od których zażądano ich wydania, z zagwarantowaniem ich bezpieczeństwa i zwrotu w ustanowionym trybie. Konfiskowanie oryginałów podstawowych dokumentów finansowych i gospodarczych jest zabronione, z wyjątkiem przypadków przewidzianych w Kodeksie postępowania karnego Ukrainy;
 - 5) przeprowadzania operacji zatrzymywania przestępców, udaremniania przestępstw, działalności wywiadowczej i dywersyjnej służb specjalnych innych państw, organizacji i poszczególnych osób;
 - 6) wkraczania do pomieszczeń mieszkalnych i innych za zgodą ich właścicieli lub mieszkańców w celu ustalenia okoliczności przestępstwa, które jest przygotowywane, a także zbierania informacji na temat sprzecznych z prawem działań osób, w odniesieniu do których przeprowadzana jest kontrola;
 - 7) niejawnego wykrywania i ustalania śladów ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, dokumentów i innych przedmiotów, które mogą być dowodami przygotowywania lub popełnienia takiego przestępstwa, lub pozyskiwania informacji wywiadowczych, w tym poprzez penetrację i oględziny publicznie niedostępnych miejsc, mieszkania lub innej nieruchomości osoby zgodnie z przepisami artykułu 267 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
 - 8) wykonywania specjalnych zadań w zakresie wykrywania przestępczej działalności grupy zorganizowanej lub organizacji przestępczej zgodnie z przepisami artykułu 272 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
 - 9) przeprowadzania kontroli audiowizualnej osoby, przechwytywania informacji z przesyłowych sieci telekomunikacyjnych, elektronicznych sieci informatycznych zgodnie z przepisami artykułu 260 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
 - 10) przejmowania korespondencji, przeglądania jej i konfiskaty zgodnie z przepisami artykułów 261 i 262 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
 - 11) prowadzenia obserwacji osoby, rzeczy lub miejsca, a także kontroli audiowizualnej zgodnie z przepisami artykułu 269 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
 - 12) ustalania lokalizacji środka elektronicznego zgodnie z przepisami artykułu 268 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;

- 13) posiadania jawnych i niejawnych etatowych i nieetatowych pracowników;
- 14) korzystania z poufnej współpracy zgodnie z przepisami artykułu 275 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
- 15) otrzymywania od osób prawnych lub fizycznych bezpłatnie lub za wynagrodzeniem informacji o planowanych lub popełnionych przestępstwach oraz o zagrożeniu dla bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa;
- 16) korzystania za zgodą administracji z pomieszczeń służbowych, środków transportu i innego mienia przedsiębiorstw, instytucji i organizacji, a także za zgodą osób – z mieszkań i innych pomieszczeń, środków transportu i należącego do nich mienia;
- 17) wytwarzania i wykorzystywania środków identyfikujących (oznakowanych) lub fałszowanych (podrobionych) zgodnie z przepisami artykułu 273 Kodeksu postępowania karnego Ukrainy;
- 18) tworzenia i wykorzystywania zautomatyzowanych systemów informacyjnych;
- 19) stosowania środków przymusu bezpośredniego, środków specjalnych i broni palnej na podstawach i w trybie określonym w ustawach o milicji, Służbie Bezpieczeństwa Ukrainy, Państwowej Służbie Granicznej Ukrainy, państwowej ochronie organów władzy państwowej Ukrainy i funkcjonariuszy publicznych, Kodeksie celnym Ukrainy;
- 20) występowania w ramach swoich uprawnień z zapytaniami do organów ochrony porządku prawnego innych państw i międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego zgodnie z ustawodawstwem Ukrainy, umowami międzynarodowymi Ukrainy, a także aktami założycielskimi i przepisami międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego, których członkiem jest Ukraina.

Podjęcie decyzji o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczych, przedstawienie i rozpatrzenie stosownych wniosków, przeprowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczych, ustalenie i wykorzystywanie ich rezultatów, przeprowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczych przed wydaniem postanowienia sędziego śledczego oraz inne kwestie są regulowane przepisami 21 rozdziału Kodeksu postępowania karnego Ukrainy z uwzględnieniem specyfiki określonej w niniejszej ustawie, w celu przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych, podmiotu zainicjowania i przeprowadzenia tych czynności, uzasadnienia wniosku o ich przeprowadzenie i podstaw do jego wykonania przez sędziego śledczego, wykorzystania rezultatów czynności operacyjno-rozpoznawczych oraz innych kwestii związanych ze specyfiką celów ich przeprowadzenia. Podjęcie decyzji o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczych nie wymaga zgody sędziego śledczego lub decyzji prokuratora, podejmuje ją szef danej jednostki operacyjnej lub jego zastępca na podstawie informacji o podjęciu decyzji przez prokuratora.

Niejawne oględziny publicznie niedostępnych miejsc, mieszkań lub innych nieruchomości osoby, kontrola audiowizualna osoby, kontrola audiowizualna miejsca, obserwacja osoby, przechwytywanie informacji z przesyłowych sieci telekomunikacyjnych i elektronicznych sieci informatycznych, przejmowanie korespondencji, jej przeglądanie i konfiskata, lokalizowanie środka elektronicznego są przeprowadzane na podstawie decyzji sędziego śledczego podjętej na wniosek szefa właściwej jednostki operacyjnej lub jego zastępcy, uzgodnionej z prokuratorem. Środki te są podejmowane wyłącznie w celu zapobieżenia popełnieniu ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, zapobieżenia i udaremnienia aktów terrorystycznych oraz innych działań służb specjalnych

innych państw i organizacji, jeśli pozyskanie informacji w inny sposób jest niemożliwe.

Wyłącznie w celu uzyskania informacji wywiadowczych dla zapewnienia bezpieczeństwa zewnętrznego Ukrainy wymienione środki mogą być stosowane tylko na podstawie decyzji sędziego śledczego bez informowania o tym strony trzeciej, a środki, które nie wymagają zgody sędziego śledczego – bez powiadamiania prokuratora.

Do wykonywania oddzielnych poleceń w trakcie prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej mogą być zaangażowani pracownicy innych jednostek.

Podczas wykonywania czynności z zakresu działalności operacyjno-rozpoznawczej związanych z wykrywaniem przestępstw w sferze ustawodawstwa podatkowego i celnego uprawnienia przewidziane w niniejszym artykule są przyznawane wyłącznie jednostkom operacyjnym organów dochodów i podatków w granicach ich kompetencji.

Działania w zakresie realizacji praw jednostek prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą w celu zwalczania terroryzmu koordynuje Służba Bezpieczeństwa Ukrainy.

Organy wywiadowcze Ukrainy mają uprawnienia określone w części pierwszej niniejszego artykułu, oprócz punktów 2, 3, 5, 6, a także punktu 7 w części niejawnego wykrywania i rejestrowania śladów ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, dokumentów i innych przedmiotów, które mogą być dowodem przygotowywania lub popełnienia takiego przestępstwa.

Artykuł 9. Gwarancje przestrzegania prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej

W każdym przypadku zaistnienia podstaw do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej wszczynane jest postępowanie operacyjno-rozpoznawcze. Decyzję o wszczęciu takiego postępowania zatwierdza szef organu spraw wewnętrznych, jednostek bezpieczeństwa wewnętrznego MSW, organu Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Państwowej Służby Granicznej Ukrainy, ochrony wysokich funkcjonariuszy państwowych, Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, jednostki operacyjnej organów dochodów i podatków, organu i instytucji wykonywania kar lub aresztu śledczego, organu wywiadowczego Ministerstwa Obrony Ukrainy, organu wywiadowczego wyspecjalizowanego organu władzy wykonawczej właściwego w sprawach ochrony granicy państwowej, organu państwowej służby celnej lub jego upoważniony zastępca.

Kontrolę działalności operacyjno-rozpoznawczej sprawuje Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, centralny organ władzy wykonawczej odpowiedzialny za kształtowanie i realizację polityki podatkowej i celnej państwa, Służba Bezpieczeństwa Ukrainy, Służba Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, wyspecjalizowany organ władzy wykonawczej właściwy w sprawach ochrony granicy państwowej, Państwowa Służba Celna Ukrainy, Zarząd Ochrony Państwowej Ukrainy, centralny organ władzy wykonawczej realizujący politykę państwa w sferze wykonywania kar, organ wywiadowczy Ministerstwa Obrony Ukrainy.

Wobec osoby, która jest podejrzewana o przygotowania do popełnienia przestępstwa, ukrywa się przed organami postępowania przygotowawczego, sądu lub uchyla się od odbywania kary, zaginęła bez wieści, wszczynane jest tylko jedno postępowanie operacyjno-rozpoznawcze. Bez wszczęcia postępowania operacyjno-rozpoznawczego przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych, z wyjątkiem sytuacji określonej w części czwartej niniejszego artykułu, jest zabronione. Wszczęcie postępowania operacyjno-rozpoznawczego następuje na mocy postanowienia, które jest zatwierdzane przez szefa lub upoważnionego zastępcę szefa organu spraw wewnętrznych, jednostki bezpieczeństwa wewnętrznego MSW, organu Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Państwowej Służby Granicznej Ukrainy, Zarządu Ochrony Państwowej Ukrainy, organu wy-

wiadowczego Ministerstwa Obrony Ukrainy, Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, jednostki operacyjnej organów dochodów i podatków, organu i instytucji wykonywania kar lub aresztu śledczego. W postanowieniu wskazane są miejsce i czas jego wydania, stanowisko osoby, która wydała postanowienie, podstawa i cel wszczęcia postępowania operacyjno-rozpoznawczego. O wszczęciu postępowania operacyjno-rozpoznawczego w ciągu doby powiadamiany jest w formie pisemnej prokurator.

Podczas weryfikacji osób w związku z ich dopuszczeniem do tajemnicy państwowej, a także do pracy z materiałami jądrowymi i w obiektach jądrowych postępowanie operacyjno-rozpoznawcze nie jest wszczynane. Weryfikacja taka nie powinna trwać dłużej niż dwa miesiące.

Podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej nie jest dopuszczalne naruszanie praw i wolności jednostki i osób prawnych. Poszczególne ograniczenia tych praw i wolności mają charakter wyjątkowy oraz tymczasowy i mogą być stosowane jedynie na podstawie decyzji sędziego śledczego w celu wykrycia, zapobieżenia lub udaremnienia ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa oraz w przypadkach określonych przepisami prawa Ukrainy, w celu ochrony praw i wolności innych osób oraz bezpieczeństwa publicznego.

Przy zaistnieniu wystarczających podstaw zezwolenie na prowadzenie działalności operacyjno-rozpoznawczej wydaje szef właściwej jednostki operacyjnej, który ponosi odpowiedzialność za zgodność przeprowadzanych czynności z obowiązującym prawem.

Podczas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych pracownicy jednostek operacyjnych muszą uwzględniać ich zgodność ze stopniem społecznej szkodliwości działań przestępczych i zagrożenia dla interesów społeczeństwa i państwa.

W przypadkach naruszenia praw i wolności jednostki lub osób prawnych w procesie prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej, a także w przypadku, jeśli udział w przestępstwie osoby, wobec której przeprowadzane były czynności operacyjno-rozpoznawcze, nie został potwierdzony, Służba Bezpieczeństwa Ukrainy, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Ukrainy, wyspecjalizowany organ władzy wykonawczej właściwy w sprawach ochrony granicy państwowej, Zarząd Ochrony Państwowej Ukrainy, centralny organ władzy wykonawczej odpowiedzialny za kształtowanie i realizację polityki podatkowej i celnej państwa, centralny organ władzy wykonawczej realizujący politykę państwa w sferze wykonywania kar, organ wywiadowczy Ministerstwa Obrony Ukrainy, organ wywiadowczy wyspecjalizowanego centralnego organu władzy wykonawczej właściwego w sprawach ochrony granicy państwowej, Służba Wywiadu Zagranicznego Ukrainy są zobowiązane do niezwłocznego przywrócenia naruszonych praw i zrekompensowania poniesionych szkód materialnych i niematerialnych w pełnym wymiarze.

Obywatele Ukrainy oraz inne osoby mają prawo do uzyskania w trybie ustawowym od organów, którym powierzono prowadzenie działalności operacyjno-rozpoznawczej, pisemnego wyjaśnienia w sprawie ograniczenia ich praw i wolności oraz do zaskarżenia tych działań.

Zabronione jest przekazywanie i ujawnianie informacji o środkach bezpieczeństwa i osobach objętych ochroną lub takich, które mogą zaszkodzić śledztwu lub interesom jednostki i bezpieczeństwu Ukrainy. Zabronione jest upublicznianie lub przekazywanie zebranych informacji, a także informacji o prowadzeniu lub nieprowadzeniu w odniesieniu do konkretnej osoby działalności operacyjno-rozpoznawczej do czasu podjęcia decyzji dotyczącej rezultatów takiej działalności. Kwestia upublicznienia lub przekazania takiej informacji po podjęciu decyzji jest regulowana przez prawo.

Jednostki korzystające w działalności operacyjno-rozpoznawczej ze zautomatyzowanych systemów informacyjnych powinny zapewnić możliwość dostarczania danych

o osobie na wniosek organów postępowania przygotowawczego, prokuratury, sądu. W miejscach przechowywania informacji powinna być zagwarantowana jej wiarygodność i niezawodność ochrony.

Pozyskane w wyniku działalności operacyjno-rozpoznawczej informacje dotyczące życia prywatnego, czci i godności człowieka, o ile nie zawierają informacji o popełnieniu czynów zabronionych przez prawo, nie mogą być przechowywane i powinny zostać zniszczone. Pozyskane w wyniku działalności operacyjno-rozpoznawczej informacje o przygotowywaniu aktów terrorystycznych lub ich dokonaniu przez poszczególne osoby i grupy są przechowywane do 5 lat.

Nie podlegają przekazywaniu i upublicznianiu rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej, które zgodnie z prawem Ukrainy stanowią tajemnicę państwową, a także informacje dotyczące życia prywatnego, czci i godności człowieka. Za przekazywanie i upublicznianie tych informacji pracownicy jednostek operacyjnych, a także osoby, którym te informacje zostały powierzone podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej lub stały się im znane z racji służby lub pracy, ponoszą odpowiedzialność zgodnie z obowiązującym prawem, poza przypadkami ujawnienia informacji o sprzecznych z prawem działaniach naruszających prawa człowieka.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze związane z tymczasowym ograniczeniem praw człowieka są przeprowadzane w celu zapobieżenia ciężkim lub szczególnie ciężkim przestępstwom, ich wykrycia i udaremnienia, poszukiwania osób, które uchylają się od odbycia kary lub zaginęły bez wieści, ochrony życia, zdrowia, mieszkania i mienia pracowników sądu i organów ochrony porządku prawnego oraz osób biorących udział w postępowaniu karnym, udaremnienia działalności wywiadowczo-dywerysyjnej przeciwko Ukrainie.

Obserwacja osoby, rzeczy lub miejsca, a także kontrola audiowizualna miejsca mogą być prowadzone w celu ustalenia danych o osobie i o jej kontaktach w przypadku, gdy istnieją fakty potwierdzające, że przygotowuje ona ciężkie lub szczególnie ciężkie przestępstwo, w celu uzyskania informacji wskazujących na oznaki takiego przestępstwa, w celu zapewnienia bezpieczeństwa pracowników sądu i organów ochrony porządku prawnego, członków ich rodzin i bliskich krewnych tych osób, a także w celu uzyskania informacji wywiadowczych w interesie bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa.

W celu uzyskania informacji zabrania się stosowania środków technicznych, leków psychotropowych i innych substancji chemicznych, które hamują wolę lub są szkodliwe dla zdrowia człowieka i środowiska naturalnego.

Artykuł 9-1. Terminy prowadzenia postępowań operacyjno-rozpoznawczych

Postępowania operacyjno-rozpoznawcze są prowadzone:

- 1) wobec niezidentyfikowanych osób, które przygotowują popełnienie przestępstwa, a także osób, które ukrywają się przed organami postępowania przygotowawczego, sędzią śledczym, sądem lub uchylają się od odbycia kary – do czasu ich zidentyfikowania lub odnalezienia, ale nie później niż przed upływem terminu przedawnienia odpowiedzialności lub terminu przedawnienia wykonania wyroku oskarżającego;
- 2) (uchylony)
- 3) wobec osób, które zaginęły bez wieści – do czasu ich odnalezienia lub wejścia w życie orzeczenia sądu o uznanie ich za zaginione bez wieści bądź za zmarłe;
- 4) wobec osób, co do których istnieją dowody na ich udział w przygotowaniach do popełnienia przestępstwa – do czasu ustalenia i zarejestrowania faktycznych danych o sprzecznych z prawem działaniach, za które odpowiedzialność jest przewidziana w Kodeksie karnym Ukrainy, ale nie więcej niż przez sześć miesięcy;

- 5) w ramach realizacji działań wywiadowczych w interesie bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa – do czasu zakończenia tych działań lub wyczerpania możliwości ich realizacji;
- 6) wobec osób, co do których istnieją dowody na ich udział lub zaangażowanie w działalność terrorystyczną, grupy terrorystycznej lub organizacji terrorystycznej, a także materialnego, organizacyjnego lub innego wsparcia grupy terrorystycznej lub organizacji terrorystycznej – do 5 lat.

W przypadku posiadania informacji, pozyskanych w trakcie prowadzenia postępowania operacyjno-rozpoznawczego, o udziale osoby w przygotowywaniu ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, termin prowadzenia postępowania może zostać przedłużony do 12 miesięcy przez szefów głównych, niezależnych zarządów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, Centralnego Zarządu Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, uprawnionego centralnego organu władzy wykonawczej odpowiedzialnego za kształtowanie i realizację polityki podatkowej i celnej państwa, szefów głównych zarządów i zarządów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy w Autonomicznej Republice Krym, obwodach, w miastach Kijowie i Sewastopolu, organów regionalnych i organów kontrwywiadu wojskowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, organu wywiadowczego wyspecjalizowanego centralnego organu władzy wykonawczej w zakresie ochrony granicy państwowej Ukrainy i jego organów terytorialnych, Przewodniczącego Państwowej Służby Granicznej Ukrainy, upoważnionego szefa organu dochodów i podatków, Przewodniczącego Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, szefa organu wywiadowczego Ministerstwa Obrony Ukrainy lub ich zastępców w porozumieniu z Prokuratorem Generalnym Ukrainy, prokuratorów Autonomicznej Republiki Krym, obwodów, miast Kijowa i Sewastopola oraz odpowiadających im rangą prokuratorów i ich zastępców. Przedłużenie okresu prowadzenia postępowania operacyjno-rozpoznawczego, w którego ramach są przeprowadzane czynności, przewidziane w części czwartej artykułu 8 niniejszej Ustawy i w punkcie 6 części drugiej artykułu 7 Ustawy Ukrainy „O działalności kontrwywiadowczej”, odbywa się bez porozumienia z prokuratorem.

Dalsze przedłużenie okresu prowadzenia postępowania operacyjno-rozpoznawczego, ale nie więcej niż do 18 miesięcy, może być dokonane przez Ministra Spraw Wewnętrznych Ukrainy, Przewodniczącego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, szefa centralnego organu władzy wykonawczej odpowiedzialnego za kształtowanie i realizację polityki podatkowej i celne państwa, a także Przewodniczącego Państwowej Służby Granicznej Ukrainy, Przewodniczącego Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, szefa organu wywiadowczego Ministerstwa Obrony Ukrainy i szefa Zarządu Ochrony Państwowej Ukrainy w porozumieniu z Prokuratorem Generalnym Ukrainy lub jego zastępcą. Przedłużenie okresu prowadzenia postępowań operacyjno-rozpoznawczych, w których ramach prowadzone są czynności przewidziane w części czwartej artykułu 8 niniejszej Ustawy i w punkcie 6 artykułu 7 Ustawy Ukrainy „O działalności kontrwywiadowczej”, odbywa się bez porozumienia z prokuratorem.

O przedłużeniu okresu prowadzenia postępowań operacyjno-rozpoznawczych w odniesieniu do cudzoziemców i bezpaństwowców podejrzewanych o działalność wywiadowczo-dywersyjną przeciwko Ukrainie, przygotowywanie lub dokonanie aktu terrorystycznego o więcej niż 18 miesięcy decyduje Przewodniczący Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Przewodniczący Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy, Przewodniczący Państwowej Służby Granicznej Ukrainy, szef organu wywiadowczego Ministerstwa Obrony Ukrainy w porozumieniu z Prokuratorem Generalnym Ukrainy.

Naliczanie okresu prowadzenia postępowania operacyjno-rozpoznawczego rozpoczyna się od dnia zatwierdzenia przez szefa właściwego organu lub jego zastępcę decyzji o wszczęciu postępowania i kończy się w dniu zatwierdzenia decyzji o zamknięciu postępowania operacyjno-rozpoznawczego.

Naliczanie okresu może zostać przerwane, jeżeli osoba, wobec której wszczęte zostało postępowanie operacyjno-rozpoznawcze, tymczasowo wyjechała poza granice Ukrainy lub poważnie zachorowała i nie ma możliwości prowadzenia wobec niej działalności operacyjno-rozpoznawczej.

O przerwaniu i wznowieniu naliczania okresu prowadzenia postępowania operacyjno-rozpoznawczego wydawana jest uzasadniona decyzja zatwierdzana przez szefa właściwego organu lub jego zastępcę.

Artykuł 9-2. Zamknięcie postępowań operacyjno-rozpoznawczych

Postępowanie operacyjno-rozpoznawcze powinna być zamknięte w przypadku:

- 1) znalezienia osoby, która ukrywała się przed organami postępowania przygotowawczego, sędzią śledczym, sądem, uchylała się od odbywania kary, a także osoby, która zaginęła bez wieści;
- 2) zamknięcia postępowania karnego przez śledczego, prokuratora lub sąd;
- 3) zakończenia prowadzenia czynności wywiadowczych, kontrwywiadowczych lub wyczerpania możliwości ich prowadzenia;
- 4) sprostowania w ustanowionym trybie materiałów dotyczących przestępczej działalności osoby;
- 5) wyjazdu osoby na pobyt stały poza granice Ukrainy, jeśli nie ma możliwości prowadzenia przeciwko niej czynności operacyjno-rozpoznawczych;
- 6) nieustalenie w przewidzianym w niniejszej Ustawie terminie danych wskazujących na oznaki przestępstwa w działaniach osoby;
- 7) wykrycie przez prokuratora bezprawnie wszczętego postępowania w przypadku prowadzenia w jego ramach czynności operacyjno-rozpoznawczych;
- 8) śmierci osoby, wobec której zostało wszczęte postępowanie operacyjno-rozpoznawcze.

O zamknięciu postępowania operacyjno-rozpoznawczego wydawane jest uzasadnione postanowienie, zatwierdzane przez funkcjonariusza państwowego, który zgodnie z artykułem 9 niniejszej Ustawy ma prawo do podejmowania decyzji o wszczęciu odpowiedniego postępowania operacyjno-rozpoznawczego. O zamknięciu postępowania operacyjno-rozpoznawczego w ciągu trzech dni powiadamiany jest pisemnie właściwy prokurator, który w ciągu 10 dni od otrzymania powiadomienia sprawdza przestrzeganie prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej w tej sprawie. Do czasu zakończenia takiej kontroli nie mogą być zniszczone akta postępowania operacyjno-rozpoznawczego. Jeśli w trakcie takiego postępowania były przeprowadzane czynności operacyjno-rozpoznawcze na mocy postanowienia sądu, zawiadomienie o jego zamknięciu jest kierowane również do tego sądu w ciągu trzech dni.

Okres przechowywania akt zamkniętych postępowań operacyjno-rozpoznawczych jest ustalany zgodnie z prawem Ukrainy.

Artykuł 10. Wykorzystywanie materiałów działalności operacyjno-rozpoznawczej

Materiały działalności operacyjno-rozpoznawczej są wykorzystywane:

- 1) jako powody i podstawy do wszczęcia postępowania przygotowawczego;
- 2) w celu uzyskania faktycznych danych, które mogą być dowodami w postępowaniu karnym;

- 3) w celu zapobiegania, wykrywania, udaremniania i ścigania przestępstw, działań wywiadowczo-dywersyjnych przeciwko Ukrainie, poszukiwania przestępców i osób zaginionych bez wieści;
- 4) w celu zapewnienia bezpieczeństwa pracowników sądu, organów ochrony porządku prawnego i osób uczestniczących w postępowaniu karnym, członków ich rodzin i bliskich krewnych, a także pracowników organów wywiadowczych Ukrainy i ich bliskich krewnych, osób, które poufnie współpracują lub współpracowały z organami wywiadowczymi Ukrainy i członków ich rodzin;
- 5) w celu wzajemnego informowania się jednostek uprawnionych do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej i innych organów ochrony porządku prawnego;
- 6) w celu informowania organów państwowych odpowiednio do ich kompetencji.

Artykuł 11. Pomoc w prowadzeniu działalności operacyjno-rozpoznawczej

Organy władzy państwowej, przedsiębiorstwa, instytucje, organizacje niezależnie od formy własności są zobowiązane do udzielania pomocy jednostkom operacyjnym w realizacji zadań z zakresu działalności operacyjno-rozpoznawczej.

Na życzenie osób ich współpraca z jednostką operacyjną może być uregulowana piśmienną umową z zapewnieniem poufności współpracy. Umowa o pomocy jednostkom operacyjnym w działalności operacyjno-rozpoznawczej może być zawarta z osobą zdolną do czynności prawnych. Tryb zawarcia umowy jest ustalany przez Gabinet Ministrów Ukrainy.

Osoby, które są angażowane do wykonywania zadań z zakresu działalności operacyjno-rozpoznawczej, mają obowiązek zachowania powierzonej im tajemnicy. Za ujawnienie tej tajemnicy grozi odpowiedzialność na mocy obowiązującego prawa, z wyjątkiem przypadków ujawnienia informacji o bezprawnych działaniach naruszających prawa człowieka.

Zabrania się angażowania do wykonywania zadań operacyjno-rozpoznawczych osób, których działalność zawodowa jest związana z zachowaniem tajemnicy zawodowej, a mianowicie: adwokatów, notariuszy, pracowników medycznych, duchownych, dziennikarzy, jeśli taka współpraca będzie wymagać ujawnienia poufnych informacji o charakterze zawodowym.

Artykuł 12. Ochrona socjalna i prawna pracowników jednostek operacyjnych

Pracownicy, którzy prowadzą działalność operacyjno-rozpoznawczą, są objęci gwarancjami ochrony prawnej i socjalnej przewidzianymi przez prawo Ukrainy dotyczące jednostek operacyjnych.

Pracownicy, którzy prowadzą działalność operacyjno-rozpoznawczą, otrzymują dodatkowe ulgi socjalno-bytowe i finansowe w trybie ustalonym przez Gabinet Ministrów Ukrainy.

Jeżeli istnieją dane o zagrożeniu dla życia, zdrowia lub mienia pracownika i jego bliskich krewnych w związku z prowadzeniem przez niego działalności operacyjno-rozpoznawczej w interesie bezpieczeństwa Ukrainy lub w celu wykrycia ciężkiego i szczególnie ciężkiego przestępstwa, lub zdemaskowania zorganizowanej grupy przestępczej, jednostka operacyjna jest zobowiązana do podjęcia specjalnych środków w celu zapewnienia ich bezpieczeństwa – zmiany tożsamości, zmiany miejsca zamieszkania, pracy i nauki oraz innych danych w trybie określonym przez Gabinet Ministrów Ukrainy.

Pracownik jednostki operacyjnej, który naruszył prawa i wolności człowieka czy interesy państwa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej, znajdując się w stanie obrony koniecznej, wyższej konieczności lub ryzyka zawo-

dowego, a także w związku z zatrzymaniem osoby, w której działaniach występują oznaki przestępstwa, nie ponosi odpowiedzialności.

Artykuł 13. Ochrona socjalna i prawna osoby angażowanej do wykonywania zadań z zakresu działalności operacyjno-rozpoznawczej

Osoba angażowana do wykonywania zadań z zakresu działalności operacyjno-rozpoznawczej znajduje się pod ochroną państwa.

Współpraca takiej osoby z jednostką operacyjną jest zaliczana do jej łącznego stażu pracy w przypadku zawarcia z nią umowy o pracę. Jeżeli w związku z wykonywaniem przez taką osobę zadań z zakresu działalności operacyjno-rozpoznawczej nastąpiła jej niepełnosprawność lub śmierć, jest ona objęta świadczeniami przewidzianymi w takich przypadkach dla pracowników jednostek operacyjnych.

W przypadku zagrożenia dla życia, zdrowia lub mienia osoby angażowanej do wykonywania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej jej ochrona jest zapewniona w trybie określonym w części trzeciej artykułu 12 niniejszej Ustawy.

Artykuł 14. Nadzór nad przestrzeganiem prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej

Nadzór nad przestrzeganiem prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej sprawowany jest przez Prokuratora Generalnego Ukrainy, jego zastępców, prokuratorów Autonomicznej Republiki Krym, obwodów, miast Kijowa i Sewastopola oraz odpowiadających im rangą prokuratorów i ich zastępców, a także upoważnionych decyzją Prokuratora Generalnego Ukrainy szefów i prokuratorów zarządów i wydziałów Prokuratury Generalnej Ukrainy i prokuratorów Autonomicznej Republiki Krym, obwodów, miast Kijowa i Sewastopola.

Szefowie miejskich, rejonowych, międzyrejonowych i dzielnicowych w miastach oraz odpowiadających im rangą prokuratorów, a także wyznaczeni przez nich prokuratorzy sprawują nadzór nad przestrzeganiem prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej w sprawach operacyjno-rozpoznawczych wszczętych przez podlegające ich nadzorowi terytorialne jednostki operacyjne organów ochrony porządku prawnego.

Prokurator w ramach swoich kompetencji:

- 1) ma swobodny dostęp do wszystkich pomieszczeń organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą;
- 2) żąda przedłożenia do kontroli rozporządzeń, instrukcji, rozkazów i innych aktów dotyczących działalności operacyjno-rozpoznawczej, postępowań operacyjno-rozpoznawczych, dokumentów rejestracyjnych, ewidencyjnych, sprawozdawczych, statystycznych, analitycznych oraz innych informacji o prowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczych;
- 3) nakazuje szefom właściwych organów przeprowadzanie kontroli podległych im jednostek w celu wyeliminowania naruszeń prawa;
- 4) udziela pisemnych instrukcji dotyczących prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych w celu zapobiegania i wykrywania przestępstw, poszukiwania osób ukrywających się przed organami postępowania przygotowawczego, sędzią śledczym, sądem, uchylających się od odbywania kary, zaginionych bez wieści;
- 5) wyraża zgodę na przedłużenie okresu prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej;
- 6) otrzymuje wyjaśnienia odnośnie do naruszeń prawa przez funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą;
- 7) sprawdza skargi na naruszanie prawa przez organy prowadzące działalność

- operacyjno-rozpoznawczą, w koniecznych przypadkach zapoznając się z materiałami operacyjnymi;
- 8) anuluje niezgodne z prawem postanowienia o wszczęciu lub zamknięciu postępowania operacyjno-rozpoznawczego, zawieszeniu lub wznowieniu działalności operacyjno-rozpoznawczej lub inne decyzje, które są sprzeczne z prawem;
 - 9) podejmuje działania w celu usunięcia naruszeń prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej i pociągnięcia winnych do ustawowej odpowiedzialności;
 - 10) odwołuje się od niezgodnego z prawem postanowienia sądu o zezwoleniu lub odmowie przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych. Odwołanie wstrzymuje czynności operacyjno-rozpoznawcze, na które sąd wydał zgodę.

Informacje o osobach, które poufnie współpracują lub współpracowały z organem wywiadowczym Ukrainy, o przynależności konkretnych osób do personelu organów wywiadowczych, a także formy, metody i środki działalności wywiadowczej oraz struktura organizacyjna i etatowa organów wywiadowczych nie są przedmiotem nadzoru prokuratorskiego.

Prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk

Przełożyła Małgorzata Zarębska

USTAWA REPUBLIKI BIAŁORUŚ

*O działalności operacyjno-rozpoznawczej*¹

z 9 lipca 1999 r. nr 289-Z (z późn. zm.; stan na 28 sierpnia 2013 r.)
(Wiadomości Rady Najwyższej Republiki Białoruś, 1999, nr 30, poz. 438)

Niniejsza Ustawa określa przedmiot działalności operacyjno-rozpoznawczej, reguluje stosunki prawne powstające w trakcie jej realizacji, ustala system gwarancji zgodności z prawem podczas prowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych.

ROZDZIAŁ I. POSTANOWIENIA OGÓLNE

Artykuł 1. Działalność operacyjno-rozpoznawcza

Działalność operacyjno-rozpoznawcza stanowi jeden z państwowych środków prawnych ochrony życia, zdrowia, praw, swobód i uzasadnionych interesów obywateli, własności, zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa przed zamachami przestępczymi, jest prowadzona jawnie i niejawnie przez jednostki operacyjne organów państwowych (dalej, jeśli w niniejszej Ustawie nie ustalono inaczej – organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą), uprawnione do tego na mocy niniejszej Ustawy w granicach ich kompetencji.

Artykuł 2. Podstawowe pojęcia stosowane w niniejszej Ustawie

W niniejszej Ustawie stosowane są następujące pojęcia i ich definicje:

- 1) rozpytanie obywateli – działania mające na celu pozyskanie od osoby pytanej informacji istotnych do wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
- 2) ustalenie – pozyskiwanie informacji niezbędnych do wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej z operacyjnych, kryminalistycznych i innych baz danych (ewidencji), systemów informatycznych, od osób prawnych i fizycznych, a także z innych źródeł;
- 3) zbieranie próbek do analizy porównawczej – wykrywanie i pozyskiwanie nośników informacji materialnych, które zachowały ślady przestępstwa lub ślady sprawcy, a także przedmiotów, które były obiektem zamachu przestępczego lub mogą posłużyć do wykrycia niebezpiecznego społecznie czynu zabronionego i osób w niego zaangażowanych;
- 4) zakup kontrolowany – sztucznie stworzona przez organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą sytuacja zakupu towarów, dóbr materialnych, waluty, a także innych przedmiotów, substancji i produktów bez zamiaru ich użycia lub zbycia przy wejściu w posiadanie informacji o naruszeniach prawa zagrożonych odpowiedzialnością karną;
- 5) badanie przedmiotów i dokumentów – badanie przedmiotów i dokumentów w celu wykrycia śladów i oznak popełnienia przestępstwa lub rezultatów działalności przestępczej;
- 6) obserwacja – wzrokowe i inne postrzeżenie i utrwalenie ważnych dla roz-

¹ Oryginalny tekst dokumentu: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h19900289&p2={NRPA}> [dostęp: 10 VIII 2013].

- wiązywania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej zjawisk, działań, zdarzeń i procesów;
- 7) ustalanie tożsamości – ustanowienie i identyfikacja tożsamości sprawdzanej osoby na podstawie niezmiennych cech człowieka;
 - 8) przeszukanie pomieszczeń, budynków, obiektów, terenu i środków transportu – oględziny wymienionych obiektów w celu wykrycia możliwych narzędzi działalności przestępczej, a także zdarzeń lub działań stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego;
 - 9) podsłuch operacyjny – pozyskiwanie i utrwalanie informacji dźwiękowych w pomieszczeniach, budynkach, środkach transportu i w terenie w celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 10) kontrola przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych – śledzenie przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych celem wykrycia informacji o działalności przestępczej sprawdzanej osoby i pozyskania innych informacji w celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 11) podsłuch rozmów telefonicznych – słuchanie i utrwalanie na nośnikach magnetycznych i innych informacji dźwiękowych przekazywanych przez elektryczne sieci telekomunikacyjne podczas prowadzenia rozmów telefonicznych w celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 12) przejmowanie informacji z technicznych kanałów łączności – odbieranie, konwertowanie i nagrywanie za pomocą środków technicznych różnego rodzaju sygnałów przesyłanych przez dowolne techniczne kanały łączności w celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 13) wprowadzenie operacyjne – wprowadzenie do grupy przestępczej funkcjonariusza organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą lub osoby udzielającej mu pomocy na zasadzie poufności w celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 14) dostawa kontrolowana – kontrolowany przez organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą przepływ towarów, dóbr materialnych, waluty, a także przedmiotów, substancji i produktów, których wolna sprzedaż jest zabroniona lub którymi obrót jest ograniczony, a także przedmiotów uzyskanych w drodze przestępstwa lub posiadających na sobie ślady przestępstwa bądź narzędzi i środków użytych do popełnienia przestępstwa w celu zapobieżenia, wykrycia i udaremnienia przestępczości oraz wykonania innych zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 15) eksperyment operacyjny – sztuczne stworzenie sytuacji maksymalnie zbliżonej do rzeczywistości w celu wywołania określonego zdarzenia lub rekonstrukcji zdarzenia bądź przeprowadzenia określonych doświadczeń w całkowicie sterowanych warunkach i pod kontrolą organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą, z udziałem osoby, co do której istnieją dane o niezgodnej z prawem działalności, bez powiadomienia jej, że uczestniczy w eksperymencie operacyjnym, w celu potwierdzenia popełnienia przez tę osobę czynów zabronionych, a także zapobieżenia, wykrycia i udaremnienia ciężkiego i szczególnie ciężkiego przestępstwa lub przestępstwa, które może wyrządzić szkodę bezpieczeństwu narodowemu;
 - 16) bliscy – rodzice, dzieci, przybrani rodzice, przybrane dzieci, rodzeni bracia i siostry, dziadek, babcia, wnuki, małżonek (małżonka) lub ci sami krewni

małżonka (małżonki) funkcjonariusza organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą bądź osoby udzielającej pomocy organowi prowadzącemu działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także inni krewni, niezdolni do pracy pozostający na utrzymaniu i inne osoby mieszkające razem i posiadające wspólne gospodarstwo domowe z funkcjonariuszem organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą lub z osobą udzielającą pomocy organowi prowadzącemu działalność operacyjno-rozpoznawczą, bądź inne osoby, które zasadnie uznają oni za swoich bliskich.

Artykuł 3. Zadania działalności operacyjno-rozpoznawczej

Zadaniami działalności operacyjno-rozpoznawczej są:

- zapobieganie, wykrywanie i udaremnianie przestępstw, a także wykrycie i ustalenie osób, które je przygotowywały, popełniają lub popełniły;
- poszukiwanie osób ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości, pozwanych i dłużników w sprawach cywilnych, a także zaginionych bez wieści;
- ochrona tajemnicy państwowej;
- zdobywanie informacji o zdarzeniach lub działaniach stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś.

Artykuł 4. Zasady działalności operacyjno-rozpoznawczej

Działalność operacyjno-rozpoznawcza opiera się na zasadach praworządności, poszanowania praw i swobód jednostki, a także na zasadach konspiracji, łączenia jawnych i niejawnych metod i środków.

Artykuł 5. Podstawa prawna działalności operacyjno-rozpoznawczej

Podstawę prawną działalności operacyjno-rozpoznawczej stanowią Konstytucja Republiki Białoruś, niniejsza Ustawa oraz inne akty prawne, w tym umowy międzynarodowe Republiki Białoruś.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą w ramach swojej kompetencji wydają w porozumieniu z Prokuratorem Generalnym Republiki Białoruś akty normatywne regulujące organizację i taktykę przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, o ile Prezydent Republiki Białoruś nie postanowił inaczej.

Artykuł 6. Gwarancje przestrzegania praw i swobód obywateli

Działalność operacyjno-rozpoznawcza jest prowadzona wyłącznie w celu wykonania zadań przewidzianych w niniejszej Ustawie.

Osoba, która uważa, że czynności organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą doprowadziły do naruszenia lub ograniczenia jej praw i swobód, może zaskarżyć te czynności w organie wyższej instancji, prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, prokuraturze lub sądzie.

Osoba, której nie udowodniono, że jest winna popełnienia przestępstwa, w trybie przewidzianym prawem, to znaczy odmówiono przeciwko niej wszczęcia sprawy karnej lub sprawa karna została umorzona w związku z brakiem znamion przestępstwa lub brakiem dowodów przestępstwa, a która ma dowody na prowadzenie w odniesieniu do niej czynności operacyjno-rozpoznawczych i uważa, że naruszone zostały przy tym jej prawa, może żądać od organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą danych na temat uzyskanych o niej informacji w zakresie dozwolonym przez wymogi konspiracji i niepozwalającym na ujawnienie tajemnicy państwowej. W przypadku odmowy udzielenia żądanych informacji lub jeśli dana osoba uważa, że uzyskane informacje są niepełne, ma ona prawo do odwołania się w sądzie. Podczas postępowania sądowego obowiązek udowodnienia zasadności odmówienia tej osobie udzielenia informacji,

w tym w pełnym zakresie, spoczywa na właściwym organie prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą.

W celu zapewnienia kompletności i kompleksowości rozpatrzenia sprawy organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą jest zobowiązany do przekazania sędziemu na jego żądanie dokumentów operacyjnych i służbowych zawierających dane na temat informacji, których przekazania odmówiono wnioskodawcy, z wyjątkiem informacji o osobach, które są wprowadzone do zorganizowanych grup przestępczych, o etatowych niejawnych pracownikach organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą i osobach udzielających im pomocy na zasadzie poufności.

W przypadku uznania decyzji organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą o odmowie udzielenia niezbędnych informacji wnioskodawcy za nieuzasadnioną sędzia może zobowiązać ten organ do przekazania wnioskodawcy informacji przewidzianych w części trzeciej niniejszego artykułu.

Pozyskane w wyniku przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych informacje niezwiązane z popełnieniem przestępstw lub innych naruszeń prawa nie mogą być wykorzystane na szkodę praw i uzasadnionych interesów osób fizycznych i prawnych. Materiały pozyskane w wyniku czynności operacyjno-rozpoznawczych, które zawierają informacje niezwiązane z popełnieniem przestępstw lub innych naruszeń prawa, są niszczone nie później niż trzy miesiące od daty ich pozyskania, z wyjątkiem przypadków, gdy informacje te są niezbędne do wykonywania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej.

Organom (funkcjonariuszom) prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą zabrania się:

- przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych w interesie stowarzyszeń wyznaniowych, partii politycznych i innych organizacji społecznych, a także oddzielnych osób;
- brania niejawnego udziału w pracy organów państwowych i organów samorządu terytorialnego, a także w działalności zarejestrowanych w trybie ustawowym stowarzyszeń wyznaniowych, partii politycznych i innych organizacji społecznych w celu wywierania wpływu na charakter ich legalnej działalności;
- ujawniania informacji, które naruszają prywatność życia osobistego i rodzinnego obywateli i (lub) innych praw i uzasadnionych interesów i stały się znane podczas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, z wyjątkiem przypadków przewidzianych przez akty prawne Republiki Białoruś;
- podburzania, prowokowania i zachęcania obywateli do popełnienia czynów zabronionych (prowokacja);
- sztucznego stwarzania atmosfery (sytuacji), a tym samym wywierania na osoby, w stosunku do których przeprowadzane są czynności operacyjno-rozpoznawcze, wpływu uniemożliwiającego tej osobie swobodny wybór charakteru swoich działań, w tym realizację prawa do dobrowolnego wycofania się z przestępstwa;
- fałszowania rezultatów działalności operacyjno-rozpoznawczej.

W organach prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą zabronione jest tworzenie i działalność partii politycznych oraz innych organizacji społecznych realizujących cele polityczne.

W przypadku naruszenia przez organ (funkcjonariusza) prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą praw i uzasadnionych interesów osób fizycznych lub prawnych organ wyższej instancji, prokurator lub sąd zgodnie z ustawodawstwem Repu-

bliki Białoruś ma obowiązek podjęcia działań w celu przywrócenia naruszonych praw i uzasadnionych interesów tych osób, wypłacenia odszkodowania za szkody majątkowe, a także rekompensaty finansowej za straty moralne.

Funkcjonariusze, którzy dopuścili się naruszenia prawa podczas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, ponoszą odpowiedzialność karną i inną przewidzianą przez ustawodawstwo.

ROZDZIAŁ II. ORGANY PROWADZĄCE DZIAŁALNOŚĆ OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZĄ I ICH STATUS PRAWNY

Artykuł 7. Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą

Prawo do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej na terytorium Republiki Białoruś mają jednostki operacyjne:

- 1) organów spraw wewnętrznych;
- 2) organów bezpieczeństwa państwowego;
- 3) organów służby granicznej;
- 4) Służby Bezpieczeństwa Prezydenta Republiki Białoruś;
- 4¹) Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś;
- 5) organów dochodzeń finansowych Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś;
- 6) organów celnych;
- 7) organów wywiadu zagranicznego Ministerstwa Obrony Republiki Białoruś.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą wykonują określone w niniejszej Ustawie zadania wyłącznie w granicach swojej kompetencji ustanowionej przez akty prawne Republiki Białoruś we wzajemnym współdziałaniu ze sobą.

Wykaz jednostek operacyjnych mających prawo do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej, ich kompetencji i organizacji pracy sporządzają odpowiednio Minister Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, Przewodniczący Państwowego Komitetu Granicznego Republiki Białoruś, szef Służby Bezpieczeństwa Prezydenta Republiki Białoruś, szef Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś, Przewodniczący Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś, Przewodniczący Państwowego Komitetu Celnego Republiki Białoruś, Minister Obrony Republiki Białoruś.

Artykuł 8. Obowiązki organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

W celu wykonania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej określonych w niniejszej Ustawie organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą są zobowiązane do:

- 1) podejmowania w ramach swojej kompetencji działań niezbędnych do ochrony konstytucyjnych praw i swobód obywateli, własności, a także zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa;
 - 2) wykonywania w ramach swoich uprawnień pisemnych poleceń organu ścigania i orzeczeń sądu (postanowień sędziego) o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczych w sprawach karnych rozpatrywanych przez ten organ lub sąd (sędziów);
- wykonywania w ramach swoich uprawnień postanowień sądów o poszukiwaniu pozwanych, dłużników w sprawach cywilnych o zapłatę alimentów, o zwrocie kosztów wydatkowanych przez państwo na utrzymanie dzieci znaj-

- dujących się pod opieką państwa, o zadośćuczynieniu za spowodowane szkody dla życia lub zdrowia obywatela oraz dotyczących roszczeń wysuniętych w interesie państwa;
- 3) realizacji zgodnie z umowami międzynarodowymi Republiki Białoruś wniosków odpowiednich międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego, organów ochrony porządku prawnego i służb specjalnych innych państw;
 - 4) informowania innych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą na terytorium Republiki Białoruś o faktach niezgodnej z prawem działalności, które stały się im znane, odnoszących się do kompetencji tych organów oraz udzielania im niezbędnej pomocy;
 - 5) przestrzegania wymogów konspiracji podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej;
 - 6) zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony mienia funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz ich bliskich, a także osób udzielających pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz ich bliskich przed zamachami przestępczymi i innymi czynami zabronionymi.

Artykuł 9. Prawa organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Podczas wykonywania zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą mają prawo do:

- 1) przeprowadzania jawnie i niejawnie czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w artykule 11 niniejszej Ustawy;
- 2) nawiązywania nieodpłatnie lub za wynagrodzeniem stosunków współpracy z osobami, które zgodziły się udzielać pomocy na zasadzie poufności organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą;
- 3) tworzenia i używania systemów informatycznych;
- 4) użytkowania na podstawie umowy pomieszczeń, środków transportu, środków łączności i innego mienia osób prawnych lub fizycznych;
- 5) korzystania w celach konspiracyjnych z dokumentów legendujących tożsamość funkcjonariuszy, podporządkowanie i przynależność jednostek organizacyjnych, pomieszczeń i środków transportu organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także tożsamość obywateli współpracujących z tymi organami na zasadzie poufności;
- 6) zbierania i analizowania dokumentów i informacji, które charakteryzują działalność organizacji i oddzielnych osób podejrzewanych o przygotowywanie lub popełnienie przestępstwa;
- 7) zwracania się, przy zaistnieniu wystarczających podstaw, do odpowiednich organów kontrolnych o doprowadzenie do wszczęcia postępowania karnego w celu sprawdzenia działalności finansowo-gospodarczej podmiotów gospodarczych;
- 8) uzyskiwania od osób prawnych i fizycznych nieodpłatnie lub za wynagrodzeniem informacji o przygotowywanych lub popełnionych przestępstwach, o osobach, które planują, przygotowują i popełniają lub popełniły przestępstwo, ukrywają się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości, o zaginionych bez wieści, a także angażowania ich do niezbędnej pomocy w celu przygotowania i przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych;
- 9) tworzenia w ustanowionym trybie organizacji legendujących.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą w granicach swojej kompetencji mają także prawo do zbierania danych na temat osób, niezbędnych do podejmowania decyzji o:

- 1) dopuszczeniu do informacji stanowiących tajemnicę państwową;
- 2) dopuszczeniu do prac związanych z eksploatacją obiektów stwarzających zagrożenie dla życia i zdrowia ludzi, a także dla środowiska;
- 3) dopuszczeniu do udziału w działalności operacyjno-rozpoznawczej;
- 4) nawiązywaniu lub utrzymywaniu stosunków współpracy z udzielającą pomocy osobą;
- 5) zapewnieniu bezpieczeństwa funkcjonariuszom organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz ich bliskim, a także osobom udzielającym pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz ich bliskim;
- 6) usunięty.

Wydane na podstawie prawa polecenia funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą są wiążące dla osób fizycznych i prawnych.

Niepodporządkowanie się wydanym na podstawie prawa poleceniom funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą bądź utrudnianie jej opartej na prawie realizacji pociąga za sobą odpowiedzialność karną przewidzianą w ustawodawstwie Republiki Białoruś.

Prawa przewidziane w punktach 2 i 9 części pierwszej niniejszego artykułu nie mają zastosowania do organów celnych.

Artykuł 10. Socjalna i prawna ochrona funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą

Funkcjonariusze organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą objęci są gwarancjami ochrony socjalnej i prawnej dla pracowników tych organów, w których są oni zatrudnieni na etacie.

Nikt nie ma prawa do ingerowania w oparte na prawie działania funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Funkcjonariusz upoważniony do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej w trakcie wykonywania czynności operacyjno-rozpoznawczych podlega wyłącznie swojemu bezpośredniemu przełożonemu.

W celu ochrony życia i zdrowia obywateli, ich konstytucyjnych praw i uzasadnionych interesów, a także w celu zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa przed zamachami przestępczymi dopuszcza się wymuszone okolicznościami wyrządzenie szkody prawnie chronionym interesom jednostki lub państwa przez funkcjonariusza organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą lub osobę udzielającą mu pomocy, dokonane podczas zgodnego z prawem wypełniania przez tę osobę swojego obowiązku służbowego lub publicznego. Wyrządzona szkoda powinna być mniej znacząca niż szkoda, której zapobieżono.

Bezpieczeństwo funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz ich bliskich jest zapewniane zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś.

Okres wykonywania przez funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą zadań specjalnych w zorganizowanych grupach przestępczych jest zaliczany do wysługi lat w celu naliczenia emerytury na preferencyjnych warunkach w trybie określonym przez ustawodawstwo Republiki Białoruś.

ROZDZIAŁ III. PRZEPROWADZANIE CZYNNOŚCI OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZYCH

Artykuł 11. Czynności operacyjno-rozpoznawcze

Podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej przeprowadzane są następujące czynności operacyjno-rozpoznawcze:

- 1) rozpytanie obywateli;
- 2) ustalenie;
- 3) pobieranie próbek do badania porównawczego;
- 4) zakup kontrolowany;
- 5) badanie przedmiotów i dokumentów;
- 6) obserwacja;
- 7) ustalanie tożsamości;
- 8) przeszukanie pomieszczeń, budynków, obiektów, terenów i środków transportu;
- 9) podsłuch operacyjny;
- 10) kontrola przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych;
- 11) podsłuch rozmów telefonicznych;
- 12) pozyskiwanie informacji z technicznych kanałów łączności;
- 13) wprowadzenie operacyjne;
- 14) dostawa kontrolowana;
- 15) eksperyment operacyjny.

Organy celne Republiki Białoruś przeprowadzają czynności operacyjno-rozpoznawcze wymienione w części pierwszej niniejszego artykułu, z wyjątkiem czynności przewidzianych w punktach 6, 9–13.

Organy wywiadu zagranicznego Ministerstwa Obrony Republiki Białoruś przeprowadzają czynności operacyjno-rozpoznawcze wymienione w części pierwszej niniejszego artykułu wyłącznie w celu zapewnienia bezpieczeństwa organów wywiadu zagranicznego i w przypadku, jeśli czynności te nie dotyczą uprawnień organów, wymienionych w punktach 1–6 części pierwszej artykułu 7 niniejszej Ustawy.

W trakcie przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych wykorzystuje się systemy informatyczne, nagrania obrazu i dźwięku, zdjęcia filmowe i fotograficzne, a także inne środki techniczne oraz inne środki niewyrządzające szkody życiu lub zdrowiu ludzi i nieszkodliwe dla środowiska

Czynności operacyjno-rozpoznawcze związane z kontrolą przesyłek pocztowych, komunikatów telegraficznych i innych, podsłuchem rozmów telefonicznych z podłączeniem do aparatury stacjonarnej jednostek organizacyjnych, osób fizycznych i prawnych świadczących usługi telekomunikacyjne oraz pozyskiwaniem informacji z technicznych kanałów łączności są przeprowadzane przy użyciu operacyjnych i technicznych sił i środków organów spraw wewnętrznych, bezpieczeństwa państwowego i Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś w trybie ustanowionym przez ustawodawstwo Republiki Białoruś i umowy zawierane między organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Funkcjonariusze organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą wykonują jej zadania poprzez osobiste zaangażowanie w organizowanie i przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych, korzystając z pomocy urzędników i specjalistów posiadających specjalistyczną wiedzę naukową, techniczną i inną, a także innych osób za ich zgodą w sposób jawny i niejawni.

Zabronione jest przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych, przechowywanie i używanie specjalnych i innych środków technicznych przeznaczonych (opracowanych, przystosowanych, zaprogramowanych) do niejawnego pozyskiwania informacji przez nieupoważnione do tego w ustanowionym trybie osoby fizyczne i prawne.

Zabronione są rozwój, produkcja, sprzedaż, kupno w celu sprzedaży, wwóz do Republiki Białoruś i wywóz poza jej granice przez nieupoważnione do tego w ustanowionym trybie osoby fizyczne i prawne specjalnych środków technicznych przeznaczonych do niejawnego pozyskiwania informacji.

Artykuł 12. Podstawy do przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych

Podstawami do przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych są:

- 1) wszczęte postępowanie karne;
- 2) wejście w posiadanie przez organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą informacji o:
 - a) oznakach przygotowywanego, popełnianego lub popełnionego przestępstwa, a także o osobach, które je przygotowują, popełniają lub popełniły, jeśli nie ma wystarczających danych do rozstrzygnięcia kwestii wszczęcia postępowania karnego;
 - b) zdarzeniach lub działaniach stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś;
 - c) osobach ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości lub uchylających się od sankcji karnych;
 - d) osobach zaginionych bez wieści i wykryciu niezidentyfikowanych zwłok;
- 3) polecenia i postanowienia organu wymiaru sprawiedliwości dotyczące prowadzonych przez niego spraw karnych;
- 3¹) postanowienia sądów o poszukiwaniu pozwanych, dłużników w sprawach cywilnych o zapłatę alimentów, o zwrocie kosztów wydatkowanych przez państwo na utrzymanie dzieci znajdujących się pod opieką państwa, o zadośćuczynieniu za spowodowane szkody dla życia lub zdrowia obywatela oraz dotyczące roszczeń wysuniętych w interesie państwa;
- 4) wnioski innych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą dotyczące podstaw wymienionych w niniejszym artykule;
- 5) decyzje organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą, w tym dotyczące stosowania środków bezpieczeństwa w odniesieniu do ochraniających i zabezpieczanych osób w trybie ustanowionym przez ustawodawstwo Republiki Białoruś;
- 6) wnioski międzynarodowych organizacji ochrony porządku prawnego, organów ochrony porządku prawnego i służb specjalnych innych państw zgodnie z umowami międzynarodowymi Republiki Białoruś.

Artykuł 13. Warunki prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej

Obywatelstwo, narodowość, płeć, miejsce zamieszkania, status społeczny, majątkowy i służbowy, przynależność do organizacji społecznych, przekonania religijne i poglądy polityczne oddzielnych osób nie są przeszkodą, jeżeli istnieją podstawy, przewidziane w artykule 12 niniejszej Ustawy, do przeprowadzenia w stosunku do nich czynności operacyjno-rozpoznawczych na terytorium Republiki Białoruś, o ile w aktach prawnych lub umowach międzynarodowych Republiki Białoruś nie postanowiono inaczej.

Przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych ograniczających konstytucyjne prawa obywateli do tajemnicy korespondencji, rozmów telefonicznych i innych sposobów komunikacji przekazywanych za pośrednictwem technicznych kanałów

łącności, nietykalności mieszkania i innych legalnie użytkowanych nieruchomości obywateli, prowadzenie podsłuchu operacyjnego są dopuszczalne wyłącznie za zgodą prokuratora lub jego zastępcy (z wyjątkiem przypadku wymienionego w części trzeciej niniejszego artykułu) na podstawie umotywowanej decyzji organu, który prowadzi działalność operacyjno-rozpoznawczą (wykaz funkcjonariuszy organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, mających prawo do zatwierdzania takich decyzji, sporządzają szefowie wymienieni w części trzeciej artykułu 7 niniejszej Ustawy), oraz jeśli została powzięta informacja o:

- 1) oznakach przygotowywanego, popełnianego lub popełnionego przestępstwa;
- 2) osobach, które przygotowują, popełniają lub popełniły przestępstwo;
- 3) zdarzeniach lub działaniach stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze wymienione w punktach 8–12 części pierwszej artykułu 11 niniejszej Ustawy w stosunku do osoby, której stanowisko figuruje w rejestrze kadrowym Głowy Państwa Republiki Białoruś, deputowanego Izby Reprezentantów, członka Rady Republiki Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś, sędziego, prokuratora, szefa wydziału śledczego, śledczego w przypadku, jeśli przeciwko takiej osobie nie zostało wszczęte postępowanie karne lub taka osoba nie była zaangażowana w charakterze podejrzanego lub oskarżonego w postępowaniu karnym wszczętym przeciwko innym osobom lub w sprawie popełnionego przestępstwa, mogą być przeprowadzane w odniesieniu do:

- 1) osoby, której stanowisko figuruje w rejestrze kadrowym Głowy Państwa Republiki Białoruś – za zgodą Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś lub na mocy decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, zastępcy Przewodniczącego Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub osób pełniących ich obowiązki, za uprzednią zgodą Prezydenta Republiki Białoruś;
- 2) deputowanego Izby Reprezentantów, członka Rady Republiki Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś, sędziego, prokuratora, szefa wydziału śledczego – za zgodą Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś lub na mocy decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, zastępcy Przewodniczącego Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub osób pełniących ich obowiązki, o ile w punkcie 1 niniejszego artykułu nie postanowiono inaczej.

W przypadkach, które wymagają niezwłoczności i mogą doprowadzić do popełnienia ciężkiego lub szczególnie ciężkiego przestępstwa, a także przy istniejących danych na temat zdarzeń i działań stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś dopuszcza się przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w częściach drugiej, trzeciej i siódmej niniejszego artykułu, na podstawie umotywowanej decyzji organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą, z obowiązkowym pisemnym powiadomieniem właściwego prokuratora lub jego zastępcy (w przypadku, o którym mowa w części trzeciej niniejszego artykułu – Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś lub osoby pełniącej jego obowiązki) w ciągu 24 godzin. W ciągu 48 godzin od rozpoczęcia czynności operacyjno-rozpoznawczej przeprowadzającej ją organ jest zobowiązany do uzyskania zgody prokuratora lub jego zastępcy (w przypadku, o którym mowa w części trzeciej niniejszego artykułu – Prokuratora Ge-

neralnego Republiki Białoruś lub osoby pełniącej jego obowiązki) na przeprowadzenie takiej czynności operacyjno-rozpoznawczej lub przerwać jej prowadzenie.

W przypadku powstania zagrożenia dla życia, zdrowia i mienia obywateli na ich wnioski lub za ich zgodą w formie pisemnej zezwala się na podsłuch rozmów prowadzonych z ich telefonów, a także na pozyskiwanie informacji z ich technicznych kanałów łączności na podstawie decyzji organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą z obowiązkowym pisemnym powiadomieniem właściwego prokuratora lub jego zastępcy w ciągu 48 godzin.

Zakup kontrolowany lub dostawa kontrolowana przedmiotów, substancji i produktów, których wolna sprzedaż jest zabroniona lub którymi obrót jest ograniczony, odbywa się na podstawie decyzji organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą z obowiązkowym pisemnym powiadomieniem właściwego prokuratora lub jego zastępcy w ciągu 48 godzin. Powtórne przeprowadzenie zakupu kontrolowanego w stosunku do tej samej osoby na podstawie informacji o oznakach tego samego przestępstwa (w tym jeśli termin przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczej nie wygasł) jest dopuszczalne tylko za zgodą prokuratora lub jego zastępcy.

Przeprowadzenie eksperymentu operacyjnego jest dopuszczalne tylko w celu zapobieżenia, wykrycia i udaremnienia ciężkiego i szczególnie ciężkiego przestępstwa lub przestępstwa mogącego spowodować szkodę dla bezpieczeństwa narodowego Republiki Białoruś, a także w celu wykrycia i identyfikacji osób, które je przygotowują, popełniają lub popełniły, i tylko za zgodą prokuratora lub jego zastępcy. Powtórne przeprowadzenie eksperymentu operacyjnego w stosunku do tej samej osoby na podstawie informacji o oznakach tego samego przestępstwa (w tym jeśli termin przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczej nie wygasł) jest dopuszczalne tylko za zgodą prokuratora wyższej rangi lub jego zastępcy, z wyjątkiem przypadków, kiedy eksperyment operacyjny odbywa się za zgodą Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś.

Funkcjonariusze organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą stosują wprowadzenie operacyjne wyłącznie za zgodą szefów odpowiednio Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, Państwowego Komitetu Granicznego Republiki Białoruś, Służby Bezpieczeństwa Prezydenta Republiki Białoruś, Centrum Operacyjno-Analitycznego przy Prezydencie Republiki Białoruś, Ministerstwa Obrony Republiki Białoruś lub ich zastępców, a także Przewodniczącego Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś i jego zastępcy – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub jego zastępców.

Podczas zbierania danych o osobach, w odniesieniu do których należy podjąć decyzje wymienione w punktach 1–4 części drugiej artykułu 9 niniejszej Ustawy, zabronione jest przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w punktach 8–15 artykułu 11 niniejszej Ustawy.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze w celu zapewnienia bezpieczeństwa pracowników organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą przeprowadzane są zgodnie z przepisami niniejszej Ustawy i wyłącznie w ramach uprawnień tych organów ustanowionych przez ustawodawstwo Republiki Białoruś. W trakcie zbierania danych na temat osób, w stosunku do których trzeba podjąć decyzje wymienione w punkcie 5 części drugiej artykułu 9 niniejszej Ustawy, zezwala się na przeprowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w punktach 8–12 artykułu 11 niniejszej Ustawy, za pisemną zgodą obywatela i bez sankcji prokuratora lub jego zastępcy.

Czas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w części drugiej niniejszego artykułu jest obliczany w dobach od dnia wydania sankcji

prokuratora lub jego zastępcy i nie może przekroczyć dwóch miesięcy. Jeśli to konieczne, czas ten może zostać przedłużony do sześciu miesięcy przez prokuratorów obwodu, miasta Mińska i odpowiadających im rangą prokuratorów lub ich zastępców. Dalszego przedłużenia czasu może dokonać w wyjątkowych przypadkach zastępca prokuratora generalnego Republiki Białoruś na okres do jednego roku i Prokurator Generalny Republiki Białoruś – do półtora roku.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze w celu zweryfikowania informacji o przygotowywaniu lub popełnianiu przestępstw przeciwko państwu, pokojowi i bezpieczeństwu ludzi są przeprowadzane w czasie do dwóch lat. Jeśli to konieczne, czas ten może zostać przedłużony przez Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś do pięciu lat.

Czynności operacyjno-rozpoznawcze w celu zweryfikowania informacji o zorganizowanych grupach przestępczych lub organizacjach przestępczych i ich działalności, z wyjątkiem informacji o przygotowywaniu lub popełnieniu przestępstw wymienionych w części dwunastej niniejszego artykułu, a także w celu zweryfikowania informacji o faktach korupcji przeprowadzane są w czasie nieprzekraczającym jednego roku. W przypadku szczególnej potrzeby czas ten może zostać przedłużony przez Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś lub jego zastępcę do dwóch lat.

Wszystkie inne czynności operacyjno-rozpoznawcze są przeprowadzane w czasie nieprzekraczającym sześciu miesięcy od daty rozpoczęcia czynności operacyjno-rozpoznawczej. Jeśli to konieczne, czas ten może zostać przedłużony do jednego roku przez prokuratorów obwodów, miasta Mińska i odpowiadających im rangą prokuratorów i ich zastępców. Dalszego przedłużenia tego czasu może dokonać w wyjątkowych przypadkach zastępca Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś i Prokurator Generalny Republiki Białoruś na okres do półtora roku.

Decyzję o zakończeniu przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczej podejmuje organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Artykuł 13¹. Szczególne warunki przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych

W przypadkach wymagających natychmiastowego podjęcia działań w celu zapewnienia bezpieczeństwa społeczeństwa i państwa, w celu zapobieżenia i udaremnienia ciężkich i szczególnie ciężkich przestępstw, przeprowadzanie czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w części drugiej artykułu 13 niniejszej Ustawy jest dopuszczalne na podstawie umotywowanej decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, zastępcy Przewodniczącego Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub osób pełniących ich obowiązki, podjętej przez nich w ramach swojej kompetencji, o ile w części trzeciej artykułu 13 niniejszej Ustawy nie postanowiono inaczej. Kopia decyzji Ministra Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, zastępcy Przewodniczącego Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub osób pełniących ich obowiązki w ciągu 24 godzin jest wysyłana do Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś lub osoby pełniącej jego obowiązki.

Czas przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych wymienionych w części drugiej artykułu 13 niniejszej Ustawy jest obliczany w dobach od dnia wydania decyzji przez Ministra Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, zastępcę Przewodniczącego

go Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub osoby pełniące ich obowiązki i nie może przekraczać dwóch miesięcy. Jeśli to konieczne, czas ten może zostać przedłużony w trybie przewidzianym w artykule 13 niniejszej ustawy.

Artykuł 14. Podstawy i tryb rozpatrzenia przez prokuratora decyzji organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczych

Materiały o ograniczeniu konstytucyjnych praw obywateli, dotyczących prywatności życia osobistego, korespondencji, rozmów telefonicznych i innych informacji przekazywanych za pośrednictwem technicznych kanałów łączności, nietykalności mieszkania oraz innych legalnie użytkowanych nieruchomości obywateli, o prowadzeniu podsłuchu operacyjnego i o prowadzeniu eksperymentu operacyjnego są rozpatrywane przez Prokuratora Generalnego Republiki Białoruś lub jego zastępcę, a także prokuratorów i ich zastępców w miejscu przeprowadzania takich czynności lub miejscu lokalizacji organu wnioskującego o ich przeprowadzenie. Wymienione materiały są rozpatrywane przez prokuratora lub jego zastępcę niezwłocznie.

Prokuratorowi lub jego zastępcy przedkładana jest umotywowana decyzja organu prowadzącego działalność operacyjno-rozpoznawczą, z uzasadnieniem konieczności przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczej związanej z ograniczeniem konstytucyjnych praw obywateli wymienionych w części pierwszej niniejszego artykułu. Prokurator lub jego zastępca mają prawo zażądać przedłożenia im także innych materiałów dotyczących uzasadnienia przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczej, z wyjątkiem danych na temat osób wprowadzonych do zorganizowanej grupy przestępczej, niejawnych pracowników organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz osób udzielających im pomocy na zasadzie poufności, o organizacji i taktyce przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych.

Po rozpatrzeniu przedłożonych materiałów prokurator lub jego zastępca zezwalają na przeprowadzenie odpowiedniej czynności operacyjno-rozpoznawczej lub wydają odmowę jej przeprowadzenia, co zostaje odnotowane w postanowieniu. Usankcjonowana przez prokuratora lub jego zastępcę decyzja poświadczana jest pieczęcią i jest wydawana inicjatorowi czynności operacyjno-rozpoznawczej, a jednocześnie zwracane są przedłożone przez niego materiały.

W przypadku odmowy przez prokuratora lub jego zastępcę wydania zgody na przeprowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczej ograniczającej konstytucyjne prawa obywateli, organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą ma prawo zwrócić się w tej sprawie do wyższego rangą prokuratora lub jego zastępcy.

Artykuł 15. Zabezpieczenie informacyjne działalności operacyjno-rozpoznawczej i prowadzenie akt spraw operacyjnych

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą mogą tworzyć i wykorzystywać systemy informatyczne, a także zakładać sprawy ewidencji operacyjnej.

Sprawy ewidencji operacyjnej są zakładane przy zaistnieniu podstaw określonych w punktach 1–6 artykułu 12 niniejszej Ustawy w celu gromadzenia i porządkowania informacji, kontroli i oceny rezultatów działalności operacyjno-rozpoznawczej, a także podejmowania na ich podstawie właściwych decyzji przez organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Sprawy ewidencji operacyjnej wygasają po wykonaniu konkretnych zadań działalności operacyjno-rozpoznawczej przewidzianych w artykule 3 niniejszej Ustawy,

a także po ustaleniu okoliczności świadczących o obiektywnej niemożności wykonania tych zadań.

W przypadku jeśli w sprawach ewidencji operacyjnej, które wygasły, otrzymano nowe dane wymagające sprawdzenia w drodze czynności operacyjno-rozpoznawczych, w trybie przewidzianym przez ustawodawstwo Republiki Białoruś zakłada się nowe sprawy ewidencji operacyjnej.

Zakładanie spraw ewidencji operacyjnej i tryb ich prowadzenia są uregulowane przepisami organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Fakt założenia sprawy ewidencji operacyjnej nie jest podstawą do ograniczania konstytucyjnych praw i swobód, a także uzasadnionych interesów jednostki.

Artykuł 16. Wykorzystywanie rezultatów działalności operacyjno-rozpoznawczej

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej mogą być wykorzystane do przygotowania i realizacji postępowań śledczych i sądowych, przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych w celu zapobiegania, wykrywania i udaremniania przestępstw, wykrywania i identyfikacji osób, które je przygotowują, popełniają lub popełnili, a także w celu poszukiwania osób ukrywających się przed organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości, uchylających się od sankcji karnych, oskarżonych, dłużników w sprawach cywilnych i osób zaginionych bez wieści.

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej mogą być przedkładane prokuratorowi lub sądowi, które prowadzą postępowanie karne, a także wykorzystywane jako dowód w sprawach karnych zgodnie z prawem karnym procesowym Republiki Białoruś.

Rezultaty działalności operacyjno-rozpoznawczej, uzyskane w trakcie zbierania odpowiednich danych, są brane pod uwagę przy podejmowaniu decyzji wymienionych w punktach 1–4 części drugiej artykułu 9 niniejszej Ustawy.

Artykuł 17. Ochrona informacji o działalności operacyjno-rozpoznawczej

Informacje o systemie, organizacji, źródłach, sposobach, metodach, planach i rezultatach działalności operacyjno-rozpoznawczej, osobach wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, niejawnych pracownikach etatowych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą i osobach udzielających pomocy tym organom na zasadzie poufności, a także o taktyce przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych stanowią tajemnicę państwową i podlegają odtajnieniu tylko na podstawach i w przypadkach przewidzianych przez ustawodawstwo Republiki Białoruś.

Ujawnienie informacji o osobach wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, niejawnych pracownikach etatowych organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także o osobach udzielających pomocy tym organom na zasadzie poufności, jest dozwolone wyłącznie za ich pisemną zgodą i w przypadkach przewidzianych przez ustawodawstwo Republiki Białoruś.

Osoby uznane za winne ujawnienia takich informacji ponoszą odpowiedzialność zgodnie z prawem Republiki Białoruś.

Wydana przez Ministra Spraw Wewnętrznych Republiki Białoruś, Przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś, zastępcę Przewodniczącego Komitetu Kontroli Państwowej Republiki Białoruś – dyrektora Departamentu Dochodzeń Finansowych lub osoby pełniące ich obowiązki bądź upoważnione przez prokuratora lub jego zastępcę decyzja o przeprowadzeniu czynności operacyjno-rozpoznawczej i materiały, pozyskane w wyniku przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczej, są przechowywane tylko w aktach sprawy operacyjnej założonych w organach prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą.

ROZDZIAŁ IV. STATUS PRAWNY OSÓB UDZIELAJĄCYCH POMOCY ORGANOM PROWADZĄCYM DZIAŁALNOŚĆ OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZĄ

Artykuł 18. Pomoc obywateli organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą

Do przygotowywania i przeprowadzenia czynności operacyjno-rozpoznawczych mogą być angażowane na zasadzie dobrowolności oddzielne osoby z zachowaniem na ich życzenie poufnej charakteru ich pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, w tym na podstawie umowy. Osoby te są zobowiązane do zachowania w tajemnicy informacji, które stały się im znane podczas przygotowywania i przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych, i nie mają prawa świadomie przekazywać tym organom nieprawdziwych informacji.

Organy prowadzące działalność operacyjno-rozpoznawczą mogą zawierać umowy z pełnoletnimi osobami posiadającymi pełną zdolność do czynności prawnych niezależnie od ich obywatelstwa, narodowości, płci, statusu materialnego, społecznego i służbowego, wykształcenia, przynależności do organizacji społecznych, stosunku do religii i poglądów politycznych.

Zabronione jest korzystanie z poufnej pomocy na podstawie umowy członków Izby Reprezentantów Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś, członków Rady Republiki Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś, deputowanych rad lokalnych, sędziów, pracowników prokuratorskich, adwokatów, duchownych i pełnomocnych przedstawicieli oficjalnie zarejestrowanych organizacji religijnych.

Artykuł 19. Pomoc funkcjonariuszy państwowych organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą

Funkcjonariusze organów państwowych i innych jednostek organizacyjnych w ramach swoich kompetencji są zobowiązani do udzielania pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą.

Artykuł 20. Ochrona socjalna i prawna osób udzielających pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą

Osoby udzielające pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą znajdują się pod ochroną państwa.

Państwo gwarantuje osobom udzielającym pomocy organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą na podstawie umowy realizację zobowiązań wynikających z umowy, w tym ochronę prawną związaną ze zgodnym z prawem wypełnianiem przez te osoby zadań publicznych lub powierzonych im obowiązków.

Jeśli istnieje realna groźba bezprawnego zamachu na życie, zdrowie czy mienie tych osób w związku z ich pomocą organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także ich bliskich, organy te są zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapobieżenia czynom zabronionym, ustalenia winnych i pociągnięcia ich do odpowiedzialności zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś.

Osoby współpracujące z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą bądź udzielające im pomocy w wykrywaniu przestępstw lub ustaleniu ich sprawców mogą otrzymywać wynagrodzenia i inne świadczenia, które nie są wykazywane w deklaracji o dochodach.

Okres współpracy obywateli na podstawie umowy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą jako główny rodzaj zajęcia jest wliczany do ich stażu pracy. Osoby te mają prawo do emerytury zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś.

W celu zapewnienia bezpieczeństwa osób współpracujących z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz ich bliskich dopuszcza się stosowanie środków bezpieczeństwa zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś.

W przypadku śmierci osoby, która współpracowała na podstawie umowy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą, w związku z jej udziałem w przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych, rodzinie zmarłego i osobom będącym na jej utrzymaniu z budżetu republikańskiego na mocy decyzji szefów organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą wypłacane jest jednorazowe odszkodowanie w wysokości do dziesięcioletniego wynagrodzenia zmarłego i zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś przyznawana jest renta z tytułu utraty żywiciela rodziny.

W przypadku doznania przez osobę współpracującą na podstawie umowy z organami prowadzącymi działalność operacyjno-rozpoznawczą uszkodzeń ciała w związku z udziałem w przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych, które wykluczają jej dalszą współpracę z przyczyn zdrowotnych, osobie tej na mocy decyzji szefów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą wypłacane jest z budżetu republikańskiego jednorazowe odszkodowanie w wysokości do pięcioletniego wynagrodzenia i zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś przyznawana jest renta inwalidzka.

ROZDZIAŁ V. ZABEZPIECZENIE FINANSOWE DZIAŁALNOŚCI OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZEJ

Artykuł 21. Zabezpieczenie finansowe działalności operacyjno-rozpoznawczej

Organom państwowym, których jednostki operacyjne są upoważnione do prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej, z budżetu republikańskiego wypłaca się na te cele środki finansowe, które są wydatkowane w trybie określonym przez szefów tych organów.

Kontrola wydatkowania środków finansowych przeznaczonych na działalność operacyjno-rozpoznawczą jest realizowana zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś.

ROZDZIAŁ VI. NADZÓR I KONTROLA NAD DZIAŁALNOŚCIĄ OPERACYJNO-ROZPOZNAWCZĄ

Artykuł 22. Nadzór prokuratorski nad działalnością operacyjno-rozpoznawczą

Nadzór nad przestrzeganiem prawa podczas prowadzenia działalności operacyjno-rozpoznawczej sprawuje Prokurator Generalny Republiki Białoruś i upoważnieni przez niego prokuratorzy.

Informacje na temat osób wprowadzonych do zorganizowanych grup przestępczych, niejawnych pracowników organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą, a także osób, które udzielają lub udzielały pomocy tym organom na zasadzie poufności, są przedkładane prokuratorowi tylko za pisemną zgodą wymienionych osób, z wyjątkiem przypadków wymagających pociągnięcia ich do odpowiedzialności karnej.

Szefowie organów prokuratury zapewniają ochronę informacji zawartych w przedłożonych prokuratorowi dokumentach operacyjno-służbowych. Za niezapewnienie ochrony tych informacji ponoszą oni odpowiedzialność zgodnie z ustawodawstwem Republiki Białoruś.

Artykuł 23. Kontrola działalności operacyjno-rozpoznawczej

Szefowie organów prowadzących działalność operacyjno-rozpoznawczą zapewniają jej kontrolę i ponoszą personalną odpowiedzialność za przestrzeganie prawa przy organizowaniu i przeprowadzaniu czynności operacyjno-rozpoznawczych.

ROZDZIAŁ VII. POSTANOWIENIA KOŃCOWE**Artykuł 24. Wejście w życie niniejszej Ustawy**

Niniejsza Ustawa wchodzi w życie z dniem jej publikacji.

Artykuł 25. Dostosowanie aktów prawnych do przepisów niniejszej Ustawy

Radzie Ministrów Republiki Białoruś poleca się w ciągu trzech miesięcy:

- przygotowanie i przedłożenie w ustanowionym trybie Izbie Reprezentantów Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś propozycji w zakresie dostosowania aktów prawnych do przepisów niniejszej Ustawy;
- dostosowanie decyzji rządu Republiki Białoruś do przepisów niniejszej Ustawy;
- dokonanie przeglądu i anulowanie przez republikańskie organy administracji państwowej podległe Radzie Ministrów Republiki Białoruś ich aktów normatywnych sprzecznych z niniejszą Ustawą.

Artykuł 26. Unieważnienie niektórych aktów ustawodawczych

W związku z przyjęciem niniejszej Ustawy uchylone zostają:

1. Ustawa Republiki Białoruś z 12 listopada 1992 r. „O działalności operacyjno-rozpoznawczej” (*Wiedamasci Wiarchounaha Sawieta Respubliki Bielaruś*, 1992, nr 32, poz. 513).
2. Uchwała Rady Najwyższej Republiki Białoruś z 12 listopada 1992 r. „O trybie wejścia w życie Ustawy Republiki Białoruś O działalności operacyjno-rozpoznawczej” (*Wiedamasci Wiarchounaha Sawieta Respubliki Bielaruś*, 1992, nr 32, poz. 514).
3. Ustawa Republiki Białoruś z 18 stycznia 1994 r. „O wniesieniu zmian do Ustawy Republiki Białoruś O działalności operacyjno-rozpoznawczej” (*Wiedamasci Wiarchounaha Sawieta Respubliki Bielaruś*, 1994, nr 6, poz. 71).
4. Rozdział V Ustawy Republiki Białoruś z 15 października 1996 r. „O wniesieniu zmian i uzupełnień do niektórych aktów ustawodawczych Republiki Białoruś” (*Wiedamasci Wiarchounaha Sawieta Respubliki Bielaruś*, 1996, nr 33, poz. 598).
5. Artykuł 2 Ustawy Republiki Białoruś z 4 listopada 1998 r. „O wniesieniu uzupełnień do niektórych aktów ustawodawczych Republiki Białoruś” (*Wiedamasci Nacyjanalnaha schodu Respubliki Bielaruś*, 1998, nr 35, poz. 517).

Prezydent Republiki Białoruś

A. Łukaszenka

Przełożyła Małgorzata Zarębska

O autorach

Jolanta Darczewska – zastępca dyrektora OSW im. Marka Karpia

Krzysztof Krełowski – funkcjonariusz ABW

Natalia Orłowska-Chyż – OSW im. Marka Karpia

Leszek Pawlikowicz – dr, Uniwersytet Rzeszowski

Damian Szlachter – funkcjonariusz ABW

Marek Świerczek – funkcjonariusz ABW

Paweł Wieczorek – funkcjonariusz ABW

Michał Wojnowski – dr, Oddział IPN w Rzeszowie

Małgorzata Zarębska – OSW im. Marka Karpia

Piotr Żochowski – OSW im. Marka Karpia

